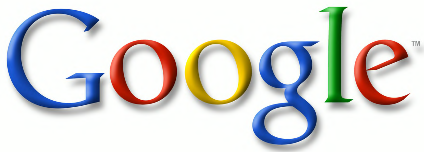
Google

ОТАЏБИНА

КЊИЖЕВНОСТ, НАУКА, ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

ГОДИНА ПРВА

КЊИГА ПРВА

СВЕСКА 1, 2, 3 и 4

ВЛАСНИК И УРЕДНИК

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

У БЕОГРАДУ

У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ

1875

ШТА ИМА У ОВОЈ КЊИЗИ И ГДЕ ЈЕ ШТА?

I. ЛЕПА КЊИЖЕВНОСТ

1. Песме.

Отаџбина, од *Ђ. Јакшића*, стр. 1.

Појезији, од *М. П. Шапчанина*, стр. 3.

Пред градом... од *J. И.* стр. 266.

Јеси л' чула?... од *С. В. Кaћанског*, стр. 297.

Ој прогнани!... „ „ „ „ стр. 470.

2. Приповетке, новеле, романи.

Сељаци, приповетка из сеоског живота, из године 1857, од *Ђ. Јакшића*, стр. 1.

Стеван Душан, историјски роман. Књига прва. Млади краљ. Од *Влад. Ђорђевића*, стр. 64, 193, 441 и 602 (наставиће се)

Проклети кам, приповијест грбаљска крајем XV-ог вијека, од *Стјепана Љубише*, страна: 100, 241, 382, 539. (свршиће се)

Последња вила, новела од Жил Сандо, превела *J.* стр. 268.

Бела кућица, приповетка из сеоског живота, од *Ђ. Јакшића*, стр. 333.

Рóга, хумореска из сеоског живота од *М. Ђ. Глишића*, стр. 409.

Васа Решпект, роман *Јаше Игњатовића*, стр. 509. (наставиће се)

Милан, слика из год. 1848 од *Ђ. Јакшића* стр. 564.

Злослутни број, приповетка од *М. Ђ. Глишића*, стр. 586

II. НАУКА

1. Етнографија и Статистика.

Јелада и Јелини, од *Ст. Новаковића* стр. 50.

Румунија и Румуни, од *Настиса Петровића*, стр. 219, 431, 556 (свршиће се)

Лужички Срби, од *Богољуба Јовановића*, стр. 397.

2. Историја и Нумизматика.

Ђурађ Бранковић, истор. студија од *Чедомиља Мијатовића*, стр. 173, 372, 525. (наставиће се)

Леди Монтегијева о Србији, од *Светомира Николајевића*, стр. 276.

Златни новци српских владалаца од *Стојана Новаковића*, стр. 649.

3. Право и државна наука.

Демокрација и данашњи преставнички (репрезентативни) систем, од *Г. Гершића*, стр. 108, 298, 573 и 573 (свршиће се)

Богишић о црногорским законима. Извод из његовог извештаја рускоме мин. просвете. стр. 611.

4. Јестаственица, хигијена и лекарство.

Вода у хемијско-технолошком погледу, од *Симе Лозанића*. стр. 79.

Косметици с хигијенскога гледишта, лекарска студија од др. *Саве Петровића*, стр. 470 (свршиће се).

5. Историја књижевности.

критике и реферати

Појезија Ђ. Јакшића, студија од *Светислава Вуловића* стр. 123.

Орао, вел. ил. календар, реферат *Андре Николића* стр. 330.
„Vienac“ и **„Јавор“** за год. 1874, рецензија *Андре Николића* стр. 487, и 658.
„Рукавица“ рецензија *Андре Николића* стр. 660.

6. Војна струка.

Војнички разговори, од капетана *Дим. Ђурића*, стр. 255
Стратегија и тактика, од капетана *Дим. Ђурића*, стр. 465.
Пре 27 година, црта из наше војне историје, од мајора *Јоце Стефановића Виловског*, стр. 640.
Главни појмови о војсци, од капетана *Дим. Ђурића*, стр. 619.

III. ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ.

а) политички

Народна скупштина. Дебата о адреси, од *Г. Гершића*, стр. 136.
Заслуге и погрешке кабинета од 22 Октобра, од анонимног сурадника, стр. 152.
Политичка хроника, стр. 505, 670. (наставиће се)

б) књижевни

Друштва за промицање просвете и књижевности у српско-хрватском, бугарском и словенском народу, од *Андре Николића* стр. 157

в) уметнички

Народно позориште у Београду 1874 године, од *Светислава Вуловића* стр. 317.
„Нарцис“, „Адријана Лекуврерова“, „Лукреција Борџија“ у београдском нар. позоришту, од *Светислава Вуловића*, стр. 497.
„Цвијети“ од Матије Бана, рецензија *Светислава Вуловића* стр. 665.

г) војнички

Војна удружења и беседе у нас, од капетана *Јов. Мишковића*. стр. 479,

---

Библиографија, саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву, стр. 507 672. (наставиће се).

ОТАЏБИНА.

И овај камен земље Србије,
Што претећ' сунцу дере кроз облак,
Суморног чела мрачним борама
О вековечности прича далекој;
Показујући немом мимиком
Образа свога бразде дубоке.
Векова тавних то су трагови
Те црне боре, мрачне пећине,
А камен овај ко' пирамида
Што се из праха диже у небо,
Костију кршних то је гомила;
Што су у борби против душмана
Дедови твоји вољно слагали,
Лепећи крвљу срца рођеног
Мишица својих кости сломљене,
Да унуцима спреме бусију,
Оклен ће некад смело презируђ'
Душмана чекат чете грабљиве:
— И само дотле, до тог камена
До тог бедема . . . .
Ногом ћеш ступит можда поганом?
Дрзнеш ли даље? . ., Чућеш громове,
Како тишину земље слободне

Са грмљавином страшном кидају,
Разумећеш их срцем страшљивим
Шта ти са смелим гласом говоре:
Па ћеш о стења тврдом камену
Бријане главе теме ћелаво
У заносноме страху лупати,
Ал' један израз, једну мисао
Чућеш у борбе страшној ломњави:
„— **Отаџбина је ово Србина!...**"

Ђ. Јакшић.

ПОЈЕЗИЈИ.

Да наставим песме раскинуто узо —
Ево ме преда те, познаницо музо,
На светлост те дижем из прашњава кута,
Надахнута јутром, зраком обасута!
Давна ти божанској обрнусмо лица
Тражећи по свету лепших гиздавица.
Ил' демонска струја, или грешна жудња,
Хитну нас далеко у лавиринт блудња.
Обилазећ' твоје чаролијске граде
Истрошисмо, често, силе бадаваде:
Тражили смо вире где је вода плитка
И песама бујних без нектар-напитка;
Јер живот без тебе одломак је само,
Без наручја твога просто тумарамо,
Без задаха твога срца су од кама —
Та свет је ужасан у нагим сликама!
Без твог танког вела страхота га глати,
Тешко му је дражи и топлине дати,
Није машта, богињо, служит' твојој моћи.
Нико неће празнорук из твог храма поћи;
Тебе дворе небеску сви анђелски лици;
Сви су људски родови твоји поклоници.
Сиромахом кропила с' окорело тесто;

Владаоцем горачни милила си престо:
Старостима уливаш младалачке бује,
Младостима развејеш жестоке олује;
Равнотежу повраћаш где се људство клати
А поплаву присилиш да с' кориту врати.
Отпадници развратни, што те дању руже,
У тишини свагда те најверније служе.
Свак из тебе усише неког тајног чара,
У самоћи с' најслађе с тобом разговара.
Па допусти небесна да ти видим лика,
Ја, најмањи из реда твојих свештеника.
Да преда те разастрем молитвене саге,
Из уста ти сишем дах и осмехе благе.
И жртвицу принесем, не од згарног плама,
Већ на главу венчић свеж од *нових* песама!

Милорад П. Шапчанин.

СЕЉАЦИ.

Приповетка из сеоског живота.

из године 1857.

У Црној реци подижу се горостасне планине, које још нису вешти мерници премерили — има у тим планинама борова, под којима се још није одмарао пастир, нит је икакав ловац наслонио дугу пушку, да онде у његовој тамној сенци причека хитру срну или пажљиву дивокозу; кад када само орао слети, да онде своја широка крила одмори; оданде после гледа кроз сиву маглу, и мери путове по којима ће га голема крила носити. . . Под његовим ногама простире се суро стење, над њиме облаци; тек дегде, дегде у долини, виде се као беле пегице домови сиротих сељака.

Ту, на подножју тих планина, заузима врло мало простора село Каменац.

Становници су му сами Срби. Вредни ратари, добри људи — али шта је вајде, кад им нема доста поља да га обрађују? С једне стране камен, с друге камен, голо све! — Страх те обузме кад у то суро стење коракнеш, твоје те сопствено мицање плаши; уздахнеш ли, чини ти се да камен уздише; спотакнеш ли се, камен се одрони, а у понорима јечи и грми, рекао би планине се руше. Кад дубље загазиш у ту пустошну самоћу, чујеш како човек јауче, чинити се да у помоћ призива . . . Ноћ је . . . Теби се коса диже на глави, слушаш боље, шта је? . . . А то буљина, вешто подражава глас човечији. . . После чујеш где кевће као ловачки кер, и теби се чини да већ гледаш из далека ватру око

које су се ловци скупили, радујеш се доброј вечери и мирном почивању... Али је све то превара... Видиш да си у сред пустоши, а око тебе ноћ.....

Сироти Каменчани имају само толико поља колико би један добар момак за сахат могао обиграти, изгледа као неко шарено корито; онде мало засађена винограда, тамо је јечам и овас. Па ту са тога малога простора сабира себи храну више од две хиљаде душа...

Па и опет — само да знате како је и код њих по некада весело, веселије него ма у којој вароши; дође пролеће: и људи и воће и луг и планина, све је добило веселији изглед, све лепшу свечанију одећу... Онамо мирише планина од здравца, а долину опет липово цвеће са својим дивним мирисом напаја; у планини пева пастир, а уз његов мушки глас одјекује гора и лужина; а у пољу с умиљатим варијацијама весело се надпевају шева и — девојка...

Кад када се иза неког жбуна укаже и младо ратарче, ал онда девојче порумени и ућути; а момак извадивши иза појаса дугу врулицу, извија мелодије какових није слушао за својом тезгом згурени чивитар.

Зими је опет тужно: путове завеје снег, планине се умотају у тамну маглу густих облака; нигде зелене травке, нигде весела лица.

Дође ноћ... У селу чујеш лавеж паса, у планини вију курјаци... На пољу мраз, у колебици дим... У томе диму најруменије лице побледи, а најбеље сукно потамни...

Природа ућути, и са црним плаштом сакрива намргођено чело, па и становник суморних планина остаје веран син природе, и он је у то доба суморан и натуштен, баш као и облак што му љубимце: Хртањ и Малиник покрива... Бива, те се тако понекад наравно празником искупе пред судницом. Свађају се, туже се и мире се; а ко не ће да се мири брзо му пресуде:

— Метите га у апс!

Викне кмет, а кад кад и сами сељаци баш и као незванични викну:

— У апс!

Или ако се деси неки који је мало шпекулативнија духа, а он ће климнути главом и са свим озбиљски, окренувши се кмету, рећи:

— Јес' чуо кмете Јово! Што јес, јес! али не ваља ти посао, за што момак да дангуби у апсу?.. Одвали ти њему десетину двајест, па нек иде на посао; остали старци би такође климали главом одобравајући:

— Тако Јово! Треба децу покарати, па нека знају да имају и старијега!.. Закон је овде, хе децо! куд сте нагли? Шта мислите ви?...

И тако би сироти младићи одужили или апсом или батинама — тек је свакојако болело.

Један пут тако позваше некога Стојана Илића — висока и снажна момка какав се у целој околини није виђао, лице му беше лепо, а око као у сокола — још га ни једна девојка није добро погледала, но све некако кришом, испод трепавица — и опет се свака радо до њега хватала.

— А ну Столе, рече кмет са свим озбиљно — кажидер ти мени пред овим добрим и поштеним људима, што да се ми, нас два комшије мразимо?.. Ево Столе ово су људи, све стари и добри људи!... Па што они досуде нека онако буде... Знаш Столе, нисам ка рад да после кажеш: мој парник ме је осудио, боже сачувај и сахрани!.. Нека они говоре, а ја пристајем... Ево браћо! десет пут га до сада и као комшија и као кмет опомињах, да ми небије стоку; једном, баш не имадох куда ни камо, него га турих у апсу... Од онда се пашче и изпизмио, те мало који дан а да ми неучини пакост и штету, не мож пилета сачувати!... Пиле ка пиле, пређе преко плота — пррр! па у авлију његову, али се више не враћа, овај угурсуз је уфати, па је после мртву пребаци натраг у моју авлију. Јел тако Столе?.. А ово су све добри људи, па нека кажу које крив?.. Ја нећу да судим!..

Стојана су сви сељаци радо имали, па баш и старци, који су обично завидљиво гледали на млађи свет... Ал

Столе беше изузетак, њега скоро сви волеше, па зато баш да кмет Јова не би даље терао са тужбом диже се један од постаријих сељака, неки чича Илија, па онако са свим очински лупкајући дреноваком о земљу рече:

— Стојане синко, ово није лепо од тебе. — Твој отац, мој покојни имењак, лепо се са сваким слагаше, па баш и са мном, а ја сам био у оно време кмет, баш као сада овај брат Јово; а с њивама бесмо и комшије, исто ка и ви с' кућама... Но Столе брајко, скини капу, млађи си, те пољуби кмета у руку.

Стојан скиде капу и готов бијаше пољубити кмета у руку, али га кмет са једним погледом одби, па онда се окрете мало ка и набусито чича Илији:

— Хеј, побратиме! Није та чизма на ту ногу... Па кад се мало онако кметски накашљао а он продужи:

— Побратиме! А знаш ли ти ону моју дебелу крмачу? ха побре?... Баш ни попа Соврина не беше боље угојена... Чувао сам је, хранио сам је, ко велим да је сад о летњем св. Николи закољем... Слава ми је, гости су... Званице су... Те попа, те ти, те друга браћа, добри људи и кметови... И њега сам хтео несрећника да позовем, неби ли се како окануо пакости и опачине... Али гле хуља шта уради?.. Ма слушајте људи! Цело уво у моје дебеле крмаче и половину сланине јој је са сикиром одвалио. —

Хтеде кмет и даље говорити, али се издиже Стојан и са својим великим црним очима погледавши га рече, презриво:

— Лажеш кнеже Јово!.. А ево знам те куд си намио!.. Тек ајд! дубока је вода, нећеш испливати. Ја сам видиш, чича Илија, око моје кућице засадио мало шљива, мало крушака и разнога воћа, па сам браћо посејао мало кукуруза, кромпира, пасуља и другога зеља... Његов плот ограђен: па ти брате и његово пиле, ћурка, кокошка, говече, свињче и све то по вазда око моје куће и по мојој башти, истерујемо и ја и сешка и онај шаров што ми га поклони један Вла из Подгорца, па све бадава!.. Јуче тако око мале вечере, имам шта и видети; његова та кр-

мача, на којој нема ни две литре сланине, сав ми је насуљ изрила, ја појурим за њом, а шаров је некако стиже те јој окрвави лево уво, крмача наже онако поплашена те се скљешти у неке врљике, па како је мршава ту је сав десни кук одерала...

Кмет Јова је од једа и пакости сав позеленио:

— Е гле ти пасије колено, где баш хтеде да ме утера у лаж!.. Али ће те скупо стати! чекај се ти мало!... Ти брате Авраме и ти деда Мило, били сте још од јутрос код моје куће, видесте сироту крмачу како је лопов осакатио?.. Па јел онака као што ја кажем?

— Јесте кнеже Јово, рекоше оба у један глас.

Брат Аврам је имао неку парницу код општинског суда, а деда Мила беше биров...

— Дакле браћо, шта ће мо сад? рече кмет Јова... Ја браћо нећу да судим, ево нека суде моји помоћници... Како они кажу, мени ће бити право....

— Ми ка велимо да ће бити право и по закону да плати крмачу, а за она друга зла што ти је починио да му одвалимо десетину, двајест — па други пут да недира што је туђе, па ма чије било, а толи кметово!.. Оће л бити тако право браћо?..

Људи који нису имали никаква посла са кметовима, згледаше се и ћуташе, а они који су сваки дан и час око кметовских врата чепали, они одобраваху...

— Па лепо Столе синко!.. рече брат Аврам: Оно знаш и сам како иде по закону, ниси више дете, учинио си штету, богме је мораш и платити — а батине ти служе за памет! Та зар би ево, баш овај наш кмет Јова био кадгод човек да га нису били ко вола у купусу... Па ја, па други добри и поштени људи....

Брат Аврам је развезао, а имао је вољу још мало продиванити, али се људи ућуташе и баш нико од старијих и ваљанијих људи не одобраваше му говора — а у томе га и Стојан погледа мало испод обрва — па онда окренувши се кмет Јови рече љутито:

— Кнеже Јово! Твоја је стока упропастила целу мојубашту, а онде је Јово цео мој зимовник... Ти си први газда у нашем селу, лепо! Од оца ти је остало, нико ти не завиди;али моје нећеш газити ни отимати па да си баш и капетан... А што ми претите батинама? Хе хе! мој брат Авраме, и ви сукметице! Ако сте ми видели покојног оца на мацкама то ће те и мене!...

Очи му севаху од јарости, а образи му побледише као рањенику коме је одломљено парче ножа у грудима заостало... А после, кад му се реч повратила, јасним гласом питаше забленуту гомилу, која га само као кротког и послушнога младића познаваше.

— Мене да бију!.. Ко ће да ме бије?.. Ко су ти што ће да бију сина поштенога старца Илије?... И стиснувши песницу подиже је више главе, а претећим гласом који се далеко разлегао, на строг одговор позиваше и кмета и сукметице:

— Јесте ли ви то, вас троје четворо? Или ти кмете Јово мислиш да ме бијеш?...

Кметови ућуташе, нико несмеде једне проговорити, виделн су пред собом разљућенога тигра; а кад је Стојан отишао, онда се кмет Јова мало шеретски насмејао:

— Е, јесте ли га чули шта рече? Баш да си и капетан! да да! то је као мало и господину капетану под нос... Ал нека, нека! Ви сте све чули!... Крмачу неће да плати... Батине неће да издржи, а чули сте ја нисам судио!.. Добро, добро, капетан ће кроз који дан доћи... А суђен је баш по закону!.. Е, зло се пас осилио!

Сељаци се разиђоше ћутећи...

*

У оно време не беше у целој Србији механе „по плану“, а у маленоме и сиромашноме Каменцу, баш преко пута од суднице, подизала се једна зградица од плетара, која врло жалосно изгледаше: с поља неокречена, и са кровином покривена, из нутра пуна дима и чађи; кад уђеш, а оно те

задахне дим од крџе и огњишта које је на сред те чађаве зграде удешено; над огњиштем на веригама виси бакраче у коме стари чича Маринко кува качамак, а поред ватре у једном повећем лонцу кува се пасуљ. Чича Маринко дође, промеша га, дрвеном кашиком, запали своју лушу и носи гостима ракије; кадикад га натерају те мора сиромах и каву да им кува, нарочито кад се деси да је и сам господин попа у механи... Али на тај посао страшно мрзи, него шта ће сиромах, засуче рукаве, заити са малом џезвом из бакрачета вреле воде, успе унутра кашичицу каве и толико шећера, па опсовавши ономе кога ће почастити, и онога који је први изумео каву, седне на неки мали пањић и кува мирно каву, а кад се догоди да му и прекипи, е онда не остане ни попа, ни сва богословија на миру:

— Како ови други поштени људи пију лепо ракије, само овај чупави поп Совра и кмет Јова... Њима мора бити и кава! ко да су ми капетани!.. Па још попа које како, човек има чести и код проте и код ђакона и код друге господе, ал одкуд се намами на њу овај наш гурави Јова? А знам га чији је и какви је... До јуче је гулио качамак баш као најстарији Влах, а сад му треба и сомун, па и кава!.. Тако не био Маринко, ако му један пут не помешам паприке у каву.

И тако гунђајући, намести на служавник једну литру ракије и два филџана са кавом, скине мастан фес са главе, и уђе у другу још мрачнију и чађавију зградицу, коју он зове: трговачка соба.

У тој соби нигде ништа нема до један дрвен, неофарбан астал, две клупе и једна столица; а друга половина трговачке собе, запремљена је са једним креветом на ногарима, а застрта је са две три асуре.

Ту за асталом укипио се попа и кмет, а остали сељаци прекрстили ноге па седе на простртим асурама.

Чича Маринко уђе гологлав у собу, мете послужавник на астал, па онако као преко рамена понуди своје госте са донесеним пићем.

— Ево вам кава! А данас вам баш нећу више кувати, па макар се не звао Маринко! Ено ти попадије па нек спреми каве, ако ће и читав бакрач, па се налипајте један пут!.. А не сваки час: чича Маринко дај каву! Ко да сам ваш ја цинцарин; Бре попо и ти кмете Јово, нећете је мајци више окусити! у мојој кући не!

Тако баш једне недеље седи попа, кмет Јова и други сељаци и кошкају се око те несрећне каве, а напољу поред ватре седи стари чича Илија а до Илије Стојан; стари Илија нешто говори, а Стојан га пажљиво слуша, а кад је истресао и последњи пепео из луле, додаде мало гласније:

— Богме синко, причувај се! овај наш кмет Јова не мисли с тобом добро, кад тад освети ће ти се!.. Најбоље би било да се како год помирите... Ал и ти Столе брајко, мало си ка н јогунаст, а имаш и на кога; отац ти беше круте нарави човек... После те и пањкају много, ено онај Аврам, једнако чепа око њега, и све нешто шурује... Један пут баш сам чуо где ти и име споменуше.... Опаки су то људи!.. Видиш тог Аврама, он оће на теби да се свети, што је још с твојим покојним оцем имао парбу око некаква браника.... Но опет ти велим синко: причувај се!

Чича Илија се диже и оде у другу преградицу да и он коју међу старцима проговори, а Стојан остаде сам поред ватре замишљен и невесео; није се он бојао никога и опет му се нешто груди стегоше, беше му тешко.

— Дадер ми једну грку ракију чича Маринко.

Стари механџија донесе му искану ракију, погледа га мало ка и зачуђено.

— Ма Столе брајко, ја од како те знам, ти ниси окусио ракије, шта је то? да није кака мука и невоља?.. Нешто си ми невесео?

Стојан не одговори ништа, наже чашицу, искапи је и оде.... Чича Маринко гледаше забринуто за њим, климну главом и уђе у трговачку собу.

Ту се међу кметовима и осталим сељацима вођаше разни разговори, нарочито о штети која је последњих дана

учињена, једни кривише газде што напуштају своја говеда а други пољаке што не чувају добро поља.

— Добри су пољаци, рећи ће кмет Јова — знам ја њих! Ал шта ћеш брате, ко ће сачувати толико поље?...

— Да, да кнеже Јово добри би били да нема ове Маринкове препеченице — рече чича Илија — ал овако где су? него у механи! Ту дању, ту ноћу... Ено онај твој Диса преседио је сву драгу ноћ у механи... Јел тако чича Маринко?..

— Јест брате, једва сам га пред зору истерао; мислим да је још ту на хатлукани те спава...

— Ја се чудим, рече кмет Јова, коме Радисав беше мало нешто свој — а Диса беше сваки пут на своме месту момак... А ноћас шта је то од њега било, не знам?..... Ал ево и господина уче, шта ли ће то бити те и он дође овамо, а већ одавно га нисам у механи видео?.. Мора нешто да има?...

Кад је учитељ ступио у механу сви су се сељаци дигли и поздравили се с њиме, јер га сви поштоваху; а чича Маринко и ако је мрзио на каву, одма изиђе на поље да господину учитељу једну спреми.

— Штета само што се не жени рече Маринко, а ваљан је момак, свака би пошла за њега, па баш и попина Недица...

Кмет Јова се такођер диже, рукова се, и поздрави с' њиме:

— А од куд ти да се паканеш у механу? Хе, хе?.. Учо, то ретко бива.... Ал кад си ту, сад се нема куд.. Чича Маринко, деде здравља ти напуни ону завијачу[1])...

Оћеш ли слатке или грке?..

— Ја баш немарим ни за једну ал да те не одбијем могу баш једну шљивову.

— Е па добро, дај шљивовице Маринко!... Па шта је ново у Зајечару? Синоћ си одонуда?...

[1]) Завијача зову сељаци оне стаклиће од литре што су мало увијене, од ликера.

— Поздравље вам од господин началника и капетана, а и газда Јота те је поздравио, да му покупиш оно мало вересије, што има по селу примати.

— Хвала!.. А баш ме та верисија уби ... У људи нема новаца, за свиње што се по нека парица добила, то оде које за порезу, које пак на другу страну ... А за вуну још ни један трговац не пита!... Ал већ газда Јоти морам учинити, па макар им и бакрачиће испродавао ...

— А ево ти кнеже Јово и једно писмо од г. капетана.

Учитељ извади из недара једно писмо и предаде га кмет Јови. Кмет Јова није знао читати, ал зато га је опет тако пажљиво прегледао, као да из њега нешто чита.

— Па деде учо, вере ти, прочитај ни ово писмо, да виђу што ни господин капетан поручује.

Учитељ узе писмо, најпре га проучи за себе, после се окрете кмету.

Кнеже Јово, ја велим могли би га и после прочитати.

— Сад учо, сад док су људи на окупу читај па нека сваки чује.

Учитељу пређе преко лица лак осмејак, отвори писмо и стаде читати:

Кнеже Јово!

„Она два лопова што терају парницу са г. Трипковићем, посаветуј нека се окану ћоравих послова, док им се нисам ја попео на врат, а ако те не хтедну послушати пусти их нек иду ..... до ....“

Учитељ застаде на томе месту и нехте даље да чита; али кад Јова навали он прочита и ту једну реч — беше то груб израз каквим се ни сељак у механи не служи. Кмет Јова је поцрвенио, и волео би да није нагонио учу да и то прочита, а чича Илија с' пуно подсмеха додаде:

— Е лепо ли нас господин капетан посаветова! Е баш мудро разговара, мора да се у Београду учио!

— Е! е!.. рече кмет Јова ... па учо шта има још у писму?

— Учитељ је читао даље. „— У осталоме Јово, буди спреман, а ја ћу сам тамо око уторника доћи, јер имам и онако посла у Злоту.

У Зајечару 25. Маја 1857 — Мајор
Раја Ст . . . . . . ић,
начел. ср. Враж.

Кмет Јови сину лице од радости, мило му беше што ће капетан доћи, поред њега ће се лепо о општинском трошку прочастити и веселити, а било је многих ствари које се без капетана несу могле по вољи ни извршити; нарочито што се Стојана тицало, то је био чвор кога он није умео размрсити; а овамо се заверио са осветом.

— Е баш ти хвала учо!.. Узми испи још једну, баш је ваљана ракија . . . Али за господин капетана мораш другу набавити, чича Маринко, бољу из вароши, ти већ знаш какву он воле?.. Де учо још по једну . . . Па и ти богме спреми дечицу, ако дође у школу знаш да се не осрамотимо.

Учитељ остави подигнуту чашу, погледа га озбиљно, и руковавши се са чича Илијом и осталим сељацима оде из механе.

— Е, баш му не сме ништа човек рећи, одмах се naљути; рече кмет Јова, а чича Илија додаде:

— А што се ти кнеже, опет мешаш у његову децу, кад знаш како лепо и благо с њима поступа?

— Истина је — тврди чича Маринко, ни код своје куће нису деца слободнија него код њега, ретко да које покара . . . Но све некако лепо с њима, и сам му се чудим како може.

У томе се сељаци обредише још с по једном препеченицом, руковаше се с попом и кметом па одоше сваки својој кући.

У трговачкој соби остаде само дим од крџака, а кроз дим једва си могао још назирати попу, кмета, брат Аврама, и деда Милу бирова.

— Ти попо ћеш дати твоја два јастука, душек и јорган, знаш за љубав господина капетана нека и госпођа по-

падија један пут без душека спава — додаде Јова смејући се — искао бих и од уче неку столицу али у напред знам да ми не ће дати . . . Чудан човек! . . Са сваким лепо, и опет му не можеш близу доћи! . . . А ти деда Мило, у јутру ћеш пре зоре, док још нису људи отишли на рад, по селу викати нека се сви скупе уторак пред општинску кућу — капетан долази! . . .

— А кнеже Јово шта ће бити са оним мојим послом? . . Питаше брат Аврам . . . Сад је прилика да се и та работа сврши.

— Брат Авраме, рече Јово, ти си парницу добио — али мораш бити човек на своме месту! . . Јесил ме разумео. . . . Стојан ми се млого осилио. . .

— И проневаљалио се, додаде г. попа — Ено, баш иза моје куће, та знаћеш ти њу, ону девојку Смиљу, што јој је мати удовица . . . . Е код ње је окукао, ту дан ту ноћ . . . . Ја не знам шта да се са овим млађим светом чини? Све ме је страх доћи ће страшан суд. . . Баш се ови људи не боје бога! . . Ето пре светио сам му водицу, ама бар турску пару да је спустио у бакрач, ама баш ха! . . ни црно под ноктом! . . . зла времена кнеже Јово, и ти брат Авраме, настадоше, старији се не поштују, нити ко попа љуби у руку . . . Све то треба капетану казати, нема ти без батина ништа! . .

Сад уђе и чича Маринко који се већ наручао:

— Време је већ и кући да идете, јес чуо попо, попадија те одавно чека . . . Ха, ха! . . смејао се старац . . . А ти брат Авраме као да си наумио сву ракију да ми потрошиш . . . Треба и сутра синовче . . .

И тако се и последњи гости из механе разиђоше.

*

Стојан из механе оде право кући својој, после уђе у кућу, помилова своју малу сешку — тако је он звао сестрицу — па онда скиде са чивилука дугу пушку, обриса

је тек онако дланом, потпраши је и оде; мајка гледаше за њим, мислила је да ће јој син у лов...

— Баш и тај лов, већ ми се досадио! Мало, мало, па хајд опет у лов... Донесе понеког зеца, по неку лисицу, добије по неки грош за продату кожу, и то је све!.. А што ја умирем од страха, што се он умори као да је читав дан кладе ваљао, што подере пар опанака... То он и негледа... Ал хајд! престаће и то, знам ја, и отац му покојни беше ловац, те још какви! ал од како је узео мене, ретко му падаше на ум да иде у лов!... Све долази и пролази временом.... Да! да!.,

Тако се сирота мајка тешила. Ал овај мах, Стојан не оде право у лов, него се лепо, све поред брда чисто крадимице, довукао до поповога плота, приватио се с левом руком за најгорњу ону врљику и као срна прескочио, тако вешто и тако брзо, да га ни сам попин пас није осетио; тек кад је прешао у Смиљину авлију онда је попин гаров залајао — ал онда већ беше доцне... И попа и попадија истрчаше али никога нису могли видети.

— Мора да је он, рече попа.

— Нико други него он, додаде попадија, — онаки момак болан па у шта се загледао?.. Опчинила га је вештица, није другче! Та само да запроси, ја би му дала моју Недицу... Али он занесен, што му се она више приближује, он се све више клони од ње. —

. . . .

У Смиљиној малој кућици поред ватре седела је Смиља и њена мајка с преслицом у руци, прела је вуну за чарапе, а поред прозора за разбојом ткала је млада Смиља. Прозори беху са пенџерлијом излепљени, па је светлост била доста тамна, од прилике као на Ремброантовим сликама; ал опет си јасно могао у тој полусенци разликовати дивоту цртица сироте девојке: високо чело окружено са густим црним витицама, изгледало је као од карарскога мермера, од густих трепавица падала је тамна сенка на ружичасто округло лице, румене усне изгледале су као да

се смеше, као да снивају о лепшим данима, који тек могу доћи, а под белим зубуном развијаху се два сунчевим зрацима не додирнута пупољка, а овамо мали прстићи играху се по беломе платну, час по час свезујући изпрекидане жице.

Мајка је са задовољством гледала у дивну јединицу, па је смешећи корила:

— Смиљо душо! много ти се жице кидају? шта је.то дете моје?

А то је значило: Смиљо, ти на нешто друго мислиш;

Можда је мајка имала и право, јер им Стојан већ два три дана није био да их походи, па и сама мајка и ако се смешила опет је била брижна: шта ли то мора бити те ми Стојана нема?... И она га је радо имала... А Смиља?.. Она је сирота умирала за Стојаном, волела га је свим срцем и душом, па му и опет никад не рече: ја те љубим Столе мој!... То неби она за живу главу казала, то би била срамота!.. Е тако ти мисле наши сељаци; таки су њихови појмови о љубави.

Кад је Стојан ступио у кућу, стара мајка Смиљина радосно скочи са троноге столичице, и пође му весело на сусрет:

— Добро дошао синко! О од кад те нисмо видели!.. Ти си на нашу сиротињу и заборавио. Да, да!..

А сирота Смиљана је сва претрнула, једва се држала на ногама; кад га је видела побледела је као лист хартије — а после постепено осу се по њеном лепом лицу румен, какву ни један живопцсац није на својим узорима насликао... А кад јој је Стојан стиснуо малу ручицу, промуца са својим узбуђеним гласом:

— Столе!...

То беше све што је умела проговорити...

Ал често једна једина реч, можда и нехотице изговорена, издајник је најдубљих тајни, што их срце у својој дубини прикрива.

Та реч, Столе! беше тако нежно, с таком стрепњом и милином изговорена, да се Смиљанина мајка на те стрепеће

звукове тргла. Познавала је она глас љубави, некад се можда и из њених груди извијао?..

— Смиљо, кћери моја, радујеш ли се што је Столе дошао?.. Ти си ваљда мислила да више неће доћи?..

— Ох мајко!

Протепа застиђено девојче, па онда пође као да нешто тражи по кући, а Стојан је пратио свако њено мицање са тужним осмејком; чинило му се да је никада тако дивну није видео, никада тако умиљату, никад тако сјајну као баш сада... Па је дошао још озбиљнији још невеселнији, ко зна шта је мислио?.. Згурио се поред ватре, па је са свим удубљен у мислима гледао у врео жар што се са својим модрикастим пламеном севкајући по његовоме бледоме лицу играо.

— Столе синко, ти си замишљен, забринут?... Тебе је неко озлоједио? о знам ја људе, пакосни су и неваљали..

Стојан ћуташе замишљено, а кад је стара мајка изишла у авлију, да још коју сушку на ватру донесе, да се боље распали, он се примаче ближе разбоју:

— Смиљана сунце! погледај ме твојим црним очима, волео бих у њима нешто видети, чини ми се да је у њима записана моја срећа. —

Смиљана га погледа зачуђено. Те црне очи беху заиста књига, која је о безграничној љубави приповедала... Благо ономе, који је из њих своју будућност читао! Неће пожелети раја, јер га је у једном тренутку уживао.

Стојан је у своме непротумаченоме заносу претиште на своје широке груди;

— Ох Смиљо, Смиљо никада нећеш бити моја! На трепавицама његовим сијну као капља росе једна крупна сузица...

Стојанов глас, израз лица, та сјајна капљица што се на његовим трепавицама заблистала — све је то јадну девојку изненадило, све јој то беше страно, непознато.

— Столе, ах мој столе!... јецала је усхићено девојче; а беле ручице и нехотице обвила је око његовога

паса, сва је дрктала, а збуњена глава паде му баш на оно место где му срце куца . . . Он је загрлио, с' таком жестином као да је више никад из загрљаја не мисли пуштати, па ни онда кад је мајка ступила у кућу, не пушташе са својих недара љубљену главу:

— Ох мајко! мајко, немој је отети, она је моја! Ја је више никоме на свету недам! . . .

После тога клону, и чисто механички узе руку старе мајке па је пољуби.

— Буди и моја мајка, рече уздрктлим гласом.

Така прошевина не беше у сеоскоме обичају, али љубав тражи краће путове, то је и стара мајка знала, а радије је имала Стојана него да су јој проводаџије сву богословију довели . . . Тек мало као обичаја ради, климну сумњиво главом, па онда са оним благим старачким гласом рече.

— Е, па децо видећемо, има још дана, поразмислићемо мало . . . Нити си ти синко престарио, нити је Смиља у годинама . .

Стојан обори очи, узе пушку и спремаше се да иде... Рукова се са Смиљаном, ал не више са оном жестином, него мирно као што уљудноме момку приличи; кад је изишао напоље, испратила га је Смиљина мајка.

— Па дођи опет Столе синко! ми виш' никога немамо, никога који нам је тако мио као ти; само чувај образ синко, да нам се не подсмехну и бољи и гори.

Столе је разумео шта мисли сирота мајка, па застиђено оборивши очи доле, пољуби је поново у руку, па оде право у планину, али није имао стрпења да по заседама чека лова; оде право у ждрела, где су се стене до у небо дизале; пунио је пушку и пуцао тек онако у ветар, а голо стење му је стократно одјекивало; та ломљава му је годила узбуђеном расположењу; из једне пећине у тај ма излетео је орао, тако близу њега шибајући крили, тек што га није са тврдим перетом ошинуо.

— Нек лети стари орао! можда и он има коју љуби?... А орао се лаганим летом дизао све на више. Стојан са неком милином посматраше, како орао са широки крили просеца сиву даљину; у једанпут промену стари витез свој лет, и као стрела јурну на ниже. — Баш у подножју саме планине опазио је једну грлицу.

— А, не ћеш тамо дивља харамио! . . . Нисам ти за то живот опростио, да ми лепој грлици месо раздиреш . . .

Наслони пушку на образ, састави нишан са његови огромни крили — плану . . . А орао још само трипут махну крили и премећући се по плавоме зраку паде на једну клисуру; грлица прну и одлете весела.

Тако је Стојан вас дан лутао по планини, а кад се уморио и кад је већ сунце на заходу било, оде уморан кући.

Пред кућом га је чекала забринута мајка са малом сешком. — Кад је ушао у кућу и окачио пушку на њено место, мајка му своју стару суву руку наслони на снажно раме, па га је са брижним погледом гледала.

— Столе сине, шта је то? шта си учинио? . . Деда Мила те је двапут данас тражио и то журно, као да си неко злочинство учинио? . . .

Сирота сешка је плакала.

Стојан је помилова по орошеним обрашчићима, па мирним гласом одговори забринутој мајци:

— А ко ће то знати, што ме је тражио? . . Ја мајко, ником ништа зло учинио нисам! . . Не знам, мајко, за што ме призивљу? . . Тако ми вере не знам! . . Тек ако не ће бит' због кулука? Сад се баш гради пут од Зајечара до Брестовачке бање? . . Ако то не буде, не знам шта ће друго бити?

— Столе сине, не ће бити најбоље. Ноћас сам зло снила, као да те твој покојни отац појиште а ти се отимаш — ја на њега, ка велим: немој Илија, немој Ико, шта ти је? та дете је чисто? и у том се тргох. — После се дадох у мисли . . . Боже мој, на шта ти нисам помислила? . . . Па и на твоју Смиљу? . . . Не! не, дете је добро! . . И покајах се, како сам и могла зло помислити о њој! За тим пуче

једно грне на полици, а кад сам изишла напоље прво сам сукобила попа! . . Веруј, Столе, да ти неко о глави ради!..

— Гаталице мајко! рече Столе, но мајко спреми што за вечеру, гладан сам ти и уморан, мајко!

На томе се разговор и свршио. Стојан седе да се мало поодмори а мајка се журила да му уморноме што за вечеру спреми. Мала сешка је купила по пољу сушке и једнако их трпала на ватру само да што скорије буде браца Столету вечера готова . . . А можда је и сама сешка била гладна? . . . Ко ће то знати, тек сви се журише, само Стојан је седио поред ватре сетан невесео, али мала сешка то није приметила, а мајка је мислила да је то од умора.

У бакрачету је већ врила вода. Стојанова мајка захвати из обешене јареће мешине две, три прегршти пројина брашна, сасу их у врелу воду. Стојан узе мирно једно парче чисто остругана дрвета, промеша га својим снажним рукама, скиде са верига бакраче, и изручи качамак на совру, на којој већ беше постављено нешто мало сува меса, обарених јаја, лука, паприке и соли . . . . И тако та мала породица седе за совру да вечера; сешка је ћеретала мазила се, приповедала а Стојан и његова мајка удубише се у чудне мисли . . . Мајка је мислила о својим привиђењима, о сановима, а Стојан о љубави . . . . А зар љубав није сан? . . .

*

У писму је писано да ће господин капетан тек у уторак доћи, али једва је онога дана превалило подне, а оно стиже пандур из Зајечара, и викну као што већ наши пандури знају:

— Ха бре меанџија, а где ти је кмет? . . . Ана сана!.. А где ти је ракија бре! . . Капетан долази, хеј пезевенк!...

Чича Маринко изиђе пред механу прихвати по обичају коња, даде га некоме дечку који се ту нашао да га провода, па онда лепо уведе свога горопадног а госта у механу:

— Е баш си ме уплашио брат Милисаве, бога ми сам мислио неки трговац иде, а где оно каква лола дође да ме оглоби!

Умео је чича Маринко да одшали шалу.

— Ну брате ево ти твоја турска ожђелдија, а наша добродошлица, па пиј док ти црева не изгору . . . . Де! де! . . А где је господин капетан, је л' близо ту? . . Шта велиш, оће ли ова препеченица и за господина бити добра Ха Милисаве? . . .

Милисав је две три чашице већ попио, ракија му се допадала али опет рече:

— Јес' чуо, чича Маринко, ракији ти не знам мане, ал' тек мислим: да би боље било да се за г. капетана кол'ко толико са лепшом спремиш . . . Пошљи момка у Злот. Е! што ти је шљивовица у Црнога Вељка! . . . Баш у целом Зајечару нема таке! . . . Ако ћеш баш да ти право кажем г. капетан и нема толико у срезу посла, но тек пође мало да види попа Живана у Брестовцу и да се напије Вељкове ракије, него шаљи по њу што пре . . .

Чича Маринко нађе неко момче, упрти му у руке једно бардаче, па га онда мало посаветова:

— Чувај, синко, да га не разбијеш путем, и поздрави ми газда Вељка *црнога* — зашт' за оног *белог* из Планинице слабо и марим; кад дође више ми направи калабалука него сво село... Пољуби га у руку и поздрави, да ти наточи од оне ракије што је господин капетан пије! Јес чуо, што је господин капетан пије! Момче оде, а чича Маринко поче наново шалу са пандуром; најпре га мало посматраше, загледајући у лепе сребрњаке, који су заиста сјајни били, а зацело и скупљи него тепелук госпође капетанице.

— Ала си се накитио, Миле, да те не познајем, бих рекао да си главом господин капетан!

— Па зар не личим? .. лупкајући се поносито прстом у груди рече Милисав . . . Зар не бих могао бити капетан, ха?

— По мени, Миле, свакада, само ако те госпођа капеница призна за господара —

— Јами, чико!.. У капетаницу не дирај!.. А после знаш, међу нама нека је речено, она ти баш слабо и верма капетана, и да бог да ме најстарија вештица узјашила, баш као ја мога дората, ако он њу више не слуша нег она њега... Мој брате! кад ти она разглави вилице!.. Шта је твој биров Мила? ништа! На његов глас једва се скупе два три сељака... Ал кад ти она викне, сав Зајечар полети баш као на ватру; а капетан сиромах, гледа на коју ће страну... У тај мах не дао бог да ти суди! оцепио би ти двајест и пет само за то, што си лане о ускрсу разбио шарено јаје... Да, одиста, чича Маринко, а где ти је чича Мила? Гледај вере ти те ми га добави, треба то спремати, не ће се добро ни смрћи а господин је овде...

Али деда Мила је и без поруке дошао, омирисао је он да је ту пандур капетанов, да ће ту бити и хлеба и вина.

— Е, па добро дошао Милисаве! Ма човече, од кад те нисмо видели!.. Е! е!.. Па каквим послом, Миле, ха?..

— Капетан долази, јес' чуо! Но притегни мало опанак, па што брже можеш жури по кмет Јову! Сврати се уз пут Петру Шундићу и ономе другоме, знаш ономе што води са Трипковићем парницу?.. И кажи им да не врдају никуда од куће, а и остали добри људи и газде, нека се скупе око суднице... После немој заборавити да донесеш две три ћурке и неколико пилића... Капетан долази, хеј!.. А треба и ти што да окусиш!..

Није дуго трајало а сељаци већ почеше један по један долазити — попа са брат Аврамом дојурише задувани, као да су кладе цепали:

— А ну, човече! рече попа, па зар ниси имао кога млађега те да нам поручиш, па да се љупцки спремимо!.. Е гле ти њега!.. Па јеси ли што сркнуо? Деде чича Маринко! дај донеси, па и каву...

Чича Маринко оде гунђајући:

— Сад му и кава треба: као сенћим он части, а све ће то пасти на општински терет; све што полочу и пождеру... Гром их и с гладницама!.. па онда та кава, баш ми век

изеде!.. као да је то тако лако направити каву!.. Е попо, попо! чекај се ти мало! зна чича Маринко и где буника расте!..

Милисав зевну, и погледа мало као у небо:

— Богме изгледа као да ћемо добити кише; шта велиш, Авраме?

Аврам погледа у Хртањ па онда потврђујући рече:

— Биће, Милисаве, ено хрт од планина слабо се и види свега га је магла опасала.

— Тешко да ће бити кише, ја сам јутрос баш гледао у вечити календар; онде вели: дне двадесет петаго Маја солнце и прекрасноје времја.

— Батали, попе, књигу, кад ено жив Хртањ говори!.. рече Милисав.

— А и мене боли лево раме, а то бива свакад пред кишу...

— Богме ти је лен спомен оставио покојни Илија Грбић! додаде смејући се Милисав.

Брат Аврам се ућута као хладном водом поливен.

Међу тим сунце се све више клонило западу, а тамо опет са северне стране гомилаше се густи облаци; величанствени Хртањ који при заласку сунца на својим маторим грудима показује никад невиђене дивоте сад се намргођен замотао у густу маглу... Све се ућутало само час по час чуо си Милисава где виче на људе који су се око огњишта скупили:

— Пази ти да не прегори печење, јес' чуо! А чорбу ћу ја удурисати; сам господин вели: да ја умем боље готовити него и госпођа капетаница.... А дође ли и оно момче с ракијом, ха чича Маринко?..

— Дође, рече Маринко бојажљиво, јер је знао да ако се Милисав на њу накани, да ће мало што претећи за капетана.

— Па деде вере ти, да је окушамо.

Таман је Милисав одвојио уста од бардака, а капетанове кочије зазврјаше. — Деда Мила појури гологлав напоље, за њиме попа гладећи чупаву косу, мало није скрхао

ногу преко некога пања, што се ту пред механом десио, а кмет Јова који је са брда видио капетанове кочије, тако се сиромах журио, да кад је стигао пред судницу једва је промуцао:

— Добро дошао, господине!

Капетан дебео човек, од својих четрдесет и пет и шест година, једва се скинуо с кола, а чим је сишао, кмет Јова га наново поздрави, упита га за повољно здравље, па га понуди са столицом.

— Седи господине!.. Па како госпођа? Како дечица?

Капетан га и не погледа, него као да се тек сада нечем досетио рече:

— Кмет Јово, скин' дер ми онај чибук с кола!.. А ти, Милисаве, узми оне хамове и уздице па их склони у канцеларију, јес чуо, јутрос су мазани па их могу пси појести... Не знаш какви су ови сељачки рундови, остави на пољу опанак, па до у јутру не ћеш ни узице од њега наћи...

После тога погледа пажљиво гомилу сељака, која се ту гологлава око њега упарадила па онда се окрете Јови:

— А где ти је тај твој дрљави Маринко? где је мени добродошлица?.. хе!..

Сирома чича Маринко каскуљајући са служавником у руци, гологлав дотрча преко сокака.

— А какво ти је то слатко? У десет ока не верујем да има три вишње... А одкуда ти је опет та ракија?..

— Од Црнога Вељка, господине! рече чича Маринко муцајући.

— Добро! добро, одговори капетан задовољно... Него чујем да ти је ексик мера, ха? Матори угурсузе!.. Срећан си што си остарио, а сад би извукао двајест и пет.

А кад је попио ракију сети се опет нечега:

— А где су ти, Јово, она два лопова?

Јова се окрете деда Мили па га запита: да л' је ко отишао по Петра Шундића и Стевана Јончића?

— Ја сам их сам звао још пре два сахата рече деда Мила; ал ено их где иду.

Петар Шундић и Стеван Јончић дођоше, па кад су били пред госп. капетаном скидоше своје дебеле шубаре, поклонише се и стадоше пред њега.

Он их гледаше мало подуже и пажљивије, после са свим механички узе чашу с ракијом, искапи је, обриса бркове — па их опет посматраше.

— Дакле, ви сте ти јунаци што се са господин начелником парничите?.. рече капетан поругљиво. Ти Стеване и ти Петре!.. Да! да!.. Петар Шундић и Стеван Јончић терају парницу с начелником!.. А знате ли ви, море, да су све општине: Валакоње, Подгорац, Шербановац, па и сам ваш Каменац одустале од те несрећне парнице; само вас двоје оћете с њиме мегдан да делите!..

— Није то мегдан, господине, рече Шундић, него ми тражимо што је наше.

— Право је, господине, да нам плати. У најгоре доба смо ми морили нашу стоку, вукући преко ових провалија за његову кулу камен и песак. Него лепо нека он нама плати што је наше... А ако не ће, тужићемо се вере ми и самоме кнезу.

— Ха, ха ха! кнезу!.. Та кнез му је пашеног, бре пезевенк!..

Трипковић и Александро Кара-Ђорђевић беху пашенози.

— Ако је, господине! рекоше оба парничара — не смеду они наше отимати...

— Сељак мора кулучити...

— Јест, господине, да мора, али не Трипковићу.

— Ћут' бре! док ниси извукао батине!.. Но ево вам последњи пут рекох: одустајте од парнице, док сте читави. Не учините ли то за недељу дана, и унуци ће вам се кајати, вере ми!

— Хвала ти, господине, на лепом разговору, али смо богме дубоко загазили, напред се још може, а натраг никако!.. Изгинућемо, али уступити никад!

Они се поклонише лепо и одоше... А капетан климаше главом.

— Е јогунасти пси, ништа им се учинити не може!

— Мора, господине, да их неко подбада — рече попа, кршећи прсте. Ето и пре неки дан су били у Зајечару, а тамо има коџа писмених људи... Боље знају него и адвокати...

Капетан ућута, и само дебеле димове пушташе из чибука; сад му се кмет Јова приближи, и стаде му нешто на уво шапутати.

— Па добро, добро Јово! Пошљи Милу бирова по њега.

— Шиљо сам два пута по њега па не ће.

— Кажи му: капетан те зове!

Кмет Јови сијну лице од радости, изведе деда Милу на страну, нешто му је шаптао и претио прстом. Мила узе свој дугачки штап, натаче шубару на главу, па се упути управо уз брдо.

Међу тим се све више смркавало, облаци се гомилаше а из далека се чула грмљавина.

— Је л' спремљена канцеларија? питаше капетан; ако је све у реду, кажи Милисаву нека уноси вечеру, па и ти ти кнеже Јово и ти господин попо, останте да заједно верамо; кажи и оном философу, учи, нека и он дође да коју чашицу искапимо.

. . . .

На округлој соври пушила се чорба, капетан узе чашу с ракијом, па и ако је била можда двајест пета, он опет по старој навици наздрављаше:

— Хајд и ову трећу за добру срећу, пиј попо, узми и ти учо!.. Шта једнако штудираш?.. Сипајте, вечерајте, немојте да останете гладни.

Већ је Милисав и донео печење, а у том се на вратима помоли и деда Милина глава. Кмет Јова изађе брзо на поље, па се после неколико тренутака врати натраг.

— Е гле ти несрећна човека! рече, гле ти безаконика!..

— Шта је опет, кмет Јово? Шта се то догодило?..

— Шта се догодило?.. Та онај несрећник отео се и од бога и од људи, нити он оће да зна шта су то власти.
— Деда Мила је био тамо код онога угурсуза.

— Па шта би?

— Неће да дође! него запсива матер и мени и капетану, и ономе који те је поставио за капетана! Е грдна зликовца!.. Пијан ли је, бесан ли је? Не знам, ал видим да иде на то да неку несрећу учини.

— Мртав а жив... Јес чуо, Јово! Мора на моју заповест доћи... Нађи десет, двадесет момака ако треба, опколите му кућу, вежите га па га тако везана доведите... Гле бунтовника ти! Е тако да их човек напусти, па онда с богом Србијо!.. Ал нећеш тамо не!.. Нареди кмет Јово све тако као што сам ти казао... А Миловану Магдином кажи да остане овде, имам с њиме нешто да проговорим.

Кмет Јова оде, а наскоро за тим оде и попа са учом.

Кад је капетан остао сам он зовну свога пандура.

— А дође ли Милован?

— Чека, господине, да га пустим.

— Пусти га нек уђе, а ти Милисаве иди те и ти што повечерај, па види и за коње.

Милисав оде, а уђе Милован; мали један човечуљак, збрчканих образа, сув и погурен; то беше помоћник Јовин, сукметица, као што их сељаци зову... Из лица му се видело да је препреден шерет: очи су му једнако жмиркале, а збрчкани образи се растегоше на усиљено смешење.

— Седи, Миловане, рече капетан, пиј вина ако си вечерао?

— Хвала, господине, а баш ти слабо марим за вино, вино је за господу; а ја ти волем чашицу ракијце него целу вучију вина.

Капетан му пружи чашу ракије, па осмехнувши се, запита га поверљиво.

— Оће л бити што, ха Миловане? Мислим да се могу на тебе поуздати? До сада ме ниси преварио.

— Не ћу ни сад, господине, само ако се може што учинити?.. Питаше га Милован ђаволским смешењем.

За тим настаде тишина, капетан је замишљено гледао преда се, мора да је нешто занимљиво било о чему у тишини размишљаше, образи му се час смешише, а часом опет натуштише; у један пут поцрвене сав до ушију, а очи му севаше живом ватром, после узе Милована за рукав и силом га довуче до себе.

— Седи драги Миловане! седи ближе!

Милован седе и посматраше господина, онако крадимице, страшљивим погледом... После се наже Миловану на уво, и шапуташе му нешто, пропраћајући сваки звук гласа чудним мимичним покретом; час је уздисао, час опет метао руку на срце, као да је заљубљен — што је наравно све било смешно према изгледу и према његовим годинамај

— То мора бити — додаде капетан гласно.

Миловану се скупише образи, као да је оскорушу прогутао...

— Залогај је сладак, рече Милован, ма тешко га је сажвакати.

— Тешко?.. За што, стари угурсузе, што да је тешко?.. Лепа реч гвоздена врата отвара; а злато?.. Нема тога куд оно не ће стазу направити.

— Ал мати, господине?..

Сад опет настаде на ново шапутање, и капетан се маши у џеп и онде бркаше по сребрним и златним новцима, лукаво посматрајући грабљиве погледе Милованове.

— После има још једна мука господине, рече Милован.

— Сад те је и друга мука нашла, рече капетан нестрпљиво.

— Стојан... Знаш господине, да не пројзе ни једне ноћи, а да се он код њих не нађе.

— Стојан! Стојан!.. Не брини се за Стојана, вечерас га зацело не ће видети!..

Капетан му уклопи у руку три четири дуката, даде му још једну чашицу ракије, па га гураше на врата смејући се.

— Идем, господине! ал све ми је страх неће ништа моћи учинити.

— Иди, иди стари си ти угурсуз, можеш ти само кад оћеш?.. Хе хе познајемо се ми!

Милован оде вртећи главом; а капетан осмејкујући се гледаше за њим.

— Е, гле ти стара угурсуза, како се снебива! као да ништа не зна; а од ђавола би излагао ноћ!.. Подај му дукат, па да ти баш испод крила Архангела Мијајла живот донесе... Тако ми славе! још нисам вештијег угурсуза познавао.

После тога напуни чибук, узе звонце и зазвони. Милисав уђе, донесе му ватру, а кад је капетан мало распалио, он га онако безбрижно запита:

— Шта би Милисаве, ухватише ли онога ниткова?

— Сад баш одоше њих једно двајестину...

— Па то је Милисаве читава хајка, ни на медведа се више пушака не диже.

— Боје га се. Веле да је опаке нарави... Чича Маринко сиромах, кад га је кмет Јова нагонио да с њима иде‘ сав је дрктао; ја не верујем да ће се вратити отуда без грознице... А и они други нису баш тако весело гледали у помрчину... Ала је тама, господине!.. Стари сам хајдук, ноћ ми је посестрима... Ал у овакој ноћи сложио бих се с медведом у једну пећину... Чујеш ли како грми?

Напољу је јечао ваздух од грмљаве, а капетан пушташе густе димове из чибука, нешто се замислио, чело му се набрало, и тако ћуташе, а после се задовољно осмехну... Сетио се уживања које га још те тавне ноћи очекују.

— Баш ми је добро дошла ова тама, љуцке страсти и не траже светлости сунчеве...

Милисав је познавао све тајне капетанове, а и капетан слабо се трудио да му што сакрије, говорио је пред њиме о најгаднијим својим страстима, тако искрено и отворено, да је често пандур место капетана од стида поцрвенио.

— Шта велиш, Милисаве, за ону што смо је пре у Зајечару гледали?

— Дивна је, господине!

— Дивна, ја!.. И капетан се на ново удуби у чудне мисли... Шта ли је мислио сиромах, те му образи онако гориште, а после уздахну иману руком на пандура за знак да одлази.

Милисав ћуташе и изиђе на поље, а капетан се извалио на прострто сеџаде и са погледом, пуним страсног уживања пратио је облаке мирисавога дима што их је сам у густим колутима пуштао.

*

Облаци се све више гомилаше; беше тама да ниси на три корака пред собом видио. Сиромах чича Маринко се двапута о неко камење спотакнуо, једнако стењући:

— Бог с вама људи! Ма имају л' ти наши кметови за драм памети? Дете им ништа не чини, а они дигли хајку, рекао би бесан курјак у селу. Веле: безаконик, бунтовник, хајдук и шта ти ја знам? Па кога ће, него мене да натерају да им ја хватам хајдуке!.. Вере ми паметнији је дорат овога капетановог пандура него сва три кмета у Каменцу.

Тако разлагајући и љутећи се нагази онако у помрчини на неку јаругу, стропошта се у њу колики је дуг; зло да беше на пушци кремена а како се окинула, би некога грдно осакатила... Ал оваке све је ишло у реду: Кмет Јова са брат Аврамом корачаше напред, а за њима чича Маринко кога је деда Мила извукао из блата, грдећи све кметове на свету, гиљаше са деда Милом за њима.

Чича Маринко дај ракије! чича Маринко кувај каву!.. А сад хајде чича Маринко да ваташ хајдуке!.. па да су бар оставили док се не сване, него сад по оваквој ноћи — пса да не пустиш из авлије.

Стојанова кућица беше одмах иза кмет Јовине, а у подножју самих планина.

— Ми ћемо у моју авлију, рече Јова — а ви пазите добро да вас не би осетио пас, опак је, те вас може нагрдити... Ти Ђоле, са Јовицом и са Милићем зађите му за кућу, јер може бити да ће несретник нагнути у планину, а ви остали око куће, нисам ка' рад да неки погине.

Кад је то све наредио, онда узе деда Милу на страну, и нешто му пришапну а после гласно додаде;

— Сад иди деда Мило, али пази добро шта сам ти казао: Капетанова је заповест! тако му реци: или жив или мртав мора пред господина капетана.

— А ви остали, рече кмет Јова, пазите, ако би случајно на некога кидисао, или ако би покушао да утече — слободно пали!

— Од моје пушке знам да неће погинути, рече чича Маринко, а баш ако нагне у бег, ја га ни стићи не могу... А желио бих да га нико и не стигне, нек иде сваки својим путем.

Деда Мила лагано скоро на прстима довуче се баш до Стојанових врата; ту се уза сам довратак пришуњао, па вешто као стара лисица прислушкиваше најпре, шта се у сиромашној колебици разговарају.

Ал онде је Стојан мирно седио за совром, није се он сиромах надао шта се тамо у судници и овде око његове куће а о његовој глави ради; па кад се још мало и навечерао, попивши уз то и неку чашу крајинска вина, нестаде и најмање сенке од његова нерасположења; узео је малу сешку на крило па је с њоме о којечему ћеретао.

У том се мати Стојанова трже, чула је где је пас у авлији залајао.

— Шта ће то бити те пас лаје, Столе?..

— Лаје да не заборави, мајко!

— Чини ми се да сам чула и корак неки?

— Па ваљда неко пролази сокаком, рече Стојан.

— Аја Столе! у ово доба ноћи и по оваком времену нико се од своје куће не миче.

У тај мах је деда Мила куцнуо на врата.

Ко је то? питаше са крупним гласом Стојан.

— Ја сам, Столе! ја деда Мила биров, одговарао је споља муцајући деда Мила.

— Па што не улазиш унутра, стара клепетушо, него се шуњаш туде око врата као пас? — отворајући кућна врата, рече Стојан; а кад Мила уђе у кућу, са пушком и с великим ножем о појасу, Стојан се грохотом насмејао.

— Ма ко те тако ујдуриса, стара бировчино? Ко ти је тај јатаган привезао за појас? Но јес' чуо, деда Мило, сад ми је жао што није дан, па да те одведем овде иза куће на поток, да видиш какви си момак! Баш ни онај стари Курсула није био бољи од тебе... Па деде казуј, каква те је сад опет невоља овамо догнала?.. Да те није опет твој кмет Јова пратио?.. Е баш ме се сиромах зажелио! Од некога времена не може да заспи, а да ме најпре не види!.. Ал за вечерас слободно нек зна да ме не ће видети... додаде Стојан поругљиво... Јеси ли вечерао, деда Мило? Узми вина, напиј се старче! А Јову се овако поздрави: Вечерас ти Столе не ће доћ', уморан је па је рад да се мало поодмори, па да весео изиђе пред господу, као што су каменачки кметови...

Деда Мили не верујем да је таки разговор годио, али се опет за то прихвати чаше, није имао куражи да ту љубав Столету одрече; за Стојаном дође стара мајка, она га чисто молећи понуди да седне:

— Седи деда Мило! седи!.. А кмету кажи сутра ће Столе доћ'... Та све је једно данас а сутра!.. О, деда Мило, да знаш шта је то мати! Ја не бих тренула да ми Столе сада отиде!.. Но лепо, старче, узми па пиј и поседи да се мало проразговарамо.

Видила је Стојанова мајка у самоме понашању деда Милином нечега необичнога, па се сирота труђаше да му се како тако умили.

— Ми смо, деда Мило, као и неки кумови, мога покојнога свекра мати, крстила је побратиму твога оца дете, — рече Стојанова мајка умиљавајући се.

— Јесте, Маро — рече деда Мила — и хвала ти ал ти немам времена за седење... А после окренувши се Стојану рече као мало и заповедајући: Столе, време је да идемо.

— Сутра, деда Мило! рече кратко Стојан.

— И сутра је дан, додаде сирота Мара, једва сузе уздржавајући — Сутра, кума Миле, сутра!

— Сад мора бити! капетан је заповедио, јесте ли ме разумели?

Стојанова мајка врисну ужаснута; није то мали страх кад у то доба некога капетан призива; мала је сешка покрила очи ручицама само да не види строго лице деда Милино.

Стојан се исправи колики је висок, лице му дође бледо, усне му задрхташе:

— Кажи капетану, сутра!.. Сиромах сам човек, деда Мило, ал до сада нисам никога слагао, па не ћу ни капетана!.. Сутра ћу доћ!..

— Капетан је заповедио вечерас! па ако не ћеш а ми да те вежемо... Мртав а жив мораш пред господина капетана!.. Ево се скоро по села подигло па ти и кућу опколисмо, но синко немој сам себе да убијаш, хајде док нисам викао да и други дођу.

— Иди Столе, угушујући тешко јецање рече мајка.

— Сутра! повтораваше на ново Стојан, кажи капетану сутра! А пре ме ни мртва ни жива не ће видети!..

Ал кад је Мила пошао корак ближе њему, и кад је Стојан чуо жубор око својих врата, није се могао даље уздржати; хитро као што само планинац уме, скочи, скиде са чивилука дугу пушку а велики нож задеде за појас; деда Мила дрхташе од страха, није се он надао толиком упорству, а у селу је и нечувено било да се когод усудио противити капетановој вољи, бар од како је Мила биров, тако се што није догодило.

— Јес чула, мајко, мене да вежу! викаше раждљућени Стојан. — Јесам ли хајдук ја, или лопов?.. Зар нисам ја син Илије Грбића поштенога тежака? Не плаћам ли и ја

порезу баш као и он?.. Па шта хоће ово псето капетанско?.. Да ме веже!.. Хе, хе, смејао се горко Стојан... Мене да вежете гадне улизице!..

У томе се отворише кућна врата, а кроз отворена врата се помолише два три лица, међу њима беше и Аврам.

— Капетан заповеда! рече брат Аврам, предај се!..

— Сутра!.. Одговори Стојан.

— Држ га деда Мило! сложно момци! викаше Аврам, а с поља опет мало поиздаље ободраваше кмет Јова:

— Пуцајте, шта чекате!.. Зар оћете да вас побије?..

Деда Мила охрабрен пође ближе Стојану, али од једног снажног удара Стојанове песнице паде јаучући на земљу; а кад остала гомила јурну у кућу, Стојан узе ашов што је ту код огњишта лежао, захвати жара, и просипаше живу ватру на незване госте, после баци ашов на земљу и ударивши кундаком брат Аврама у ребра, појури нечувеном снагом на остале који се бојажљиво уклањаху пред раздраженим лавом.

— Пуцајте људи!

Али Стојана је густа помрчина узела већ у своје закриље; у подножју планина чуо је још само кукање своје старе мајке и дивљу псовку својих гонитеља; само један Маринко беше задовољан што цела ломњава на томе прође..

— Добро те умаче! а како сте нагли још би га и нагрдили, онака красна момка!

А кад је видио брат Аврама како се сиромах превија, насмеја се старац:

— А ко је тебе терао на јуриш, стара оклепаницо? Зар ти не беше боље седити овде под стрејом у заветрини?.. Е баш сте јунаци! није вајде! подсмеваше се старац, али бадава, мало вас беше на броју, шта је то двајестину на једнога! требало је да позовете још два три села у помоћ!.. Ха! ха! ха!

— Бре није он ударио на мене, рече Ђоле који се са Милићем и Јовицом сад тек из заседе осталој гомили придружио — а не би мајци окусио више качамака, не!

— Та поред тебе је и прошао! Хеј стара лашчино, рече љутито кмет Јова — а ти се ниси ни мрднуо са оба твоја друга, него се дубље увукосте у ону јаругу само да он вас не види.

— Што јест, јест кнеже Јово, али је помрчина, па сам се бојао да га нећу погодити; а вере ми и мени је глава мила, а знаш нисам је рад тако тек на суво изгубити...

— Како на суво? кад знаш да је од капетана заповест! . . Хеј будало! . .

— Па капетан нека га хвата кад му баш тако потребује — рекоше неки из гомиле — а нама баш није ни уколко од потребе.

— Јест кнеже Јово, што би се ми мразили с онаким момком, кад ће мо и сутра заједно живети? Треба ће некад и он нама и ми њему; а не да се крвимо као вуци. Рече чича Маринко задовољан што ове ноћи није погинуо.

Међу тим небо је све мрачније бивало, муње су севале, а трескови се са страховитом ломњавом разбијаху о неплодно камење горостасних планина; ваздух је чисто стењао, а крупне капи почеше падати из облака.

— Најбоље је да се свратимо у механу, рече чича Маринко, па да се мало и прихватимо, знам да је остало од капетанове вечере, а за вино ћемо ласно . . . . Е баш нас умори пас, једва стојим на ногама . . . А како ти кнеже Јово? . . Хајд, хајд улаз'те у механу да смиримо једно десетину ока, куд је све отишло нек иде и то на општински рачун.

И тако сви уђоше у механу, само Јова оста и хтеде да иде капетану на рапорт; али га пандур није пустио.

— Сад неможеш кнеже Јово, господин капетан спава... Него се нађи ту у механи ако те устражи да си ми на руци...

*

Смиљина мајка знала је помало бајати, од очију, од урока, гушобоље, црвеног ветра и т. д. па су је често призивали људи у невољи; н. пр. разболи се девојка, сви укућани викну:

— Ништа друго него је урекоше! но брже шаљте по баба Недељу — тако се звала Смиљина Мајка — док се није детету позлило.

А Недеља је опет радо свакоме помагала у колко је она сирота умела; тако један пут десило се да се некога Чигрића дете поболи од очију; шта нису људи пробали и како се нису мучили; превијај, с' водом с' белим вином, петрожељом, те дај ово, те дај оно! али све беше бадава док не дође баба Недеља.

Она лепо ишчупа беломе голубу из левога крила једно перце, одкине крајичак један од брезове метле; зевне у три пута, па онда лагано дувајући болеснику по лицу превуче перце преко очију; тако то у трипут уради — па као да си руком скинуо! . . .

О томе те може цело село уверити . . . Па и она сама је веровала у ту своју моћ, а не као неки наши попови, читају а не верују; веле: треба сиротињи делити, а овамо баш од оте сиротиње узимају . . . .

Дакле, наш стари Милован знао је за ту слабост Недељину, па је њој послао своју бабу да је позове као бајаги да му унуче пати од црвенога ветра, и истина дете беше у ватри, и бунцало је тога вечера, али то беше мали назеб.

Баба оде као што јој је Милован казао, стаде се пред добром Недељом пренемагати, и мољакати, тако вешто претварајући се, да јој и сузе на очи пођоше:

— Ајде вели, друго, помози тако ти Бог помогао и овога и онога света! лелекаше баба.

А Смиља сирота бојећи се да на оваком мрачној ноћи не остане сама, молила је мајку да бар ове ноћи не иде од куће, вели:

— Мајко у бога је здравље! но причекај до у јутру, па онда иди и помози сиротом детету...

Али баба не попушташе.

— Баш ће умрети сироче! вели, но кумим те богом и твојом јединицом, помози сад! а гледаћу да и ја не о-

станем у дугу . . . Тако је баба помагала, а сузе јој текоше низа збрчкано лице . . .

Недеља се сирота превари.

— Одох Смиљо, те ако Бог да, да му помогнем, а ја ћу Смиљо сад дођи . . .

Хтеде сирота Смиља нешто проговорити, али, већ доцкан, мати је огрнула зубун, а главу је брзо са белом платненом марамом умотала, па оде . . .

— Сад ћу ја Смиљо, није далеко! . . .

Таман она измаче из куће, а Милован лагано па на врата; узе лепо за узицу, па уђе баш као змија у кућу. Лице му се све развукло од усиљеног смешења . . .

— Не бој се синко! не плаши се! ја сам, твој чича Милован! . . Твоја добра мајка, прија Недеља, оде сад баш мојој кући, те ако бог да, да што помогне болесноме детету; ја виш не трпим вересију, но дођох да вратим и ја њеној јединици. . . . Да, да Смиљо! људи смо, па треба један другоме да се нађемо на невољи . . .

Сирота Смиља се збунила, није знала шта ће да проговори, згурила се поред ватре па је као поплашена кошутица гледала у гадно лице чича Милованово; хтела би да бежи, али је Милован вешто препречио пут од врата; и приближујући се њојзи све се више пренемагаше, чудне погледе бацајући по чађавој колебици.

— Смиљо дете моје! Нисам био рад, али шта ћу морам ти казати: Столе ти је зло прошао.

Смиља га погледа, и пребледивши као крпа дубоко уздахну. Хтела је сирота да пита, али не умеде баш ни реч'це проговорити, ћутала је, и ужаснута, узвереним погледом посматраше притворнога гласоношу.

— Јест, јест дете моје, он је псовао капетана и самога кнеза, па су га сад везали, па ће да га окују, да га прате у Зајечар, па после на вечиту робију у Топчидер...

Смиља је кршила руке и горко јецајући брисала је са белим рукавом крупне сузе што су јој низ лице падале.

— Али Смиљо, продужаваше Милован — капетан је милостива срца човек . . .

Смиља подиже очи горе; у томе тренутку беше неисказано лепа, пламен који је на огњишту светлуцао, осветљаваше то бледо лице на коме се нада заблистала. — Ох! протепа јадно девојче — ох, моли га чича Миловане! моли доброга капетана.

И она сирота љубљаше руке неваљалцу који је дошао да је за неколико прљавих гроша, прода . . .

Њене сузе су падале на његову гадну руку, али га не умилостивише, него са притворном благости, са оним наметањем што је само окорелим неваљалцима особина употребио је тај згодан тренутак њене жалости те ако на тај начин узмогне постићи своју гадну намеру.

— Ти га мораш молити, ти дете моје! . . И то га мораш сад молити, сад одмах! . . Јер ће сутра бити доцкан. Но ајде брже; спреми се, а уверен сам да ће га твоје лепе сузе умилостивити . . . додаде поругљивим смешењем, које му се тренутно, око развучених усница заиграло.

Она се тржe, погледа га сумњивим погледом, па онда покри своје лице са ручицама и онда бризну плакати.

— Хајде Смиљо, хајде са мном дете, наваљиваше Милован — јер ће га сиромака још ове ноћи онако везана у Зајечар пратити; па ће га тамо на свакојаке муке ударати; не знаш ти дете какав је то страшан суд?

Смиља плакаше горко.

— Никад чика Миловане, никад! Не умем молити, нисам још ни видела велику господу . . . Ох смилуј се чика Миловане! . . кукаше јадно девојче.

Али Милован не попушташе, узео је сиротицу за руку па је силом за собом вукао.

— Ти мораш господина капетана молити, само га ти можеш у њега измолити, нико други! Ти . . . .

Хтеде и даље говорити, али га глас издаде, умуче као заливен, рука му клону и блед као мртвац, укоченим очима гледаше на отворена врата.

Онде је Стојан са широким својим плећима закрилио пролаз чађаве колебице, о рамену му је висила дуга пушка, а десну је наслонио на велики нож, што му је за појасом задевен стојао и оштрим погледом посматраше ниткова.

. . . .

Кад је Стојан оставио своју колебицу, он јурне онако раздражен у планину; а то је он често чинио, могло би се рећи сваки пут, кад је сувише расположен или нерасположен; ту је он у хладовини рапавога стења хладио врелу крв распаљених груди, па тако је и ове ноћи било; уђе којекаквим странпутицама које је у свако доба познавао, слободно напред корачајући, све дубље и дубље у густу планину; громови се са страховитом хуком ломише о камените стене, ноћ је јечала као очајник коме са усијаним гвожђем кидају немилостиви џелати месо са измучених костију; камен је одјекивао, а провалије хујаху тако страховитим гласовима, рекао бих да се у утроби саме земље бију ужасни бојеви.

Кад је Стојан стигао до „Лазарове пећине“, ту стаде да се мало од непогоде заклони, над њиме се наклопила стена која је високо у магли вечито крила своје суморно чело, а испод његових ногу спуштала се једна провалија којој нико није на дно завирио; дођу несташни пастирчићи, одроне од стене камен, докотрљају га баш на ивицу страховите провалије, па га после сви сложно гурну у безданицу; ту после радо знали слушају, пазе, шта се у томе вечноме мраку догађа. Испрви мах чују кршевиту ломњаву, после потмуло хујање, за тим као неко шуштање и — више ништа. Чекају да чују пâд одроњеног камена, али залуду све је немо, само по неки орао излети из вечитога мрака, а они несташни гађају га вешто из руке с' каменом, па кад погођен орао на другу страну окрене свој лет, а они се онда гласно смеју.

Ту над отом провалом, заклоњен од кише, наслонио се Стојан на своју дугу пушку, и размишљајући гледаше у

тамну ноћ; с часа на час му је муња осветљавала бледо лице, а студен ветар му је хладио раздрљене груди;

— Шта ли ће ти пси од мене? Питаше сам себе сиромах Стојан — никога нисам поробио, упалио; ама баш ником ништа на жао учинио нисам, па опет гле како ме гоне!.. Е баш су подли ти људи, тај неваљали свет.... Очајним гласом рече Стојан, сутра ћу да идем пред капетана, да видим шта хоће по оваквој ноћи од поштена човека?... А сада?...

Стојанућута, а ноћ је са грмљавином пратила његове бурне мисли.

— Могао бих их све поубијати баш као псе, ал нећу. Син Илије Грбића несме бити убица!... А после Смиља?.. Јадно сироче!... Морам је видети, морам говорити још ове ноћи с' њоме, јер ако од ових подлих људи о моме гоњењу чује, мислиће да сам зликовац.... Идем, идем, па што бог хоће!

Рече Стојан и пажљиво, узаном стазицом што је провалу од стене одвајала, уђе скоро без шушкања у друго ждрело, које је такође, само много рече у село водило, и с' брзим кораком, са камена на камен скакајући дође у најбоље време у село; близу попинога плота постоји, прислушкиваше мало да га ко не опази па чувши јецање своје дивотне девојке, брзо као тигар у неколико нечујних скокова долети на врата — чује после Милованов глас, па кад је кроз кључаницу видео како је нитков ухватио за нежну ручицу вукући је капетану — није се могао више крити него отвори врата и ставши на праг са својим дубоким гласом викну на упрепашћенога Милована.

— Ниткове!..

Ал даље није могао ни речи проговорити, узе га за гушу, па га у дивљој својој јарости лупи о дирек један, којим је слеме било подупрто, тако силно, да се дрвена кућица затресла, а чича Миловану поцури крв и на нос и на уста.

— Куда је вучеш, вуче грабљиви?.. Питаше Стојан

не пуштајући ниткова из руку ... И њу да уморите хоћете, неваљали скотови ви! и њу да дате вашем капетану! И с њеног лица да скине свежу румен, и њене груди да заоре браздом мрзости своје!.. Неваљали пси!..

— За тебе Столе! јецаше загушљивим гласом чича Милован — за тебе да молимо ...

— За мене?... И њу вучеш да моли капетана за мене?.. Е сада знам шта си с' њоме хтео, скоте несрећни!.. викаше Стојан од јарости угушеним гласом, а очи му севаху као у рањенога тигра ... Њу!...

И шкрипећи зуби лупи га својом снажном песницом у груди, тако дивље и с таком жестином да се Милован блед и изнемогао стропоштао онесвешћен на земљу.

Стојан га погледа још једанпут са презривим погледом, па онда га узе за сукнену гуњу те га избаци из куће.

— О Смиљо! рече Стојан, и страсно љубећи уплашено девојче притиште је на своје широке груди.

— О Смиљо срце моје! чедо невинó ... Шта хоће ови људи од нас?...

Кад је Смиља од препасти мало к себи дошла, она подиже своје велике исплакане очи Стојану ...

— Шта си учинио Столе? питаше га жалостивим гласом девојче — шта ће ова хајка на тебе? О Столе да знаш како ми је страх!

— Не бој се Смиљо, ја никако зло учинио нисам!.. Они су зликовци! И после лепо све исприча ожалошћеној девојци, све по реду како је било.

— А сад Збогом Смиљо! ја морам одлазити, док ме нису осетили; нисам рад да идем везан пред капетана; а у јутру кад сване сам ћу му отићи.

— Столе, сад немој ићи, остани ту док се мајка не врати, мени је страх, ја не смем сама да останем.

И она се сирота већма приљуби к њему, бојећи се да је не остави ... А Стојан је у њеном загрљају заборавио на све опасности што су га у њеном наручју могле постићи; сад су могли цело село подићи, могли су га бити,

везати, не би се он с места макао... Ал нико не дође, све беше мирно, немо око њих, само је као издалека тутњила грмљава, ал то они нису у мрачној колебици ни чули, ту су само два заљубљена срца куцала, ту су се са уздрхталим гласом шапутале најсветије заклетве — о верности и љубави.

— Нека ми је цео живот мрачан као ова ноћ, ако икада на другу помислим!

— Никада нећу за другога поћи, Столе мој!

Можда би још говорили; али су гласови изумирали у пољупцима, а уздисаји испрекидано се раздвајаху од узбуњених прсију, после се у тами спајаху уједно и лебдише срећни око заљубљених.

. . . .

Ветар и киша освестише несрећнога Милована, он се диже каљав и жалостан па пође лагано, вукући се све поред плотова стењући и пренемагајући право судници, а кад га је Милисав опазио, у први ма се од његовога изгледа уплашио, а после се стаде грохотом смејати.

— Е, стара дртино, ма ко тебе тако уреди?... Да, да! по овакој ноћи има и вештица, тако ми бар изгледаш као да те је она најматорија сву ноћ јашила...

— Пушти ме господину; стењао је несрећни Милован, а крв му је при сваком напрезању лопила из уста.

— Умрећу Милисаве; рече слабим гласом.

— Нећеш стара оклепаницо! Не умире се то без сикире... Причекајде, идем да те јавим господину; и са свим лагано на прстима уђе пандур у капетанову собу.

Капетан беше у ономе блаженом дремежу у коме пред затвореним очима излазе они образи и слике о којима смо дуго времена будни сањали; кад су врата шкринула, он се трже и пође у напред да загрли ону живу слику о којој је мало пре сањао, али када виде свога пандура он застаде на сред собе, па га некако више зловољно него строго запита:

— Дође ли Милован?

— Дође господине! и ево га где пред вратима чека.

— Одма нек улази!... И она...

— Која господине?... Са Милованом нико није дошао, а и он једва иде, мора да је сиромах са неке стене пао?

— Нека он улази!

Милован уђе гологлав и погурен у канцеларију. Свећа је на асталу врло малену светлост по соби простирала, а поред тога капетан беше дремован и расејан па тако ништа није на старцу необичнога приметио, и ако се Милован трудио да своју невољу са сваким мицањем покаже.

— Шта би стари угурсузе, а где је?..

Милован се тешко накашља и у томе се још већма згрчио а руку је притиснуо на груди, као да хтеде казати: овде ме боли.

— Шта ћутиш мечко! као да си науман метанисати?..

— Јао господине! јечао је чича Милован...

— Шта ти је стара клепетушо?

— Уби ме пас!

— Ко? стара гаталицо!.. Ко те је убио? како те је убио? где те је убио?.. Кад ето видим лепо да си жив?.. А чисто бих волео да ниси, кад си се без ње вратио.

— Јаох господине!... Никад јој више не одох докле год онога бунтовника не обесиш!... Е, баш ме уби!..

— Шта, зар га нису ухватили? зар га још нису везали?... Е сад видим да је сав Каменац са бабама насељен!.. Зовни ми Милисава!

— Да зовем господине!

И стењући и превијајући отвори чича Милован врата, а Милисав уђе унутра.

— Шта је Милисаве, зар онога пса још нису ухватили?

— Нису господине! Утекао им је у планину...

— Није у планину... Није брате Милисаве, него је дошао код оне проклете девојчуре, те ме уби, бог га убио...

— Дакле она је хајдучки јатак?.. досетио се капетан... добро! добро, сутра ће и она са својом старом бајалицом лепо везана у Зајечар... Иди ми зови кмет Јову.

Милисав оде по Јову, а капетан настави задовољан са својом новом досетком свој говор.

— Што није овде било. то ће бити у Злоту... Да, да чедо моје! мало ћемо се промучити па ће с тиме слађе пасти... А ти чича Миловане иди сад кући, па се лепо утопли, мети на нос врелу цигљу, па ће све то за дан за два проћи... Јел те по носу ударио несрећник?..

— По грудима господине, јаох и побогу!..

— Онда иди у варош па кажи апотекару да ти да што год на лаксир... А ја ћу оно друго и без тебе свршити... Ајд, ајд иди!..

У томе дође и кмет Јова.

— Ти Јово рече капетан, чим у јутру сване, послаћеш ми стражарно у Злот ону девојку што се усудила да прикрива бунтовника!.. Јеси л ме разумео?.. Сутра са зором у Злот...

— Јесам господине!

— А ти Милисаве спреми коње и кола; на сат пре свануће оћу да се крећем одавде; ти ћеш кочијашити, а Живко нека још ноћас одјаши и нека јави кметовима да идем.

Добро господине!

— А шта ћемо са оним бунтовником?.. питао је кмет Јова.

— Што год има људи, хоћу рећи баба у Каменцу, подигни на оружје па га вежите и дотерајте у Злот, ако будем тамо, а ако не будем, управо у Зајечар.

И тако се сви разиђоше.

*

У то време се у Злоту десила комисија, што је из Београда послата да извиди многа насиља што је у својој разузданости починио начелник Трипковић; у њој беху људи поштена карактера, а стигла је баш у исто време кад и капетан Раја у Каменац; отуда он и није могао знати шта се у Злоту догађа, а да је знао он би преиначио свој план, он би за своје уживање изабрао онај други крај свога среза.

Кад је стигао пред судницу људи су га истипа лепо дочекали, здравили се с њиме, али некако усиљено, хладно... То је капетану пало у очи, нарочито што су Злоћани сами Власи, а наши су Власи јако ласкави кад су на невољи, а у противноме положају крајње су неуљудни и пакосни.

— Шта је то?.. питаше строгим погледом капетан: где вам је кмет Првул? где су они други? Зар вам није Живко јавио да ћу дођ?..

— Апуј госпођине, Живко ни је казувао, али има тамо једна комисија дела Белиград...

— Каква комисија влашка будало?

У томе приђе Живко пандур ближе капетану, те му разјасни да је још синоћ стигла комисија и да је већ одпочела свој рад; те вести су господин капетена немило изненадиле, али су Смиљану избавиле.

Капетан се није још добро ни поздравио са комисарима, а кмет Јова стиже са везаном девојчицом, а за њима је са исплаканим очима ишла мати Смиљина.

Кад их је видео капетан он је побледео, а после дође црвен да си једва могао разликовати чело од алевога феса.

Комесари се згледаше зачуђено, а председник комисије, човек у годинама, погледа у капетана, па га онда са свим озбиљно, као што му чину и годинама приличи, запита.

— А шта је ово дете скривило господине капетану?..

Капетан се у забуни накашљао, премишљајући шта ће да одговори, па онда муцајући рече:

— Господине, знате, нећете ми веровати, али се већ и сеоска младеж почела кварити!.. Ох та проклета цивилизација!.. Ето, а знам да сумњате да је и ова овде, што је видите са свим неморална!.. Ето, ја сиромах хватам ајдуке, а они се ето, код ње прикривају па још и сву ноћ ашикују!..

Стари господин погледа Смиљану пуно благости и сажалења, виде у њеним очима крупне сузе, усне јој дркћу. рекла би сирота нешто, али јој се стегоше груди, па не имаде гласа да и једну проговори.

— Одрешите јој руке, рече господин комисар кмету Јови — а ти синко небој се ништа! Ти си добро дете, знам ја то, тебе су опањкали господину капетану.

Смиљана бризну плакати, а вреле сузе јој падаше на белу руку поштенога господина.

После се диже и хтеде сироче нешто за своје оправдање да проговори, али не умеде ништа, до само што кроз плач јецаше:

— Нисам господине!.. Ја нисам!..

Она јадна није знала шта говори и невешт би судија баш у томе изразу нашао праву кривицу; али стари господин беше човек пун искуства и науке, па је у свакоме звуку што је на њеним побледелим усницама задрктао, познао глас невиности:

— Иди кући синко! ти ниси крива па гледај да никада и не скривиш.

— Неће господине, рече благодарна мати, она ми је добра као добар дан! али су људи зли!.. и она страшљиво погледа у капетана.

Стари господин је и тај поглед јадне матере разумео, али као разборит човек ћуташе, само што додаде са својим благим гласом:

— Идите с миром кући!..

Оне га јадне пољубише у руку па изиђоше мирно из канцеларије, а капетан није могао а да их бар са једним пакосним погледом не испрати, у његовим грудима се бориште страсти и освета.

— Извол'те сести господин капетану, понудивши госта са столицом рече председник комисије — имаћемо мало и посла; ви ми у многоме можете помоћи у смотрењу оправдања или окривљења господина началника. Он је видите господине, и кулу овде у бањи на туђој земљи са туђим знојем подигао...

— Лажу господине!.. Неваљао је овај свет, непоштени су људи!.. Благо ономе који живи у Београду а не међу овом стоком...

— Господине умерите се!.. рече председник комисије, и хтеде и даље нешто о Трипковићевој кули говорити; али у томе неко закуца на вратима.

— Слободно! рече председник.

А Стојан који је пред вратима канцеларијским наслонио своју дугу пушку и белу велику шубару, уђе гологлав у собу, и право као што слободном и поштеном човеку прилични, стаде пред капетана.

Ћутао је подуже гледајући сву господу што су се ту с капетаном налазили, па онда приступи један корак ближе и јасним гласом питаше капетана:

— Ти си ме господине ноћас у невреме звао, и ево сам ти дошао да чујем каква је та моја кривица са које се двадесет пушака дигло да ме као беснога пса бију и вежу?..

Капетан је грискао бркове у муци, али зато опет окренувши се комисији рече набусито:

— То је тај зликовац што се властима не покорава... Ја сам га синоћ звао због некаквог спора што га са кметом из Каменца има, да ми дође... ал је он уместо да се покори и да позиву сљедује, бацао на људе живу ватру, а на бирова Милу палио је и пушку, него га на срећу није погодио... А крв би пала... Је л тако кнеже Јово?..

— Јесте господине, тврдио је кмет, пуцао је на брат Аврама и на Милу бирова.

— Нисам господо! Рече кратко Стојан и презирући погледа у Јову кмета... Ја нисам!

— Па где су ти људи? питаше председник комисије капетана а капетан се са значајним погледом окрете Јови.

— Има ли који овде од њих?

— Ту је брат Аврам господине и Мила биров, а Милован оста на дому сав испребијан.

— Иди их зови кнеже Јово — и опет погледа нешто му казујући.

Кмет Јова изиђе на поље, па пошто је мало на брзу

руку шапутао са Милом и брат Аврамом уведе их у канцеларију.

— Е, кажите ви све по реду како је то било — питаше их председник, а брат Аврам је све по реду почевши од Јовине крмаче па до капетановога доласка казивао; али га је у говору Стојан често прекидао.

— Није истина, Авраме! ја нисам ударио сикиром крмачу!

А кад Аврам додаде како су га на леп начин пред капетана звали, Стојан се није могао уздржати; него га погледа гњевно и громким гласом рече:

— Лажеш Авраме!

— А је ли овај младић пуцао на вас? питаше председник.

— Јесте господине рече брат Аврам, а Мила је нешто ћутао.

— Кажи да јесте... пришапну деда Мили кмет Јова.

— Јесте господине, рече деда Мила.

— А можете л' се заклети на то ваше казивање?..

На то председниково питање се обојица ућуташе. Али се Јова примаче ближе њима, па им лагано шану:

— Кажите, можемо! а ја знам да вас неће заклињати; кажи Авраме да се можеш на то и заклети.

Аврам које што је мрзио на Стојана, а које што је кмету био у многоме обвезан, рече несигурним гласом:

— Можемо, господине!

А кад председник комисије заповеди да се запали свећа и да се земаљски законици поставе на сто, почем при руци није имао св. писма — пребледише оба ниткова као на смрти.

— Дигните три прста у висину, рече строго председник комисије — па ће те замном говорити што вам ја кажем.

Аврам диже дркћућу руку више главе и деда Мила је хтео то исто учинити, али се у тај ма заљуља, и паде на земљу онесвешћен; а кад је к себи дошао рече слабим гласом:

— Господине... није пуцао! Тако ме бог помогао, није!..

— Ви Срби! Ви стари људи! Па да тако подло лажете?.. Рече прекорним гласом председник... Ко вас је навео на то, ха?..

— Кмет Јова ми је припретио да ако тако не кажем, да ће ме истерати из службе, па да ће после његова синовца Дису пољака наместити за бирова; и да ћу се замерити и самоме капетану ако не кажем као што ми он заповеда.

И брат Аврам је признао да је криво сведочио.

Кад је господин председник све то саслушао он погледа презриво на капетана и на Јову, па се онда окрете младоме Стојану па му тихо примети:

— Синко, сваки грађанин дужан је властима се покоравати, а они који су у власти, одговорни су за своја дела пред законом... Иди сад кући и ради своје послове, а ти га кмете немој више гонити, ви сте људи, ви сте комшије треба да будете браћа међу собом! Данас си ти кмет сутра ће бити он...

Стојан се уљудно заблагодари поштеноме господину па је отишао својој кући. Капетан и кмет Јова остадоше посрамљени, али не могоше дуго издржати презриви поглед господина председника него изиђоше напоље.

— Милисаве прежи коње, рече капетан.

— Та још једну ракију господине, нуђаше га Првул из Злота.

Кмет Јова погледа у капетана кришом, а капетан у земљу.

. . . .

Комисија се са својим успешним радом преместила у Зајечар и онде је даља изслеђења чинила.

Кад се то по округу прочуло људи охрабрени пођоше са жалбама; па и саме општине дођоше пред комисију са својим основаним тужбама противу началника и господина Раје. Само што је у томе Каменац заостао а то је због кметова, јер су они са капетаном у дослуку били. Али кад

би некако баш на саме Духове, а Стојан позвао у сватове све најчеститије људе у селу: ту је чича Илија, ту учитељ, ту кум и стари сват, све изабрани људи; Ту се чича Илија мало загрејан диже иза совре.

— Е браћо, јели смо и пили смо, а све у здравље наших кумова и добрих пријатеља, а сад једну да наздравимо нашем младом домаћину и његовој млади... Здрав си Столе синко, са твојом младом Смиљом, да бог да лепо да у љубави и слози дуго поживите; бог вам дао од срца порода и свакога изобиља да богда!..

Млада Смиљана поруменивши приђе му руци и тољуби га, као што приличи доброј домаћици, а чича Илија је овако наставио свој говор;

— Ну браћо! многа села и многи људи, па ево и ова наша деца, данашњи женици, закукаше са неправде што за ово кратко време починише, а све у име закона, капетан Раја и началник Трипковић, а овај наш грбави Јова у свакоме његовоме злу и опачини, беше им десна рука; ако је требало кога у селу оглобити, он им је помогао; треба ли кога осрамотити опет он, и све он, па он!.. Но браћо и пријатељи, ево у Зајечару веле да је дошла некаква комисија, да ту баш на извору упозна терете, муку и сузе сиротињске, ну вељу да идемо да се пожалимо: док се дете не заплаче мати га се не сећа... Ја тако браћо, а како ви?..

— Тако је чича Илија, рекоше у један глас и Петар Шундић и Стеван Јончић... Никако другче но да ће тужимо!

Чича Маринко стари механџија остави малу сешку коју је на крилима миловао, па скинувши свој мастан вес с главе рече весело.

— И треба браћо!.. Тако не био чича Маринко, ако и ја с вама не пођем!.. Обућићу лепо моје старинске трговачке, чојали хаљине, а имам на дому и вес нов, па нека виде та господа у Зајечару да и у сиромашноме Каменцу има газда и трговаца!.. А не, глоби, удри, везуј, и то све нас сироте Каменчане!.. А у Злоту и у Подгорцу, е ту

су мирнији и началник и капетан... знам и за што, ал нећу да кажем, да не реку после људи: Маринко је лапарав као баба. Јок бога ми, а умем ти ја ћутати као закован, него ћу пред комисијом опет зато казати, како су и капетан и началник примали мито у Подгорцу и Злоту... Јел тако попо? питаше чича Маринко попа, који је такођер ту у сватови али са свим невесело као убијен седио.

— Тако је чича Маринко! рече као мало и усиљено попа.

— А тако не био Маринко, ако ти узплаћам бир, само ако не пођеш с нама на тужбу... А ако будеш и ти човек, сваке ћу ти недеље и празника кувати каву.

— Право је! рекоше сви.

1874.

Ђ. Јакшић.

ЈЕЛАДА И ЈЕЛИНИ.

(Поводом књиге „Јелади и Јелини. Путопис, статистика, администрација; политична, религиозна и војна организација; устав; извод из историје Јелина. Част прва. Београд 1874“ 8-на 170 стр.)

У нас се често и већ поодавно пише о заједници интереса југо-источних народа, о важности савеза и договора међу народним државама као што су Србија, Црна Гора, Грчка и Румунија. У колико се о томе пређе мање мислило, а данас се чешће пише, па по томе и мисли, значи, да се данас поузданије увиђа а практичније гледа онај прави пут, који је природа положаја ових народа за њихов заједнички развитак обележила. И томе се треба радовати. Али као што је један тон песме у појезији или у музици леп, кад се чује први пут, кад је нов, а репетиције и имитације губе цену и не могу се више допадати онако као што се допада нешто ново, него наш укус тражи збиља новинê; тако и у политичкоме кретању покренуте један пут идеје воде на двоје: или да се изврше (и онда се тим самим преко њих прелази) или да се, пошто су један пут развијене, преко њих, као преко познатога, пређе, па да се иде даље. Тако у нашој појезији песме о томе, како треба узвисити народну славу, или у нашој журналистици чланци о томе, како је веома потребан савез југо-источних народа или слога њихова, једва да дирају кога, а осим новака у читању ретко их ко други и чита пажљиво. То не значи ни више ни мање, него да треба преко тога просто прећи на дневни ред. А у овом случају може бити двоје на дневном реду: или да се те идеје извршују, или да се чини оно, што би можда могло помоћи извршењу, а још није учињено. На овом другом задатку имало би се доста радити, јер самим доказивањем потребе југо-источног

савеза у нас су се много бавили. И то отуда, што између увиђене потребе и самога савеза има међусобно познање савезних чинилаца. А тек ово приправља пут правоме савезу и примиче обе стране у ствари ближе једну другој, сводећи их са круга магловитих општих мислй на реални терен.

Наша литература, како до сад у опште показује мало органичкога и систематичнога развијања, не стоји боље ни у овоме. Још године 1829 издао је Аврам Бранковић књижицу од три четири табака о „Боју код Наварина или разоренију турске флоте“. За тим је, колико нам је познато, пок. Ђ. Протић б. министар прве владе кнеза Михаила године 1851 превео с немачког Хермезову књигу о „Устанку грчком од почетка до битке под Наварином“. Године 1853 написао је Јован Илић „Кратку историју Грка и Турака за младеж.“ Владан Ђорђевић је у првим годинама „Данице“ нешто преводио из новела Рангависових. У „Даници“ 1867 саопштене су под насловом „Грчки клефти“ врло интересне етнографске црте о грчким хајдуцима. У „Вили“ саопштио је Ст. Новаковић по чешком неколике црте о грчкој народној поезији. На послетку Владимир Јовановић у свесци Г. Д. и Ђ. свога „Политичког речника“ (Београд 1873) стр. 666—667 има чланак о Грчкој. Толико смо се, на брзу руку, могли опоменути онога, што је у нашој литератури о Грцима писано. У данашњим литературама јевропским ушле су у обичај књиге, у којима се дају историјско-етнографске слике народâ и земаљâ; у којима се о народу, о ком се хоће да пише, саопштавају у кратко главне ствари о свима гранама његова физичког и моралнога стања, живота и прошлости. Таких књига требало би нама имати барем о народима, који се нас из ближе тичу, као што су, на прилику, разна словенска племена, или као што су „југо-источни савезници“ наше журналистике.

Така књига хтела је очевидно да буде ова, којој смо горе наслов исписали. Покушај није добро за руком испао, али о томе ћемо говорити после. Овде смо још једнако

ради показати корист од таких књига, као што је ова, кад би биле добре.

Ми говорисмо о томе, како је добро да се „савезници“ боље познају, еда би се лакше, кад „дође време“, остварили послови савеза и предузео познати задатак. Али има још једна корист од тога познавања. Ако је истина, да је интерес у почетку овога чланка поменутих држава балканскога полу-острва, да у заједничком савезу раде око свога и сродних племена унапређења, о чему се једва може сумњати, онда је у интересу тога унапређења, да све те државе прате једна другој садашњи културни и државни развитак, који није ништа друго „него пут будућности њиховој.“ А није доста само, да познају једна другој пут, него и да се надмећу у добру, да пазе, где је и у чему која од које изостала, па да се једна за другом у добру журе. Исто тако, да се злим искуством устављају, не идући на путове, за које је очевидно, да добру не воде. У томе би се показао прави савез. А младе нове државе, исто као другови и парњаци, могу много једна од друге учити. Двојаким дакле начином могло би се корачати к будућности, изучавањем међусобице, и уз то мерењем сувремених корака, да бисмо знали, иде ли нам развитак упоредо, и у чему је ко јачи или слабији.

Овако упоређење особито је корисно с Грчком, за то што је то земља, која је почела у један мах са Србијом; јер време 1815—1830, време дипломатске тешке радње кнеза Милоша, не може се рачунати у историју самога државнога развића Србије, које се озбиљно почиње с проглашењем права, с годином 1830. И ако је Грчка насељењем скоро једнака са Србијом, разлику велику чини њен отворен трговачки и морски положај, којему је прва историјска последица веће богатство, а услед тога јачи развитак народнога живота. Тако ћемо на прилику погледати на штампу, то било сваковрсног народног живота[1]). Као

[1]) Податци су црпени из „Научног словника,“ у колико нису из горе поменуте књиге.

што није могло друкчије ни бити, *новинарство* се грчко развило истом по добитку народне самосталности. Докле је садашње краљевство било под турском влашћу, нигде се у грчким земљама није штампало ван у Цариграду у патријаршији, где је била једна штампарија. Ту су се штампале црквене и понекад школске књиге. До устанка штампале су се грчке књиге у туђини, и тамо је и журналистика животарила. Првим новинама грчким био је научни *Λόγιος ἑρμῆς*, који је почео издавати Антим Гази у Бечу 1811 године.[1]) Тај исти лист излазио је до 1821 год. Исте године на истом месту почео је излазити *Φιλολογικὸς τηλεγράφος*, који није дуго трајао, а мало касније *Καλλιόπη* (1819—21). У Паризу су издавали Спиридон Кондос и Агатофрон часопис *Μέλισσα* (1819—21). Први лист на грчкој земљи био је *Ἑλληνικὴ σάλπιγξ*, који је 1821 у Каламату почео излазити. У новој грчкој држави новинарство се почело знатно развијати, далеко живље него међу Србима. Већ 1844 године било је у Грчкој 20 периодских листова, међу којима 7 политичких[2]). Највише их је излазило у Атини. Кад се водила препирка о уставу (1844) свака (народна, владина. руска, енглеска и француска) странка имала је свој политични орган. Године 1865[3]) било је у Грчкој свега 62 часописа (у Атини 24 политичка, који су излазили пет пута, двапут или један пут на недељу), од којих је један француски, а један пола грчки пола француски. Осим политичних листова било је 4 недељна листа белетристичка, 2 лекарска, 1 војнички, 1 судски, 1 црквени,

[1]) У истом месту излазиле су „Сербскія новины“ још 1791, 1792 године.

[2]) Те године имали су Срби (осим Хрвата, у којих је било још мање), свега 6 часописа, 3 политична и 3 литерарна.

[3]) Те године имали су Срби (осим Хрвата) 17 часописа, између којих 7 политичних, од којих ниједан није излазио сваки дан. Осим тога било је 2 књижевна, 4 шалива, 1 земљоделски, 1 школски, 1 црквени, 1 војнички. Но у нас се управо по том стање журналистике креће напред, јер у 1866. имамо 22 часописа, и међу њима 12 политичних.

1 филолошки, 1 археолошки. Од политичких часописа излазили су ван Атине: у Патрасу 4, у Сири 6, у Спарти 1, у Триполи 3, у Науплији 2, у Мисолонги 1, у Ламији 2, у Халкиди 1, у Занти 1, у Каламату 1, у Крфу 2, у Кефалонији 1. На страни пак излазили су: у Трсту 2, у Цариграду 3, у Смирни 1, у Лондону 1 политички. По списку, који је у горе наведеној књизи споменут, излази у Грчкој у последње време 127 часописа. У томе су броју још и четворе политичне новине француске, које излазе у Атини, једне грчко-француске, које излазе такође у Атини, и једне грчко-талијанске, које излазе у Крфу. Па ипак је то број, који упоређен с не великим бројем народа у очи пада. Но списак је у поменутој књизи, којој је у опште литерарна вештина једна од најслабијих страна, тако невешто начињен, да га је тешко прегледати[1]) Видимо, да из поменутог броја има 7 часописа чисто за забаву, књижевност и појезију. Осим тога има 15 листова политично-књижевних и 8 хумористичких. Међу политичким новинама видимо листова, који се дуго држе. Тако политично-књижевни лист „Атина (Минерва)“ излази већ 42 године у Атини. То значи, да је основан одмах пошто је постало краљевство, па да траје до сад. Забавни лист *Пандора*, који излази у Атини, траје 25 година. Набројали смо равно 18 листова, којима трајање прелази преко 20 година. Српским листовима тако дуг век није дарован!

Са тако обилато развијенога новинарства најзгодније је прећи на најближи његов узрок, на становништво и његову поделу по класама. Али се тај преглед по нашој књизи не може поуздано учинити. Јер главна цифра становништва износи 1,457.894, а кад суму „људства подељења по занимању“ сведемо, не добијамо потпун број и пошто одбијемо женскиње. По овоме има у Грчкој 9555 чиновника државних и општинских, 61.885 ученика и 11.695 ученица, 1713 учитеља и 560 учитељака, 48.139 инду-

[1]) Новине нису подељене по струкама, по трајању, што би јако олакшавало преглед.

стријалаца, 31.234 „притежаоца“, 18.952 трговца, 25.178 мајстора, 1441 адвокат, 600 нотара, 968 вештака, 797 лекара, 335 апотекара, 4661 поп, 1872 калуђéра и 113 калуђерица. Осим овога имућни и образовани сталеж грчки шири се и по Турској изван краљевства и скоро по целоме свету, а та је литерарна журналистичка радња за сав народ тога језика. На стр. 2. и 3. своје књиге развија наш писац некаке мало основане рефлексије, у којима види као „генијалност народну“ и последак „прегнућа,“ „неповољних околности у којима се нашла Јелада,“ појав, који је у свако време карактерисао то племе и становнике онога краја, појав трговачке јелинске емиграције. Та богата грчка трговачка емиграција по свима главним трговима Јевропе, којој доиста служи на част, што је родољубива и што своје отачаство нигде не заборавља, много помаже томе напретку грчке књижевности и журналистике и у опште просвете грчке. Народу поглавито земљорадничком, какав су Срби, далеко је теже успоредити се у томе погледу са суседима, којима толике згодне околности помажу. Па осим толике могућности приватнога родољубља, и држави је лакше више чинити. Приход годишњи краљевства Грчке износи 40,000.000 драхама.[1]) Ту видимо од самога ђумрука и штемпларине округлу цифру од 15,000.000 драхама, од рударства округлу цифру од 3,000.000 драхама, итд.

Мало пре истакосмо на видик деобу народа по занимању (а ту је близу и имућност), те учинисмо опомену, да се не би градила рђава поређења. Исту опомену потребно је наставити и овде. Јер мимо горе поменуте многе угодније прилике у Грка, овде долази и то, што уз исти готово број становништва долази средстава 14 на спрам 40 милиона драхама.[2])

[1]) Спрам тога приход годишњи Србије узет у округлој цифри 35,000.000 гр. пор. изнеће у динарима 14,000.000 динара. Једна драхма вреди нешто мање од 100 пара пор.

[2]) Тежак терет притискује у осталом ове финансије, а то је државни дуг. На уплату за њ фигурише у буџету министарства финансије преко 10 милиона драхама. Сам дуг износи око 300 милиона драхама.

С истим појавима силно је у свези питање о стању школа, за то ћемо и о њему прикупити нешто података.[1]) Као што друкчије не може ни бити, школâ и школовања за владе турске било је мало, али их је опет било по већим трговачким местима и средиштима, где су Грци живели. Таква су места: Хиос, Смирна, Солун, Кидонија, Крета, Патам, Пар и т. д. Грчка школа у Хиосу основана је подарком Јов. Андр. Варваћа, који је на њу жртвовао 125.000 гр. тур., што према ондашњем течају вреди данас два пут толико. Други један Грк оставио је школи у Мезову 7000 рубаља. Таки примери из времена, у којима се родољубље у опште мало машало оваких путова, могу будити само поштовање.[2])

Од времена устанка, као што је наравно, посвећена је нарочита брига тој грани народнога живота. Године 1832 било је у целој Грчкој 75 основних школа, 18 „јелинских" или средњих нижих школа (полугимназија) и 3 гимназије са 11.000 ученика. Већ 3-ега Марта 1834 издат је *закон о јавној народној настави,* у коме се говори о предметима, који ће се учити, којим се поставља у дужност општинама, да мало по мало школе подижу и издржавају, којим се прописује, да школу походе деца од пет до дванаест година, којим се установљава месна, среска и окружна школска инспекција, којим се установљава учитељска школа итд. Као што је обично за таке на високо основане законе, много се тога није извршило; али је љубав према просвети у народу била веома силна, и одмах ће се видети, колики је рад у ствари показала. Након 24 године — у 1856-ој, било је свега просветних завода за наставу оволико: 450 јавних школа основних (са 495 учитеља и 41.597 ученика), 300

[1]) Уз горе поменуто: Brandis Mittheilungen über Griechenland. III. Leipzig, Brockhaus, 1842.

[2]) „Школа" 1871, стр. 463 донела је глас о једном прекрасном примеру грчког родољубља из најновијег времена. Јован Варина *месар*, који је те године умрьо, оставио је више од пола милиона драхама, од чега половину на *школе*, а половину на *састав народне флоте!*

таких истих приватних школа са 300 ученика; 93 ниже средње школе са 165 учитеља и 4992 ученика; 11 гимназија са 67 учитеља и 1182 ученика, свега дакле заједно 854 школе са 1027 учитеља и 57800 ученика. Осим тога имали су тада и учитељску школу, вишу централну школу за женскиње, семинарију за свештенство, војну школу, учитељску и занатлијску школу, и као највиши просветни завод отонски универзисет, установљен године 1837 с библиотеком од 80.000 свезака, звездарницом, ботаничком баштом, музејем, све у Атини. У књижици, којој је горе наслов наведен, налазимо на стр. 74 један статистички преглед стања школа, при коме није назначено за коју је годину, али ће на сву прилику бити за 1872. По томе прегледу види се да у краљевини Грчкој има 991 школа мушка, 186 школа женских, 4 школе трговачке, 1 трговачка академија, 3 семинарије, 3 школе поморске и 1 поморска академија, политехника, учитељска, земљоделска и богословска академија, 17 гимназија, једна виша женска школа и университет. У тим школама учи се близу 7000 ученика.[1]) Университет има 4 факултета: богословски, правнички, медицински и философски (речитости и наука). Радна снага университета броји 62 редовна, 9 ванредних, 2 почасна професора и 12 доцената, свега дакле 85 лица, број, који припада већим университетима. Није мањи ни број слушалаца, који износи на 1248 овако подељених по факултетима: богословски са 28, правни са 622, лекарски са 423, кудаваља прибројати и 55 ученика, који се спремају за апотекарство, за тим философски са 120 ученика.[2])

[1]) На крају школске $187^2|_3$ год. било је у Србији 542 различите школе (рачунећи ту приватне, све више, па и велику школу) и у њима свега ђака 25.527. Око њих је радило професора, учитеља и учитељака свега на 812, и то 150 у средњим и вишим школама, 627 у народним или основним и 29 у приватним школама. У ближе податке не улазимо, јер је већ познато, да ће један сурадник овога часописа спремити опширне податке о овој ствари.

[2]) У нас нема статистичног дела о стању јавне наставе кроз разне године, од како се о њој у нашој држави ради. Сад је нешто грађе, што је публиковано, растурено по разним делима о шко-

У свима тим цифрама види се један културни покрет, који значи много и који потпуно стоји у сразмерици с оним покретом на пољу јавне штампе, као узрок и последица. Па ипак могло би се догодити, да се уз развит школски живот, уз огромне цифре о броју ђака, школа и трошка види мали приплод; може се догодити, да је узрок ту, али јалов, недовољан, тек по имену, те да му по томе не одговарају последице. Ова питања кадра је регулисати статистика о броју писмених људи. И те цифре (опет без године пописа) налазимо на стр. 75. По њима има у Грчкој и на Јонским острвима 414.258 мушких и 88.708 женских, што знају читати и писати. То значи 502.956 душа према броју становништва од 1,457.894. А кад се од тога броја становништва одбије 355.609 на децу од 1—10 година, која су можда мањи контингенат дала ономе броју, онда она цифра добија веома велико значење. И како се и она добро слаже са свима другим просветним појавима, који један с другим кореспондују, то можемо о свима тим податцима са свим спокојни бити. Вредно је овде додати и то, како плата тројице редовних (ваљада најстаријих) професора долази до цифре од 1200 драхама на месец, толико, колико има сам министар председник, јер је плата министара 800 драхама на месец. Даље десеторица редовних професора имају плату од 650 драхама на месец, 50 драхама више него председник касационог суда.

Још би се могло горити о агрикултури, у којој би се (као што је обделавање неколиких врста јужних производа) нашли многи привредни извори грчки, о државном дугу, који знатно притискује финансије грчке, о црквама, у којима су такође одношаји у неколико различити од наших;

лама и по извештајима министровим. Вредно би било, да се наш министар просвете постара, де се изради систематично једно статистичко дело о развитку наше јавне наставе кроз целу историју њену. Може бити, да би се овоме могао додати исти такав преглед о употреби пошта и телеграфа. То су све податци, који много помажу, кад се разматра питање о напретку културном у једној земљи. А баш о томе питању у нас као да се више јадикује, него што се мисли и испитује.

али то остављамо да читаоци сами траже или у овој књизи, или да очекују од дела боље израђенога о тој ствари. У погледу индустрије приопштићемо само цифре. Тако на стр. 122 ове књиге налазимо, да има у Грчкој 87 разних фабрика са 1120 коња спаге. Ево како су подељене те фабрике: 3 фабрике за хартију, 7 за ливење гвожђа, 1 за игле, 3 за ткање свиле, 4 за чоху, 6 за коже, 18 за предиво памука и свиле са 28.000 предила, и 36 парних млинова.

На послетку налазимо на стр. 26—28 преглед грчких влада у списку разних министара председника, који су се изређали од 1832—1874 на влади грчкој. Има их за те 42 године не мање од 47. Како су неке од тих влада трајале по две, три и четири године, то су се оне остале мењале брзином, која је доиста страшна. Писац горе поменуте књижице врло радо хоће да хвали све што је грчко, па где хоће да саопшти тај факт, прави му овакав приступ: „Европа је земља чудновата; у њој се од пре 90 година владе и облици државни мењају као дани у месецу Фебруару. Од 1789 год. у самој Француској налазимо до 25 влада до данас, *па зато се није ни чудити што се и у краљевини Јелади* често министарства мењају, једно другоме место уступајући.“ Али ово правдање тешко може сакрити ненормалност онога појава. Французи се обично сматрају као најмање постојани у политици, па и њихове владе, рачунајући их по цитату писца 25 и то на време од 1789—1872, захватају свака за се по 3¹|₂ године времена. Овом можемо ставити у паралелу енглеске владе, којих је од 1782—1786 (Дербијево министарство) било 26. Ту дакле долази по 3¹|₃ год. на једно министарство. А у Грчкој не долази ни година на једно. Узрок овоме појаву није нађен у горњим речима пишчевим; он је негде на другом месту. А ко зна, како је корисно знати прави узрок историјским догађајима, признаће и како је вредно потрудити се, те тај узрок потражити.

Ради будући, да обратимо пажњу нашега света на важност списа, који иду на то, да се међу главним чини-

оцима источнога питања рашире знања о њима самима, те да се тиме с једне стране батри дух за борбу и напрезања културна, која никад не престају, а с друге, да се међусобним проучавањем спремамо за заједнички рад, говорили смо оволико о књизи „Јелада и Јелини" и о самој Јелади и Јелинима, да би се лакше видела корист такога поређења. Што се тиче књиге, тим смо хтели да кажемо, како је у њој срећно подешен избор предмета. Овде бисмо имали још да извидимо, да ли је и израд онако срећно за руком пошао као што је избор. Али куд се год у књигу погледа, види се, да писцу није служило онолико литерарне вештине и знања српскога језика, колико је имао, како се види, воље и времена, да послужи идеји, за коју је доиста вредно трудити се. Уз то, ма колико да смо ради признати и хвалити родољубље и оданост својему, не можемо превидети на више места правац идеја, који дотерује до духа мало пријатељског словенству, и самоме јужноме, с којим су извесно главни интереси Јеладе једнаки. Гдегде се узима у поређење Србија (н. пр. на стр. 86 при говору о банкама и иначе), па се то чини начином, у коме посве недостаје такта, кроз који као нека ненаклоност продире. Има свашта своје узроке, и ваља мудро промерити, докле може само снага, а откле покрај снаге треба још и среће и па и самих угодних околности, топографских и географских угодаба, те да се може нешто створити. То је г. писац мало имао на уму. С тога му књига има вредности више ради цифара него ради рефлексија. Или шта се друго може мислити о рефлексијама у књизи, у којој нађу места овако логични изрази: „Јелинском законодавству темељ је законик великог Наполеона, разуме се преиначен према потребама јелинског народа. *Законик јелински једном речју поцрпен је из најсавршенијих закона јевропских.*" Или: „Неколико је година слободе било довољно, да се Јелада са свим преобрази. Они, који су је посећавали и данас је посећују, па је сравњују с оним стањем, у коме је била за време турске владе, не могу да се начуде и својим

очима верују. Где су се негда простирале тамне шуме, тамо сада цветају баште и угледни перивоји, а где су по занемареним пољама (тако) расле дивље травурине, бодљике и класичина, туда се сад сеје пшеница и друго корисно биље. Маслине и коринтско грожђе свуд сад замењују трњак и дивљу лозу. Речице и поточићи под турском владом тумарали су, вијугали, разливали се свуда, наносећи грдну штету земљеделцу, а данас су враћене у своја корита и по вољи земљоделца натапају около стојеће земље и баште.“ А неколике врсте даље стоји: „На основу статистичних података на светло даних 1864 год. од министарства унутрашњих дела укупни простор данашње Јеладе износи 45,699.248 стрема[1]). Земљоделство за сада заузима 6,076.000 стрема.“ Мало даље налазимо цифре, по којима „простор неспособан за земљорадњу износи 26,405.348 стрема, те за земљорадњу остаје 11,748.000 стрема“. Ми очекујемо, да је и земљорадња у Грчкој напредовала релативно онако исто красно, као што су и остале струке, и не бисмо рекли, да је на том пољу мало учињено. Овим поређењем хтели смо само казати, колико се мало литерарне вештине показује, кад се појезија меша са статистичким цифрама и излагањем. Или како стоји са литерарном вештином у стилу и излагању у књизи, у којој долази оваки пасус: „Запловисмо испод Трста, на лево нам остаде сигурни залив Муђе, а на десно око нам се изгуби у пучини морској! Лађа је пенила по тихом мору. Каподистрија замакла је с позоришта као села и друге варошице, са којима су посејане обале равне и питоме Истрије. Пред нама су крстариле војене и трговачке лађе, ноћ је тамна и поветарац тихо; природа је ћутала. Фазана (?) војно пристаниште из далека пловећем путнику са својим светњацима сигурни пут показује и од сваке незгоде опасног пловења одвраћа.“ А иначе читаоцу дође кроз ту књигу много питања на памет, на која налази одговор само крњ или кратак. Преглед историје ваљало би свакојако да је дужи, па ма било у

[1]) Стрема је 1600 □ хв.

њему мање појезије. Уз табелу министра председника и влада, врло би згодно дошла карактеристика партаја. Историјски погледи и поређење, који би врло често могли објаснити и потврдити разна саопштења о данашњем стању, недостају. Али задржавши се већ довољно дуго око ове ствари, ми хитимо да завршимо, а на завршетку ћемо још само нешто поменути.

Предговор ове књиге говори начином, који морамо топло предусрести, о нашој заједничкој будућности. „Јелини, стоји тамо, тужним срцем гледају на многу своју браћу, која још стењу под тешким турским јармом. Они се спремају и све силе употребљују, да очисте што пре бедни исток од турске цивилизације. Да Јелини остваре своју велику мисију, нужно је суделовање, истинско саучешће свију народа, који чаме и нечувене муке трпе на балканском полуострову. Без овог првог тужног (ваљда нужног) услова нема победе, нема нам спаса.“ Ово су речи, које, како на први поглед изгледа, не требају објашњења. Али ћемо им ми опет нешто додати. Зна се, да на истоку владају колико заједнички, толико на другој линији и противоборни интереси. Овоме, што добро знају или могу врло лако видети и докучити наши непријатељи, не треба да своје очи затворамо ми. Оно, чим ће се они као оружјем против нас послужити, боље је да проучавамо и један другом казујемо ми. Ролу данашњих Турака на балканском полу-острову играла је некада Византија. Кад је Византија као политична моћ пропала, остала је као моћ црквена; задржала се у Фанару. И за време турске владе Фанар, не могући у интересу своје народности ништа друго предузети, чинио је све, да опет састави народне словенске одвојене цркве балканскога полуострва са својом патријаршијом т. ј. да у словенских народа балканскога полуострва потре оно исто, што је сам за се суревњиво чувао. Пошто му је то испало за руком, Фанар је кроз канале свога црквеног уплива чинио много за своју народност, а није ништа за народности словенске. Ту су се често интереси византиј-

свога фанара, може бити сувише оштро схваћени, окомице сукобљавали с политичким и културним интересима словенским на балканском полу-острву. Наш писац хвали и фанар на једном месту, због његова *грчког* родољубља. Вредно би било знати, тиче ли се то свеколике или само неке и неке радње фанариота. Ако се тиче оне прве, и ако се у опште ма кад ње тицати може, не би требало сметнути с ума шта могу речи на то Бугари и Бошњаци?.. Шта би рекли и Срби из Србије пре свога ослобођења?.. И шта могу рећи данашњи, којих се свеколике симпатије од своје браће не могу одвајати? О овоме свему треба да су у Грчкој на чисто. Ко није за старо византијско царство, ко би, на прилику, био за федерацију народа балканскога полу-острва, тај мора имати толико стегнута срца, да не одобри политику фанара, у колико родољубље њезино премаша границе етнографског свога обима. Иначе не може се мислити, да искрено говври, кад помиње будуће савезе источних земаља, који су толико неопходно потребни ради напретка народа на истоку. Нема дакле поља и средишта, на коме не би требало рашчишћати одношаје и саглашавати интересе. Интереси јесу по природи својој једнаки, али су то залуду, ако стоје нерашчишћени и несаглашени. Кад су у таком стању, као да их и није. С тога управо ми и желимо, да се та питања узимају у обзир, јер један пут израђена јавна свест о овим пословима може веома много вредити за напредак и процветање истока.

У Београду, 7 Новембра 1874.

Ст. Нов.

СТЕВАН ДУШАН

историјски роман

КЊИГА ПРВА

Млади краљ

1

— Неће бити то тако, кнеже Гребостречe! — рече поштовани јеромонах светогорски, погладивши своју као снег белу браду, која му се спушташе до појаса.

На то живахни кнез Прибац скочи са свога троношца на коме је седео крај стола, као да не може седећи одговорити.

— Је с' чуо, оче Андоније, немој ми замерити, али то ја боље знам. Ти би ми истина могао бити и деда а некмо ли отац, ако је по годинама, ти си много претурио чуда и покора преко твоје седе главе, али ти си махом проводио дане у твојој мирној ћелији хиландарској, учећи свете и староставне књиге, па и не знаш каквих анатемњака има на овом свету . . .

— Али, шта ће ти твоји анатемњаци с нашим младим краљем, то ја не видим! — осмехну се отац Андоније.

— Како шта ће? Зар ти налазиш да је то чист посао кад којекакве жене, из бела света, могу да заврну памет оваком разборитом човеку, као што је наш господар, који није освртао главе ни на једну од лепих и пребогатих кнегиња у царскоме двору, и ако су се све упеле, да му се допадну. Шта није чинио цар Андроник за ову годину дана, од како нас ђаво — боже опрости — доведе у ово проклето гњездо Византију, шта није чинио, да сво-

јом лепотицом ћерком дочепа српскога Краљевића у своје канџе, али он се не даде соко сиви, свагда је умео одговорити као маторац какав, умео се тако вешто измигољити, да ни мало не квари пријатељства с царем грчким. А сад? Дошла некаква протува светска, и тај исти млади краљ, тај узор мудрости, та дика и понос свих српских земаља, лудује за њом, не ће да једе ни да пије, не може да спава, јури по сву ноћ гологлав кроз успавани град, или лута сам у чамцу по мору, уздише и гледа у месец... Тако ми Св. Симеуна, и тако ми овога часнога крста, ево нек ми одсеку главу, ако то није посао некаквог проклетог мађионика грчког, кога је јамачно поткупила маћеха краљица, да јој залуди пасторка, како би њеном Синиши био сигурнији престо! —

Ведро чело оца Андонија натушти се код потоњих речи кнежевих, и он чисто заборави о чему се разговарају, па претурајући бројанице у рукама, и гледајући непомично у једну шару на дивноме мозајику, којим беше соба патосана, онако расејано запита:

— Зар и ти Припче верујеш у мађије? —

Гребострек само слеже раменима:

— Како не ћу веровати кад сам овим мојим очима гледао јуче чудо невиђено. Седимо ми јуче, ја, куропалатис, протостратор, протоспатаријус и друнгаријус дворске страже, пред оном капијом царскога двора која излази на Босфор, те гледамо како се утркују лаки чамци кроз силне гомиле великих трговачких и царских бродова, којима су начичкана сва четири пристаништа градска. Док ето ти од некуда једне лађице, пуне претоварене лонцима и другим земљаним судовима, све одабраном робом из ђеновљанскога предграђа Галате.

На лађи беху два возара, и опи протераше пред нама своју лађу, полако веслајући. На један пут скочи један од тих лађара, зграби весло, па њиме стаде ударати по лонцима као да је полудео. Његов другар кад то виде, притрчи му да га заустави, ал' све забадава. Онај је био

јачи, и беснио је дотле, док није целу грдну гомилу лонаца претворио у црепове, па онда на један пут стаде као окамењен, пребледи кад виде шта је урадио, стаде трљати очи као да се из сна пробудио, и стаде се крстити од чуда. У исти мах чујемо, где се на обали неко грохотом насмеја. Сви се окренемо на ону страну, и видесмо једнога човека у необичном руву а са наказним лицем где из гласа смејући се покупи некакве чудновате справе, које је био око себе нарећао, па с њима замаче у прву улицу. У који мах се окренусмо да видимо, ко се тако смеје, а пресветли г. куропалатис викну: „Знате ко је то? То је страшни маћионик *Склерос Сет!* Он је за цело опчинио онога сиромаха, те је полупао цео свој товар!“ И доиста, кад несрећни лаћари притераше своју лаћицу пуну црепа уз обалу и кад их упитасмо, шта то би, онај јадник само уздахну: „Не знам, светла господо, али ми се на један пут учини да на лонцима лежи некаква грдна змијурина, па разјапила чељусти и укрљештила очима право на мене, тако, да сам сав претрнуо као да ми је последњи часак куцнуо. Једва сам толико био при себи, да зграбим весло па да је лупим по глави колико сам игда могао. Али тај силни ударац није змију са свим убио, она стаде бегати истина не врло брзо, али све дубље и дубље у товар тако, да сам морао прегорети цело моје имање, само да сачувам живот мени и мом другару. Али тек што ја полупах све судове, и мислим сад ми више не ће утећи, а змија се праћну, па у море ... Ето тако је било, светла господо! Сад јесу ли то биле какве маћије, или сам ја полудео, то не знам“ ...

Честити јеромонах као да није особито пажљиво слушао што кнез Прибац прича, јер не дижући очију с оне шаре на поду одговори:

— Да ... да ... Има свакојаких опсенара на свету, а особито у његовој највећој вароши! — па онда настави претурати своје бројанице. Његове мисли беху десет конака далеко, на двору српскога краља Стевана Дечанског, тра-

жиле су да проникну најскривеније тајне гркиње краљице, коју Гребострек онако страсно помену.

— Али није то само опсенар, оче Андоније — тврђаше кнез ревњиво — то је прави мађионик. Ево шта је урадио пре неколико недеља. Видео једну лепу девојку, ћерку форолога Павла, који има ону лепу кућу близу иподрома, па се заклео и небом и земљом да мора бити његова. Девојка наравно није хтела, ни да га погледа; јер баш и да није од онако поштене и угледне куће, и да није онако брижљиво одгајена, опет ко ће погледати на онаку буљину, јер његово лице није као у човека, него права наказа. Али Склерос Сет није човек, који тако лако одустаје од онога, што је наумио. Он ти нађе за паре једну бабускеру, која ће му послужити, и да јој једну врло лепу бресквву, да однесе Павловој ћерци. Сирото девојче не слутећи никакво зло, мете бресквву у недра. У који мах она то учини, у тај мах јој плану срце неодољивом љубављу за Сетом, која је натера да трчи за њим као последња блудница и да му се преда јадница и телом и душом. Јадни родитељи! Како ли је њима било кад су своју несрећу и срамоту сазнали, кад бих му ја сам заврнуо шију за то безбожно дело, проклетнику једном. Него . . . —

Овде застаде Гребостреку реч у грлу, јер на улици се зачу силна граја и врева тако, да се и Андоније трже и својих сањарија па приђе прозору, коме кнез беше притрчао.

Кроз улицу се таласаше читаво море од светине, која веома раздражена, проламаше зрак својом виком: „На спалиште с мађиоником!“ „Дајте га нама да му судимо!“ „Камењем ваља утући пса једнога!“

У сред те гомиле света вођаху војници једнога слепог, босоногог, гологлавог калуђера, коме и коса и брада беху осмуђене. Из оба празна очња дупља спуштаху се низ образе трагови усирене крви . . .

— Слава тебе господи, слава тебе! — викну Прибац, тек што је угледао тога калуђера, па скиде калпак и три

пут се прекрсти — то је проклети Склерос Сет. Јуче дакле није измакао као до сад. И већ су га ослепили, осмудили и шаљу га у манастир. Е, ако ништа не ваља Грцима, барем им судови брзо пресуђују. Да хоће Бог дô тако да прођу сви мађионици, а особито онај проклетник што је нашег младог краља опчинио, Бог му судио! —

Гунгула на улици projури као што је и дошла, и сад се само из далека чуо по који засебни узвик.

— Бог зна, мој кнеже — рећи ће на то полако отац Андоније — да ли је овај човек крив, и ако су га судови осудили да му се очи ископају, јер и судија је човек па често огреши душу. Али најзад могуће је да је крив. Но што велиш за нашега младога краља, да му је некакав мађионик нешто учинио, то немаш право. Од како сам опазио да господар онако често одлази у Јевдокијине дворе, стао сам и ја распитивати за њу, да видим какво је то чудо од лепоте. Ти знаш Нићифора Гргура? —

— Онога што пише књиге? — запита кнез. — Како га не бих знао, кад је то најписменија, а можда и најпаметнија глава у читавом ромејскоме царству! —

— Није он само научен, Припче, него је то смеран човек у годинама, који је давно заборавио на све младићске лудорије. Па кад ја синоћ запитах Нићифора, каква је то удовица Јевдокија што се ту скоро доселила из Солуна у Византију, а његово лице сцјну као да га нека особита весела светлост обасја, и ево што ми је старац одговорио: „Јевдокија је удовица Костадина Палеолога што је био намесник царски у Солуну. То је жена тако љупка, милокрвна и умиљата, да је свак живи мора заволети, ко је само један једини пут угледа, а њено је лице тако лепо, да је многи младић полудео за њом а није још ни једном погледао јој у лице, једино по причама које се о њему проносе. Кад иде, тело јој је тако лако, гипко, дражесно, понаша се тако питомо, да човек не може одвојити ока од ње. Али она није само лепа телом, него је тако исто, ако не још лепша у својој благој души, која би оча-

рала и дивљу зверад а камо ли питоме људе. Па ни све то не би било Бог зна шта, да није оног слаткога гласа, који је као каква небеска свирка, кад проговори. Па оно тек, што она говори, тим небеским гласом! Она је проучила све старинске грчке књиге, она знаде Омирове јуначке песме, Аристотелисове књиге о човеку, животињама и биљу, Платонова мудровања, све она то зна у прсте, као што зна часловац и псалтир, и о свему томе она говори оним чудноватим анђеоским гласом, и то тако лако, у шали, као да говори о своме цвећу које негује, или о сликама које гради, јер треба да знаш да је ту скоро поклонила саборној цркви св. Софије једну богородицу, која је лепша од свију досадашњих икона мајке божије, коју је она тако живо насликала, само што не проговори. Сам цар, кад је видео тај њен посао, заповедио је да се на златним колима, на којима се при великим тријумфима пред њиме вози икона варошке заштитнице, св. матере божије, од сада носи икона коју је насликала Јевдокија. Па још да знадеш како пева та најлепша жена на свету. Све живо мораде се заплакати од милине, нежности и сетности њених песама.“ Ето, кнеже Гребостречe, какве су мађије опчиниле нашега младога краља! —

Кнез Прибац беше зинуо од чуда, слушајући оца Андонија како прича шта му је Нићифор казао, најзад га ухвати за оба рамена па га обрну светлости, и рече:

— Али да те видим, јеси ли то одиста ти, оче Андоније, који те речи изговараш, или ја сањам. Па тој жени, о којој старци, што су претурили 80 година тако говоре, и сви успламте кад је помену, и не треба никакав мађионик у помоћ, она је сама вештица, Бог јој судио! —

У тај мах зачу се на двору топот коњски. Некакав коњик дојаха у највећем трку, скочи с коња, и хтеде право уза степенице у кућу, али га слуге зауставише, докле га пријаве господи.

— Један граматокомиста из српских земаља дође, и жели к теби, честити кнеже! —

Андоније и Прибац скочише на ноге од радости.

— Таке драге госте можеш увек, и непријављене к мени пуштати! — рече Прибац, и после неколико тренутака уђе у собу омален човек у српском руву од грубога сукна, са сниским гвозденим шлемом на глави, с веома испупченим оклопом на прсима, оклопима на голенима, и с великим крсташким мачем о бедрима. Огрнут беше широким постављеним плаштом од сукна. Путник беше сав испрскан блатом, а на лицу му се видело да из далека без одмора путује.

— Седи, земљаче. Добро си нам дошао. Седи. Еј дечко, пехар вина! Ама седи кад ти кажем, па дахни душом. Откопчај тај оклоп. Тако. Како ти је име, ко си и одакле си? — питаше га Прибац.

Књигоноша најпре пољуби оца Андонија у руку, па онда Гребострека у колено, за тим се обазре пажљиво на све стране па рече:

— Ја сам Дмитар Перовић из Вилинаца, сокаљник у држави кнеза Војислава. Мој властелин шаље ме к теби, кнеже Гребостречe, с књигом.

— Гле, гле, ти си из Зете? Колико има како си из Подгорице? —

— Ово је шести дан, кнеже господине!

Кнез и калуђер се само погледаше.

— Како шести дан? Зар си ти летео? — рећи ће на то Прибац зачуђено.

— Нисам летео, кнеже господине, али ми је ово шести коњ на коме сам докасао у царев град. Кад сам полазио из Подгорице, властелин ми је дао не само најбољега коња из своје баштине и ову опрему на мени, него ми је дао и пуну кесу солида и сребрних перпера па ми рече: „Терај, Дмитре, што можеш боље, не жали кљусе та ни мало. Како видиш да ти коњ малаксава, а ти га остави првом коњанику кога сретнеш или стигнеш па узми његовога коња, али му добро плати за њ. Ако наиђеш на некога, који не хтедне да ти уступи коња ни за које благо, а ти му га отми на силу па терај даље, јер ова књига треба што скорије да дође у руке

кнезу Гребостреку. Запамти још и ово: Нико живи не треба да знаде ко те шаље, коме и рад чега." — Ја сам послушао мога властелина и ево ти књиге, кнеже господине. —

После ових речи, Дмитар извади нож, узе свој плашт преда се, па распори поставу на једноме месту и из њега извуче једно дугачко а узано парче пергамента, које с једне стране беше исписано црним и црвеним дугачким, збијеним и на реповима ишараним словима.

Кнез похвали књигоношу за труд који је поднео, па га посла да се одмори, за тим стаде читати гласно:

„Ми, кнез Војислав од Подгорице, у име наше и у име све српске господе, властела и властелчића, који смо се у мојој кули сабрали, да већамо о невољи у коју су допале све српске земље, теби кнезу Прицпу Гребостреку, десној руци нашег младога краља, поздрав, и нека ти је на знање, да се не могу више сносити неправде, које из дана у дан чини проклета Марија Палеологова, друга жена нашега христољубивога господара Стевана Уроша, краља свима српским земљама и поморским, а мати другог краљевог сина Синише, и да ти је знано, како су сви поглавити властели срамно изгнани из краљевскога двора као издајници и бунтовници, за то што не пристају да се и Синиша венча на краљевство, и да постане млади краљ као што је и његов старији брат, и да ти је на знање, како краљица поставља на њихова места све саме Грке и друге своје најамнике, и како се заклела да Душан не ће док је она жива наследити очина престола, него њено дете Синиша, који ће повратити своме деди, цару ромејском све земље и градове, што су му их варвари Срби отели, те ће од њих опет начинити послушне подајнике Византији, као што су и били пре бунтовника Немање, и нека ти је на знање, како наш благоверни краљ све то слуша и мучи, и верује што му млада краљица казује, како му Душан о глави ради, како је народ чисто полудио за славним јунаком што победи бугарскога цара Михаила, и освети срамоту нанесену дому Немањином, и молимо ти се, кнеже Гребостречe, да наговорите нашу

сјајну круну и једно уздање, младога краља Душана, не би ли се што скорије вратио у своју дедовину и државу Зету а међу нас, његове искрене пријатеље и властелу, која је готова листом изгинути за свету православну веру и за њега, нашега младога краља, и за његово свето право на престо Немањића, и да ти је знано, како је краљица поред свег својег свуда познатог тврдичења ослободила без икаквог откупа десетак својих отрока, што их је лане купила од дубровачких трговаца на тргу код цркве Св. Михаила, и како томе робљу на један пут нема ни трага, и како ми сви зебемо, да их краљица није послала у Византију да убију нашега младога краља, и немој нам се враћати жив у српске земље ако Душану штогод буде, и ништа ти више немамо казати.

Војислав.“

Кнез Прибац кад прочита ову књигу сав се измени у лицу.

— Шта ја рекох оче, Андоније? Старац дубоко уздахну. —

— Ствари су даље забраздиле, него што сам ја мислио; овде треба брза помоћ, иначе сам Бог зна шта се може изродити! —

— Ми морамо кући, и то с места. Боље би било да нисмо никад ни остављали нашу дичну Зету. Јес, али ви научници и књижници не дадосте ока склопити. Те не знам: „Млади краљ не треба да проводи своје време у самоме лову“, те „он треба да прође земље и градове, да научи грчки и латински, да сазна како нам стоје главни пријатељи и непријатељи“, и шта ти ја ту знам. Како сте дробили онако сад кусајте. Ви сте га наговорили да дође у овај проклети град, ви га сад откините од његове вештице-удовице! — и кнез Прибац стаде љутито ходати по соби горе доле. Колико је лако наступао, својом младом али џиновском телесином, све се тресу разнобојна стакла на прозорима.

— Немој ме корети, кнеже. Јер баш да млади краљ није никуда макнуо из своје државе, краљица би маћеха то исто учинила, што је и овако радила. Далеко је Зета од краљева двора. Разлика би сва била у томе, што млади краљ, кад настане владати свим српским земљама и поморским, не би знао ни хитре Млечиће и Дубровчане ни лукаву Византију, са којима ће сваки час имати посла, а овако их у прсте знаде, овако . . .

— Добро, добро — упаде пргави Прибац у реч — знам ја да ви светогорци умете говорити, све вам се мед осипље из уста. Да вас није било, Растко Немањић не би данас био св. Сава. Ако још и у овој муци помогнете, мал' те не ћу и ја бацити калпак и мач у море, па набити камилавку на главу и огрнути се црном расом! —

У тај мах подигоше се тешке завесе на вратима, кроз која се улазило у стан младога краља, и на њих изађоше два момчића од својих 16 до 18 година, оба као две румене јабуке, у богатом руву краљевских databaseдвородржица, са десним рукавима и ногавицама од црвене а левим од зелене свите и са извезеним белим, златном круном крунисаним орлом у црвеном пољу, који у канџама држи два љиљанова цвета, грбом својега господара на прсима, поклонише се дубоко пред господом па онда стадоше један с десне а други с леве стране врата придржавајући задигнуте завесе, и један од њих изговори гласно:

— Честита господо, високо му краљевство, господар млади краљ долази! —

Кнез Прибац и отац Андоније повукоше се у крај, очекујући младога господара.

После неколико тренутака појави се на прагу и сам Душан. Беше то младић од својих 23—24 године, огромнога стаса, мал' те није био за који палац виши и од самог џина Гребострека, на којега је и по лицу много наличио, само што му брци беху много мањи и што му брада тек избијаше Не може се рећи да је Душан био леп у лицу; његове црте беху сувише оштре, његов

орловски нос сувише кукаст, његове усне сувише меснате и једре, а око њих спуштаху се већ оне пруге у образима, које се не губе више, исто као и она бора на челу између густих црних веђа, па ма какав израз био на лицу, весео или жалостан. На томе лицу беху дакле већ трагови многе борбе, гдекојег бола и бриге. Али што се још блистало пуном младићском снагом и лепотом, што је том оштром лицу давало неодољиву питомост и неки особити род мушке лепоте, то беху његове црне очи, то беше поглед који је у исти мах наговешћавао снажну вољу, дубоко осећање, и необично богат душеван живот.

Млади краљ беше данас у млетачком руву од аксамита голубијега цвета. На глави имађаше сниску капу са дугачким белим пером, које беше утврђено са великим смарагдом на челу, и које падаше преко његове обилате црне косе, што му се спуштала по раменима. Око врата свезана широка трака од црвене свиле, и на њој обешеп мали златан орао, што му га је отац обесио око врата, кад га је венчао за младога краља, и који је Душан свагда носио на прсима, па ма какво одело навукао. Хаљина, коју имађаше на снази, беше са струком, али са веома малим пешевима, једва једну судланицу испод појаса, који се, златом окован, сав бљештио од разнобојнога драгога камења, и на коме је о левој бедри висио на златном ланчићу један мали нож у златној канији, а о десној, на кожним кајишима, мала кесица од свите, и она сва златом извезена, и бисером начичкана. Та хаљина беше на прсима закопчана једним низом крупних, шупљих, од сребрне жице израђених пуцади, и у горњој трећини на прсима беше са сваке стране ушивено у њу по три дугуљасте латице од црвене, зелене и модре свите. Рукави беху узани од лакта па на ниже, али око мишице беху врло широки, ишарани такође разноцветним латицама, и набабушени силним борама. Тако исто широке и убране у боре беху му и кратке ногавице од чакшира, које досезаху само до изнад колена, јер одатле па на ниже беху ноге у белим бечвама. На ногама имађаше

обућу од *црвене коже,* такође владалачки знак онога времена, који је толико исто готово значио колико и круна. На десном рамену имађаше млади краљ кратки плашт од сивог аксамита а постављен црвеном свилом, и баш сад свезиваше његове златнеројте на прсима.

— Угљеша, — рече Душан прешав преко прага, двородржици с десне стране — понеси ми велики црни плашт и мој мач. Ти ћеш ићи са мном — а ти Гојко, гледај, да ми чамац буде пред Галатом у обично време. Колико сад показује сунчаник? —

— Још три часа до мрака, високо ти краљевство! — одговори Гојко, па се онда поклони дубоко, и с Угљешом изађе.

— А гле, оца Андонија! — рече Душан угледавши светогорца, па му приђе руци, али је калуђер не даде — Благослови, свети оче. А што си се ти, Припче, тако накострешио?

— Нека те Господ Бог благослови, сјајна круно, узданице наша! — рече отац Андоније, тужним и озбиљним гласом.

Кнез Гребострек само се поклони, па ћути.

Душан их погледа обојицу зачуђено.

— Каквим ме то гласом благосиљаш, оче Андоније? Шта је вама данас? Какав ти је то свитак пергамента у руци, кнеже? —

— Ово је књига од кнеза Војислава из Подгорице. Она ће најбоље казати високом ти краљевству, шта је нама! — одговори Прибац па је пружи Душану.

Он је полако одви, па стаде лагано читати. Кнез и калуђер упреше своје погледе у лице младоме краљу, нестрпљиво очекујући да виде промену, коју ће гласови из домовине учинити на њему. Али он прочита цео пергаменат, а ни једна му се црта на лицу не промени. Само је после читања дуго замишљено стајао млади краљ, не говорећи ни речи. Најзад му се оте из прсију дубок уздах, и он рече тихо, као да сам са собом говори:

— Чиме ли сам ја то проиграо љубав драгог родитеља краљевства ми?... Бог ми је сведок, да у овоме срцу, од када куца, није никада било другог осећања осем искрене синовске љубави и послушности... Али кад је тако његова воља, нека буде, нека седне Синиша на престо мојих дедова, када свевишњи позове на истину нашег оца... Ја му не ћу крњити наслеђа, ја не ћу газити вољу родитеља мога...—

Прибац као да се зграну, на ове речи младога краља.

— Господару, то значи нека се распадне, што су твоји стари с тешком муком комад по комад саставили, то значи нека се распуде по беломе свету верне слуге дома Немањиног а на њихово место нека дођу грчке скитнице, то значи нека умукне српска књига и молитва, и нека се по свима црквама, у свима српским земљама служи опет на грчком језику служба, коју не ће разумети нико осем туђина свештеника.... Шта је све то, шта је дужност, престо, шта је вера и јуначка слава на спрам лепе солунске лепотице?

Из очију Душанових сену поглед као муња.

— Кнеже Гребостречe, ти врло добро знаш да си ми драг kâ очи у глави, али те светујем, немој ми солити памети. Светуј ме онда када те за савет замолим, а када те не питам, знај да је довољан и мој мозак! —

Прибац грчевито стисну песницу, и прогунђа шкргућући зубма: — Што си луд, Прибче? Нека чека високо му краљевство докле га најамници маћесини смакну са света... —

— То није истина! — плану Душан — Она ми је многа зла учинила, много ме је пута кињила, много пута ни крива ни дужна опала ме код оца краљевства ми, али она је најзад ипак царска кћи, она је краљица, она се не може и не ће никада тако ниско спустити, да поткупи убице противу мене... —

Довде је отац Андоније мирно стајао не говорећи ни речи. Сад он приђе корак ближе па рече:

— Ако кнезу Гребостреку није слободно да светује неупитан, допусти мени, господару, који сам не само теби

био учитељ од колевке, него и наставник оцу краљевства ти, допусти мени, да те посаветујем, и ако неси вољан. Ти пресуђујеш људе и њихова дела, по твоме чистом срцу, и мислиш да нико није кадар учинити злочинство од кога се теби гнуша. Али погледај само око тебе, опомени се усијане здѣле, којом је проклета Симонида ослепила оца краљевства ти, опомени се грозних убистава међу најближим рођацима, које си од чести сам видео или доживео на царскоме двору, па ... —

Душан никада није прекидао реч оцу Андонију, свагда га је с најдубљим поштовањем слушао, као да му сам родитељ говори. Данас није ни њега штедио. У сред говора, он упаде светогорцу у реч:

— Па баш с тога, што не ћу да се више пролева света крв Немањина, што је већ доста и сувише било покоља и ужаса у нашој кући, баш с тога не ћу да се враћам у моју државу, где ме чека та častoљубива властела, којој јоште није доста било ратовања међу браћом, међ оцем и сином! —

— Високо ти краљевство навалице говори оно, што само не верује. Ти врло добро знаш, да њих не гони своја корист, већ брига за цркву, веру и државу; ти врло добро знаш, да би они сви листом изгинули за те за и веру православну, али ти их нарочито градиш издајницима, како би сам од себе прикрио онај прави узрок, рад кога ти се не иде кући. Али да рекнемо, да властела која те зове има свога власничког рачуна, да рекнемо то и за самога Гребострека, који је до сад хиљаду пута заложио главу за те, господару, не тражећи друге награде осем твога личног пријатељства, да рекнемо за све них, али каква корисг мене може терати да ти саветујем нешто, што не би било најбоље по твоју душу, што не би било у корист свему хришћанском стаду српских земаља? Да не желим постати прејемник на престолу светога Саве? ...

— Ти си ту част одбио толико пута, и ако су ти је и дед и отац краљевства ми нудили врло често! .., рече Душан и обори главу.

— Или да се не трудим додворити се до великог блага, ако ти што скорије станеш на престо? —

— Ти никада не хтеде да примиш један динар за велике услуге, које си учинио нашој кући, већ си се свагда враћао у твоју светогорску ћелијицу као најсиромашнији јеромонах светогорски.

— Е па кад ја немам ништа да добијем за ме, кад не можеш замислити да ћу ја бунити Душана на Дечанског, јер сте ми обојица прирасли за срце', као да сте ми два сина рођена, па кад те ја преклињем и молим да се што скорије вратимо кући, онда ми можеш веровати, да је то прека нужда, да је то једини спас за наше земље. Немој, господару, никад заборавити како онај, кога је свевишњи одредио да у име његово влада читавим народима не сме ни за тренутак заборавити свој високи позив . . . —

Душану се на лицу видело да је у његовим прсима силна борба, коју очевидно не могаше да савлада јер он узвикну:

— А да ли је кадгод гладан и жедан твој миропомазаник, свети оче? Да л' он мора да спава кад је дуго бденисао, да л' му је зима кад и другим људма, да ли њега боли кад му се забоде нож у живо месо? Да л' он није човек, тај заступник божији на земљи? За што Бог није створио савршенијег човека за владаоца, кад од њега иште оно што ни један смртан човек не може да учини? —

И после ових речи Душан огромним корацима изађе из куће.

(Наставиће се)

Владан Ђорђевић.

ВОДА

у хемијско-технолошком погледу.

~~~~~~

I.

У старије доба хемијско вода је увршћавана у ред елемената. Тако црквена историја говорећи о постанку земље полази од воде као првог тела, које је на земљи постојало, а Египћани су опет држали, да је вода основно тело, из кога су сва друга тела постала. И у доцније доба веровало се непрестано да је из воде могао постати ваздух, па и сама земља. Тако је *Плиније* држао да облаци постају из згуснутог ваздуха, и да обрнуто ваздух из воде постаје. Доцније било је спора око овога, и многи су одрицали ту могућност, да вода може прећи у ваздух; но опет за то *Њутон* је још непрестано тврдио, да водена пара и ваздух морају бити врло подобна тела. Осим овога дуго се веровало и у то, да вода може под утицајем топлоте, исто тако као и од хладноће, у нека стална тела прелазити; тако *Диодор* је тврдио на 30 год. пре Христовог рођења, да је горски кристал (кварц) постао из чисте воде и то не на хладноћи, него под утицајем небеске ватре, *Агрикола* је доцније, у 16 веку, био противан овом мишљењу, и није никако допуштао, да из чисте воде може какво минерално тело постати.

Да вода није елеменат и да је састављена из два гасовита тела опазио је Cavendish тек при крају 18 века. Он је први приметио, да се вода гради у оном случају, кад горљиви ваздух (водоник) и животни ваздух (кисеоник) заједно изгоре. Према тадашњем појимању процеса горења држало се, да је вода у овим гасовима с флогистоном сје-
~~~~~~

дињена, а кад горењем свој флогистон изгуби, онда прелази у течно стање, у облик воде. Кад је на скоро за овим открио *Лавоазије* кисеоник и растумачио процес горења, тада је одредио и квалитативан састав воде, па је нашао, *да је састављена из кисеоника и водоника.* Тачнију квантитативну анализу наградио је доцније *Gay-Lussac* с *Хумболтом;* они су први нашли, да се вода састоји из две запремине водоника и једне запремине кисеоника.

Електролизом воде можемо се о овоме лако уверити. Кад замочимо у воду пôлове какве батерије, на мах ће се развијати гасни мехурићи с вршкова њихових, и лако се можемо уверити, да се с позитивног пôла развија кисеоник, а с негативног водоник. Воду раставља овде електрична струја на њене саставне делове, на кисеоник и водоник; јер сила, којом пôлови батерије ове елементе привлаче, већа је од хемијске силе, којом се они узајамно везују, с тога кисеоник као електро-негативан елеменат иде на позитиван пôл, а водоник опет као електро-позитиван иде на негативан пôл. — Овај опит казује нам само квалитативан састав воде, али ако ухватимо за се водоник, а тако исто и кисеоник, што се с ових пôлова развијају, наћи ћемо, да се водоник у два пут већој запремини ослобађа но кисеоник. Овај други опит казује нам, *да је вода састављена из две запремине водоника и једне запремине кисеоника.* — Кад опет у једну цев упустимо 2 запремине водоника и 1 запремину кисеоника, па кроз смешу тих гасова електричну варницу пропустимо, сјединиће се оба гаса моментано и с експлозијом, и ако овај опит градимо на температури од 100°, да награђена водена пара остане у гасовитом стању, па сад запремину њену измеримо, наћи ћемо, да је за трећину мања од запремине сједињених гасова. Синтеза воде казује нам дакле: *две запремине водоника и једна запремина кисеоника јединећи се дају само две запремине водене паре.*

Водоник је један од најлакших гласова, које сада познајемо, с тога је у новије доба његова тежина узета за јединицу, па се према њој сравњују тежине осталих га-

сова.[1]) Тежина једне запремине водоника на 0° и под притиском барометра од 760 милиметара узета је за јединицу тежине. Једна запремина кисеоника под истим ф[illegible]им приликама тежи управо 16 пута више од толике и[illegible] премине водоника; т. ј. специфична је тежина кисе[illegible] 16, кад се водоник као јединица узме.

Мало час изложисмо у ком се односу по запремини једини кисеоник с водоником градећи воду, а како знамо ад још и то, у ком односу стоје тежине једнаких запремина кисеоника и водоника, онда нам је познато у исто време у ком се односу и по тежини та два гаса једине, градећи воду. *Две запремине водоника, које теже 2, једине се са 1 запремином кисеоника, која тежи 16, и тако граде 2 запремине водене паре, које теже 18.* — Ове тежине једнаких запремина елементарних гасова, бележе се хемијским знацима, па се њима и сложена тела означују; како се вода састоји из 2 запр. водоника и 1 запр. кисеоника, то јој је дата овака формула: H_2O. Из ове формуле видимо, да се вода састоји из 2 запр. водоника и 1 запр. кисеоника; из ње се види даље и то, да су ту 2 мерљива дела водоника сједињена са 16 мерљивих делова кисеоника. Осим овога свака формула представља нам 2 запремине означеног једињена, јер запремина елементарних гасова може бити колика му драго, па опет за то кад се хемијски сједине, даће само две запремине новог хемијског једињења. Узмимо да се x запремина елементарних гасова хемијски сједине, продукт тог једињења имаће опет само две запремине.

Модерна теорија хемијска претпоставља, да материја није нека хомогена маса, него замишља, да је састављена из неких безкрајно малих честица, које се механичким путем не могу даље делити. Узмимо неко тело и утуцајмо

[1]) Пређе је тежина ваздуха узимата за јединицу, премда се физичари већином и данас њиме служе. Хемичари пак узимљу водоник за јединицу тежине, јер је он најлакши гас, а осим тога он је просто тело, а не као ваздух смеша гасова: још један разлог овоме видићемо доцније.

га у најситнији прах, што нашим најбољим справама учинити можемо, па опет за то, сваки поједини трунак у овоме праху, садржи безкрајно много оних најмањих, даље недељивих честица. Вештина грађења микроскопа дошла је данас до великог ступња савршенства; тако сада се микроскопом научно испитују и такви предмети, које голим оком ни назрети не можемо; но поред свега тога, још смо непрестано далеко од тога, да и микроскопом можемо видети оне најмање честице материје; оне су одиста безкрајно мале, с тога и јесу за наша чула неосетне. Ове најмање честице материје зову се: *молекили*. Молекили су дакле нешто безкрајно мало, и као такви дејствују привлачећи једно на друго, само на безкрајно малом одстојању. — ако замишљамо да су молекили безкрајно мале честице материје, које механичким путем не можемо даље делити, опет за то они су сложене јединке, које можемо неким другим силама, хемијским силама, у још мање честице раставити. Ове друге најмање частице, што су саставни део појединих молекила, зову се *атоми*. Молекили су дакле најмање јединке, које као такве могу слободне постојати; атоми су пак најмање честице материје, које не могу слободне постојати, него се увек по две, или више таквих честица, узајамо привуку и тако молекил граде. Да су молекили одиста склопљене јединке уверавају нас сва сложена тела хемијска; узмимо н. пр. воду, ми не можемо њен молекил другојаче замислити, но да се састоји из двојаких честица, из водоничних и кисеоничних атома. Ово исто вреди и за проста тела (елементи); и њихови су молекили састављени најмање из два, а по где што и из више атома. Ми одиста не би могли замислити, како би могла два атома један поред другога слободно стојати а да се не привуку, кад сваки има своју привлачну снагу. Кад се каквим хемијским процесом прва два атома ослободе, а они се у том тренутку узајамно привуку, те награде молекил; ту су њихове привлачне силе потпуно неутралисане узајамним привлачењем њиховим. Ако се на овај

начин споје два атома истога рода, наградиће се молекил простога тела, елемента; ако ли се пак нађу два различита атома, па се они привуку, наградиће се молекил сложеног тела, једињења. Ми овде узесмо примера ради, да се по два атома узајамно привуку, међу тим врло често бива да се више, па по где што врло много атома у једно споје, градећи на тај начин компликованије молекиле. Молекили елемената већином су простога склопа; и они по где што имају у себи више атома, али сложенији молекили њихови за сада су врло мало проучени. Са свим другојаче стоји са молекилима сложених тела; данашња хемија упозната је доста добро са природом молекила многих сложених тела, па је нађено, да има и таквих молекила, који по неколико стотина атома у себи имају.

Видесмо како се замишља, да је материја састављена из неких безкрајно малих делића, из атома и молекила, па опет за то тела се не распадају у те своје најмање честице, него се све то доста јаком силом у једно држи. Из овог нам се намеће једно ново питање: каква је то сила, што те најмање делиће тела у једно везује? шта их држи у скупа, те се тела не распадну у тај безкрајно ситан прах? — Ми узесмо, да су те најмање честице двојаке природе, једне замислисмо, да никако не могу слободне постојати и назвасмо их атом; друге опет замишљамо као неке сложене јединке, у којима су по два или више атома скопчани; то нам беху молекили, и за њих је то карактеристично, што могу слободни у телима постојати. Према овој различитој природи тих најмањих честица, мора се узети, да је и сила различите природе, која их у целини држи. Сила, којом се два атома привлаче узајамно, то је та хемијска сила којом се у хемијским лабораторијама влада, па с тога је назвата: *хемијско сродство, афинитет* и т. д. На против она сила што молекиле у вези држи, то је сила којом се по физичким радионицама располаже, она се зове *кохезија*. — Из овога ћемо лако видети, у чему се разликују физичке појаве од хемијских. Кад учинимо да се на каквом телу промени од-

стојање, брзина кретања или положај молекила, онда ћемо на њему и неку промену опазити, и та ће промена бити физичке природе. Узмимо на прилику комад леда, и подстакнимо му топлотом његов молекиларан покрет; лед ће од овога прећи у течно стање, растопиће се, ако опет у води још јаче убрзамо кретање њених молекила, те се од тога јако један од другога размакну, прећиће вода у гасовито стање. Обадве ове појаве физичке су природе, јер су обе дошле од убрзаног молекиларног покрета, само што је у овом другом случају још и то наступило, те су се молекили воде јако један од другога удалили. Да и различит положај молекила један према другоме може произвести физичне промене, навешћемо као пример то, што се многа тела јављају у аморфном и кристалном стању, или што нека тела у разном кристалном облику находимо. Тако кристална тела разликују се од аморфних често и по боји, а осим тога другојаче се понашају према светлости, електрицитету, топлоти, магнетизму и т. д. Што се на овај начин физички разликује кристално тело од аморфнога, долази једино од положаја њихових молекила. — Све су ове промене једино физичке, а ни у колико хемијске, јер је у свима овим случајима сам молекил остао непромењен. — Кад опет на каквом телу учинимо промену у самом молекилу његовом; н. пр. додамо му, или му одузмемо који атом, или учинимо да се постојећи атоми другојаче поређају, онда ћемо опазити на том телу хемијску промену. — Из свега овога излази, да се физика и хемија разликују једна од друге у томе, што су им различите јединице којима се баве. Најмања честица, којом се физичар бави, то је молекил, а хемичару је атом.

И ако овде постависмо јасну разлику између физике и хемије, опет се за то те две науке у своме путу сусрећу, и чини се као да физичне и хемијске појаве једне у друге прелазе. Само то, што све хемијске промене доносе са собом и физичке појаве, и обрнуто, казују нам колико су те две науке сродне.

Општа је особина свију гасова, да се сви без разлике подједнако понашају према температури и притиску, т. ј, мењају своју запремину подједнако. Ово наведе хемичаре на поставку: *да једнаке запремине разних гасова садрже исти број молекила, само кад се находе под истим притиском и температуром*. Овде ћу навести још и то, што је из опита изведено, да се молекили гасовитих елемената састоје већином из два атома, па тако исто и молекили водоника, а и молекили кисеоника имају у себи по два своја атома. Ако ово двоје, што је најзад наведено, међусобно поредимо и дубље у њихове односе погледамо, видићемо, да постављена специфична тежина кисеоника и водоника, представља нам у исто време и релативну тежину њихових атома. Једна запремина водоника има x својих молекила, а тако исто и једна запремина кисеоника има x кисеоничких молекила; од ових запремина свака има по $2x$ своја атома, јер се и водонични и кисеонични молекили из два атома састоје. Кад дакле $2x$ атома кисеоника, теже 16 пута више од $2x$ атома водоника, то је онда и сваки појединп атом киссоника тежи 16 пута од једног атома водоника. Из овога видимо да нам специфичне тежине гасовитих елемента представљају у исто време и релативну тежину њихових атома, где је тежина једног атома водоника за јединицу узета. Сад ће нам бити јасно, за што хемичари одређују специфичну тежину гасова према водонику, а не према атомосферском ваздуху. Специфичне тежине према ваздуху израчунате, не стоје у тако простом односу према атомској и молекиларној тежини. — Према наведеноме формула воде: H_2O казује нам још и то, да се њен молекил састоји из два атома водоника и једног атома кисеоника, где је атом кисеоника 16 пута тежи од једног атома водоника.

Да се вратимо на сам предмет, о коме сам овде реч узео. Ја ћу овде изложити неке важније особине воде.

Хемијски чиста вода нема ни укуса, ни мириса; у танком слоју безбојна је, а у дебљим добија плаву боју. Сви знамо да се даво леди, кад је до 0° охладимо, т. ј. пре-

лази у кристално стање, али кад стоји мирно, да никаква потреса нема, можемо је и до — 12° охладити а да се не следи. Кад се вода мрзне одиста ништа друго није до њено кристалисање; кристални је облик леда ромбоједар, што се на снегу видети може. — На води опажамо једно чудновато изузеће, које не показује ни једна друга течност. Све течности без разлике имају највећу густину на њиховој тачци мржњења, а само вода гради изузетак од овог општег правила. Највећа густина воде није на њеној тачци мржњења, т. ј. на 0°, него на + 4°, испод те тачке опет се шири, док не пређе у лед. Осим овога вода, као и све друге течности, знатно увећава своју запремину прелазећи у лед; лед се опет даљим хлађењем скупља као и свако друго стално тело. Ово је узрок, за што пуцају и најјачи судови, кад се у њима вода заледи. Оно прво изузеће воде, што јој највећа густина није на тачци мржњења, има врло велики утицај, те природа изгледа овака као што је; кад вода не би ту особину имала, наше реке мрзнуле би се зими до дна корита свога, а летња сунчева топлота не би довољна била, да овако дебеле слојеве леда растопи; као последица овога било би то, да у Европи влада хладна арктична клима. Ево узрока, за што се наше реке само на површини леде. Кад се реке почну с јесени хладити, онда горњи хладнији слојеви као гушћи падају на дно реке, а доњи, који су топлији, а по томе и лакши, пењу се на површину. Ово бива овако непрестано донде, док се сва вода не охлади до + 4°; од сада пак даљим хлађењем горњи слојеви постају лакши, за то се неће на дно реке спустити, него остају на површини док се не заледе; тако дакле кад се дубље реке следе, њихови најнижи слојеви имају увек + 4° топлоте, јер велика количина воде, не да спољној хладноћи, да кроз све слојеве продре, па да и најниже слојеве испод поменуте тачке охлади. Огромна количина морске воде никад се не охлади до своје тачке мржњења, јер зимња хладноћа није довољна, да сву воду мора до + 4° охлади.

Кад воду грејемо, а она се лагано шири, и кад се одбијање њених молекила изравна са притиском атмосфере, а она почне кључати, т. ј. у гасовито стање прелазити. Из овога већ видимо да ће вода под разним притиском на разној температури кључати, тако у вакуму можемо довести воду да кључа на 50°; увећаним притиском пак можемо јој приметно тачку кључања подићи; под притиском 10 атмосфера кључа вода на 180°. Кад се у вис на какво брдо пењемо, а ми ово исто опажамо; ту се поступно испод првог притиска атмосфере измичемо, с тога ће вода на великим висовима кључати на нижој температури, но на подножју њиховом. — Кад се каже да вода кључа на 100°, онда се разуме да кључа под нормалним притиском атмосфере, као што се на површини мора опажа, а то је притисак, који је раван притиску живиног стуба од 760 милиметара.

Водена пара такође је гас без боје, провидна је као и атмосферски ваздух. Видесмо да вода кључа онда, кад се напон њене паре изравна са притиском атмосфере; а то бива под нормалним притиском на 100°. Но осим овога вода испарава и на много нижој температури од ове, па и сам лед прелази непосредно у гасовито стање. Неки извесни простор, (био он безваздушан или пун ма каквим гасом), може узети на некој извесној температури само неку извесну количину водене паре, и то у толико више, што је температура већа. Кад је дакле неки слој атмосфере засићен на некој извесној температури воденом паром, па се за тим охлади, одвојиће се један део паре у течно стање, и то у виду ситних капљица, од којих свака заклопи по један мехурак ваздуха, и тако с њим по ваздуху плива. На овај начин постају облаци, што је истоветно са нашом маглом.

Кад хоћемо комад леда да растопимо, или флашу воде да испаримо, нужна је приметна количина топлоте, да би им њихово аргегатно стање променули. Тако 1 кило леда од 0° кад помешамо са 1 килом воде од 79°, добићемо 2 кила воде од 0°. Овде је као што видимо потрошено 79 јединица топлоте, док је кило леда претворен у течно ста-

ње. Кад се лед или снег топе на површини земље, узимају топлоту из околине своје за промену свога агрегатног стања, с тога спада температура кад се снег или лед крави. Кад измешамо снег са неким солима, или га прелијемо разблаженом сумпорном киселином, а он ће се нагло растопити; том се приликом толико топлоте из околине потроши, да температура те смеше спадне до — 15°. Кад вода кључа, знамо да онда има температуру 100°; али да би овако кључалу воду у парно стање претворили, нужно је приметно топлоте. Опитима је нађено да се том приликом троше 540 јединица топлоте. У овоме лежи узрок, што обично после кише наступа хладно време. Кад киша на земљу падне, одмах почне да испарава влага, везујући том приликом топлоту из околине.

Вода има даље и ту особину, да раствори многа тела, кад је с њима у додиру. Растворљивост ова врло је различита код разних тела; нека тела имају тако велико сродство према води, и тако се лако у њој растварају, да се разлију кад на слободном ваздуху стоје, јер привлаче влагу из атмосферског ваздуха; друга се тела опет тако мало у води растварају, да огромна количина воде може тек мали део од тих тела да раствори. Осим тога постоји читав низ других тела, која граде прелаз међу овим крајњим члановима. Не само да се стална тела у води растварају, него исто тако и течна и гасовита тела. Неке течности растварају се у води у свакој могућој сразмери; т. ј. можемо их мешати како хоћемо.

Мало има општих правила, која би се могла поставити о растворљивости сталних тела у води, па и она нису без изузетака.

1. Кад се стална тела у води растварају, често се опажа како температура опада, и обрнуто, кад се тело какво из раствора одваја, топлота се ослобађа. Појава ова растумачена је променом агрегатног стања.

2. Вода може да раствори на некој извесној температури само неку извесну количину неког тела.

3. Што је већа температура воде, то је и њена растворна моћ обично већа. Од овог правила има много изузетака.

4. Растворена тела подижу води њену тачку кључања.

О растворљивости оних течности, које се са водом не мешају, вреде ова иста правила, у колико се на њих, као на течности, применути могу.

Растворљивост гасова у води такође је различита; неки се много, а неки мало растварају. У опште се може казати, да и њихова растворљивост опада, у колико температура расте. Вода ће растворити од свакога гаса много више на нижој, но на вишој температури. Гасови се дакле понашају према температури обрнуто, но стална тела. — Притисак на против јако потпомаже растворљивост гасова; под 2, 3, 4 и т. д. већим притиском, раствориће вода 2, 3, 4 и т. д. пута више неког гаса (по тежини). Ово можемо и обрнуто казати: ако може вода од некога гаса да раствори једну запремину; онда ће без разлике, под сваким могућим притиском, растварати по 1 запремину, само што ће под 2, 3, 4 и т. д. пута већим притиском, бити у тој једној запремини 2, 3, 4 и т. д. пута више тог гаса.

Држим да не ће бити излишно, ако напоменем још и то, да је тежина неке извесне запремине чисте воде, узета за јединицу тежине метарској системи. Како вода на разној температури има различиту густину, то је и на температуру обраћена пажња при овом одређивању. Тако дакле: тежина 1 кубичног сантиметра дестилисане воде, на температури 4°, узета је за јединицу тежине и назвата је *грам*.

Држао сам, да је нужно било рећи што год о води у опште, јер ће се тиме олакшати специјелно проучавање наших природних вода, којима се у животу служимо.

II.

Видесмо мало час шта нам представља формула H_2O; тиме смо обележили једињење кисеоника и водоника, које се зове *вода*. Све воде, што их на земљи нашој имамо, мо-

жемо у главноме овако разликовати: на *кишну, изворну, бунарску, речну, минералну* и *морску воду,* но ни једна од ових вода није хемијски чиста; није оно, што ми под знаком H_2O разумесмо, јер свака има у себи више или мање страних тела растворених. Количина ових страних тела различита је код разних вода; оне дају води неке извесне особине, које су нам по где што повољне, а по где што немиле. Анализа има да нам покаже каква тела страна садржи нека вода, па да према томе шкодљиве делове удалимо, ако је могуће, а потребне опет вештачки додамо; или најзад анализа ће нам показати, да ли можемо неку воду за неку извесну цељ употребити. Ја ћу овде да пропратим у кратко воду у њеном путу, изложићу промене, које вода том приликом наићи може, а тако исто ћемо разгледати и то, од каквог је утицаја та промена воде на практичну употребу њену.

Утицајем сунчане топлоте испарава велика количина воде са огромне површине морске; на тај начин вода се диже у висину у виду паре, одакле је ветрови на све стране континента разносе. Кад се неки слој атмосфере, који је овако влагом засићен, буди којим случајем охлади, згусне се водена пара, што је у њему, у виду облака, која после пада на земљу као киша, ако је температура ваздуха над 0°, ако је пак нижа, долази нам као снег. Пролазећи киша кроз слојеве атмосфере, носи са собом сва она тела, на која у путу свом наиђе. Према овоме кишна вода има у себи прво атмосферског ваздуха, т. ј. азота, кисеоника, угљендиоксида и амонијачних соли. У ваздуху има увек и неких сталних тела, која као ситан прах пливају, па и њих киша собом носи; тако у кишници су доказане соли: калијума, натријума и магнезијума. Осим овога у ваздуху се находе и неки сићани организми и споре, па ће и њих бити увек у кишној води; отуда долази што се кишна вода квари, кад се устоји, јер се ови организми развијају, кад је температура мало већа.

Кад киша на земљу падне, пролази кроз скважљиве

слојеве њене, док не дође до таквога слоја, који је даље не пропушта; ту се купи донекле, па се онда по идростатичким законима разлива под земљом на све стране, док не дође до нижих крајева површине земље, те тако у виду извора напоље излази, да после потоцима, рекама опет у море утече. Бунарска вода истоветна је са изворном водом; то је она вода, која се под земљом скупља, и ми бунаре наше копамо увек дотле, док не дођемо до тог природног резервоара воденог. — Пролазећи кишна вода кроз разне слојеве земље, долази у додир са разним минералним телима, и према природи њиховој раствараће их у већој или мањој количини. Први слојеви земне коре имају у себи увек приметно хумуса, а то ту тела, која постају трулењем вегетабилних остатака; овим процесом ослобађа се из трулећих честица приметна количина угљен-диоксида (CO_2), и тако вода пролазећи кроз овај први слој земне коре, раствара овога гаса приметно. Отуда долази што бунарска, изворна и свака вода у опште, има у себи угљен-диоксида; од овога гаса долази онај пријатан укус, који на свежој води опажамо. Осим овога угњен-диоксид даје води и ту особину, да може многа минерална тела растварати, што без овога гаса не може да учини. Ово дејство угљен-диоксида оснива се на хемијској промени, коју он на разним телима учинити може; он се једини с њима, па их претвара у нека друга тела, која се у води растварају. Тако н. пр. кречни камен (калцијум-карбонат: $CaCO_3$) у чистој води не раствара се готово ни мало, али се приметно раствара у води, која има у себи угљен-диоксида. Ово долази отуда, што се угљен-диоксид једини са калцијум-карбонатом, па га тим претвара у кисели карбонат калцијума, који је већ у води растворљив. Дејство угљен-диоксида на кречни камен најбоље ћемо видети из ове једначине:

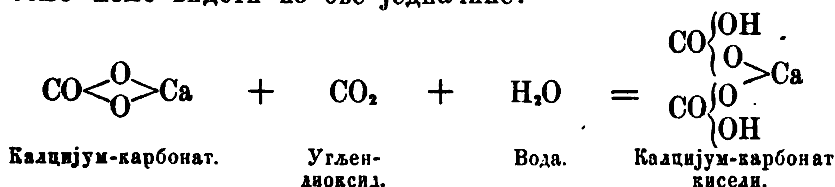

$$CO{<}^{O}_{O}{>}Ca + CO_2 + H_2O = \begin{matrix} CO\begin{cases} OH \\ O \end{cases} \\ CO\begin{cases} O \\ OH \end{cases} \end{matrix}{>}Ca$$

Калцијум-карбонат. Угљен-диоксид. Вода. Калцијум-карбонат кисели.

Овако исто дејствује угљен-диоксид и на карбонате: магнезијума и мангана, на оксид гвожђа; раствара и фосфат калцијума, па шта више и многе силикате, кад се нађу уситњени у оваквој води.

Ако вода у свом путу кроз земљу пролази кроз такве слојеве, који се ни мало, или врло мало у води растварају (гранит, песак и т. д.), онда ће она бити чиста, т. ј. не ће имати у себи много минералних делова. Одиста има бунара и извора, који дају готово исто такву воду, као што је кишна вода. Овакве су воде ређе, а понајчешће се у нашим обичним водама находе многа минерална тела растворена; сад остаје још хемијској анализи да каже, колико тих страних делова има у некој води, те да јој се према томе и вредност њена оцени. Све воде без разлике, које нам за нашу кућну или техничку употребу служе, имају у себи соли: калцијума, магнезијума, натријума и калијума, и то као: карбонате, сулфате, хлориде, силикате и т. д. Ово су као што рекох обични састојци сваке воде, а да неке воде могу имати и још нека друга тела, није нужно ни помињати, јер вода може у свом путу на најразличитија тела наилазити. Осим овога у изворима и бунарским водама увек има по нешто мало органских тела.

На први мах помислићемо може бити, да је речна вода по своме хемијском саставу подобна води извора, који у њу утичу; међу тим често се у изворним водама находи повећа количина минералних тела, па опет за то у речној води мање их има. — Свакоме је пало у очи, да се из обичне бунарске воде одваја по флашама неки бео талог, кад вода у њима дуже време стоји. Поменуто је већ да су калцијумове соли растворене у води поглавито као кисели карбонат. Ово тело отпушта врло лако један молекил угљене киселине и тако прелази у неутрални карбонат, који већ није више у води растворљив, с тога се као талог на дно суда одваја. Распадање ово видићемо најбоље из ове једначине:

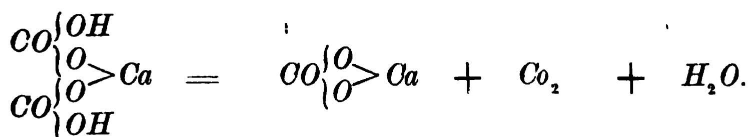

Као што поменух, ово распадање бива лагано и на обичној температури, брже се довршује кад воду загрејемо. Отуда долази што се у бакрачу, казану, у опште у сваком суду где се вода кува, нахвата неки тврди минерални слој; он се састоји поглавито из карбоната калцијума, који је кувањем из воде одвојен. — Кад на ово погледамо биће нам појамно, за што речна вода може имати мање минералних делова, но вода извора, која у њу утиче. Што бива с водом кад у флаши стоји, и с водом кад је у казану кувамо, то исто бива и с водом изворном у путу њеном. И у овом случају кисели карбонат калцијума, што је у води растворен, отпуштајући лагано један део своје угљене киселине, таложи се од чести као неутрални карбонат; и тако ће речна вода имати све мање кречних соли, што дуже на путу проведе.

У неким изворма често се находе таква тела растворена, да се са својег хемијског дејства, за лечење неких болести употребити могу; овакве воде зову се *минералне воде*. Минералне воде долазе по где што из велике дубљине земље, или из околине каквога вулкана, па су тада топле и зову се *терме*. По некад вода дође опет у великој дубљини у додир са угљен-диоксидом, и како се ту находи гас овај под великим притиском, то ће га вода, сразмерно притиску, растворити врло млого; кад се овако вода, гасом засићена, к површини пење, измиче поступно испод првога притиска, под којим је гасом засићена, и тако испушта сувишак раствореног гаса. Овакве се воде зову *киселе воде*; оне увек извиру са гласним клобуцима заједно. Минералне воде (топле и киселе воде) добијају своје минералне састојке из земље, као год и свака друга обична вода, само што топлим водама минералним њихова температура потпомаже да растворе у по већој количини минерална тела,

на која у путу свом наиђу. Киселим водама опет њихов угљен-диоксид потпомаже ову растворљивост. Отуда долази, што минералне воде имају по правилу више минералних делова у себи, но обичне бунарске и речне воде. —

Најзад имамо још да поменемо *морску воду*, која се тиме одликује, што има много сталних тела растворених; све морске воде имају у средњу руку до 2,5% сталних тела, међу којима кујинска со сама износи до 80%. — Анализе морских вода показују доста подједнаке бројеве, о количини сталних тела, што су у тим водама растворена; ово је природна појава, јер се вода свију мора непрестано меша, па се тако изравнава диференција њиховог хемијског састава. Што опет морске воде имају у себи много сталних тела, то је природна последица онога, што мало час о испаравању морске воде рекосмо. Замислимо да у геолошком дугом времену морска вода непрестано испарава, која после са континента у виду река опет у море долази; на овај начин долази у море непрестано нова и нова количина сталних тела, па је увиђавно, да се у тако дугом времену, могло накупити у морским водама, толико много сталних тела. При свем том што стална тела долазе непрестано рекама у мора, опет за то по нашим анализама изилази, да је њихов састав хемијски доста непроменљив. Количина сталних тела, што деценијумима година у мора долази, ишчезава савршено према огромној количини морске воде, с тога ми не можемо нашим анализама ни у дугом броју година опазити какву разлику у хемијском склопу морске воде. —

Из свега овога, што о овим разним врстама воде рекосмо, изилалзи то, да у свима нашим водама има и других страних тела. Кишну воду можемо узети као најчистију природну воду, која има најмање минералних честица, остале су воде пак богатије са сталним телима, а њихова количина зависи поглавито од тога, кроз какве је слојеве вода у своме путу прошла. Ова страна тела имају битна утицаја на вредност воде; тако од добре пијаће воде тражи се, да има што мање минералних тела у себи, на против

важност минералних вода баш на томе се оснива, што садрже нека извесна минерална тела. — Изворна, бунарска и речна вода јесу обичне пијаће воде, оне нам служе за сву нашу кућну потребу, а тако исто њима се служе по фабрикама, и свима осталим техничким предузећима. Поменуто је већ више пута, да све ове воде могу бити врло различитог хемијског склопа; тако има извора, бунара и река, што дају тако чисту, добру воду, да је скоро за све наше цељи употребити можемо; али има и таквих извора, бунара и река, што дају тако рђаву воду, да је њихова употреба само на најпростије цељи ограничена. Каквоћа неке воде зависи поглавито од количине страних тела што се у њој находе, па из тога видимо од колике је вредности, испитивати воде наше квантитативно, јер тек ће нам квантитативна анализа показати, какве су воде којима се служимо, и да ли их за неку извесну цељ употребити можемо. — Ја ћу овде изложити у кратко особине, којеваља да има пијаћа вода, а показаћу и утицај појединих страних састојака воде како у хигијенском, тако и у економном погледу. —

У обичном животу тражи се од добре пијаће воде да је бистра, без мириса, да нема непријатан укус, да има неку извесну температуру, т. ј. да је хладна, као што се обично каже; даље да има у себи ваздуха и угљен-диоксида (угљене киселине;) сталних тела на против не сме имати много, добра вода ваља још и сапун без талога да раствара и да може варива (пасуљ, сочиво) кувати.

Ако изузмемо минералне воде, које су по некада врло топле, онда је *температура* бунарске и изворне воде средња годишња температура тога краја; на њихову температуру не утиче готово ни мало промена температуре ваздуха; због тога нам се чини, да су ове воде лети хладне, а зими топле. У колико који извор или бунар долази из веће дубине (до неке извесне границе) у толико ће и њихова температура бити ближа средњој годишњој температури. Речне воде на против стоје под утицајем сунчане

топлоте, с тога се њихова температура мења исто тако, као и температура околног ваздуха; ми сви знамо, да су реке лети топле, а зими хладне.

Колико има *гасовитих тела* у води некој, зависи поглавито од температуре и притиска, под којим се находи, јер то двоје има битна утицаја на растворљивост гасова. Тако поменуто је, да киселе воде имају у себи врло много слободне угљене киселине, јер су биле у додиру са тим гасом под великим притиском, исто тако вода из великих водовода садржи много ваздуха, јер је са њим измешана под великим притиском. — На против воде на високим алпијским бреговима, где је већ и сам притисак атмосфере много мањи, имају у себи врло мало атмосферског ваздуха, ни толико, да могу рибе у тим водама живети. У опште се држи, да свака пијаћа вода ваља да има *ваздуха,* јер слободан *кисеоник* има некога утицаја на организам човечији. Алпијска снежна вода има врло мало атмосферског ваздуха, па се неке болести тих крајева водама приписују, што немају кисеоника слободна. — Пијаћа вода ваља да има и слободне *угљене киселине,* јер она даје онај пријатан укус, који се на свежој води опажа; осим тога држи се, да угљена киселина и варење потпомаже. — За *органска тела* може се поуздано казати, да увек шкодљиво на организам утичу, јер многа од њих дејствују редукујући, а осим тога органска тела чине, те се вода лети брзо квари.

Поменуто је већ, да количина *минералних тела* варира приметно код разних вода. Ако овде изузмемо минералне и морске воде, које увек имају много минералних делова у себи, па ако само обичне воде с те стране разгледамо, видићемо да су и оне у томе врло различите; неке су толико богате са минералним деловима, да то и самим укусом опажамо, а њихово шкодљиво дејство на процес варења показује нам такође ту махну њихову; за такве се воде каже у обичном животу да су тешке. У колико која вода има мање сталних делова у себи, у толико је за организам здравија; узима се као граница, да се оне воде могу још

као добре пијаће воде сматрати, које имају у 1 литру до 0,5 грама сталних тела. Вода са оволиком количином сталних тела, није за организам човечији шкодљива.

Обичне пијаће воде садрже ова стална тела: карбонате, сулфате, хлориде и нитрате: калцијума, магнезијума и алкалних метала; даље имају увек силицијумове киселине и по мало јодних једињења. Органских тела има такође у минималним количинама; а да осим ових наведених једињења може имати и нека друга, није нужно ни помињати, јер то зависи од прилика, под којима се воде находе. — Како ова поједина тела на човечији организам утичу, још се не зна поуздано, само толико знамо, да не дејствују сва подједнако. — *Кречне соли* дају води онај укус непријатан, што га опажамо на бунарским водама, које леже у кречној стени. Осим овога кречне соли отежавају варење у стомаку; но и све кречне соли не понашају се подједнако у овоме. Пијаћа вода не сме имати у 1 литри више од 0,1 грама кречних соли. Ако још додамо, да кречне соли граде нерастворна тела, јединећи се са сапуном, а тако исто у парним казанима одвајају се као тврди нерастворан талог, — онда ћемо видети да се такве воде не могу употребити ни за прање, ни за многе друге техничке цељи. — О *магнезијалним солима* може се рећи да дејствују шкодљиво само онда, кад их има у већој количини. Важно је овде да поменемо тај факт, да се гушави људи и кретени јављају увек у оним крајевима, где се находе магнезијалне стене, као што је поглавито серпентин. Воде тих крајева увек су засићене разним магнезијалним солима, па неки научари држе, да поменуте две болести долазе од магнезијалних соли, које становници тих крајева са водом пију. Магнезијалне соли понашају се према сапуну исто онако као и кречне соли, с тога и оне сметају води при техничкој употреби њеној. — *Сулфати* разни дејствују само у толико шкодљиво, што их органска тела у у организму редукују, па се из њих развија сумпор-водоник. — *Алкални хлориди,* којих увек у води има, може

се узети да никакве зле последице на организму не остављају. — У новије доба опажено је да има *јодних једињења* у многим речним и изворним водама, па шта више нађен је јод и у кишној и снежној води; по где што могао се јод и у самој атмосфери доказати. Овај је проналазак изазвао многе хемичаре, те испитиваху на многим местима атмосферски ваздух, пијаће воде, разне врсте хране, па је свуда налажено по мало јода. Данас се држи да јод, као снажан хемијски агенс, — јер и у минималној количини јако на организам дејствује — има велики утицај и на стање здравља.

Кад воду погледам са стране њене техничке употребе онда је према количини страних тела можемо на двоје поделити. У обичном животу разликује се вода на *тврду* и *меку;* она је вода тврда, у којој се сапун таложи, кад се њом пере, и у којој се варива (пасуљ, сочиво и т. д.) не могу скувати; на против она је вода мека, која има обрнуте особине. Кречне и магнезијалне соли чине поглавито да је вода тврда; остале су соли у овоме погледу готово без икаквог утицаја; из овога опет изилази, да меке воде имају у себи мало минералних честица, и то нарочито су сиромашне са кречним и магнезијалним солима. — Од колике је економне вредности добра вода, видећемо из овог примера: Лондонска вода из Темзе има нешто мало више кречних и магнезијалних соли, но друге обичне речне воде; поменуто је мало час, како ове соли таложе при прању себи одговарајућу количину сапуна, која више на перпво не дејствује; па је из тога израчунато, да тај мали вишак кречних и магнезијалних соли чини, те се у Лондону годишње за 3,500.000 франака више сапуна потроши, но што би се издало да је и та вода обичне тврдоће као и друге речне воде. Из овога видимо од колике је економне вредности добра вода и за саму домаћу употребу. Осим овога, вода, која има много кречних соли, не може да кува варива, а то долази отуда, што се креч једини с легумином варива, градећи једно тврдо нерастворно тело, које се

на површини зрневља образује. За теј ваља тражити такође меку воду, јер се креч с тејином једини и учини ће да је теј мутан. Добро је да воду неко време кувамо пре него њом теј попаримо, јер ће се тиме већи део кречних соли сталожити из ње. Да опет остали минерални састојци воде имају повољан утицај при грађењу теја, изводим отуда, што теј, који је дестилисаном водом попарен, има врло непријатан укус.

Ово, што овде о води рекох нека буде као допуна мојих алализа београдских пијаћих вода, које сам „српск. ученом друштву“ предао, јер држим да је нужно рећи што год о води у опште, да би се поменуте анализе потпуније разумеле.

С. М. Лозанић.

ПРОКЛЕТИ КАМ[1])

приповијест грбаљска крајем XV. вијека.

I.

Вјештица и поклон.

Јесени годишта 1487 подране у Котор на пазар два тежака грбаљска, оба сјетна и невесела. Сване им на врх Тројице, те прозорицом сљегну низ онај стрмени пут, што је у то вријеме био гори и стропотнији него ли је данас. Уз такви пут мало су разговора водили, но кад приспију на Мокру Плочу изнад Шкаљарâ, гдје им раздани, почне један другога запитивати, којијем послом слази у град.

Мијат, по годинама млађи, поче да прича први: — Брате, дође ми синоћ звање од суда, донесе ми га кнежев улак, да сам данас по сваки начин предањ, да ме о дебелу послу распитива; ако ли по чем не послушам, наредио је кнезу, да ми село изједе орањега вола у глобу. Добри кнез придржи судски позов три дни, пак синоћ, таман кад се изувах да легнем, посла ми позивача с писмом и с пријетњом, да данас подраним без чуда! Разбије ми се сан мислећи што ћу суду? Видим лијепо да ми је од некуд на́паст, пак и кад ми не би било вишега зла, доста ми је штете, да изгубим овако ведри дан, кад свак сије, а ја се судим. —

На то ће ти Новак: — Домишљаш ли се, рашта ти је звање? —

[1]) Са особитом радошћу поздрављамо и у ћирилицом писаној половини српске књижевности нашега дичнога књижевника Стјепана Љубишу, за којега би се с правом могло рећи да је Његуш у прози.

Уредништво „Отаџбине.“

— Не, одиста ништа, но се све омишљам као да је то кнежево масло. У зао нам час кнежују и банују! Да му је просто, што нас кметиће гули и тимари у господарево име, али му не било просто ни од Бога ни од народа, што присуђује и што се Млечићима удвара, да нас боље кују и стежу. —

— А што ти је кнезом? припита Новак. —

— Ево, чоече, прођоше о међуднице[1]) три године, да сам се, да опростиш, оженио. А нијесу три, но по јадима тридест и три! Придали се по грехоти три синчића, сваки залуду бијесан и напредан као што не ће бити, пак једно јутро на пријечац двоје заковрче, здрава и читава као пуце. Издахнуше исти дан, без бола и муке, ка' да бијаху уснули. Бјеше их троструко жалосније онако непретворене ставити под земљу; сваки румен ка' јабука. Нас двоје поражено и тужно, на лик обезграњена храста, забави се и оприједеми око оног каменог остатка, дск и он поче да кљеца. Хћаше рећи да се врх њега неко кунијаше. Циједи данас, циједи сутра, ка воштани дублијер уз плам, док промоли стијењ. Топац се хвата за свашто, па и за пјену, тако и ја чини што ми гођ ко каза: води га на лијечнике наше и латинске, отварај му књигу у пророка, свети масла а читај бдења, запрештај и води га под јеванђеље, боље ништа већ што уз главу пропаде и мука.[2]) Пројетос донесе гријех једног Брђанина у село, да вересија шумадинске свиње до уља.[3]) Вечера и преноћи код нас, па кад му казасмо чему смо уцвијељени и обатаљени, рећи ће: „Ту ви је ђецу изјела неспоменица,[4]) и док јој не дођете у стопе, не ћете подићи за вашег вијека од срца порода, но се залуду мучите и расипате."

— А како ћу је, невољник, уловити? питај ја. „Окупај, рече Брђанин, то дијете у очи суботе водом с врела, па

[1]) Дневи од велике до мале Госпе.

[2]) Имовина.

[3]) Да плате кад скупе и продаду уље.

[4]) Вјештица.

прелиј воду у једну жђелу да ни ка́пи не погине, и хајде онако пуном жђелом од куће до куће, гђе је гођ бабе, и помоли сваку од њих, да умочи обје руке у ту воду, па кад се све изреде, опет преокупај њом сина у сунчани заход, већ му зле душе нахудити не ће. Ако ли по чем која баба не ће омочити руке, та ти је крвница и ископаница.“ Ја се тој басни од јада насмиј. Но тек Брђанин из куће, спопане жена да ме прождре, да идем по бабама и да им слимам капе да перу руке. Не би куд-камо но окупах сина и пôх ваганом по селу, гђе је гођ бабе да се мије. Кад допрем Ковачевој кући у крај села, изађе му мати; срдита и крвомутна жена, да те Бог уклони, смутила би за час барјак војске, и ако ми је нешто подалеко у својти. „А гдје си кренуо с том бљудом, рече као с шале, али те је поп послао, да дијелиш водицу по домовима?“ Ја је залуду назови тетком и лијепо помоли да приступи као остале сеоске старице, да опере руке: а она пуче на мене сваке јаде, пак по што ме обручи, умаче у кућу, а притвори врата. —

— А рашта те обручи, припита Новак, гдје је тобож бидједиш, или што не вјерује у машту? —

— Ко? Она! викне Мијат, вјерује, свеца ми, више него ли они Брђанин. Пуче на ме као бјесомучена: „Вуци се отоле, бруко и срамото, наведе те женина памет да удараш по селу, да се тобом пу̑к руга. Боље да си рекао домаћици, да најприје обиште своја њедра, пак би нашла крвницу на очину пријекладу. Понеси жђелу у тазбину, нека ти се најприје пуница испере, а за мене је лако. Вјештица не уди до миломе.“ —

— А умили ти се пуница? — прекине Новак.

— Не ни перо, одповиједа Мијат, јер је тресијаше грозница у постељи, пак ми рече шура: немој се, бога ти, с боницом гријешити. —

— Те ти? —

— Те ја онако покуњен и подвитијех ушију, на угасни дом. —

— Каза ли жени, како те оседла баба Цвијета? —

— Казах, на мој зли пут. —

— А она? —

— А она ни пет ни девет, но довати жђелу, те с њом у бездом матери над постељу, да је куми и преклиње. да смочи руке. Дође јој у то брат с тора, изажденe је из куће, сломије жђелу а проспе воду. Она стане да се гребе и да кука у вас глас, а ја се помами, счепај пушку и пођи да се убијем са шуром. Скочи село у разваћу, не дај да се покољемо, но разагнај оба кући, а урочи за сутрадан сеоски збор, да суди и трijеби зле душе. Доћи ће ти у то кнез из Млина и рећи ће, да се та ствар не смије судити већ у Котору. Док један злосретњик, као што сам сâм, проговори: „Господа млетачка не вјерују у вјештице, пак ће зларад пустити да нам траг ископају.“ А један други: „Господа ће их још даровати, да нас прије искоријене!“ А трећи: „И у Млечића има вјештица, пак ћемо Котором лако, него хајте да их спржимо, остатку на здрављe.“ А потоњи: „А да него тако, свакако су остариле, и мукте хљеба троше.“ —

— Призва ли збор бабе на исповијест? — упита Новак.

— Како не, одповиједа Мијат, Цвијету и ташту ми. —

— Оправдају ли се, ка' што умију? —

— Оправда се пуница и закле врху оба сина, да се тому лику није обештала. —

— А Цвијета?

— А Цвијета ка Цвијета, да не ће никад ни до вијека присећи душом, док јој не платим најприје оклевштину. Уз то један сељанин каза, како га научи пророчица из Бара, да окади синовљу колијевку сухом кошуљом погавнице.[1]) Кад се пробуди у прве кокоте, да прида сламе воловима у јасли, угледа над колијевком шенично сито. Довати га и објеси о клин под кутњи тријем. Подрани на орање, пође да узме под тријем рало и јарам, кад виђе невиђено чудо, гђе баба Цвијета виси о клину, објешена за ђердан.

[1]) Змија.

Он јој се примаче да види, је ли отегла. Чеса?! Помоли објешеница домаћина да је слими с чукља за мито, и погоде откупа три дуката, да му их тобож плати кад прода сукно са стативâ. Слакоми се чоек на дукате у причек, тер је слими и пусти, по што му се закуне, да му већ не ће зла ни помислити. —

— Плати ли баба откуп? припита Новак.

— Јади је црни знали, ка, су је и знали, лише нас! — настави Мијат: Други сељанин каза, да је и он с невоље ходио на пророка чак у Мостар, и по његову свјету довати леперицу, која му је у очи суботе облетивала око свијеће, кад је с кутњом чељађу вечеривао. Опали јој криоца на плам, пак је баци у сметиште. Кад сутра у јутру ево баба Цвијета, рукама о врату, гдје му тражи соли да вида пекотине. И ту јој враг помога'! Згами се домаћин на жут дукат; мјести да је свијету обличи, даде рогуши шаку соли из сланика, по што јој окине крај од опуте с лијеве ноге, да му већ по кући не обиграје. —

— Те су двије дебеле! — опази Новак.

— Чуј да знаш! продуљи Мијат: Пуче баба Цвијета на њих двојицу сваке прегрђене јаде. „Навалисте, рече, на мене ка' на меки пријелаз, али нијесте погодили. Објема су ви матере мôре и вјештице, па сте наумили да их мојом струком заступите. Свакој су од њих двије изникли вепрови брци. Чињеше да пресуши живи извор под јасеном и да нас побије туча лâни три пут у три суботе; навукоше пуљешке вједогоње да разуре црковни звоник ошмрком, а прекогорне вукодлаке, да нам род сјевером преотму. Изједоше од мрчанога уштапа до преполовне сриједе, тринаестеро дјеце од сисе, а удавише русане нећеље три младожење, да им се невјесте у црно омотају под вијенцем. Обје се претварају сињастијем јарцем, да даве стоку гдје је спазе напредну; сивијем соколом, да грабе кокоши с ложника и лијега; шаренијем челозопцем да ископају челе у роју; црнијем гавраном злокобником, да пресказују погибије. А та два лажива свједока, што ме праву биједе и

потварају, тако им дочекало Ускрса што им је од мене милије, ако су истину казала.“ А многи реку: „Ако лаже коза, не лаже рог. Та су се зла збиља случила, пак ти знаш, ко их је урадио, јер си му ортак.“ Довате сељани бабу Цвијету, ко за руку а ко за ногу, тер је посмуцају пут пасје јаме изнад села, гђе су, причају људи, у старо доба бијесови уковали цара Дукљана, да не може ни живјети ни умријети; а за њима мало и велико сустопице ка за мрцем. Кад ова гунгула допре на раскршће, срете калуђера превлачкога, који је доходио да купи ујам уљанога млина: „А гђе ћете с том бабом?“ упита калуђер. А множина му одговори: „Да злу душу суновратимо у бездању, да јој се за кост не зна.“ На то ће ти калуђер извадити момку из торбе своје оружје, крст и петрахиљ, па стати клети да се земља тресе, да је не порину у понор, док је он не исповједи и причести: „Ко ће од вас, рече, примити на своју душу њезине грехоте?“ Сељани се снебе и скамене од онога божега страха, пусте бабу калуђеру да је води у манастир, и тако да је среди ка' да од своје умире. Чека село бабу, а ни бабе ни од бабе гласа. —

— А вуцијаше ли је и ти на јаму, да јој се за кост не зна? запита Новак наперенијех ушију. А Мијат: „Гђе сви Турци, ту и Усо мали!“

— Бојим се, додаде Новак, да ће се то обити о Усу. —

— То да знаш, рекне Мијат. —

— А имаш ли пријатеља у суду?

— Имам једнога кума, што је са судом у добру, но се све бојим, да ће бити инокосан. —

— А држиш ли га колачем? —

— Наврћем се чешће. Ево му и данас носим главу и задњи черек пекне[1]), што сам одвојио од својијех устију. —

— Све се бојим, прида Новак, да ћеш ти погинут' с колачем а ја без њега.

— Како то? — упита Мијат? истрештанијех очију.

— Лако, одговори Новак. Ужирио сам залуду и ја

[1]) Печеница.

једну пекну, не бјеше је такве у свој кнежини; изјела ми седам коша жита а десет желуда. Дође пред Божић кнез у нас, да ми начне бачву вина, јер се просуо глас, да коју он начне не ће се наостити. Том срећом, од божитњијех поклада до Васиљева-дневи, не руча никад дома. Кад угледа пекну рече: „Алах си је господски ужирио!“ А ја њему: „Залуду, кнеже, кад се од ње не ћу омрсити. А он зачуђен; „Нијеку ками! што говориш чоече!“ А ја: „Господару иде глава и задњи черек у поклон, попу други, уз бир; два сам прва изио још љети кад ми нестаде домаћега жита[1]), а мене ће остати оно дробно[2]) о мрску. *Некому на глас а некому на част*“. На то ће ти кнез: „ А да бих те ја научио, како ћеш дати свакому од шаке до лакта.“ А како? припитам ја. „Ти је, рече, убиј, осмуди и остружи, пак је објеси о сову пред кућу, као да јој се крв циједи, нека је свако гледа и нека се диви, па кад примрачи, унеси је у кућу крадимице, а кад је унесеш и спремиш, изађи опет на двор и стани у вас глас да кукаш: Украде ми неко пекну са сохе Тако ти не ће нико зазирати да му од ње пошаљеш.“ Хоћу ли, не ћу ли, преласти ме гријех да послушам кнеза. Објесим пекну срeђену о соху, пак уљегнем у подрум да преточим чабрић вина. Кад се вратим пред кућу, кад ли пекне није, него је неко понио прије мене. Стани ти ја збиља да кукам, а кнез од некуд дође и рече ми: „Викај и кукај боље, да ти прије село вјерује!“ Ја му се куни и преклињи, да је истина и да се не шалим. А он опет: „Тако, куме, тако, сад си подмирио поклон, бир и дуг, него ми плати свјет.“ —

— То ти је он исти очистио! — прекине Мијат.

— А да ко, до њега? поврне Новак: ко ће кнезом да рати? Тер се ја настави једнога калуђера превлачкога, да га помоли на духовну, да ми плати пекну, или да ми се за њу оправи клетвом. Кнез се њим изруга и изасмије, као ко је обијесан. Тежа ми је његова сила него своја невоља!

[1]) Задужио се.

[2]) Од дроба.

Теже ми је, што се самном брука, него што ми изједе божитњи ручак! Док ја учиним њему позов, да се судимо данас у Котору, допаде ме зваће од господара да му носим поклон, или да с његова идем преко границе, а у пустој кући, јер су тобож месојеђе, нема мрса ни мишу. Него знаш што ћемо? Ти ми зајми та твој колач, да га понесем проњару у поклон, а ја ћу му твој разлог препоручити боље него да је мој. Он сједи у суду и може чоека с вјешала дићи. Да знаш ти, колико је он кривијех исправио, а правијех искривио?!

— И сиромашке муке прождеро'! — придаде Мијат. —

— Е ја! — потврди Новак, али да је просто, кад ти је од узданице. —

У то приспију на пазар и погоде месо у три перпере, да их Новак плати Мијату од првијех творила што усири.

(Наставиће се.)

Стјепан Љубиша.

ДЕМОКРАЦИЈА

и

данашњи преставнички (репрезентативни) систем.

~~~~~~~

I.

Кад загледамо у историју старога света а нарочито најглавнијих културних преставника његових Грка и Римљана, ми налазимо у њиховом животу нешто, што највећма може да изазове неко дивљење и у чему се нарочито огледа велика разлика између старога света и нашег данашњег доба. Доиста, кад видимо оне чврсте, непроменљиве облике те старе културе, ону у себи затворену, новачењу и страним идејама мало доступну природу Грка и Римљана, онда нас таква историјска слика у својој пластичној мирноћи и величанствености и нехотице привлачи тим већма, кад то све упоредимо са данашњим временом. Данас видимо пред собом доба, које је у себи самоме необично раздерано и поколебано, доба, које између себе и онога, што је старо и преживело, хоће да створи провалу, али које међутим ту провалу још никако не може да прекорачи. Видимо друштво, које од толико десетина година чини најогромније напоре, да се преобрази и на новим темељима сагради, ал се ипак налази још једнако усред тога преображајнога процеса; друштво са демократским идејама и аристократским установама, које у политичком животу само велика начела од г. 1789. тражи да изведе али то још не може да изврши; друштво, које у свима областима људскога знања у самоме начелу одбацује веровање у авторитет и које чини се да одржава стару црквену веру само зато, да би нешто трајно и непроменљиво у себи имало: у кратко дакле, дру-
~~~~~~~

штво које чини се да живи само са собом у непрестаном и вечном противуречју. За контемплативне духове има нешто примамљиво у томе, да старовековни мир сматрају као неки узор човечанства, а да напротив у овоме непрестаном и немирном покрету и колебању виде неки назадак. Али ко тако гледа на ту ствар, тај према спољном облику, према форми очевидно превиђа саму садржину. Старо друштво преставља нам један од првих културних ступњева, пошто тада у одношају људи међу собом владаше још сурова сила, а то је тако морало да буде и пошто тада знање о положају човека према природи и према васиони беше још у својим веома оскудним првим почетцима. Распад и разорење тога старога друштва беше дакле свакојако напредак и прелаз новом вишем културном ступњу. Па кад видимо да је у модерном друштву све у неком преображају, без мира и без чврстога облика, ваља увек да имамо то на уму, да је у њему непрестана тежња за истином и за благостањем *свију* људи узрок и циљ томе колебању и преображавању.

Тај непрестани покрет, то немирно таласање и колебање данашњега времена обухвата све области и гране заједничког живота људског и по томе се оно огледа како у области науке, тако и на пољу економног, социјалног и политичког живота. Ми ћемо у овој расправи нарочито да се зауставимо на *политичком* покрету данашњега доба, те да њега у неколико разгледамо како по досадашњим резултатима тако и по изгледима у најближој будућности. У свима политичким покретима, борбама и заплетима за последњих сто година можемо сасвим тачно и јасно да распознамо два основна начела, око којих се поглавито врти и окреће цело политичко мишљење и тежење поменутога доба, два начела, чија супротност беше покретало најжешћим политичким борбама новијега времена. Та су два начела с једне стране т. н. *божанско право* (droit divin) а с друге стране начело *народне суверености.*

О божанском праву ми овде нећемо млого говорити,

пошто је према данашњем развитку политичке свести и политичког живота у великој већини јевропских народа постало скоро сувишно, то начело божанскога права још потанко са теоријским разлозима побијати. Њега је историјски ток самих догађаја, њега је струја данашњег образованог јавног мишљења довољно потиснула и побила. Оно дакле данас још стоји као заостатак из средњега века; као већ избледели комад некадашње средњевековне краљевске порфире оно се још помаља у данашњи државни живот, а изражено је у формули „по милости божијој“, (par le grâce de Dieu). Доиста, кад узмемо саму ту формулу у њеном значењу, које она данас још у опште може имати, а затим у ономе значењу, које је она некада имала у државном животу средњега века, онда ћемо већ по томе моћи да измеримо, у којој је мери она данас доиста само тек заостали већ у пола избрисани траг онога, што је она некада била и значила. Ваља само загледати у оно, што су о значењу тога божанског права казивали писци теократске школе почевши од старог инглеског *Филмера* па до *Босијета*, *Стала* и т. д., па ће се видети, како такво схватање тога права може данас само још опстати у главама неколицине затупаних легитимаца, али нигде више у самом државном животу. Босије беше у Француској без сумње најзнаменитији и најречитији апостол те теократске школе; он је читав кодекс политике основао на библији. У новије доба нарочито се може сматрати немачки политички философ *Стал* као главни заступник теократскога правца у државној науци.[1])

Заступници те теократске теорије постављају пре свега вољу божију као основу и извор државе и врховне власти

[1]) Дође нам до руке и једна у најновије доба писана књига францеска у томе правцу а то је: La souveraineté du peuple p. M. le baron de Fontarèches (Paris 1865.) који каже међу осталим: „La grande voix du Vatican vient de se faire entendre; elle a proclamé la vérité sociale, affirmé la notion du droit, dévoilé touttes les erreurs de cette civilisation moderne qui vout chercher ses progrès en dehors de la loi divine“ и т. д. — Још можемо напоменути међу писцима теократске школе као главније: Ios. de Maistre, Vicomte de Bonald од Француза Ad. Miller, Maurenbrecher међу Немцима.

у њојзи. Они истина никада нису могли да докажу, какву баш управо форму државног устројства сам господ бог прописује, но они су ту увек своје сопствено мишљење подметнули као откривење божије воље, те су онда казали како је наследна монархија по реду прворођења једина сагласна са божијом вољом. Поставивши таким начином ту форму државне управе на такав надземни темељ, они су сасвим доследно на томе основу даље зидали, те су казали, како је монархијска власт неко засебно биће, чије право извире од бога, неразориво и незастариво, коме се никакво људско право не може на супрот ставити. Разуме се да онда такво право и таква власт, која долази с неба, не може подлежати никаквом људском ограничењу ни обвези, мора дакле бити апсолутна. Овако се дакле то божанско право владалачко схватало кроз цео средњи век па још и у прошлом столећу у теорији и у практици. Неизбежне последице оваквом на божанском постанку основаном апсолутизму морадоше бити такве, да најзад отуда настаде несносно стање по народе, те се ови једном пробудише из мртвила и устајаности, у коју их је апсолутизам увалио био.

Тако се у Инглеској подиже народна воља против апсолутизма Стјуарта, који се опираху о своје „божанско право." У тој инглеској револуцији већ је начело народне суверености изашло на видик у јевропском државном животу. [1])

Овај пример Инглеске и наука која је отуда истицала имаде дубоког и трајног уплива на књижевност, на интелигенцију па услед тога и на цео јавни дух онога народа на јевропском копну, који беше одређен да још млого сил-

[1]) То је међу осталима констатовао један од знаменитијих франц. писаца прошлога века Mably (Observations sur l' hist. de France): „владајући дом Хановерански може у Инглеској само по томе да влада, што је народ слободан и што мисли да има право, да са круном располаже. Но кад би краљеви тражили ону исту власт као и Стјуарти и мислили, да им круна припада по божјој милости, они би тиме сами себе осудили и признали би, да заузимају место, које им не припада." в. Buckle, Geschichte der Civilisation in England übers. v. Ar. Ruge, I. II. Abth. стр. 206. 207.

није у вис дигне заставу незастаривог народног права насупрот начелу теократског апсолутизма. То беше народ француски. Сад је већ *Монтескије* почео да изучава енглеске установе и у своме делу „дух закона“ постаде правим основачем упореднога правништва и оне политичке философије, која се може назвати експерименталном (опитном) по превасходству, и која нема ничега заједничког са учењима школе метафизичке. Он, па онда *Тирго*,[1]) *Волтер* и др. постадоше можда нехотице и незнајући браниоцима и умним виновницима демократскога покрета основавши управо ону философију историје, која одбацује она преузношења и хвале, које историци и кронисте донде појединима одавраху, и тиме историју ослободи таквога стања, у коме она не беше ништа друго до причање дела појединих политичких и црквених главара и владара. Изнесавши и нагласивши потребу изучавања самог *народног живота* у извесном политичком и социјалном стању као главни предмет историјске науке и преставивши само друштво као способно за усавршавање самога себе, они тиме пробудише у народу поуздање у самога себе и своју снагу, а напротив још већма увећаше незадовољство својих савременика са деспотском владавином, под којом изгледаше да не може бити и да нема наде ни за какву поправку ни напредак.

Непосредно за поменутим писцима дође *Жан Жак Русо*, који је баш управо и искључиво ударио па саме политичке основе постојећег друштвеног поретка и тиме постао апостолом и главним преставником нове радикално демократске школе у науци о држави[2]). Главно његово дело у томе обзиру беше знаменити „друштвени уговор“

[1]) Што се он спомиње овде, то учинише његова знаменита два јавна предавања у Сорбони г. 1750.

[2]) Истина E. About, у својој књизи Le progrès (на стр 69 немачког превода од В. Хелера у Прагу г. 1865) одриче Русову оригиналност у његовој политичкој теорији те означује некога протестанског свећеника Жиријена као правог проналазача, „друштвеног уговора“ и апостола народне суверености.

(Contrat social). Он је у томе делу пре свега узео да истражује правни основ држави и врховној власти у њојзи; теократски писци налазили су, као што смо већ видели, основ свему томе у вољи божијој; но Русо је баш устао да против тога основа војује, и по томе наравно није никако ни хтео ни могао да призна државну организацију као излив воље божије и катихизиса. Већ цео правац образованости у томе времену беше израстао из тога теократскога учења, и Русо је управо очима своје савремене науке гледао на ту ствар, кад је веома добро увидео, да ниједна држава са својим разним установама није пала с неба, него да је она мучно људско дело у историјском развићу толиких векова. Кад дакле воља божија није никако основ за постанак државе а кад већ мора у нечијој вољи тај основ бити, онда се дакле пита која је и чија то воља? Свакојако то мора бити воља оних људи, који у ту државну заједницу ступају, који ту заједницу међу собом склапају; дакле путем сагласности тих појединачких воља, а то је дакле путем *уговора,* постало је друштво људско и држава и то је даклѐ тај друштвени уговор, тај contrat social, којим Русо објашњава постанак државе и њене правне власти над сваким појединцем.

Међу тим то је свакојако извесно, да Русо није био први, који је из уговора изводио државу. То су већ давно пре њега учинили Хуго Гроције, Пуфендорф, а нарочито Инглез *Хобс,* који сви подједнако сматрају друштвени уговор као извор и основу државноме друштву. Но ниједан од њих није ту мисао тако дубоко основао нити је тако примамљиво и популарно преставио, а такође није ни један од њих све демократске последице и закључке из те мисли тако одсудно извео, као поменути женевски философ.[1]) И по томе се доиста он може сматрати као најзнаменитији бранилац друштвеног уговора.

Основавши постанак државе на друштвеном уговору између свију појединаца Русо је одмах изводио даље по-

[1]) Русо се родио у Женеви у Швајцарској г. 1712.

следице те основне мисли; уједињена гомила свију тих појединаца то је народ, и тај народ има највећу моћ и општи авторитет, *народ је суверен.* Тиме је дакле Русо први изнео на среду начело народне суверености. Истина и ту морамо приметити, да и ако је он то начело први тако пресудно па можда и сувише апсолутно изрекао, да га ипак он тиме није тек створио, него је оно већ и пре њега постојало у државном животу људском, али је само било претрпано, забачено, на дну самих политичких установа, те није тако очито на видик излазило. Ову је мисао најбоље изрекао један од најтемељитијих и најбистријих новијих политичких испитивача и мислилаца, *А. де Токвиљ*[1]) казавши: „Le principe de la souveraineté du peuple, *qui se trouve toujours plus ou moins au fond de presque touttes les institutions humaines*, y demeure d' ordinaire comme enseveli. On lui obéit sans le reconnaitre, ou si parfois il arrive de le produire un moment, au grand jour, on se hâte bientot de le replonger dans les ténébres du sanctuaire. La volonté nationale est un des mots dont les intrigants des tous les temps et les despotes des tous les âges ont le plus largement abusé.“

Па тако исто и *Е. Лабуле*[2]) напомиње, како народна membership суверености није тек постала г. 1789. но како она има свој постанак далеко и млого *старији* и легитимнији. Он доказује како се још стари краљеви француски нису плашили народне суверености, они су је признавали у теорији, у начелу, ма да су је у самој ствари, у делу поништавали. Наводи у потврду томе едикт што је издат за време малолетства Луја XV. и у коме је казано, да ако би владајући дом бурбонски изумрьо, да би онда припадало само народу францеском и никоме другом да изабере новога краља. А то признање права народнога по Лабулеју не беше ништа друго до одјек старога предања.[3])

[1]) De la démocratie en Amérique t. I. chap. IV. 88.

[2]) Questions constitutionnelles (Paris, 1872) 7. de la souveraineté, стр. 415.

[3]) О томе такође говори Escher, Handbuch der practischen Politik II. B. I. Abth. стр. 9—12.

Доиста дакле Русо није тек пронашао и измислио начело народне суверености, него он га је само живље и пресудније но ма који политички философ до њега на среду изнео, изнео га са дна политичких институција, где је оно затрпано и скривено лежало. Но друго је сад питање да ли је он ту народну девереност доиста правилно и добро схватио, да ли није у самом основу своје теорије погрешио и да ли се није за тим претурио у самој логици свога извођења, те дошао до таквих конзеквенција и закључака, који нити могу да издрже теоријску критику нити могу да се остваре у практици, а да не учине немогућном ма какву трајну политичку организацију самога друштва, или бар да не доведу у опасност индивидуалну слободу појединца на према апсолутној свемоћности целине. О томе питању беше веома много разговора и претресања међу преставницима новије државне науке, женевски им је пустињак са својом књигом доиста млого посла и муке задао, да и данас још то питање није баш у свима својим појединостима са свим на чисто изведено у науци, говор о појединим тачкама и поставкама русовљеве теорије још траје, научна акта о томе још нису закључена.

Поставивши дакле сагласну вољу свију појединаца, општу вољу (la volonté génèrale) као извор и основу суверености. Русо уједно означује ту суверeност као неотуђиву а за тим као апсолутну. Појединац дакле кад ступи у ту тако основану заједницу, он тиме самога себе са целом својом личношћу и имањем предаје под неограничену врховну власт те опште воље; дакле целина добија апсолутно право над сваким својим појединим чланом. Осим тога та је општа воља неотуђива, она по томе никада не може саму себе везати нити каквим основним законом или уставом, нити посебним законом, јер ти закони нису ништа друго до изливи или изрази те воље, по томе могу само дотле важити, докле и та воља траје, која их је створила, а одмах падају чим се та воља као извор њихов промени. — Но Русо се није зауставио на овим наведеним закључцима, које је

извео из своје основне мисли, но он је пошао још даље те је у вршењу народне суверенске власти пресудно одбацио сваку *репрезентацију*, свако *преставништво*. И то је најчудније, да је баш онај писац, који беше управо претеча и главни покретач политичким борбама и покретима новијега доба, и на кога се цела демократска теорија још и данас наслања, да тај писац одбацује мисао преставништва, а међу тим је баш тај репрезентативни систем главна карактерна црта данашњег модерног државног устројства. Доиста је занимљиво, да видимо како је Русо основао то своје одбацивање преставништва. Он је дакле казао: „Суверенoст каогод што се не може отуђити, тако се не може ни преставити, репрезентовати. Она је општа *воља*, а воља се не може преставити или заступити, јер то значи пренети ту вољу на другога, а пренети вољу значи одрећи се ње, отуђити је т. ј. постати сам без воље и предати се у ропство. Ако ће дакле у држави да влада народна воља, и ако ће законодавство да буде доиста израз те воље, онда мора народ сам законе да даје, а не може се то чинити преко одасланика. По томе дакле одасланици народни не могу никако бити његови *преставници* или репрезентанти, него само његови пуномоћници или мандатари који не могу ништа коначно наредити. Сваки закон, који од самога народа није одобрен, не важи; он није закон.“[1]) Сам писац ово своје умовање о претставништву означује као фундаментално, он држи да сама логика демократског начела то са собом доноси. Његови непосредни последници и пристаоци, који су многе његове мисли усвојили, даље разгранали и у сам живот, у саму практику уводили, ти дакле његови главни следбеници као што беху *Мирабо*, *Сије*[2]) и др. преко ове његове тачке о репрезентацији просто

[1]) Du contrat social, III. 15.

[2]) Abbé Sieyés, чија нарочито знаменита беше брошира: „Qu'est ce que le tiers état?“ која изађе г. 1788. и којом је управо оглашен рат старом феудалном друштву; ново издање у Паризу г. 1822.; о њој Лабуле с правом каже; „c' est le tocsin qui sonna la Révolution.“

пређоше на дневни ред, а нису ни покушавали да је разлозима побију и да покажу да је она логички погрешна и непрактична. Они прво уведоше нови демократски преставнички систем у Француској, одатле је тај систем раширио се по целом копну јевропском и данас је постао доиста главним, карактерним типом данашњег државног живота.

Оно дакле што је Русо о преставништву казао, то беше ућуткано, преко њега је теорија и практика државна муком прешла, но да ли је оно тиме било и у самој ствари побијено? Је ли се могла сама наука државна тиме задовољити, је ли за њу могао довољан бити само тај факт, што је заступништво доиста усвојено и практично остварено у државним пословима велике већине данашњих образованих држава, те да указујући прстом на тај факт означи то заступништво као нешто, што се у државном животу већ само по себи разуме и о чему по томе не треба више ни говорити? Тај факт свакојако има своје велико значење и по саму науку, практична усвојеност и оствареност некога одношаја или система јамачно јако претеже на вази, нарочито у политици, која је претежно реалне, практичне природе, која има посла са реалним постојећим друштвеним одношајима и моћима и у којој најмање може да буде неке посве апсолутне теорије без обзира на њену примењивост према датим околностима. Но ма да је тако, то ипак сама наука о држави, сама политичка философија са јединим простим фактом не може да се задовољи, јер сам њен задатак иште нешто више. Само то, што нека извесна установа или неки систем у државном животу постоји и што је веома раширен, то дакле при свем своме јаком значењу ипак науку не може разрешити од тога задатка, да брижљиво испита саму *унутарњу оправданост* таке установе или таквог политичког система. Све то дакле важи и о преставничком систему и то о њему у толико већма, у колико је мисао његова више распрострањена и примењена. Доиста је научна потреба да се мисао репрезентације, као појава тако опште усвојена и примењена у модерном државном животу, у самој

језгри својој испита са стране права, моралности и целисходности. То је међу осталима нарочито нагласио и признао један новији веома плодан политички писац, познати *Р. Мол*[1]).

И доиста је чудно, да се у новијој државној науци веома ретко налази неко дубље претресање и расправљање тога предмета. Ретко је који писац покушао да и саму горњу Русовљеву теорију о преставништву темељито и логички побије. А међу тим ваља и то напоменути, да то његово умовање о преставништву није никако остало усамљено и заборављено у његовој књизи; иза њега беше и има непрестано до најновијега доба писаца, који су поменуту мисао његову прихватили, и оснивајући се на њој даље је разрадили те из ње онда своје закључке изводили, који се наравно не слажу увек међу собом према разном основном гледишту извесног писца, али су тек ипак сви у томе сагласни да *данашњи* преставнички систем, како у државама постоји, нема унутарње оправданости и да га треба нечим другим заменити или бар из основа преобразити. Не ће бити сувишно да се мало забавимо око те појаве у новијој државној науци.

Ми овде не ћемо ни спомињати оне писце, који истина усвајају данашњи репрезентативни систем, али ипак онако мимогред признају да би по људску и народну слободу било још већега јамства кад би се могла остварити Русовљева мисао; међу такве писце спада у најновије доба н. пр. *Дипон-Вит*[2]) који у своме преводу познате *Миљове* књиге: le gouvernement reprèsentatif, и то у уводу (Introduction, стр. 23.) кога је он сам писао, каже: „En premier lieu, la plus haute manière d'être libre, *ce n'est pas d' être representé;* c' est d' être souverain en personne sur la place publique, c' est d' exécuter *directement* á ciel ouvert ces grandes exercices politiques qui consistent à légiférer, à juger, á élire les magistrats“ и т. д. О оваквим дакле писцима не-

[1]) Staatsrecht, Völkerrecht u. Politik I. B. I. Recht u. Politik der repräsentativen Monarchie, стр. 3, 4.

[2]) Познат као политички писац по двема својим књигама: L' individu et l' état, 1858 и De la Centralisation, 1859. У обема брани централизацију.

ћемо овде говорити, који тек мимогред баце такву једну примедбу, а за тим опет преко ње прелазе и приступају преставничком систему. У њих таква примедба нема никаквог практичног значења. Но ми ћемо овде да се мало зауставимо на оним писцима или политичким школама, за које је Русовљева мисао о преставништву бачено семе, које је у њих нашло свога земљишта, те је никло и даље се развило, ма да они нису баш управо до истих закључака дошли, као Русо него су на његовим основима саградили друге системе и планове о политичком устројству. На њих се дакле морамо летимице обазрети.

Ту пре свега налазимо једну врсту политичких писаца, који нису противни самој идеји преставништва, који дакле преставништво не одбацују ма у коме облику и ма на коме основу, који га напротив држе за неопходну потребу у државном животу, али — и то је оно у чему се наслањају на писца „друштвеног уговора“ — они пресудно одбацују *овакво* преставништво, у *томе* облику и на *тим* основима, као што је оно данас у уставним државама примљено. Они не ће никакво преставништво на „уображеном“ основу некога путем избора учињеног *преноса воље*. Они не верују у тај пренос воље, и потпуно пристају уз Русова, да је воља нешто, што се не може на другог пренети. Они хоће преставништво на са свим другој основи, а то је на основи *федеративној*, на основи дакле неких фундаменталних самоуправних тела или кругова, биле то сад општине, окрузи, покрајине. Та дакле самоуправна тела, ти обележени друштвени организми ваља да буду јединице, које ће преко својих одасланика бити заступљене у заједничком државном преставништву. Међу писцима овога правца без сумње стоји на првоме месту у најновије доба *Константин Франц*[1]) као

[1]) Главно му је дело у томе обзиру: Die Naturlehre des Staates als Grundlage aller Staatswissenschaft (Leipzig u. Heidelberg, 1870.). — Уз њега могу се још напоменути као главнији заступници тога правца: August Winter, die Volksvertretung in Deutschlands Zukunft, 1852., Levita, Volksvertretung in ihrer organischen Zusam-

најдуховитији заступник те теорије о преставништву, а и иначе као један од најоштроумнијих политичких писаца у данашње доба. Његова је књига пуна поучног материјала и ма се когод и не сложио потпуно са његовим основним погледом и са свима појединостима његовога система државне организације, ипак му се мора признати, да са великим оштроумљем и са пространом политичком наученошћу критикује данашњи централисани преставнички систем, осим тога он пише лаким пријатним и духовитим стилом, што баш није тако обична појава у немачких писаца.

К. Франц пре свега напомиње, како сви модерни државни устави — било републикански или монархички — стоје на основи преставничког система, и како је с друге стране и сама модерна државна теорија узела, тај систем као своју полазну тачку, те примећује, како би се према томе могло сасвим природно очекивати, да је сама та основа најбрижљивије испитана и свестрано претресена. — Али то није тако! Видимо баш напротив да велика већина писаца идеју репрезентације у данашњем облику држи за тако просту, јасну и по себи разумљиву, да ту управо није нужно никакво даље испитивање. Као да се то баш само по себи разуме да неки од народа изабрани збор баш сам народ преставља, да он у себи носи доиста народну вољу зато што га је народ изабрао. И ту је сад Франц доиста додирнуо ону слабу довољно нерасветљену страну новије државне науке, о којој смо већ горе говорили и за коју се он хвата свом силом своје логике. Он баш нарочито напомиње како Русовљеве доказе против преставништва нико није ни покушао да побије, а камо ли да их је доиста побио. Ако та премиса стоји, да законодавство треба да се оснива на народној вољи, а то цела данашња демократија усваја, онда је Русовљев закључак из те премисе по Францовом мишљењу необорив, па зато дакле нису ни

mensetzung. Leipzig 1853: па у неколико познати: W. H. Riehl, die bürgerliche Gesellschaft. 1858. нарочито на стр, 13 где каже: „Није се преставнички систем као такав преживео, али су се свакојако преживели *облици* и *основе* његове.“

покушали да га побију.„ На тој тачци, вели тај писац, стоји ствар и данас још, тако да се цео данашњи преставнички систем оснива на претпоставци, која не само да није доказана него је очевидно погрешна.“[1])

Да видимо сад у кратко како тај писац доказује погрешност те претпоставке, на којој се данашње преставничко устројство оснива. Претпоставка, о којој је говор, ова је: да у гомили искупљени бирачи актом избора своју вољу преносе на свога изабраника, који по томе њих и њихову вољу потпуно преставља, репрезентује. Доказивање Францово, да је та претпоставка очевидно погрешна, у главноме се своди на ово: воља човекова је најсопственији део самог његовог бића; може неко у место мене *радити*, али не може у место мене *хтети*, као год што не може у место мене јести, пити или спавати, и у опште све оно, што је за саму личност везано као год и воља. У кратко дакле воља је језгра мога целог бића и пренети моју вољу значи моје сопствено биће на другога пренети. Вољу моју ја дакле не могу пренети, али оно што могу на другога пренети, то је *извршење* моје воље. Али онда тај други постаје простим мојим извршником или пуномоћником, који је само а извесне послове овлашћен и при томе везан за моје упутство или инструкцију. А то би било са свим нешто друго него што је преставник у смислу данашњег преставничког система. Такви за упутства везани и само за извесне послове овлашћени мандатари не пристају у тај систем никако, дакле се онда мора свакојако узети да извесни збор доиста преставља концентрисану народну вољу, а зато је опет неопходна та претпоставка, да сваки посланик вољу својих бирача у себи носи. А та претпоставка, којој се мора прибећи, није ништа друго до чиста *фикција* (уображење, замишљање нечега, што у самој ствари не постоји).

За тим исти писац прелази на данашње преставничко начело у самој практици, те га критикује и у самом практичном развићу и извођењу његовом. И ту доиста има

[1]) Naturlehre d. Staates, стр. 275,

много оштроумних примедаба, но ми не ћемо даље улазити у то његово занимљиво резоновање, јер би нам то сувише простора заузело. Наводећи у кратком изводу његово теоријско побијање преставничког начела, које данас постоји, ми хтедосмо само да покажемо како се доиста та школа политичких писаца, којој је Франц најновији заступник, наслања на Русовљев поглед о модерном преставничком начелу и како већ по томе Русовљева мисао није остала сасвим заборављена и ућуткана.

Но сад нам ваља напоменути другу једну партију или школу политичких писаца, која тако исто одбацује преставништво али не само овакво, као исто данас постоји но *свако ма какво* преставништво и која по томе не само да у неколико усваја Русовљеву теорију, него која се с њиме у томе потпуно слаже, која је његову мисао потпуно примила, те је даље развила, тачније израдила и са свим јој конкретан облик дала. Та је школа настала управо од г. 1848. и она данас заступа најновију фазу у радикално демократском систему државног устројства. То је она школа демократа, која иште *непосредно народно законодавство*[1]) Ово дакле значи, да се у држави укине преставнички систем, па да о сваком закону сам народ директно и непосредно путем гласања реши да ли га прима или одбацује. Ово непосредно народно законодавство постоји од старине већ у неким малим кантонима швајцарским под именом „референдума."[2])

(Наставиће се.)

Г. Гершић

[1]) В. о томе међу осталима M. Rittinghausen, Über die Nothwendigkeit der direkten Gesetzgebung durch das Volk. Köln, 1869. — V. Considerant, La solution, ou le gouvernement direct du peuple, Paris 1850.

[2]) Rittinghausen на стр. 19 своје књиге набраја те кантоне, од којих највећи има 90,000 становника.

ПОЈЕЗИЈА Ђ. ЈАКШИЋА.

„У свету, брале, нема љубави!“

Свакој је беседи почетак тежак. Али почети беседити о појезији, па још данаć — то је право Одисијево брођење поред сирена. Још је страшнија клетва материјалистичних критичара од сиренског певања. Али ме песник мôј спасе оним својим речима. Оне су моја катарка, за коју се везах на опасност наступајући.

Не, у свету одиста нема љубави. Она живљаше некад, у младо доба овога света. И свет је преживе, и дочека дубоку старост. Данас му, старцу, треба топао напитак, топло огњиште и добра храна. Кад се ње сети, старац се смеје, — да не би дрктао. Понекад само, кад се јака руменика са слабом крвљу помеша, разгреју се старе жиле. Немојте веровати старцу.

Али од љубави оста један спомен, најмлађе чедо — појезија. — То је пасторче старчево. Сиротица појезија! Прибила се данас у најтамнији кут пространога двора његова, и чезно гледа у срећније сестре. Да ли је за то мрзе, што није некаке нове махине изумела. Јер њена стара махина, срце, не вреди више ни у једној фабрици. А она је сама најшира љубав. Она, као Христос, благосиља и љуби и оне, који је гоне.

Дрешите ме мрнари! увод је готов. Наш је малени посао минуо опасност и улетео у широко море књижевности.

Рекох, да је појезија сироче данашњега века. Појезија Ђ. Јакшића говори језиком тога сирочета.

Ни једног ведрог осмеха, ни једне безбрижне шале, непомућене радости, поносна благовања срећна господара

временског нема у овој појезији. У њој ћеш наћи саме речи онога сирочета:

Од кад те, мајко, нисам видео,
Никака добра нисам видео...

Узаман сам ослушкивао гласе с анакреонске лире. Нигде их нема у целој певанији. Најлепше песме потичу у самоћи, пустој дубрави, у поноћи и при месечини. И сами љубавни гласи дркћу од стрепње. Све те песме прожму сетом. Али није то хладна суморна магла пала по њима. Лепо је сунце, јасан зрак, и небо плаво и ведро али је око вас увело лишће, а око вам гледа осиротело грање. Јесењи је то дах. Крепи вас и разгаљује, али не весели. Прси се дижу од милине, а срце стрепи од слутње.

Поток жубори, шума шумори..
А срце дркће к'о вити клас...

Али је ово сироче у појезији Јакшићевој мушко. Па често пламом плане лице јадничету, из облачног сељанчета засину муње, а реч загрми;

На колена!.. Богу се молите!

или видећи патнике, ка' и оно што је:

Падајте, браћо, плин'те у крви!..
Презрите браства покор и клетву!..

А кад бура мине и стишају се груди, онда „у црном плашту“ поноћи, мине тиха киша, сузе сирочетове — и чујеш горко јецање.

Многу сам горку чашу попио,
Многи сам комад сузом топио..

А у слаткој самоћи теши само себе овако:

Видиш оно стење, што се небу пење..
То је воља судбе... горко приdељење!

или се разговара с цвећем и тицама, дружином милом свију патника:

Јесте ли ми род, сирочићи мали?
Ил' су и вас можда јади отровали?
Или вас је слабе прогонио свет?

Шта ће у лепом врту
Увео бачен цвет?
На свету никог немам..
Треба ли мене свет?

Од куд ова црта на лепом челу ове појезије? Је ли то одиста ваздашње рухо оног сирочета? Је ли задовољан читалац таким тумачењем?

Песник је сила. Али је данашњи свет не признаје. Он хоће за све — формулу. Ах! за то филистарство тако добро напредује. Оно је формулована душа.

И у хладнијој зони успева много тропско биље. Вештина га је људска аклиматисала. Али човечанству не пође за руком, да за своје друштво аклиматише песника, тај створ тропске зоне душевног света.

Песник је сила, која сама себе осећа. Одиста, сваки песник мисли у себи оно Овидијево est Deus in nobis. Али треба грдна чуда и чудне среће, да песник као човек срећан буде. Убија га људски климат. Песник је човек од срца; а срце је најнесрећнији другар у животу. Благо сиромашнима срцем!

Топло огњиште, пуна кућа, добра честита жена, весела и здрава дечица, одлично грађанство, мирно стечена наука, ведра воља, здрав желудац — то је супротни пол песничкој души. Али није само то. Песник је снага, која би могла да креће; али обично вихар светски носи је, заједно с масом, у казан парне махине човечанске, само што он то осећа, а маса не. Он то осећа, као што осећа неправду свог стања роб у ропству рођен, тамно, магловито, чему је последица туга. И њихове су туге налик.

Ако рођење, или друге каке срећне прилике, изједначе песника с вођима друштвеним, онда је његов говор озбиљан, достојанствен; у тузи је све мање субјективнога. Такав је песник Његуш. — Песник, који се зачне у филистарству, па не могне пробити своје љуске, миран је и мудрује. Такав је песник Гете. — Бранкова појезија има сете; али је то сета младости, која вазда жуди. Сета у Јакшићевој појезији — то је сета за судбином.

Сви су песници патници; али је дугачак низ поступности. И туга има своје младо доба; а младост је младост. То је онај ведри размак, што га сусрећемо у неких песника. Али има људи, који никако нису имали младости. Они треба да уђу у рај пре свију мученика.

Оваким сам путем ја одгонетао себи загонетку, од куд у појезији бољих наших песника, и баш у лирици њиховој, толико субјективности. Лирски је песник огледало морско. Сви појави садашњости и прошлости па и будућност — која се песничкој души боље слути него што је неки проричу —, ударају тамо. У овом се средишту ломе зраци друкчије, но у физичноме свету, и песнички рефлексован свет — то је лирска појезија, али за што толишно рефлексија? Што су махом субјективне? Што није рефлексован цео свет? — Или душа песничка не прима све утиске: или буре светске муте све више ово бистро језеро. Докле ће трајати бура? — Кобан знак за песништво! Или ће доћи време, кад срце за срцем неће више уздисати — и онда ће се Бранко у гробу преметнути; — или ће бити време, кад ће срце за срцем уздисати — можда на неки друкчији начин — и вино тећи, и коло се вити .. али песништва не бити. Данашња је лирска појезија слутња тога доба. А да што ће она туга? Ј. С. Поповић прича, да је туга извор сваком спеву:

Кад весеља други траже,
Певац љуби покој тих;
И са тугом у прсима
Зачиње се спев и стих.

Ко је први рекао, да је Бранко највећи песник српски? Ко је дао патенат Његушеву *Горском Вијенцу* и Мажуранићеву *Ченгићу*? Колико их је што им је појезија Бранкова и Његушева остала у души, на срцу, у памети; а колико их је међу њима, што су читали суд књижевни о тим песницима? Шта је то? Кака је то сила, што за закон не пита? То је традиција срдаца, којој нико покуда

не тражи, она је непогрешна. Књижевна критика може лутати, али ће најпосле опет изићи на тај пут. Том је традицијом оглашен Јакшић за песника много пре ових редака.

Шта вам је остало у души од појезије толиких песника — ако се да овој речи и неправо значење —, што нам се појавише од ово десет петнаест година? Ја сам им упамтио само имена; а песника сам видео само два — једно Јакшић, друго Јовановић. А коликима је још паљено књижевнога тамјана; колико су незаслужених венаца оплеле литерарне придворице!

— — Је ли Његуш лирски песник или епски или драмски? Критика ћути. Једни веле, да је Бранко лирик а други да нагиње к епској појезији. Ето, како су поуздана естетичка мерила. С правим песником има естетичар грдне муке. Какав је спев *Горски Вијенац*? А зар је друкчији *Фауст*? Алегоријска трагедија, философска-трагична алегорија. Одговара ли *Хамлет* трагичним законима? Побијте му класичност, ако можете. — Сваки је песник свет за себе. Оно није песник, који сав стане у естетички калуп. — — У многима је појезија Јакшићева епска. *Мученица, Братоубица, Невеста Пивљанина Баје.* — То су омиљена чеда песникова. У њима је садржина епска. Али са чега су омиљена? То је лирско рухо њихово. Одузмите им лирски елеменат, не ће им скоро ништа остати. Епска је мисао слабо развијена; а оно што вам годи није епско, та је мана епскоме спеву — страстан говор; тихога причања, главне црте епске појезије, нема овде. Божанска вештина појезије покупила је у се све вештине. У Јакшићевој појезији све те друге вештине долазе с буром и громом, поданицима лирске појезије. Реторство је његове појезије водопад; а музички јој је оркестар састављен од пушака, топова и громова.

Јаук, писка, синџир тешки,
Фијук бича варварскога..

Такав је Јакшић и у драми и у приповетци. Само сликарска уметност долази благим бојама и нежном кичицом.

Ноћ је тамна. Седи Радомпре
У пустињи свога самостана,
Седећ' ниско на древену столу,
Што га ј' самац окрес'о у лугу,
Згрева прса зимогрезно стара
На пламену божијега дара.
Брада му се по грудима вије...
Прамен свиле, меко рашчешљање,
Што се тихо по зраку таласа..
Седа брада пала до појаса...
Очи тамне.. Дубоко у глави
Гледале су стотину пролећа
Са ружицом, рузмарином, крином..
Сто јесени са боном тишином,
Где са грања посвидају листак,
И са мразном погазивши ногом
Жарког лета породицу бајну,
У вечитост одлазе бескрајну...

За то су најлепше оне епске песме Јакшићеве у којима овлађује лирски елеменат, као што су романце *Стража* и *Поноћ* или опис *Пут у Горњак*.

Сва је појезија Јакшићева лирична. То је бистар лирски поток, који се понегде загубио у густу цбуну. И не помишљате, да вас к цбуну примамљује жубор, који се из њега чује, него хвалите лепоту самога цбуна. Али пођите навише к извору. Нестаје густога цбуна; обале су чисте, стеновите; — и у том суром стењу, у тој кршној тишини напојићете се најслађе. Такав вам је напитак песма: *На Липару, Љубав, Кроз поноћ, Поток жубори* и др. Од оваких се песама тешко растајемо, и невесело се питамо: што није песник још много овако певао.

Три песника српска: Сима Милутиновић, Његуш и Јакшић, имају нешто, по чему наликују један на другога; то је — силан израз.

Сима је најсилнији; јер му је осећање најсилније: Оно хоће понекад да га угуши. Он не може да дође до речи. Кад је осећање на највишем врху, онда обично усахне поток

од речи. У невољи Сима гради речи, нов језик; али тај језик слабо ко разуме. Симу убија његова снага; појезија му вене од унутрашње ватре. Али кад громови срца разломе облаке речи, онда се оспе плаха дажда, и валовит поток речи протутњи жлебом појезије његове. Ма то мине за час, као свака бујица, и у дубоком жлебу једва видите опет један танак млаз, који само дно кваси. Такав је Сима. А многи су рекли, да би Сима био већи песник, да се није учио; или боље, да је доучио.

Јакшић влада речју; он је ретор песник. Лепе метафоре, красна споређења, — најбогатији тропски стил. Ни једна мисао, ни једно осећање нема муке порођајне. Често нас накит занесе више, него мисао, на којој је. — Кад песник пита сенку своје мајке, да ли мисли да му је добро, што је жив, онда овако говори:

Ил' можда мислиш: та добро му је !
„Кад оно тихо ткање не чује,
„Што паук везе жицом тананом
„Над оним нашим црним таваном,..
„Међу људма је, међу ближњима . ."

А о жубору поточића прича овако:

П'онда жубор поточића,
Што капљама суза својих
Кам целује горе чарне,
А шапатом уцвељеним
Вечитости „збогом" тужно
Посестрими тврдој збори;
Тужи, тече и жубори;
Збогом ! збогом !

Како је тужна самотна старост, казује песник овим лепим речима:

Само једна унука га двори,
Мила душа порода умрлог,
Чедо суза, љубави и среће;
К'о цветак се подиже на гробљу...
Да по тужном пољу замирише...

Или причајући како „син пророков живот греје":

Са отровним пољупцима
Жар румене руже гаси,

Живот кида у пупољку,
Па смрвљено жуто цвеће
Материну крилу даје.
Да и стара мајка дели
С јединчетом уздисаје.

Многа је рука испричала и описала *вече,* ал' овако, чини ми се, није нико:

Као златне токе, крвљу покапане,
Доле пада сунце за гору, за гране;
И све немо ћути, не миче се ништа. . .
Та најбољи витез паде са бојишта!
У срцу се живот застрашену таји,
Само ветар хуји . . . то су уздисаји.
А славуји тихо уз песмицу жале,
Не би ли им хладне стене заплакале.
Немо поток бежи . . ко зна куда тежи:
Можда гробљу своме . . мору хлађаноме. . . . . .

Куд се год макне осећање, прати га сјајна, богато окићена свита речи. То је оно, чиме свака песма Јакшићева одмах примамљује. Све полети на прозор, на двор, сјајни призор да види. Али се око зналачко и срце, које жуди за осећањем, понекад жалосно поврати; — у свити често се загубило осећање.

А кроз јеле и борове,
Вековима на срамоту . .
Што из црне земље чупа,
Глас вихора тупо хуји,
И по бучним ждрелам, носи
Страшну песму грозне тајне
Нечувених прорицања.

Такав је и почетак у *Мученице,* такав и у *Братоубице* То ћете наћи и у приповеткама Јакшићевим; а у драмама му се то још најтеже осећа. —

Његуш је срећнији и од Милутиновића и од Јакшића. Он господари и речју и осећањем својим. Ни једног осећања нема у њега, а да није васцело исказано; ни једне грмљавине речи без грома. Кад вас бурни поток речи занесе, једним махом весла износи вас песник опет на обалу срца. Кад се у *Химни ноћи* загубите и уништите и сами

у молитвеним речима и скрушености песниковој — једном речју само накнађа вам се сва мука:

Пустите ме, да виђу небеса.

— — Често ми падају на памет речи Веберове: Геније је као рајнин водопад; стојиш, гледаш и узвикујеш дивећи се; али најпосле мораш да се упиташ: ма за што не иде река, ка' и друге поштене реке, без тих генијалних скокова, без те вртоглавице.

Сеоба Србаља стекла је и хвалилаца и судија. И о приповеткама песниковим рекло се што овда онда. Оне су алем камен наше књижевности. Ја сам већ рекао, да за песника нема унапред мерила. Он се оцењује по томе, какав је, а не какав треба да је. Приповетке су Јакшићеве лирска романтика, често дивља романтика; али све створови чистог здравог планинског зрака.

А *Јелисавета!* Како би минуо поред ове створевине песникове, поред најмлађег изданка?

Одузмите *Јелисавети* вештачки калуп, пред вама је красна сестра *Горског вијенца*. Скините јој лирски накит, остаје красна епопеја. Штета, што песнику није дошла на памет та мисао, да од Јелисавете начини епопеју!

У слободну јуначку Црну Гору, у двор Иванбегов, доводи Иванов син, Ђурђе Црнојевић госпођу Латинку. Ето „у Црну Гору црне несреће.“ Туђинка завади синове Иванбегове, Ђурђа и Станишу, узбуни јуначко срце слободних синова, — и пола се Црне Горе истурчи. Није ли то епска мисао? Како се ова мисао прерушила у драмску?

Иван-бегови синови, Ђурђе и Станиша, два су брата са свим неједнака, Ђурђе је нежан, мек — „мудри Ђурђе“ —, он није Црногорац, није човек. Занет лепотом своје жене, чини све, што му њена ћуд заповеди. И земља се због тога буни и раздире, и брат устаје, и народ гине и пропада, и Црна се Гора турчи, — а Јелисавета му је још највећа брига и последњим речима још је зове „сунце“

„тицо,“ „чедо.“ Је ли то трагичан јунак? Његова је мекост страшно кажњена; али га ни мало не жалимо. Сухе очи испраћају га из Црне Горе.

„Храбри Станиша“ је поштен и праведан. Али суровост није јунаштво, он је само суров. Он је нерешљив. Снаха му пали дом, брат га вређа, земљи се чине најгрђе срамоте — а он вели:

Али смо браћа — па . . . .

А кад се најпосле реши, — шта ради? Иде ли у народ, да га подиже? Или с малом четом поштених јунака удара на осрамоћени бабов двор? Не, иде Турцима — да се потурчи. Ту нема трагичне патње — нема трагичне борбе. А кад, без муке, помоћу турском, освоји престо од брата, онда се заклиње.

Заостанулом крвљу хранити
Слободе српске темељ камени —
Али . . . у овој вери, коју нас је
Лукавство грешно грдне тазбине
— — У овом кобном часу застало . .

Или се Станиша стиди — превrнувши једанпут вером — да скине са себе веру немилу; или се боји Турака?.. Он није био кадар да трагично погреши. У његову греху видимо вољу судбине; и победиоца дочекујемо хладно, а победи му се не радујемо.

А главно лице, Јелисавета? Је ли то трагичан јунак. Она је размажено чедо богатих Млетака, и то јој је грех. Је ли то грех трагичан? Није. За такав грех није ни способна маза, њено је неваљалство више комично, као што га лепо рефлексује перјаник Вујо. — Но она је и неверна своме мужу. Она греши с Ђурашком. Али се од тога греха не гради узрок несрећи. Ђурђе га никако и не дознаје, и Јелисавета пропаде, а тај грех не излази на видело. На послетку полуди Јелисавета. Да ли то дође од страха, или од гриже савести? Ако је прво, онда је то случај, а катастрофа трагична не сме никад бити случајна. Је ли друго? Може ли глас савести бити тако јак иза греха, који није учинио разум, ни срце, но размаженост. Свакојако лудилом се не може да казни трагичан кривац. То је спас његов.

Ђурашко би био трагичан карактер, да је идеалнији карактер у љубави. Он се наплаћује пољупцима, пре него што се трагички напатио. Он је само страст. И све његово јунаштво пада. Још одлази некажњен; а он је највећи кривац у овој драми.

Чији је удес трагичан? Ко страда? Народ. А народ не може да буде трагична личност. Је ли крив он, што је Бог хтео да га казни? Тако мисли народ; и његова је патња епска. То је косовска несрећа у Црној Гори.

Карактери дакле, и ако су — онаки каки су — добро насликани, нису драмски, нису чисти. Али су у ову лирскодрамску епопеју уплетена два драмска карактера, племенита и светла. То је сердар Радош и Марта, жена Ђурашкова. Радош и Марта су једина два лица у овој драми, која су кадра сузу измамити, једина која би достојна била понети крст трагични. Седи је витез у младости бранио част своје земље мачем, у старости је брани речју,

И проклет Бог д'о, проклет сваки тај!
Ко би онамо иш'о (у Млетке) — презируђ'
Рођеног брата сузу, уздисај —
Да на олтару лажи млетачке
Слободе српске оклоп разбије...

Али Ђурђе прогони, на једну реч женину, негдашњег избавиоца Црне Горе. А кнежева је закон. Радош се покорава закону и обичају земаљском — светињи јуначкој.

Кнез се, децо, послушати мора —
— — — — — — — — — — — —
Јест, за рано свикните слушање!
Гле'те мене — седа, слаба, стара,
Како лепо слушам господара.

А синовима, који су ускипели гњевом, говори:

Лакше децо!
Крв штедите жарку —
За млађано требује вам живе,
А ја децо, живот више нисам!
Или можда животом зовете
Онај стари у планини бор,
Што не даје ни гране ни листа,

Само спомен од векова носи.
И поноћи немој приповеда,
Ломљавином сухих огранака,
Свога срца дуговечни бол —
Ја сам, децо, немоћан и стар...

Кћер јединицу оставља Радош синовима на аманет:

Мајке немаш — умрла је, Маро,
Бабо ти се повратити неће,
Браћу пази, Бошка и Богдана —
Они су ти и отац и мајка

Неправда кнежева, срамота прогнаства, растанак од деце,— то су болови, које само јунак може поднети мирно. И Радош полази мирно из свога дома, да се по свету пребија. Али погледавши на земљу, у којој се родио, у којој се напијао јуначким дахом, за коју је толику крв пролио, груну сузе на очи староме јунаку,

Сто пута сам из шешане дуге
Са врхова камених планина
Полумесец обар'о крвави,
И громовним довикива' гласом:
За крст, децо! и слободу златну!....
А данас ми ни гроба не дају
Тврди кланци, немилосно стење!

Нашавши децу своју, која пођоше да се ис:урче, виче изнемогли старац.

О гнусна часа, бедне старости!
О подле деце оца Србина!
— — — — — — — — — — —
О где си, снаго, где сте мачеви,
Којима 'но сам Турке секао —
Да њима изрод срца покољем!? —

Након несреће, над мртвом својом децом, седи јунак у очајном лудилу потреса својим гласом најтрагичније жице:

Бошко!... Богдане!...
Сирота деца!,..
И сад се боје клетве очине...
Нећу вас клети!.. Нећу Бога ми!..
Каж'те ми ево, да се потурчим
Понемчим, талијаним, арапим....

(метаниše)
Алах, ил Алах!
Чујече л', децо?
Сердар вам седи турски говори.
И нисам Србин!.. ја сам Мусломан,
А и како бих Србом постао,
Кад су ми деца Турци рођени?
На ноге, децо! хајд' на Ђауре!..

А сирота Марта! То је најлепши карактер жене Српкиње Црногорке. Љубити и патити се за мужа и пород — и не знати друге среће. Она је срећна — усрећавајући. Њено је право — љубав; па за то нема никаке дужности. Она љуби, нељубљена, остављена, љубећи кара и протестује. Рекао би човек, да је Мартина душа, сав живот — кандило што гори у храму свете слободе, слободне отаџбине; и дршћући повија се плам његов од иконе к храму. Она казује издајство и неверство Ђурашково; а синчићу своме Иви збори:

А ти хајд' кући, сине Иване!
Ох, да бар пушку можеш носити —
Од срамног бих те оца украла,
Да с људма идеш, гором, планином,
Да оца не знаш . . . .
Бог га не знао! . .

— — Гвожђе вреди само у алату; злато у сваком облику. Продукт генија увек је драгоцен; и погрешке су његове поучљивије но истине других људи. Јелисавета није трагедија, није драма вештачка. Али је то врлина правих песника, што су њихови створови — свакад добит.

Неко је рекао, не знам ко, да је критичар целат. А ја велим, да према критичару треба бити благ. Доста му је несреће, што је критичар. —

Свет. Вуловић.

ПОЛИТИЧКИ ПРЕГЛЕД.

Ми ћемо на овом месту и под овом рубриком редовно доносити летимични преглед свега онога, што спада међу важније и значајније појаве и догађаје у политичком и социјалном покрету савременог образованог света. Разуме се да се при томе према самом задатку овога часописа нећемо моћи бавити са оним ситнијим дневним новостима и појединостима, којима се баве и попуњавају дневни политички журнали; то не може бити посао овакког месечног прегледа. Ми се дакле морамо ограничити на то да у крупним цртама обележимо само оно, што у дневној историји има ипак неке трајније важности и неког већег, општијег значења. Осим тога пак сасвим је природно да ће нарочиту пажњу нашу обраћати на се савремени политички и друштвени живот, покрет и борба словенских и осталих братинских нам народа на југо-истоку јевропском. То је сасвим природно по томе, што је са њиховом судбином у многоме везана и наша сопствена судбина и што смо самом непобитном логиком нашега положаја и наше историје упућени на узајмност и свезу шњима, те да нам будућност буде или заједничка или — никаква. А та неопходна свеза међу нама биће тим боље спремљена и темељнија, што се будемо боље узајмно познавали, што пажљивије и брижљивије будемо пратили један другоме сваки важнији покрет и корак у напред или — у назад, сваку знаменитију појаву на пољу политичког и друштвеног развића. Толико дакле о томе.

А шта да кажемо о нашем рођеном унутарњем животу и развитку? можемо ли њега и за часак изгубити испред очију? По себи се разуме да не можемо. Ма колико се ми обзирали на спољне догађаје и појаве, ма колико с пажњом разгледали и бележили оно што се збива ван наших граница у даљини и у најближем суседству, ипак нас то не може и не сме толико космополитски расположити, да и за тренутак заборавимо на наше сопствене домаће догађаје, интересе, напретке и невоље. Пазећи дакле на опште човечанске и опште-светске прилике ми ћемо уз то вечно стојати на стражи нашег унутарњег политичког и друштвеног покрета, пратити и колико нам простор допусти

претресати сва наша важнија унутарња питања, како будемо могли и умели, бити на бранику за свестрани бољитак и напредак а на мегдану готови против свега онога, што је по нашем схватању по народ и земљу штетно и назадно.

И баш због тога и у овом нашем првом прегледу морамо сасвим да изоставимо разгледање и бележење спољних догађаја по страноме свету, а морамо искључиво да се забавимо око веома важне појаве у нашој унутарњој дневној историји, која засад сву нашу пажњу обузима. А та је појава *друга законодавна народна скупштина*, која је 7. Новембра 1874. г. отпочела свој овогодишњи рад. Отворена је престолном беседом Њег. Светлости кнеза. Пошто се конституисала, испитала пуномоћства и изабрала одборе, који су уставом прописани и пошто је решавала о неким посланичким изборима, приступила је скупштина томе да *адресом* одговори на престолну беседу. Изабран би нарочити одбор од 18 лица да спреми пројект те да га скупштини поднесе. У крилу самога одбора појавила су се два мишљења о карактеру саме адресе и према томе и о садржини њеној. Већина (две трећине) адреског одбора беше тога мишљења, да адреса није и не мора да буде прост отпоздрав и проста парафраза престолне беседе, но да је она политички акт скупштински, у коме може бити говора и о онаквим потребама народним, које нису напоменуте у престолној беседи. Мањина одборска (једна трећина) беше напротив тога мњења, да адреса доиста није и не може бити ништа друго до прост отпоздрав. То исто беше и мишљење владино.

Према тој начелној разлици у мишљењу наравно да је већина одборска морала поднети засебни пројект адресе, а мањина опет свој пројект, свака према своме појимању адресе и њенога значења. И тако се пред скупштину изнесоше два пројекта и она је сад имала да реши, који ће од тих пројеката примити као основу за претрес адресе. То беше дакле у скупштини предмет *адреске дебате*, која је трајала два дана и која по нашем мишљењу беше важна и занимљива тако, да сматрамо за своју публицистичку дужност, да овде о тој дебати опширније проговоримо. Морамо одмах у напред да кажемо, да ми оцењивању те дебате и у њој изнесених разлога и погледа не приступамо са оним ограниченим ћифтинско — цинцарским гледиштем, коме је сва политичка премудрост у томе, да на прсте изброји колико је рубаља или дуката који скупштински дан стао, па да се онда на томе основу размахне и развиче, како то народ млого кошта а како мало користи доноси и т. д. Разуме се да те рачунске делије, који примерима из рачунице хоће да решавају политичка и др-

жавна питања, немају ни појма о томе, колика може бити *морална* корист и добит од ове или оне ствари, то далеко прелази њихов умни хоризонт; ти умни горостаси мисле да су бог зна какво оштроумље показали, кад увек траже неке „рукопитателне“ видљиве резултате и све ствари мере „по цени коштања“, а да ти видљиви резултати у историји људској нису никада ништа друго били, до проста нужна последица и спољни израз оних *назора и појмова,* који су у извесном времену владали и који су сачињавали „дух“ тога времена, да дакле напредак и разбистравање појмова друштвених јесте и остаје први услов за стално друштвено напредовање и за неке сталне корисне „резултате“, о томе свему ти новчани ситничари нису никада ни мислили, *тај резултат* данашње историјске науке за њих не постоји, јер они у ту науку нису завирили. Да морална и умна корист од неке ствари, од некога претреса и јавног разговора може бити већи и по својим последицама трајнији резултат, него многи тренутни видљиви резултати, то није свакоме дато да разуме и да увиђа, јер то се наравно неда аршином ни кантаром измерити, то се не може бројем ни новцем изразити, па то је онда да бог ме мучно схватити нарочито за онога, коме је непрестано само кеса с новцима и материјални ћар пред очима. Ми би о тој ствари имали још много да кажемо, али не можемо на овоме месту, јер нам је простор одмерен. У осталом ми не би ни оволико о томе говорили, да смо на такав ситничарски поглед наишли у неких приватних људи, којима се то неби могло толико ни замерити, јер су такви њихови лични појмови, али смо ми на поменути поглед наишли у неких заступника наше јавне штампе, која би према своме позиву ваљало свакојако да стоји на вишем становишту, да има дубљи и шири поглед, но ма који обичан ситничар у своме дућану.

Ми дакле сматрамо да је адреска дебата имала свакојако своју моралну корист. Ако је онај део скупштинара, који је мислио да народ има *право* да у адреси каже своје потребе, ако је тај део скупштинара био у томе у заблуди, ако је то била збрка у његовим појмовима, онда је адреска дебата имала доиста ту велику корист, да ту заблуду излечи, да ту збрку у појмовима рашчисти, јер из нерашчишћених, побрканих појмова може у политичком животу понекад да поникне много већа штета, но што је она у потрошеном новцу, као што је о томе и један новији политички писац добро казао: le malheur de notre temps, c'est la confusion des idées politiques. Ако је пак напротив онај део скупштине, који је заступао право народног преставништва да путем адресе каже народне потребе, био на правом

путу, ако је доиста имао правилан поглед на ту ствар, онда је тако исто та адреска дебата могла само томе допринети, да се то право народног преставништва што темељније разлозима утврди и осветли, да се свака сумња о њему уклони, те да они, који га заступају, у таквом свестраном претресу добију још тврђе убеђење о томе драгоценом праву, па да га онда тако лако не напуштају. Доиста, кад је реч о утврђењу једног народног права, онда томе није скупа цена од два скупштинска дана. Међутим нека нас нико криво не разуме. Ми износећи моралну и политичку корист адреске дебате не мислимо тиме уједно бранити и ону крајност, где се понекад адреска дебата изметне у бескрајну бесенричку фразеологију, где многи хоће само да парадира са својим ораторским даром, те понекад само другим речима понавља оно што је већ једном казано и исцрпљено. То је свакојако онда, што је један новији писац[1]) умесно приметно, ствар унутарње скупштинске дисциплине, да ту крајност избегне и да одржи нужну меру у трајању и дужини самога претреса.

I.

Скупштинска дебата о адреси.

Сад да пређемо на саму садржину овогодишње адреске дебате у скупштини. Ми смо пажљиво пратили и проучили разлоге и погледе и једне и друге стране о самом карактеру и значењу адресе. Држимо да је потреба и дужност јавне штампе, да и она о томе каже своју реч, јер ствар сама има знатног општега интереса. Морамо одмах признати, да је по нашем знању и схватању сасвим правилно и добро схваћен карактер адресе од стране оних скупштинара, који пристадоше уз већину адрескога одбора. Сви разлози против тога схватања не могоше у нашем убеђењу да нас поколебају. Ми не мислимо овде разбирати о томе, је ли ко дивно говорио или не, какав је ко показао беседнички дар и т. д. Ми ћемо само да узмемо *разлоге* на среду, те о њима у кратко да кажемо своје мишљење.

Схватање адресе од стране већине адрескога одбора побијано је са противничке стране са тројаког гледишта и то: а). са стране позитивно-законске, б). са гледишта опште уставнога и најзад в). са гледишта целисходности и нужности или ненужности такве адресе, као што је већина одборска поднела. Да видимо дакле како стоји ствар са свакога од тих гледишта појединце.

[1]) Henri de Riancey, чији је чланак о адреси и адреској дебати (саопштен у Dictionnaire général de la politique p. M. Block 1. livr. art. adresse) по главној садржини изашао у верном преводу у уводном чланку „Времена" од 15. и 19. нов. о. г.

Што се тиче позитивно-законскога гледишта ту је казано да адреса таква, која би изашла ван граница простога отпоздрава. није никако основана у закону да је дакле *противна закону*. Главни закон, о коме је ту говор, то је разуме се сам устав, а затим и закон о пословном реду у скуптини, који оснивајући се на уставу изближе регулише начин како ће скупштина вршити своја права и своје послове, који су јој уставом намењени. Доиста ни у уставу ни у пословном реду нема речи о скупштинској адреси, шта више неки од говорника у скупштини идоше још даље, те казаше да устав не само да ништа не спомиње о праву скупштине на адресу, него шта више да он то право баш посредно и забрањује својим чланом 84. у коме стоји да „скупштина *стоји у сношају само са министрима*.“ Што се опредељаја овога члана тиче, ту мислимо да га је сасвим коректно протумачио онај говорник у скупштини, који је казао, да је тиме хтело само то да се одреди, да скупштина не може стојати у сношају ни с каквом другом потчињеном влашћу или надлежатељством, него само с министрима. Кад се тај члан не би тако разумео и никако друкчије, онда би он стојао у очитој противности са чл. 5., 68. и 131 одељак 1.; јер у сва та три члана устава изречно и сасвим јасно се каже и то у 58. како може предлог о издању, измени, допуни и т. д. каквога закона „тако исто и *скупштина књазу* учинити,“ па онда у 68. како „на свако закључење које *скупштина поднесе књазу*, следоваће и т. д.,“ и најзад у одељку 1. чл. 131 где се одређује како предлог о потреби измене и т. д. самога устава „може учинити како књаз скупштини, тако и *ова књазу*.“ Овде се дакле говори јасно о непосредном односу између два законодавна чиниоца, кнеза и скупштине, и ту по нашем схватању не може бити никакве сумње о смислу наведених чланова. А кад је тако, зар је онда чл. 84. могао бити метнут у устав у тој намери, да наведена три члана потре и да оно, што су они изреком определили, опет искључи? Доиста, ми потпуно признајемо оно правило при тумачењу закона, које је г. министар унутарњих дела напоменуо, а то је да се закон никад не може тако протумачити, да у њему изађе неко очито противусловље или бесмислица. Но признавајући то правило, ми *баш зато* мислимо, да се чл. 84. не може друкчије протумачити него онако, као што смо горе казали, јер кад би се узело, да је оно „само“ у томе члану хтело искључити и непосредни однос са кнезом, онда би отуда изашло доиста противусловље у самоме уставу. У таквоме нас разумевању тога члана утврђује сувише још и закон о пословном реду у скупштини. Тај закон у своме

члану 105. одређује *начин*, како ће скупштина поступити у оним случајевима, где има нешто да саопшти *непосредно* самоме кнезу а то су баш они случајеви, који су поменутим члановима самога устава предвиђени. Тај се дакле закон потпуно оснива на уставу. И ту се у чл. 105. каже, како бивају „саопштења скупштинска књазу *скупштинским писмима*, а само по изузетку *депутацијом*.“ Па баш тај исти члан послов. реда одмах у своме 2. одељку говори о томе како и *којим начином* бивају „саопштења *између скупштине и владе*“ т. ј. министара, дакле се ту самим законом тачно разликује непосредни однешај између скупштине и владаоца, а затим однашај између скупштине и владе. И зар би могло у томе закону ма и изузетно (а још посебице и у члану 109.) да се говори о *депутацији* скупштинској ради некога саопштења кнезу, кад би непосредни однешај између та два чиниоца законодавна сасвим искључен био? То очевидно никако не би могло бити.

Непосредни дакле однешај између скупштине и кнеза самим је уставом и законом о посл. реду јасно и изречно предвиђен, а осим тога већ и у томе опредељењу устава, по коме кнез *сам* отвара и закључује скупштину престолном беседом, и у томе је већ исказан непосредан однешај међу скупштином и кнезом, јер кад скупштина неби никако могла у непосредни однешај доћи са кнезом, онда би из тога сасвим логично излазило, да тако исто не може ни кнез са скупштином, пошто је то једна иста ствар. Мора дакле стојати или обоје ил ни једно.

Мислимо да смо доказали, да доиста по закону може да буде непосреднога однешаја и да томе чл. 84. ни мало не стоји на путу по ономе тумачењу[1]) које је по нашем схватању једино коректно по свима правилима правничког тумачења. Но и ако то свакојако стоји, да између скупштине и кнеза може да буде непосреднога саопштавања, сад је још питање, да ли то непосредно саопштавање може по закону да буде и у *форми адресе*, у којој би скупштина исказала своје мишљење о извесним народним потребама? О томе доиста у самоме уставу нема никаквог изречног определења и по томе би се могло на први поглед извести, као што су то неки говорници у скупштини и чинили, да таквог непосредног саопштовања *у облику адресе* по закону не може бити. Но ми мислимо да је такав закључак ипак пренагљен и погрешан. Кад би се тако на брзо пресекло и судило у свима законским питањима, кад би се одмах изводило, да неко право по закону не постоји *само зато*, што закон то право или овлашћење *изречно*

[1]) То је т. н. ограничавајуће тумачење (argumentum ad absurdum), које је сваком правнику добро познато.

не спомиње, онда би таким начином многа права и овлашћења и самим појединим лицима и телима пропала и непризната остала, ма да су можда та права по најлогичнијем тумачењу сасвим основана у самоме духу некога закона, у самој намери законодавчевој, у самој природи неког извесног правног одношаја, али их законодавац случајно није баш изречно напоменуо, и то или зато, што је и сам мислио, да она сама истичу из остале садржине законске тако јасно, да их није нужно нарочито напомињати, или зато, што нема тога законодавца на свету који би могао све могуће појединие случајеве у напред да предвиди, те му се лако поткраде понекад нејасност или празнина и непотпуност у самоме закону, која се онда допуњује правилним логичним тумачењем по извесним у правној науци већ давно усвојеним и утврђеним начелима.

Сад да видимо да ли није овакав случај и са нашим уставом што се тиче скупштинске адресе. У уставу је у томе обзиру бар привидна празнина, али се та празнина по нашем тврдом убеђењу може попунити логичним правним тумачењем, које не само да се неће огрешити о дух самога устава, о основна начела, на којима он почива, о саму унутарњу природу оних правних одношаја, које он регулише, него ће напротив бити потпуно основано на свему томе, потпуно „саобразно духу устава,“ као што међу осталим рече г. министар унутр. дела приликом адреске дебате. Да видимо дакле. У члану 51. устава каже се како посланици народни „по свом увиђењу и савести *претстављају* и решавају *народне потребе.*“ Да би они пак по томе пропису могли доиста по свом увиђењу и савести претстављати и решавати народне потребе, они сасвим логично морају имати и то неоспорно право да те *потребе искажу и саопште.* То им право нико не порече. Главни и најважнији начин како се потребе народне подмирују, то је тај, кад се тим потребама даде израза *у закону*; зато и јесте решавајуће учешће у законодавству па и сама иницијатива законодавна први и главни посао свакога народног преставништва у државама, где постоји преставнички систем. По нашем уставу народно преставништво има доиста ту законодавну власт, коју оно врши са кнезом (чл. 54.); никакав се закон не може издати, укинути, изменути, докле год скупштина не реши да то издавање, укинуће и т. д. доиста одговара народној потреби; тако исто скупштина има право (чл. 58.) да непосредно кнезу учини предлог, да се какав закон изда, измени, допуни и т. д. кад год она нађе, да то народне потребе изискују; то је заметак некој законодавној иницијативи, само што је та иници-

јатива знатно окрњена и управо на најмању меру сведена тиме, што она нема права да поднесе формални законски пројект. Но како му драго, свакојако је јасно, да скупштина има уставом признато право, да о извесним народним потребама донесе пуноважан закључак, да оне ваља издањем, изменом и т. д. некога *закона* да се подмире, и да тај закључак поднесе кнезу; и тај је њен закључак онда *државно правни* акт са обвезним авторитетом, пошто о њему *мора* по чл. 68. следовати кнежева одлука било да га потврди или не потврди, *али* се тек не може просто узети на знање.

Сад кад народно преставништво има такво право што се тиче народних потреба, да ли онда још може бити сумње, да у томе много *већем* праву лежи већ садржано и то *мање* право скупштине, да о тим истим народним потребама, које она преставља и решава, може казати и просто своје мишлење кнезу путем адресе, која није никакав државно-правни акт са обвезним авторитетом, но само политички акт, који садржи просто *изјаву мишљења* о земаљским потребама — може ли о томе бити сумње? Доиста ми мислимо да не може бити сумње, јер постоји већ сваком правнику познато правно правило при тумачењу закона, које вели: кад је когод законом овлашћен на нешто, што је *веће* и *више*, онда је тиме уједно већ по себи овлашћен и на оно што је *мање*.[1]) А да је проста изјава политичког мишлења о народним потребама путем адресе, која не повлачи никакве државно-правне последице за собом, нешто мање од државно-правног скупштинског закључка о тим истим потребама, закључка о подмирењу њиховом путем *закона*, то је мислимо по себи јасно и разумљиво. Па кад је устав скупштину овластио да такве закључке са државно-правном важношћу подноси непосредно кнезу, онда је у томе већ прећутно садржано и то овлашћење, да о тим истим предметима подноси и просто политичко мишлење своје. Уставодавчева намера није никако могла бити, да скупштини даде нешто што је веће а да је искључи од онога што је мање, а што из онога већега само по себи истиче.

Осим тога пак ваља овде мимогред да мало рашчистимо и само значење тога назива „*адреса*" у данашњем политичком језику. То значење тога назива већ је утврђено у данашњој уставној јевропској теорији и практици, ми смо тај назив отуда примили и ми смо га могли примити само у ономе значењу, које је већ у опште усвојено, а не кројити и измишљати о томе нешто ново

[1]) То се техничким правним језиком зове argumentum a majori ad minus.

како коме од нас иде у рачун. Исти писац кога смо већ једном споменули каже дакле о значењу тога назива адреса ово: „На политичком језику адреса значи онај акат, којим преставничка тела (corps délibérants) *адресују* владаоцу израз својих жеља, *обзнањују му*, у границама својих уставних права, своје захтеве и *своје закључке* (leurs résolutions,) или одговарају на беседе и саопштења, што су их примила од тог истог владаоца.“ Дакле адреса не значи *само* одговор на престолну беседу, него значи сваки писмени државни акт скупштински, којим скупштине саопштавају своје погледе или *своје заклучке* владаоцу. И у томе смислу се адреса баш *изречно* спомиње и у нашем закону о пословном реду у већ поменутом чл. 105. под „скупштинским писмима.“ Јер скупштинско писмо, којим скупштина саопштава и подноси владаоцу своје закључке основане на њеном уставном праву, то писмо по горњој одредби није ништа друго до српским именом означена *адреса* у своме опште усвојеном политичком значењу. Дакле ако се баш хоће, да адреса као државни акт буде споменута у самоме закону, онда ено и тога у закону.

Но да пређемо на гледиште опште уставно. Доиста ако би налазили неко задовољство у томе, да будемо у нечем оригинални те да се разликујемо у томе од свију осталих јевропских народа, онда јамачно можемо казати, да су се у нашој скупштини приликом овогодишње адреске дебате појавили збиља оргинални погледи у појимању адресе са уставног гледишта у опште. Оригиналност се та показала у томе, што је хтело из општих уставних начела да се изведе, да је адреса онаква, као што је схватила и поднела већина одборска, противна тим уставним начелима, противна самоме духу уставности, дакле *неуставна*. Ми смо брижљиво разгледали данашњу уставну теорију и практику у државама јевропским, у којима је уставност давно већ развила се и одомаћила и из којих је она управо пресађена и у нашу земљу, и ми нигде у тој целокупној уставној теорији и практици јевропској не нађосмо такав поглед на адресу, по коме би она као политички акт скупштински била противна уставним начелима дакле неуставна. Тај се поглед дакле у нас појавио сасвим оригинално. Но такав оригинални поглед има можда свога оправдања у оригиналности самога нашега устава и оних основних начела, на којима се он оснива; можда се сама та начела, можда се цео наш уставни систем у основу разликује од онога система у осталим државама јевропским. Кад би то тако било, онда би поменути поглед доиста могао бити оправдан. Али то није тако. Наш устав није неки историјски продукт наших засебних народ-

них одношаја и појмова, он није неки самораст, који је поникао баш чисто на нашем посебно народном земљишту; он је напротив у главноме, и у већини појединих определаја својих копија разних данашњих јевропских устава; он се потпуно оснива на истоме систему и на истим руководним начелима. Тиме ми не ћемо то да кажемо, као да у опште уставан живот нема никаквог корена у нашој прошлости и у појмовима нашега народа; о томе је довољно већ у нас говорено и писано. Ал ми тек толико хоћемо да констатујемо као факт, никако као замерку, да ми у наш данашњи уставни живот нисмо унели никакав засебни поглед, никакво оригинално начело, никакву посебно народну установу, које се све по главним карактерним цртама са малим разликама не би налазило наједнако и напоредо у свију данашњих народа јевропских, који живе уставним животом.

Нашим је уставом у нас уведен и пресађен исти онај *преставнички систем*, који у опште данас постоји у уставним земљама, а ш њиме су уведена наравно у главноме иста начела и исти погледи, који из тога система истичу. У колико је сад то све баш потпуно уведено, или је можда у неколико окрњено и потсечено, то је друго питање. Да у нас доиста постоји у самоме основу данашњи преставнички систем по својим главним карактерним цртама, то показују нарочито чланови 41. 51. и 54 одељак 1. нашега устава. И у свима тим земљама, у којима је тај исти преставнички систем, као и у нас, у свима се право народног преставништва да путем адресе подноси владаоцу своје мишљење, и своје погледе о потребама земаљским, о правцу политике и т. д. сматрајкао нешто што се тако само по себи разуме, да се оно у свима њима у велико практикује и врши, а нема га *скоро ни у једном уставу изречно* напоменута.[1]) И збиља и сами преставници данашње уставне теорије сматрају право адресе као нешто по себи јасно, као што н. пр. *Блунчли* каже (Staatswörterbuch I.

[1]) Колико је нама познато само се у прајском уставу у чл. 81. изречно каже: „Сваки дом има за се право, да адресе управља краљу.“ Осим тога је Наполеон III. под својим империјалистичким уставом нашао, за нужно да изречним декретом од 24. нов. 1860. поврати народној скупштини некадашње право, да вотира адресу као одговор на престолну беседу и то адресу, у којој ће скупштина изразити своје мишљење „non plus par une simple paraphrase du discours du trône, mais par la libre et loyale expression de votre opinion“, као што рече сам Наполеон. И од тога су доба обично адреске дебате у франц. законодавном телу биле веома знамените и занимљиве. В. Questions constitutionelles, le tiers parti, le droit d' adresse etc. p. Latour du Moulin, Paris 1867.

део, art. Adresse стр. 69.) „Право појединих скупштина на такве адресе разуме се пре свега само по себи;“ па већ поменути Н. de *Riancey* у своме наведеном чланку каже: „По правим преставничким начелима адреса нам се показује као *право опште. Језгро је преставништву народном то, да се договара са владаоцем и да изражава своје мисли о правцу политике* не крњећи при томе ни мало суверенска права, но вршећи своју контролу. Адреса је *најприроднији начин* за то саопштавање и договарање.“ — Ми немамо места да овде појединце пређемо све главније уставне државе у томе обзиру. Ми ћемо се само у кратко обазрети на најстарију уставну државу јевропску, на Инглеску, на коју се нарочито један говорник у скупштини позвао.

Парламенат се отвара престолном беседом краљевом или краљичином, *коју беседу кабинет т. ј. влада састав*ља.[1]) Сваки дом парламента има право, о коме нико не сумња а које није нигде написано, да се у свако доба адресом обрати круни, дакле *не само* у одговору на престолну беседу; а то је већ сталан уставни обичај, да се на престолну беседу адресом одговара. Но да ли је та адреса само прост отпоздрав или само проста парафраза престолне беседе? Већ при самој адреској дебати, странке у парламенту развијају своје посебно политичко становвиште: но пошто у Инглеској влада увек јесте и мора бити израз већине парламентске, то та већина обично усваја потпуно онај *програм владин*, који је у престолној беседи изречен и према томе обично та већина прима онај пројект адресе, који је прост одзив те беседе. Али ма да је то понајвише тако, то ипак *немора* увек тако бити и не бива увек тако. Више пута опозиција предлаже *исправке* (амандмане) или измене у адреси, и кад такав опозициони исправак у адреси добије већину у парламенту, онда је тиме одмах и судбина самога министарства решена. Тако је н. пр. г. 1841. пало хвигско министарство због таквог једног исправка у адреси, уз који је пристала већина парламента; па тако је исто г. 1859. пало министарство дербијево опет услед опозиционог исправка и измене у предложеној адреси.[2]). А да тако исправљена или измењена адреса у тим случајевима није и не може више бити проста парафраза престолне беседе, то се само по себи разуме. Но осим те адресе у одговор на престолну беседу, има парламенат као што смо већ казали право *у свако доба* да поднесе адресу круни, те да је моли, да предузме ову или ону меру, или да јој изјави, да у извесном министарству нема

[1]) В. Dr. E. Fischel. Die Verfassung Englands, Berlin 1862 стр. 368.
[2]) Fischel у нав. делу, стр. 369

више поверења и т. д. — Као је у Инглеској, тако је са тим адресама и у осталим уставним државама јевропским с том јединим разликом, што у тим државама *не мора* баш тако правилно и лако да наступи пад министарства услед опозиционе адресе.

Они говорници у скупштини, који су доказивали *неуставност* онаквог облика адресе, какав је поднела већина одборска, нарочито су још ударали гласом на то, што се таквом адресом некако дира у саму *неодговорност* владаочеву, те се наравно тиме греши против једног од основних уставних начела. Доиста је неодговорност и неприкосновест владаочеве личности једно од основних начела у свакој уставној монархији и без њега таква минархија не може ни бити. Зато се та неодговорност увек изречно меће у устав; она стоји написана не само у нашем уставу, него *у свима* репрезентативно-монархијским уставима јевропским. Па кад та неодговорност владаочева није нека јединствена појава, неки засебни проналазак нашега устава, него кад она тако исто изречно стоји написана и призната у свима сличним уставима јевропским — онда ми управо не можемо да докучимо, одкуда да се појави у нас такво схватање те неодговорности какво не налазимо *више нигде* ни у једној уставној држави. Кад устав свечано и изречно каже, да је владалац неодговоран, онда ми не разумемо, како се може ипак још говорити о некој ма и моралној одговорности. Баш зато што такве одговорности апсолутно не може и не треба да буде, зато и постоји у свакој уставној држави уз владаочеву неодговорност као нужна допуна њена *министарска одговорност*. По томе ако има у опште у државним пословима ма за што да се одговара, то у сваком случају и морално и правно одговара само и једино министарство, а никада владалац. То је по нашем схватању једино коректно уставно гледиште, које постоји у данашњој уставној теорији и практици.

Сад кад неко каже, да се тиме, што се самоме владаоцу путем адресе изражава нека потреба, жеља, мишљење о правцу политике и т. д. да се тиме и он бар морално чини одговорним за *извршење* свега тога — онда шта би морало логично из тога излазити? Свакојако би морало излазити то, да владаочева неодговорност значи у исто доба и потпуну *неприступност* његову. Јер чим ко владаоцу приступи са каквом молбом, жељом, потребом и т. д. па то не буде испуњено и извршено, онда по поменутом схватању одмах владалац постаје „морално“ одговоран за то неиспуњење или неизвршење. Узмимо н. пр. скупштина народна поднесе владаоцу предлог, да се овакав или онакав закон изда, или постојећи закон измени према народним потребама, а

то она јамачно може по уставу; сад би по горњем тумачењу владалац увек морао бити у тој веома мучној алтернативи, или да сваки такав предлог мора свакојако и потпуно одобрити, или ако то не учини, да одмах изађе „несагласност“ између њега и скупштине, да падне на њега „сенка“ одговорности и т. д. Дакле он би морао бити неприступан, да би могао остати неодговоран. Или други случај. У престолној беседи владаочевој говори се узмимо о финансијском питању, о питању државног буџета *у извесном правцу* и извесном смислу н. пр. у томе, да треба ради покривања извесних нових издатака тражити нове изворе приходима државним; а народна скупштина схвати буџетско питање у *противном смислу*, те изјави, метимо случај, мишљење, да ти нови издатци нису нужни, по томе да не треба тражити ни нове изворе. Ово наравно не мора бити, али се тек свакојако може такав случај догодити. Сад по ономе схватању, што га изнесоше неки говорници у скупштини, излази са свим логично, да се ту појавила опет несагласност очевидна између скупштине и — владаоца по њиховом мишлењу. А то је онда баш очевидно онај „патријалхалан“ појам, против кога је хтело да се војује, а који је *оваквим* схватањем баш заступан. Могли би још многе сличне примере да наведемо, али мислимо да су довољни и ови па да се види, да по једино правилном *уставном* гледишту као год што све оно, што се о државним делима говори у престолној беседи у колико би се могло тицати неке одговорности или „несагласности“, није и не може бити владаочева но увек само *владина* ствар, тако исто и све оно, што се у адреси одговара о тим државним делима и у опште о народним потребама, са свим доследно иде само на рачун одговорној влади у свакоме случају, у коме би могла да се изроди нека несагласност или ма и морална одговорност због могућег *неизвршења* ове или оне ствари. Баш зато уз неодговорног владаоца стоје непрестано његови *одговорни саветници*, који *једини* за све, што се у државним пословима уради или не уради, одговарају. Такав и никакав други поглед влада *у свима* уставним државама и зато са свим умесно каже већ више пута наведени франц. писац о *садржини* адресе и адреске дебате ово: „c' est, dans les états *où existe la responsabilité ministerielle*, une des principales épreuves de vie ou de mort auxquelles sont soumis *les cabinets*.“ [1])

[1]) Ми наводимо оригиналан франц. текст да се не би узело, да ми онако преводимо речи тога писца, како нам иде у рачун; мимогред напомињемо да смо опазили, да је у поменутим уводним чланцима „Времена“ истина цела та историјска партија о адреси у разним зем-

Ми смо се на овој тачци наше адреске дебате, у којој је био говор о неодговорности владаочевој, баш навалице мало подуже задржали зато, што је за наш почетнички млади уставан живот баш веома нужно, да се такви фундаментални уставни појмови што боље рашчисте, а не да се помућују и побркају. На завршетку неће бити сувишно да наведемо у кратко, како јевропски уставни учитељи Инглези схватају владалачку неодговорност; они кажу: „Краљ не може неправо ни да мисли. По томе и ако би допустио, да се нешто неправо учини, он у таком случају мора да је преварен, рђаво обавештен. Зато може парламенат да апелује од криво обавештеног краља на краља боље обавештеног (a rege male informato ad regem melius informandum), пошто уставна пристојност налаже, да се сви његови актови сматрају као такви, који *од његових саветника* произилазе.“ (Fischel, die Verf. Englands, стр 119.).

Још нам ваља овде мимогред споменути једну *крупну* реч, која је међу осталим крупним речима пала у скупштини приликом адреске дебате. А то је што је један говорник нарочито изнео на среду као нешто „ново,“ а састојало се у томе: да су адресе биле више пута *повод* државним превратима — револуцијама. Говорник рече, да то *историја* сведочи и да то не може нико да обори. Жао нам је што морамо на тај навод говорников овде да ударимо а међу тим немамо места, да опширније о томе проговоримо. Ми овде на тај навод можемо само толико да приметимо, да то просто *није истина*· да су адресе биле икада *повод* превратима, па ма се баш помишљало ту и на саму ону адресу, која је г. 1830. од стране француске скупштине била управљена краљу Карлу X. и коју је по свој прилици говорник имао пред очима позивајући се на историју. Ми би се на супрот томе могли позвати на адресу од г. 1789. и од 28 дец. г. 1847 у истој Францеској, но простор нам не допушта. Ми дакле опет понављамо у кратко да је то по нашем мишљењу веома *површан* историјски поглед, који тврди да је икада каква адреса била баш повод преврату. Ко жели о томе опширније доказе и разлоге, ми смо готови у свако доба, да се у тај разговор упустимо.

Сад би још ваљало да проговоримо о гледишту *целисходности* с обзиром на адресу у нашој скупштини. Целисходност то

љама од истога писца верно преведена, само је горње место у преводу и з о с т а л о, а тако исто и још једно место о Инглеској, где се каже како парламенат више пута путем адресе изјављује своје неповерење в л а д и. Јамачно су та места с л у ч а ј н о превиђена и изостала у преводу.

је веома широк и протегљив појам и ту доиста може бити најразличнијег мишљења; ту се једино обзире на извесне околности и на извесни положај ствари. Ма да народно преставништво, по нашем већ разложеном убеђењу има право, да путем адресе са оданом искреношћу казује владаоцу своје мишљење о народним потребама, то се ипак оно не мора баш у свакој прилици тим својим правом служити у једнакој мери. То дакле може бити питање целисходности, питање извесног политичког положаја и т. д. да ли ће баш ово или оно у адреси да се каже или не каже. То је управо предмет специјалне или посебне дебате о адреси, у којој се претреса став по став.

Но друго је оно, што су неки говорници у скупштини доказивали, да у опште сам *начин* казивања народних потреба путем адресе није целисходан, но да је млого боље и целисходније учинити путем предлога, интерпелације и т. д. Што се тога тиче ту пре свега и сама влада обично налази за нужно да у престолну беседу метне у општем нацрту свој програм, да напомене предлоге своје и погледе на извесна државна и законодавна питања при свем томе, што она има потпуну законодавну иницијативу, што ће ти сви напоменути предлози још посебице доћи пред скупштину; па као што то бива од стране владе, тако исто и скупштина одговарајући на престолну беседу а посебице на владин део те беседе може имати потпунога разлога да тако исто каже у адреси своје мишљење и свој програм у законодавним, финансијским и у опште државним питањима. Једно друго изазива, једно друго допуњује. У нас још посебице има разлога баш *за целисходност* таквога казивања народних потреба у адреси у томе, што је скупштинска иницијатива у законодавству веома скучена самим уставом и пословним редом. Та је скученост прво у томе, што скупштина не може никакав формални законски пројект подносити, који би се могао одмах у претрес узети, а друго и у томе, што по уставу (чл. 59. тачка 1.) и по пословном реду (чл. 52. тачке 2. и чл. 53 одељка 2.) у самој ствари влада управо одређује дневни ред у скупштинскоме раду, по томе она, ако би јој то ишло у рачун, има у свако доба у рукама средство да предупреди до самог закључења скупштинских седница ма какав скупштински односно посланички предлог тиме, што ће непрестано подносити своје предлоге и предмете на већање, а ови по закону имају првенство. Ту дакле свакојако адреса у многоме замењује и управо допуњује ту тако стешњену законодавну иницијативу скупштинску. [1])

[1]) То је такође изрекао Latour du Moulin (Quest. constitutionelles стр. 61.) у законодавном телу француском казавши: „Pendant

Па осим тога баш и ако би дошло до каквог предлога скупштинског, то онда тек идућој скупштини може влада, *ако га усвоји*, поднети формални пројект, пошто скупштински предлози долазе обично на крају њених седница. Овако пак кад се потреба каквог законског предлога напомене још одмах у самој адреси, то онда влада има прилике, ако тај предлог усваја и ако формални пројект не захтева многог спремања (као н. пр. измена појединих §. §, неког закона и т. д.) да још за трајања исте скупштине такав формални пројект поднесе и тиме скупштину и народну потребу што брже задовољи.

Да ли пак *право интерпелације* може целисходно да замени казивање скупштинског мишљења у адреси, о томе ће сваки моћи лако да расуди, који узме у обзир да интерпелација није ништа друго до *питање* управљено влади о извесном предмету; на то питање треба тек да дође владин одговор, кога она може по закону о посл. реду (чл. 50.) и никако да не да и онда се на томе цела ствар свршује, и нити је скупштина обавештена нити може да даје своје мишлење. Право интерпелације доиста има своју вредност, али да ли оно може бити целисходна замена адреси, о томе је са свим добро изразио се опет један страни писац, који као да је баш имао наше околности пред очима кад је казао: „Le droit d' interpellation, *tel qu' il est réglementé,* ne remplacera pas très utilement la discussion de l' *Adresse,* dont la suppression est regrettable.“

Најзад у овој почетној стадији, у којој се налази наш уставни живот, беше и јесте са свим целисходна таква адреса, која јасно обележава неки шири програм у раду народног преставништва, која обухвата поглед тога преставништва на најпрече наше државне задатке, на установе и реформе, које су најнужније за утврђење и поспешан развитак нашег политичког и економног живота. У државама, у којима је уставност већ давнашња и утврђена, у којима су све установе, без којих се истинска уставност не да ни замислити, већ потпуно и давно развијене и у живот ушле, и у којима услед тога има већ пространо организованих и обележених партија, које са већ познатим начелима и у напред познатим бројем својих присталаца долазе у скупштину, — у таквим државама наравно да народно преставништво неће налазити потребе, да у адреси обухвата читав програм ус-

la discussion de l' Adresse, il ne faut pas le méconnaitre, nous jouissons d' une initiative rationnelle, et dont, plus que nous, nos collègues de l' opposition — rendons-leur cette justice — profitent largement.“

танова и реформама, него ће се обично ограничавати на то, да у адреси концентрише своју пажњу и свој поглед на извесна појединa државна питања, која су у томе тренутку на дневноме реду и највећма занимају јавно мишљење. Али у нас, где је све тек у своме зачетку, где уставна зграда ваља још са много страна да се дозиђује и доправља, па да одговори својој узвишеној цељи, ту је колико за народно преставништво, толико и за саму владу баш управо нужно и целисходно, да буде на чисто са извесним основним погледима о тој целокупној уставној згради, о појединим темељима и стубовима њеним; како у нас још нема потпуно организованих партија, које би обухватале шире обележене кругове у самоме народу, и како по томе скупштина у нас још не може, као по другим земљама, да преставља неку већ групирану, по извесним правцима распоређену целину, са којом би се онда могао бар приближно сигуран рачун правити, то управо осим адресе и адреске дебате влада и нема другога начина, да одмах у напред сазна, са каквим јој бројевима и факторима ваља рачунати, на коме ће путу и у коме ће правцу моћи да се сусретне са народним преставништвом, те да ш њиме у нужном узајамном поверењу и сагласности ради. Претпостављамо овде владу, којој је искрено стало до отвореног, уставног рада; не замишљамо у влади „бирократски васпитане људе од канцеларијске тајне, но праве државнике", као што је на једном месту казао Блунчли, државнике, који хоће да воде рачуна о јавноме мишљењу и истинским потребама народа.

Са овим засад завршујемо свој можда и сувише дуги па ипак још са свим не исцрпљени поглед на адреску дебату.

Гершић.

II. [1]

Она грана нашег јавног живота, која се зове општим именом „политика" има код нас до душе врло много својих органа, који су искључиво њој посвећени, шта више могло би се рећи да се српска журналистика, бар у последње године, одавала с малим изузетцима, искључиво политици, као за инат вечном наваљивању с извесне стране, да људи „гледају свој посао" да се

[1]) По што се уредник државно-правног и политичког одељка „Отаџбине" ограничио у свом првом политичком прегледу једино на адреску дебату у скупштини. рад њене важности, то на овоме месту доносимо преглед политичких догађаја пре и после те дебате из пера другог једног сурадника нашега листа.

Уредништво „Отаџбине."

не „мешају у политику“ за коју се „има ко бринути“ и т. д. Али као што бива код сваког ината, тако се и овде отерало у крајњост. Дочекали смо да у целој Србији нема скоро ни једног чисто књижевног листа. Све младе снаге, које би пре десетак година најпре се окушале у књижевности, не налазећи књижевног центра, стропоштаваху се, онако неспремне и неизвежбане, у политичку арену, изазивајући у њој, у место политичке борбе, понајвише личне полемике. Старије, опробане књижевне снаге, видећи каквим је правцем поглавито ударила журналистика, повукоше се са поља јавнога рада, са тугом у срцу што је настало тако несрећно доба за сваки књижеван рад.

Има у нас политичара који то жалосно доба у историји српске штампе, тумаче нарочитом политиком кабинета од 22. Октобра 1873. „Ти заковани непријатељи органског развитка слободе у Србији“ веле они „нарочито су, ступивши на владу, разуздали штампу, да би показали народу како је слобода штампе идентична са сокачком грдњом, са вређањем приватног живота, са нелојалношћу и т. д.“

И ако ми нисмо ни мало слепи за погрешке кабинета од 22. Окт. 1873, опет нам се чини, да му се таким тумачењем наноси велика неправда. Баш и кад би хтели пристати на претпоставку, да међу доиста образованим Србима има људи, који би се таким срествима служили и у самој политици, за коју кажу да не бира сретства, и да јој је свето све што води цељи — опет велимо такво тумачење нема места. Он није допуштао да се само нападају његови начелни и лични противници, него је био довољно широких груди, да пусти у јавност и организирану опозицију против себе, која такође није бирала речи, којима је пресуђивала његова дела. Од многих примера, које би могли навести, задовољићемо се да споменемо један еклатантан. Да ли је и једна влада у Србији до те, допустила онако ужасну критику својега рада, као што беше она у чланцима општепознатог анонимуса, који под именом *„Ко је крив?“* изађоше у „Истоку.“ Писац тих чланака најјасније је засведочио да је много лакше бити следствен либералац на перу, него у пракси; јер за подобне би се чланке пре 22. Октобра 1873 губила служба, пензија, добијала би се на врат гоњења најразличније врсте, али срећом за писце, подобни чланци остајаху у чекмеџетима полиције, а не излажаху на јавност. И кад не би било других доказа, сам тај факт, што су се могли штампати чланци „Ко је крив“, најбољи је доказ да се под кабинетом од 22. Окто-

бра 1873 доиста могло у Србији бар слободније писати но ма кад пре њега.

Па и по другим струкама показао је кабинет од 22. Октобра 1873 за годину дана своје владавине, извесне напретке: укидање телесне казни, закон о томе да се сељаку ни за који дуг не може продати 6 дана орања; постављање старих, у дугој државној служби уморених правничких снага у часно заслужено „стање мира“ и одмора, а увођење нових свежих и добро спремљених снага на њихово место, ковање српског сребрног новца, потпомагање наших новчаних института у новчаној кризи, унапређење предуготовних послова за железницу, увођење метарске мере, почетци организације стајаће и народне војске, раздавање команада млађим, добро спремљеним официрима, који су нашу стајаћу војску за годину дана тако преобразили и унапредили, да је човек једва познати може. Све је то учињено под том владом и по томе у свима тим стварним напретцима огледа се свакојако њена заслуга.

Само на пољу просвете и спољних послова, чињене су веће погрешке, у последњем тако велике да је рад њих цео кабинет морао пасти.

У просвети се беше пошло чудноватим путем, који би нас на крај краја довео онамо, одакле се други народи гледају да курталишу; одвео би нас семинаријском карактеру јавне наставе одвео би нас таквом обрађивању науке, какво се само с богословскога гледишта може одобрити. Други срећнији народи, гледају да се ослободе својих „католичких“ и „протестанских“ универзитета, а ми би тек сада упутили се да дођемо до православно-српске велике школе, на којој би се науке о природи само у толико смеле предавати у колико не би долазиле у сукоб са „духовним почетком човека.“ [1])

Далеко замашније, рад својих непосредних последица, беху погрешке у спољној политици. Као год што је грешио онај наш министар председник, који није желео да поред себе има „комитете“ него само секретаре за поједине струке, што је непријатељима српске државе без нужде турао сваки час своју малу песницу под нос, а после је коленопреклоно молио за опроштење — тако је исто министар спољашњих послова у кабинету од 22. Октобра 1873 пао у противуположену погрешку, што је у нашим

[1]) У осталом што се тога славног расписа тиче, за чудо се подудара са беседом коју је садашњи министар просвете у Француској (чист овејан клерикалац) говорио на ручку, што га је давао наградом увенчаним ђацима, 1874. године у Паризу. В. дневне париске листове од Јула или Августа 1874, а нарочито „Le Français.“

иностраним одношајима био попустљив до греха. За то што сва европска дипломација налази да би добро и врло нужно било да српски владалац оде у Цариград, да је то гола визита учтивости, и т. д. за то световати српском владаоцу да иде у Цариград, једино да се поклони силноме падиши, а не осигурати у накнаду никакву корист за ову земљу, то је грех. Световати једном Обреновићу, који се никад из Цариграда нису враћали без неколико градова, да оде султану, а не осигурати за то ни свезу жељезничку, ни мали Зворник, то је грех.

После *таквога* пута у Цариград, састанак српског и румунског владаоца, и братимљење румунске војске са српском, то је слаба, недовољна сатисфакција.

Министар спољних послова, који је такву погрешку учинио, требало је да је сам одмах поднео оставку, требало је да се повуче од јавних послова, па макар га џентлмен-владалац и молио да остане. Та би оставка била сатисфакција увређеној части народној.

Али он то не учини.

Међу тим народ у српској кнежевини није више безвесна маса, која не води рачуна од начина којим влада управља, и ради државне послове.

То се показало на Аранђеловској народној скупштини 1874 год. При свем том што полицајни органи нису седели скрштених руку за време избора, при свем том што по ђенијалној идеји државника намесничких, влада има право да изабере трећину скупштинара између чиновника, који су јој најоданији, при свем том, велим, кабинет од 22. Октобра 1873 доби на првом кораку у скупштини еклатантан израз неповерења.

За хатар истини морамо споменути да је влада, вршећи то чудновато право, које је наследила од намесничких државника и које је управо поништавање народног преставништва, гледала да употреби непартајично, шаљући у скупштину поред својих присталица и гдекојег начелног противника. Али та непартајичност дође после онаквога пута у Цариград, беше већ доцкан. Било је међу тим владиним посланицима и таквих који су јој морали бити захвални за службу, која им је н. пр. под намесништвом била одузета, па их је патриотска дужност нагонила да ипак искажу неповерење тој влади, рискирајући да може бити сутра дан после гласања изгубе опет службу.

До душе морам признати да је народна скупштина изабрала неудесну прилику за тај свој вотум неповерења кабинету, а то је адреса, одговор на престону беседу. Али у томе је опет влада крива, јер је уз поздрав Господарев народном преставништву,

уплела своје потребе, свој програм, те тако ни скупштина није могла одговорити владаоцу а да не одговори и министарству. Једину погрешку коју је учинила већина одбора за адресу, то је облик који јој је дат; у том акту има више бујног патриотског осећања, него хладног политичког такта. Онако, како је написана адреса већине одборске, пре би поднела за уводан чланак у каквим политичким новинама, него за свечан акат народне скупштине у земљи која још нема 300,000 бајонета спремних, да претвори у дело патриотске жеље, које се налазе у тој адреси. И да није те *формалне* погрешке било, пропаст би кабинета била много еклатантнија. Онда он не би имао ни она три гласа већине, онда не би било 61 против 58 гласова, него би влада остала у апсолутној мањини. Међу тим она је и овако увидела, да јој такве „победе“ неће много помоћи, с тога је на мах и дала оставку. То је било пуно такта. Ја знам једнога председника министарства који је победивши у скупштини само са 6—7 гласова, са врло мирном савешћу, владао даље.

На њено место дошло је коалицијоно министарство од 25. Новембра 1874. Оно је са свим парламентарно. Како је бивша влада и ако малу ипак имала већину у скупштини, то је једном члану те бивше владе и поверено да састави ново министарство, у коме имају три члана из већине скупштинске, два из мањине, и један који истина није био скупштинар али по својим начелима стоји такође уз мањину.

Нов кабинет, престављајући се скупштини, обећао је поднети законске предлоге: о слободној штампи, о слободнијој општинској самоуправи и о већој личној безбедности.

Да причекамо те законске предлоге, па ћемо онда моћи формирати наше мишљење о новом кабинету. И ако по извесним прецеденцијама имамо право да се надамо, да ће нови кабинет свакојако престављати напредак према ономе, што је пре њега било, то ипак такве наде у политици немају велике вредности и стварнога значења, док се оне *обележеним делима* не оправдају.

Међу тим има нешто што је при ступању овог првог српског парламентарног министарства у живот, од стварне користи, па ма какав био његов рад, а то је ово:

До сад су се српски великаши тако отимали о власт, да су често и крв народну пролевали за свој рачун, а често су и самог владаоца оборили са престола, ако му нису дошли главе. Данас се први великаши у српској држави смењују просто једним гласањем у скупштини, а после свршене смене, сви кличу једногласно: „Живео књаз, живео народ српски!“

То је напредак. —

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

Друштва за промицање просвете и књижевности у српско-хрватскоме, словенском и бугарском народу.

У нашој књижевности непрестано се понављају таки појави, који не сведоче много да је она на тврдим ногама, и који су много пута забринули свакога пријатеља наше књижевности. Ми мислимо оне честе тужбе књижевника на *немарност* публике, на мален број читалаца и купаца књига. Кад се овоме непријатном факту дода још један тако исто непријатан: да и велики број самих „књижевника“ просто не заслужују ни оволико пажње од стране читалаца, онда се не може радосним речима причати садање стање наше књижевности и онда се не може сигурно погледати у њену будућност.

Јер немарност публике није мала болест, а неспремност и неозбиљност „књижевника“ није лек у тој болести.

Како ове две околности бацају рђаву сенку на нашу књижевност, тако се покушавало пронаћи која је од њих у самој ствари главна, а која споредна, која је узрок а која је последица, и, разуме се, тумачења су била врло различна. Неки пут је какав „књижевник“, с више гњева него разлога, најгромовитије осуђивао публику која не уме да цени своје „душепопечитеље.“ Неки пут је на другом месту публика била узимана у заштиту, па се сва јарост изливала на сиромашне „књижевнике, којима пре сазру апетити за књижевничку славу но што им се прибере могућности за тај занат. „Крива је публика“, вичу с једне стране. „Криви су књижевници“, одговара се с друге.

Како то да се реши, како то да се пречисти?

Ко покуша да немарност публике изведе једино из неспремности писаца — тај ће погрешити: публика није немарна према књижевности само за то што у њој има и таких који *ђубре* „књижевне ливаде.“ Говорити пак да многи књижевници не могу да достигну „пожелани“ ступањ савршенства за то, што од публике не добијају награду и подржање, не значи још кривити саму публику, јер

се тиме још није ни казало ни доказало, да је публика у стању потпомагати и подржавати те све књижевнике.

И тако одговори на питања враћају нас самоме питању.

Друкчије не може бити. У самој ствари немарност публике и неспремност књижевника не стоје између себе у „узрочној свези", не утичу апсолутно једно на друго, него и једно и друго долазе из једнога истога, општега, извора.

И што наша књижевност не стоји на тврдим ногама, и што је у нас и публика немарна и књижевници неспремни, све је то отуд што данашње време није српскоме народу потпуно удесно време за књижевни рад.

Говорећи о првим покушајима српским на журналистици, о мучној судбини „Славено-сербских вједомостеј" које су 1794 излазиле у Бечу „с цесарокраљевским благоутробним дозволенијем", примећује г. Новаковић Стојан, да *„онда још није било приспјело вријеме за књижеван рад у српском народу."* [1])

Може ли се рећи да је данас то време „приспјело"? Или да исправимо питање: може ли се рећи да је данас то време *потпуно, са свим*, приспело? Ако се на прво питање и може одговорити: приспело је *у неколико*, на друго питање нема одговора.[2])

Тако стоји, по нашем мишљењу, с нашом књижевношћу. Опште стање умно, политичко, економно, у српскога народа, не може да дâ ни публику која би тражила и ценила књижевне производе ни много књижевника који би у самој ствари били светли учитељи свога народа.

И за то нас и не изненађују ове силне тужбе књижевника и новинара на „немарну" публику. Те ће се тужбе још дуго и дуго понављати, а наша ће књижевност при свем том стајати под утицајем силнијих сила. И ко хоће да учини нашој књижевности своје le plus possible, томе ваља водити рачуна о овим силнијим силама.

[1]) Библиографија. 39.

[2]) Примедба г. Нов. односи се на 1794 годину, кад је доиста српски народ био у горем стању но данас. Од тог мрачног доба па до данас учинила се велика измена. Ослобођењем једног дела српскога народа. ако није олакшано другим деловима, оно је постигнута већа могућност да се једнога дана и њима олакша. Развитак новога живота у кнежевини Србији имао је и имаће једнако снажна и благодетна уплива на опште стање српскога народа. — Па опет од колико српских страна може данас да ишчекује српска књижевност хране и брижљивих љубави, помоћи и погледа?! Па још да прећутимо како смо претпоставили да у овим слободним крајевима нема нигде и никаке равнодушности, него је свуда најплеменитије одушевљење?!!

Али нама није намера говорити овде о оним општим, политичним, социјалним и економским приликама које утичу на нашу књижевност. Доста нам је, за најближу цељ овога чланка, напоменути само и задржати у памети: да су сва лична усиљавања и у опште сви покушаји за промицање књижевности, под утицајем ових великих, општих, прилика и да се сва та усиљавања и сви ти покушаји могу да разбију, и хоће да разбију, о ове велике прилике, кад год нису подешена према њима, и кад год се не оснивају на правилном разумевању и схватању њих.

Будући под оваким утицајем, природно је што се наша књижевност не може да развија и да напредује онолико колико би желели њени пријатељи, и очевидно је, да у таком стању лична иницијатива не може да има врло сјајне успехе.

За то се у нас све више и увиђа колико су за просвету народа корисна разна *удружења*, и за то сви мислећи пријатељи наше књижевности и обраћају све више своју пажњу и своју сарадњу овим просветним врелима.

Колико је то истина, увидеће читалац кад прочита наш опис свих просветних друштава што у нашим крајевима покрећу и развијају књижевност и просвету у маси.

Ми овим описом отпочињемо наш књижевни преглед, у који ће доцније долазити претреси појединих, важнијих књига. Што се самог овог описа тиче, то имамо рећи да се нисмо ограничили само на добро уређена книжевна друштва, која раде у Београду, Новом Саду, Загребу, Целовцу, Љубљани, и т. д. и која већ имају своју историју, него смо се постарали да прикупимо сваку важнију здружену снагу, која у данашње време проноси светлост просвете по нашем народу, и да, ма колико, представимо све радове свију тих здружених снага.

Да нам ова слика неће бити највернија и најтачнија, то ми сами признајемо, али ми и не завршујемо овим чланком сав наш рад на овоме предмету. И даљи бројеви доносиће увек прилоге за тачно дознавање стања наше књижевности, па ће се свака празнина имати кад и да попуни. —

На реду би нам било да одмах споменемо *српско учено друштво*, које нам је најближе, но само уређење овога друштва упућује нас да не заборавимо на још један извор од куда долази нашој књижевности (у кнежевини Србији) много помоћи и много подржања. Мислимо саму српску *државу*, која новчано потпомаже и учено друштво а и иначе врши улогу обилатог „ферлегера,“ издајући толика научна дела (разуме се, то све за кнежевину Србију). Може се слободно рећи, да је мал не сва озбиљна

и научна литература кнежевине Србије јавила се на свет помоћу државном. Још од првих почетака нашег државног живота, па све до данас, налазили су књижевници потпоре за издање својих дела у саме државе. Поред чисто школских књига, јавили су се тако на свет и самостални, стручни научни послови, који се може бити никако не би јавили, кад би били остављени личном натезању писаца. И ако се у овом погледу по често грешило, и ако је пред *званичним* оцењивањем, а нарочито у пређашње време, често био уравњаван рад дубоке мисли и озбиљне штудије са радом плагијаторским и „практичним," опет се мора с пријатношћу споменути, да је државном помоћу изашло на свет све што ми данас имамо озбиљнијих и бољих, научних, књига.

Српско учено друштво установљено је 1842. године под именом „Друштва србске словесности" с главном цељи да ради на „ображавању српскога језика и распрострањавању науке на српском језику."

Том првом друштву српске словесности, помиње Стојан Новаковић као прве раднике: *Јов. Ст. Поповића,* познатог са своје драмске радње, *др. Јов. Стејића,* који је у нашој књижевности радио на „нравственим" и „природословним" наукама, *Косту Бранковића,* који је био професор „философије" и у том правцу радио и у књижевности. *Др. Ј. Шафарика* који и данас ради на историји и археологији словенској, *Дим. Матића* који је у први мах радио на праву, а доцније на педагогији и који као да је у последње доба оставио књижевност, *Гаврила Поповића* који је доста радио на нашој црквеној књижевности. *др. Николу Крстића,* који је дебитовао историјом и правом, и који тако исто у последње доба не показује нових радова и *Ђ. Даничића* који још једнако наставља своје стручне радове о српском језику.

Српско учено друштво прекинуло је своју прву историју у 1864 кад је било суспендовано, но је после опет оживело, а у 1869 израђена су нова правила по којима друштво има за цељ:

„Да обрађује и унапређује науке и уметности, а особито оне које се тичу српства и у опште јужнога словенства"

Овој цељи друштво, у главноме, одговара. У његовом органу „Гласнику" претежна је већина чланака који се тичу српства и у опште јужнога словенства. Као начело за одређивање шта ће ући у „Гласник", узето је: да се примају оригинални научни прилози, и нарочито за нашу историју и језик, преводи у опште да се не примају, осим ако не би били опет о српској историји

а преводи из специјалних наука да се не примају никако. У овом је по некад и грешено, јер су примани чланци који до душе нису преведени од речи до речи, али који су много ближи и најбуквалнијем преводу него оригиналном раду.

Српско учено друштво није самостално. Њему поставља министар просвете председника, а у правилима стоји, да је и библиотека ученога друштва саставни део народне библиотеке. Тако се оно налази под државном влашћу, али и ради тога добија годишњу помоћ од 1000 дуката, осим што има стан.

Од кад је основано (1842) па до сад, друштво је издало 40 књига „Гласника" (прва свеска изиђе 1847) год. и 5 књига „Гласника" II одељења, у коме су протоколи шабачкога магистрата, споменици о Шћепану малом и три књиге споменика из будимског и пештанског архива. Осим тога друштво је издало још доста других књига, међу којима, у последње време, Дреперову историју умнога развића Јевропе у преводу Мите Ракића.

У новије време највише подржавају „Гласник" својим радовима: *Ст. Новаковић*, *Ч. Мијатовић*, *др. Ј. Панчић*, *Владимир Јакшић*, *др. Ј. Шафарик*, *Панта Срећковић*, *проф. Витковић*, *Милан Кујунџић*, *Милан Ђ. Милићевић*, *Алимпије Васиљевић*, *Владимир Јовановић*, *др. Владан Ђорђевић*, *Нићифор Дучић*, *Алекса Спасић*, *Милош Милојевић*.

Али колико се могу похвалити добре околности у којима је српско учено друштво, толико се мора на жалост споменути да велика већина чланова сматра своје чланство као најспореднију ствар, и да је према напретку друштва кинески равнодушна. Потврђује се и овде она истина: да установа може само толико бити добра колико јој *људи* допусте. Разуме се, да сва одговорност за неурађено пада само на нерадне чланове друштва.

Матица Српска у Новом Саду. Основана је још 1827 у Пешти а 1869 преместила се у Нови Сад. Матица српска поникла је у са свим друкчијим приликама, него што су оне, у којима је наше учено друштво. Она није имала у први мах да се брине само за више научне интересе, него је била потреба да се осигура најпреча књижевност и да се помаже самој школи. Оно што је у нас радила сама држава — откупљивање школских књига и поклањање сиромашним ученицима — то је тамо имала да ради сама „Матица". Тако је њена цељ у постанку била у томе: да купује дела од писаца, да их о свом трошку на свет издаје и што мањом ценом продаје, да их *сиромашнијим ђацима поклања*, да важнија српска дела прештампава, да расписивањем награда подстиче књижевну радњу, и да издаје новине. — Види се одмах

колико је ту послова натрпано и види се да се то све неће моћи урадити. Поред тога још је „Матица“ све једнако до данас руковала и још рукује фондовима издајући разна књижевна дела (не увек најбоља) из једног, издржавајући питомце на страни из другог и т. д.

Према сразмерно слабој књижевној радњи, „Матица“ се више представља као велико трговачко друштво с просветном цељи. И ми не налазимо да је за то „Матица“ крива. Шта више ми би јој световали, да другим снагама остави и оволико књижевности колико до сад ради, а она да се ограничи на само руковање фондова, који лепо напредују под њеном управом и који нашој браћи преко, бар у просветном погледу, замењују „државу“.

Ако би то „Матица“ урадила, онда би се на сваки начин код Срба у Аустрији покренуло ново књижевно друштво, које би имало само да ради на књижевности, не трпајући све и сва у свој програм, и које би доиста могло више да уради.

Да књижевна радња „матичина“ не показује великог напретка, доказ је и у томе што поред све „рестаурације“ од 1864 не види се голем напредак. Тада је постављена као главна цељ, „да материјалном и умном снагом потпомаже, развија и распрострањава књижевност и вештину српску, а тим путем да подиже просвету народа српског.“ Па опет сав је напредак у неколико бољих чланака који су изишли у „Летопису“ за последње време. Може се рећи, да је напредак и у томе што је издаван књижевни лист „Матица“. Па шта је с тим листом?

Матица Илирска. Основана је 1842 у Загребу, приликом главне скупштине читаонице у Загребу, по предлогу грофа Јанка Драшковића, да се установи капитал за издавање класичких дела дубровачких а и осталих научних и корисних књига. До 1851 она је непрестано стајала под управом те читаонице, а по тад се одвоји као самостално друштво, и тако је радила с приличним успехом и уз доста добар одзив, све до 1873. Поједина дела која су изишла на свет помоћу „Матице илирске“ не ћемо сва набрајати. Спомена заслужује издање Гундулићева Османа и дела Станка Враза. А што јој највећу похвалу чини, то је пређашње издавање часописа „Књижевника“, који је под изврсном редакцијом Фр. Рачкога, В. Јагића и Ј. Торбара доносио честите расправе како у опсегу историје и језика јужних Словена, тако и у другим гранама данашње богате науке. Није мања похвала „Матици Илирској“ ни „Vienac“ *који њеном помоћу још једнако излази* и који је поред свога не увек најбољега забавнога садржаја у данашње

доба верно огледало целокупнога стања књижевности у Срба, Хрвата, Далматинаца и Славонаца.

Али је у последње доба и не непријатним узроцима „Матица илирска" почела оназађавати се, или бар, она не показује више напретка каквом се од ње надају.

Ми смо споменули да опадању књижевне радње „Матице илирске" нису узроци рђави. У самој ствари „Матица илирска" за то не показује живље радње, што имају друга друштва која су прихватила поједине послове које је до сада радила сама „Матица." Тако је *св. Јеронимско друштво* развило јаку радљивост на пучкој књижевности, а у чисто научном правцу напредује све сјајније *„Југословенска академија"*, те „Матици" престаје и потреба и могућност да и сама настави посао који је срећно отпочела и који је достојанствено довела до данашњега дана. Имајући за собом светлу историју, имајући уверење својих савременика, да је своје време и потребе познавала, „Матица" може сад уступити и своје научне и популарне радове друштвима која за то имају више снаге. И „Матица" је тако учинила. Још 1868 она је предала Југословенској академији редакцију својих књижевних послова, а 1873 држана је скупштина ради тога, да се „Матица илирска" према напретку и данашњим потребама хрватскога народа најбоље преустроји. На тој је скупштини остављено и старо историјско, доста неспретно, име „илирска" и напуштена је сва широка цељ, коју може да има каква „илирска" дружина па се обновила као „Хрватска Матица" која има смер:

1. Да шири корисне науке у грађанскоме свету.
2. Да унапређује лепу књижевност и уметност.
3. Да у невољи потпомаже заслужне писце и уметнике, претпостављајући своје чланове другима, нечлановима.
4. Да потпомаже удовице и сирочад добрих књижевника.

Овим је преустројством у неколико сужен и преиначен пређашњи круг радње, али се не може рећи да и овде није метуто више но што треба. Јер „ширити корисне науке у грађанскоме свету", „помагати лепу књижевност и вештину", „помагати књижевнике и њихове удовице и сирочад" — то су све засебни, и све велики послови; све је то тешко урадити, па се бојати да сувишност не упропасти и оно што би се, само, рахат могло урадити. На послетку, ми ни најмање не сумњамо у снагу „Матице хрватске," само примећујемо да се и преустројством од 1873 није постигло што се желило и што се говорило у самом честитом органу матичином — „Viencu." Што се тиче питања, на коју страну да окрене „Матица" своје послове, то, наравно, зависи од при-

лика које су нама далеке те за то недовољно познате. Ако би нашла уважења мисао „Vienca,“ да Матица искључиво помаже лепу књижевност и уметност, онда бисмо ми само изјавили да се нарочито у „лепим материјама“ ваља добро обазирати на ту прилику, што је Матица установа *хрватскога народа*, те се старати да и сва лепа књижевност матична буде подељена према потребама хрватскога народа. —

Матица Далматинска. Могло би се у неколико с правом рећи, да је сам факт што постоји далматинска Матица, на част и онима који су је подигли и онима који је одржавају, јер познате су несрећне околности у којима је толико времена био сав умни живот наше браће на мору. Под упливом талијанским стојала је и књижевност и сав друштвени живот. По талијанском угледу радило се све и српски елеменат изгледао је као неки непотпун ступањ талијанскога па се тежило доћи до потпуности — у овоме смислу! Да не развлачимо овај непријатан разговор, поменућемо само још речи историје српске књижевности (142 стр.). „Упоредо с перијодама цветања или опадања књижевности у Италији долазе перијоде цветања или опадања књижевности у Дубровнику и Далмацији“ [1])

У таком стању ствари може се замислити колико је добродошла установа једне дружине, која би будила у народу успавану свест, која би ширила народну књижевност и тако довела народ до висине на којој се тек налази и лична и народна срећа. И међу далматинским Србима било је још од ранијих времена покушаја у томе правцу. Још од 1849 био се заузео, заслужни, од скора покојни, *Божидар Петрановић*, те купио прилоге за оснивање књижевног друштва под именом „Матице Далматинске“ Али је тек 1862 године то друштво коначно основано. Друштвени се иметак ствара улозима чланова (улог је 30 фор.) и родољубивим прилозима. По једној белешци из „Vienca“ од 1871, видимо да је „Матица Далматинска“ имала те године 26.000 форината.

Матица Далматинска издаје календар сваке године и с добрим садржајем. Поред тога корисне и поучне популарне књиге.

Према приликама које јој заповедају да не пропушта ни један тренут и не губи ни један делић снаге, „Матица Далматинска“ не показује довољно рада. И политичке прилике, које се наводе као узрок томе, не могу да је оправдају ако јој још не налажу више пажње, више бриге и више рада. —

[1]) Ко хоће пространије о овоме да чита, упућујемо га на најближи извор. Историју српске књижевности. Ст. Новаковића. 1871, стр. 124 и даље.

Словенска Матица[1]) у Љубљани основана је 1863 и показала је до данас доста добрих радова. Она издаје редовно *Летопис матице словенске*, а осим њега брине се и за школу, издајући потребне школске књиге. Осим књижевног рада, Матица словенска има за цељ још и да помаже материјално словенске списатеље.

На крају 1865 године износио је иметак словенске Матице више од 7000 форината, а чланова је било до 800. —

Југословенска академија знаности и умјетности. Основана 1867 у Загребу. Основу је положио владика Штросмајер, али и осим његовога дара долазили су са свију страна прилози, те тако данас има академија близу 300.000 фор. Југословенска академија има за цељ да обрађује науку и уметност у свима њиним правцима. Она се не ограничава као учено друштво на саме југословенске ствари. И може се слободно рећи да је југословенска академија већ за првих 6 година рада показала да стоји на потпуној научној висини. Њен орган „Rad" доноси сваковрсне расправе из свију грана науке. Ми сматрамо и за дужност и за потребу да обратимо пажње наших читалаца на богат садржај „Rada." Нарочито заслужују спомена темељни радови Фр. Рачког: *О покрету на словенском југу концем XIV и почетком XV столећа* (у свескама II. III и IV) даље од истога, историјска расправа о *богумилима и патаренима* (VII. VIII и X св.); радови *Ђуре Даничића* о српском језику и његове књижевне критике; филолошки, литерарни и критички послови *дра В. Јагића*; историјски радови *М. Месића* и *С. Љубића*; историјски, правни и критички радови *дра В. Богишића*; јестаственички радови *Љ. Вукотиновића*, *Ј. Торбара*, *Шлосера* и *М. Секулића*; правнички радови *дра С. Љубојевића* и *дра Петрановића*; изврсни географско-историјски и критички радови *П. Матковића*: *прилози к трговачко политичкој историји републике Дубровачке* (Rad. *VII*) и *трговински одношаји између Дубровника и средње Италије* (XIV и XV.) и т. д. Осим ових и других послова доноси још Rad скоро у сваком броју и критичне „књижевне обзнане."

Осим „Rada" академија издаје још „старине" у којима су омањи књижевни споменици; за тим критичну збирку старих спо-

[1]) Већином су словенска књижевна друштва под именом „Матица"; тако, осим поменутих има још „Матица Словачка" (основана чисто личним трудима заузимљивих и родољубивих Словака, има она већ на 42.000 форината капитала и ради обилато и мудро,) Матица Чешка. Матица Моравска, Матица лужичко-српска, Матица галичко-руска. О свима овима ми не говоримо у овом чланку, коме је цељ да покаже књижевна друштва у Југословена.

меника и најпосле још дела старих „хрватских“ (дубровачких и далматинских) писаца.

Споменули смо већ како је у југословенске академије и редакција књижевних послова „Хрватске Матице“

Високи научни карактер југословенске академије и допринео је, уз родољубље и жртве појединаца, те се у овој години дошло до онога што се одавна желело и припремало — до оснућа *универзитета* у Загребу. Сама установа универзитета допринеће од своје стране да југословенска академија, имајући овако више побуда и више потребе за рад, још светлије и енергичније настави своје послове.

Хрватски педагогичко књижевни збор. То је задруга честитих хрватских учитеља, који су у први мах били склопили једно друштво за издавање збирке стручно педагошких и опште образованих дела. Почетак је учињен *Дидактиком* Коменскога. Осим самог педагошког књижевног рада, имало се у цељи и оснивање „педагогијске библиотеке за пучке учитеље.“ То коло учитеља отпочело је издавати и „Napredak“ честит педагошки лист који и данас излази. Доцније се из тог учитељског друштва сформирао данашњи „хрватски педаг. књ. збор“ који издаје осим „Напретка“ још и „Смиље“ намењено за поуку деци. Осим та два листа издаје хрв. пед. и књ. збор још и поједине педагошке списе, који се увек одликују и погођеним правцем и ваљаном израдом и лепом формом приказивања.

Кад се прегледа овај скорашњи рад, онда се може рећи, да је ствар наставе у добрим рукама код Хрвата и онда се само може зажелети, да се и у српској педагогијској радњи отворе и нови путови, а и да се оно што се почело радити, ради с много више пажње и озбиљности, него што је, на жалост, у самој ствари.

Друштво св. Јеронима у Загребу. Поред југословенске академије, стоји ово друштво као посредник између народа хрватскога и науке. Друштво св. Јеронима има за цељ да раширује у народу корисне књиге, писане популарно и угађане према потребама народа. Имање друштвено састављају улози чланова и приход од продатих књига. Сваки члан плаћа годишње(?) 5 форината и после добија бадава све друштвене књиге. За кратко време друштво је издало и растурило у народ приличну гомилу књига. Не имајући довољно простора, ми овде напомињемо само неке од тих књига, да би се ма колико видио сам правац друштва. Тако су: „Пијанац“ од Мијата Стојановића (који ради много и добро у „Napredku“), „Учитељ Добрашин“ приповетка пуку од И. Трнског. „Млада Мајка“ по ческом, „Животиње наше и туђе“

(с лепим сликама) од М. Кишпатовића, „Повјестница хрватскога народа“ од Симона Баленовића и т. д. —

Слично св. Јеронимском, постоји у Словенаца **Друштво св. Мохора**, које има таку исту цељ у словенском народу, и које показује да је потпуно дорасло своме позиву. Друштво св. Мохора има самих камата до 16000 фор, а чланова је имало још 1870 год. 16.521. С толиким бројем чланова, с толиким каматама може се урадити доста. Па при свем том свећеници словенски још налазе да је и њима дужност заузимати се и растурати књиге друштва св. Мохора, и они су доиста од велике помоћи друштву Ја мислим да наши свећеници *у начелу* не одобравају никаку књижевну радњу, а иначе би се они савили ваљда око неколико књига и сигурно не би допустили да католички свећеници, у земљи где се са високог места нерадо гледа словенска књижевност, учине више за њу, него што чине они у земљи слободној и „православној.“

Српско лекарско друштво. Основано 1873. у Београду, оно се већ потпуно организовало и ушло у рад. Прва свеска *Арчива за српско лекарство* сведочи озбиљну пажњу с којом се ради у овоме друштву. И ако стручна физиолошка и медицинска питања нису предмет о коме треба српска књижевност да што пре искаже своје мишљење, опет се може с радошћу поздравити овај рад, који је претеча српској стручној јестаственичкој књижевности, а може бити и први корак к оснивању српске медицинске школе.

Осим српског лекарског друштва, које је састављено од лекара кнежевине Србије, постоји „Друштво словенских љечника“ у Осеку и „Збор љечника краљевине Хрватске и Славоније“ у Загребу, која су оба још у добу организовања и прикупљања, али на чије се радове можемо у скоро надати.

Бугарско књижевно друштво. [1]) Основано је, мислим, 1871. у Браили. Заслужује да се спомене, како је за најкраће време скупљено самих родољубивих поклона на 95.771 франак. Богати трговци бугарски ту су показали да могу употребити своје прикупљене новце и на послове који не ће донети профит и који не ће увећати кесу појединаца, али који су први кораци великог

[1]) Без тачног познавања бугарске књижевности не може бити ни тачна описа данашњега стања југословенске књижевности. За то ми много жалимо што о бугарским књижевним и просветним друштвима не можемо за сад јавити више. Међу тим, ми ћемо се старати да у скоро изиђемо пред читаоце са пространијим описом бугарске књижевности и са више и тачнијих вести о књижевноме покрету у њих у данашње доба.

историјског посла, први кораци за „профит“ целога бугарскога народа. Ја знам да би моји читаоци радо чули имена појединих приложника и суме које су приложили, али ја их молим да се стрпе до прилике (зар ће је бити кад год?) кад почну и српски трговци радити тако исто, па да прве примере родољубља виде у својих рођених сународника.

Бугарско књижевно друштво издаје *Периодическо списаније*, које излази под уредништвом В. Д. Стојанова и коме је садржај у главноме као и првих наших „Летописа“ а у неколико и „Гласника.“ Поред историјских чланака и историјских прилога, има ту и народних песама и приповедака, а и вештачких приповедака. Оскудица организоване књижевне радње заповеда овакав измешан садржај.

Не упуштајући се далеко, још ћемо споменути да књижевности бугарској данас велику услугу чини *књижара Данова* у Рушчуку која је раширена по главнијим местима у Бугарској. Осим тога има као неки центар за књижевну радњу „*Свободина*“ *штампара* у Букурешту, а у Цариграду (где има 100.000 Бугара) има *читаоница*.

И **Дубровачка читаоница** заслужује да се спомене као мала дружина која не губи из вида потребе књижевности, већ им посвећује свој забавни књижевни лист „*Дубровник*“, који излази 6 пута на годину.

Не радећи поглавито за књижевност, али радећи књижевношћу постоје *Господарско* (пољо-привредно) *друштво у Загребу* и *пољопривредно друштво у Београду*. Колико радња ових друштава долази у помоћ самој књижевности пољске привреде и природних наука, можемо рећи да „*Господарски лист*“ орган господарскога друштва, има доста обилат теоријски садржај и да доста довољно раширује резултате природних наука колико долазе у његову струку и колико их иначе, као претпоставке своје науке, мора да изнесе. То се све не може поновити и за „*Тежака*“ нашега пољопривреднога друштва, ма да се овим не „дерзава“ посумњати у интелигенцију самога уредништва и најискреније се жели напредак како књижевности пољске привреде тако и самој пољској привреди, која је може бити у далеко већој свези с књижевношћу него што се мисли.

Остало би нам још да споменемо београдски *Коларчев фонд* који српској књижевности даје 100 дук. годишње, и за који би смо желили да више пази на избор дела која помаже, и да се стара да у списку дела, помогнутих или издатих Коларчевим фондом, не буде ни „буквице блаженства“ ни сијасет различних

праваца. Међу тим мора се признати и то, да је много више пута избор био срећан и да је Коларчев фонд помогао добре књиге као што су *Боклова* (недовршена) *Историја цивилизације, Демократија у Америци* (II. свеска је само награђена) *Хеклова историја постања*, која ће у скоро изићи, и т. д.

Ми не бисмо имали потпуну слику удружених снага које раде за бољитак наше књиге, кад бисмо се ограничили само на ово што смо до сад изнели. Под истом рубриком: *Књижевне и просветне дружине*, ми имамо да ставимо још коју групу.

Тако се не може пропустити без спомена, што је *одбор народног позоришта* у Новом Саду издао до сад приличан *зборник позоришних дела*, у коме изворне драме надмашују преведене. Надати се, да ће овај зборник излазити и у напред и да ће увек доносити добре саставе. Па ни хрватско позориште не заостаје у овоме погледу. „Одбор хрв. народнога казалишта“ отпочео је од 1871 издавати такав исти зборник хрватскога казалишта, који има две цељи: да изнесе у хрватском преводу дела великих појета и да изазове рад за позориште и на другим местима (Vienac. 7. Јан. 1871). Не треба изгубити из вида овде ни то да се неколицини из Загреба и Новог Сада може учинити позориште далеко потребнијим него што јесте, а да се у самој ствари може бити баш на „животном месту тела“ народног та потреба не осећа ни најмање. Него ово остављамо, што веле политичари, као „отворено питање“.

Кад смо споменули Загреб и Нови Сад, онда да споменемо да се и у Београду, где је позориште „надлежатељство“ и где оно има своје „управитељство“, хтело издавати неки зборник позоришних дела — али је на томе и остало до данас.

Осим позоришта ваља нам споменути *штампаре*, које су постале и потребом политичном и потребом књижевном, и које се не утопљавају у лични профит газда, него су подигнуте заједничким улозима ради поузданије и живље књижевне радње. Тако је у Загребу основана „дионичка тискара“ која издаје „Обзор“ а одкако је „Матица илирска“ оставила „Vienac“ од тада и њега издаје дионичка тискара с помоћу 800 фор. од „Матице хрватске.“ У Новоме Саду „Српска Задружна Штампарија“ издаје српски политички лист, „Заставу“. У Крагујевцу штампара је издавала „Јавност“ и сад „Глас Јавности“. Поред тих новина она је још издала и неколико политичних брошира. У Београду се ту скоро склопило друштво које смера да на акције скупи велики капитал (10000 дук.) којим ће купити штампару и отпочети

рад. Правила тога друштва, штампана су и одобрена, али шта је даље — то још не долази у историју.

Много више пажње заслужују *јавна предавања* која су од времена на време била приређивана у Загребу, Новом Саду, Карловцима, Варадину, Панчеву, на Ријеци, у Београду. Од свију ових предавања, која су се метеорски појављивала, највише важности имају она у Загребу, која су била, како се види, много правилније уређена и припремљена, а по правцу беху одређена за женскиње. Предавања у Новом Саду била су поодавно, и већ би се могла опет поновити. У Београду беше управа читаонице приредила још прошле године неколико предавања, на која се увек било скупљало врло много гостију. Али је тај покушај био спречен и ево већ година и по, како се у Београду ћути.

Само за чланове „грађанске касине“ још има по некад говорнице, са које слушају и приповетке о неопојаном гробу и кемичке теорије с експериментима и и — — немају баш ни они много шта чути. И грађанска касина оставља мало по мало своју једну страну, па се претвара у обичне наше беседе (без беседе). Него ја се бојим да се не огрешим о „грађ. касину,“ па за то да је оставим.

Кад бих хтео да прикупим што више доказа о томе „како је у нас јавна свест, хвала богу, већ довољно развијена,“ ја бих могао да набројим све оне силне беседе што су се држале у Србији по окружним варошима, у којима се нађе какав „омладинац“ практикант или писар, па привуче „јавно мњење“ дотичне поштоване вароши и склони га на оснивање каке читаонице, која после даје беседе. Ја велим да бих могао, али ја то не ћу. Обично се већина таких беседа „одигра“ уз месојеђе, кад је расположење већ знате какво, и обично сс после „беседа“ настави у облику дописа у београдским политичким новинама, па се на свршетку дође тамо где се није хтело ни поћи.

Него ове „беседе,“ ови занимљиви покушаји, који тако за час устају и опет падају, а у којима се без сумње види могућност за какав рад већи и кориснији, те беседе као да су опомене времена свакомe оном, који би знао да предложи паметнији рад тој снази која се данас троши у несмисленим дописима и некорисним „беседама“ и која би, боље упућена, боље и радила.

Док смо ми још радили овај чланак, израђен је пројект за уређење једнога књижевнога душтва у кнежевини Србији. То је *друштво Чупићеве задужбине*.

И ако још немамо пред собом свршено дело, мислимо да нам ваља рећи неколико речи о кругу рада који би, по нашем мишљењу, требало да има то друштво.

Пред нама је пројект, из кога видимо да је друштву задатак: *издавање корисних просто писаних дела за народ*. У даљем објашњењу задатка стоји: да ће се издавати поглавито дела којима се осветљава и потпомаже вршење позива родитељског и грађанског, којима се подиже родољубље, љубав к отаџбини и дужности, к усрдном труду и раду, и у опште таке просто писане књиге у којима би се налазиле сваковрсне поуке за најшири круг читалаца да би их могао разумети ко год зна читати.

Како се о књигама школским и стручно научним брине у нас сама држава; даље како учено друштво, бар по своме уређењу, ради на историји српској и југословенској и у неколико прихвата послове самосталнога истраживања; тако се већ *друштву Чупићеве задужбине* одваја особити посао — посао популарне књижевности, које се и спомиње у пројекту, и које ми желимо да остане увек и у самом уређењу.

Кад смо ми рекли да се друштву *одваја* особити посао, онда смо имали у виду потребе наше књижевности, која у популарно писаним делима највише оскудева. И друштво Чупићеве задужбине имаће само да се стара како ће се најбоље уредити те да ову цељ достигне. Ми признајемо да то није посао лак. Има толико друштава која врло јасно изнесу своју цељ и врло лепо напишу своје статуте, па при свем том главни посао, ради кога се друштво скупило, опет остане на двојици, и тројици, који би га радили да и није друштва. Не би лепо било, да и друштво Чупићеве задужбине буде принуђено да после годину или две измишљава изговор којим би се оправдавао његов нерад.

По завештају покојнога Чупића, за друштво има министар просвете да изабере првих дванаест чланова, па ови као дружина бирају даље нове чланове и улазе у посао. У пројекту стоји да ће се још „обичним начином“ бирати људи, „који се одликују у струци књижевности која је као задатак друштву постављена“. Да ово не би изишло на ограничење, ми бисмо желили да дружина прикупи у своју средину све пријатеље књижевности, од којих једни могу помоћи радом, а други растурањем књига и т. д. У овоме погледу најважније је пазити какви ће се људи примати у чланове, и наћи посао свакоме члану. Без сумње ће дружина изабрати за своје чланове све оне свећенике и учитеље и трговце српске, за које се може рећи да још нису потонули

у најобичнији живот, и да још имају побуда за рад којим се носи видело у народ.

У прво време дружина ради с капиталом од 6000 дук. колико је остало од Чупића, али не може се сумњати да тај капитал неће и растити, макар самом продајом књига. Држимо да се не би врећала воља честитога покојника, кад би се његов завештај узео као основа дружини под његовим именом, па се потражило начина да се дође још до много већег капитала. Таких начина има сијасет. Да не рачунамо родољубиве прилоге толиких наших сународника који ће једва дочекати да се добрим делом одуже своме роду, могао би се као правилни приход узети *приход од улога чланова.* На том је начелу основано и друштво св. Мохора у Целовцу, где члан плаћа годишње 1. фор. па за то добија сва издања друштвена за ту годину. И српска уједињена омладина узимала је известан улог од својих чланова, па им за то давала књиге. Ми мислимо да какав мали годишњи улог, на прилику: највише 1 талир, не би одвратио пријатеље наше књижевности од *друштва Чупићеве задужбине.* А уредило би се на сваки начин која се сума не сме трошити, и, наравно, то би била сама завештана сума. Ако би се ово уважило, онда би друштво Чупићеве задужбине, осим 400. до 500 дук. интереса од капитала, могло да потроши годишње може бити још толико. а што даље то све више, од улога и прилога.

Са таком већом сумом, оно би тек и могло осетно користити нашој књижевности.

Андра Николић

Позоришни преглед остао је за другу свеску нашега листа, јер и ако смо преко одређене величине пустили читав табак више опет позоришни преглед није могао у ову свеску ући.

Уредништво „Отаџбине.“

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ

историјска студија

I

Последња политична дела и смрт Стевана Високог

И пре Косова народна држава српска средњега века носила је у себи клицу политичке и друштвене слабости, али јој је тек на Косову задана самртна рана. Од Видова дана 1389 год., снага је српскога народа изнемагала а млада отоманска царевина јачала је бујно из нутра и с поља. Првих 15 година после битке косовске народ, киван и жедан освете, жудео је за тренутком, у који ће „покајати царство на Косову.“ У таквом душевном расположењу народи врло лако прецењују своју снагу. И наши стари, који остадоше одмах иза кнеза Лазара, тврдо се уздаху да ће ускоро истребити Турке. Ватрена жудња није давала места хладноме рачуну. Један писац, на сву прилику из онога доба, говорећи како Турчин *„иде као звер, ричући као лав и тражећи да прогута стадо Христово и да учини да отачанству нашем не остане ни спомена“*, додаје с грозничавом самопоузданошћу: **„Нь слага себе трьокаꙗнын и вь малѣ потрѣблѧють се оть ȥемлѥ сь шоумомь паметь ѥго.“** (Гл. XXI, 157). Али већ с почетком XV-ог века сви знаци које опажамо дају нам мислити, да је међу вођима народним почела да преовлађује мисао, да само у савезу с дру-

гим хришћанским државама, а пре свега у савезу са суседима, може српска држава да оствари задатак, који се истина ње највише и непосредно тицао, али је већ онда постао општи задатак целој Европи. Најбоље је сведочанство томе цела спољашња политика деспота Стевана.

Како не мислимо да овде пишемо живот Стеванов, то се не можемо ни упуштати у појединости те политике. Али нам је рад разумевања догађаја, који под Ђурђем долазе, потребно да бацимо поглед на главна политичка дела последњих година Стеванове владе.

Изгледа као да се Стеван последњих година свога живота побољевао. „**Благоугьстиваго же деспота Стефана постиже множаю болесть ножнаю, югоже изь давьна страдавше**“, пише Костадин. Било како му драго, ако он није имао физичких узрока да помишља на своју смрт, свакојако је имао узрока политичких за то, и он је заиста на ту могућност помишљао.

Па какви су му се погледи отварали на таку помисао? Веома смутни. Све што се знало о турској политици стављало је изван сваке сумње да ће Турци заузети Србију чим он заклопи очи. Не заузму ли је случајно они, заузели би је Маџари, који од старина полажу некаква права на њу. И једнима и другима посао би олакшала та неприлика, што Стеван није имао деце, и што најближи његов сродник, Ђурађ Бранковић, нема баш тако јасна и освештана права на престо и што као син Вука Бранковића не налази у свима круговима народа искрене симпатије. Стеван је имао пред собом огроман задатак. Ваљало му је у приликама веома тешким пронаћи начина, да се одбију Турци од Србије, и придобити јамства за опстанак српске државе. Он је мислио да тај задатак постигне радећи у три правца: прибавивши унутра у земљи признање Ђурђу Бранковићу као наследнику на деспотском престолу његовом, дакле признање нове династије од стране народа; — прибавивши признање то и од најмоћнијих суседа, и на послетку осигуравши Србији алијанцију таких суседа за одбрану од Турака.

У оној првој цељи видимо Стевана где године 1425 сазивље сабор државни у Сребрницу. „**И тоу**“, пише Костадин, (1) „**сьвираѥть сь патриарьхомь сьборь чьстьныхь архиіереи и благородныихь вьсѣхь властеи же и вьсѣхь изьбранѣихь и благословлаѥть того сьборомь на господьство глаголе: оть ныни сего познаите господина вь мѣсто мене. Ѥгоже и молитвьствовьные роукь вьзложеніимь, таже и вьсѣхь оклинаѥть иже вѣрномь ѥмоу быти. Проклинаѥть же хотєщих невѣрство кои вьздвигноути.**“ Мавро-Орбин вели, да је те године Стеван Ђурђу дао Зету, у коју се овај одмах у Августу исте године са женом и децом одселио. (Regno degli Slavi, 296). Поред других побуда Стеван је хтео тиме ваља да још и да обнови стару практику по којој су престолонаследници српски имали Зету у апанаж. Може се рећи да је сребрнички сабор унутра у земљи обезбедио опстанак новој династији. Властела и духовенство у необично тешким приликама остали су до смрти, па и после смрти Ђурђеве, верни заклетви, коју су му пред Стеваном положили.

Да појмимо начин, на који је Стеван гледао да постигне оне друге цељи, ваља да се мало обазремо на одношаје његове земље према другим суседним државама.

С Грцима је Стеванова држава била у пријатељским одношајима. Али византијска је царевина у оно доба спала само на Цариград, непосредну околину цариградску, неколика острва и неколике земље у Пелопонезу и Мореји. Далеко од тога да буде коме другом потпора, грчки је цар путовао по западној Европи, молио за помоћ и зарад те помоћи готов био да пристане на унију с католичком црквом. Грци су могли да праве корисну диверзију у случају рата између Србије и Турака; али да даду такву по-

(1) Цитате из живота деспота Стевана од Костантина философа узимам из једног старог рукописа који је својина г. Дра Богишића, а који сам добротом г. Ст Новаковића имао прилику да видим. Многозаслужни академик г. Јагић спремио је да се у Гласнику нашег ученог друштва штампа живот деспотов од Костантина, послуживши се старим једним рукописом одеске универзитетске библиотеке а и оним што има г. Богишић.

моћ да се Србија на њу потпуно ослонити може, то нису били у стању.

Албанија и Бугарска биле су притиснуте турском силом. Влашка је била без реда дакле и без моћи; једне године прегажена турском војском, друге године као вазал угарског краља, треће године с превратом у земљи. Остају још краљевина босанска, република млетачка и краљевина угарска.

Деспоту Стевану као и позније деспоту Ђурђу чинило се да није могућно да са краљевима босанским савез начине, а још мање да такав савез даје јамства за успех. Факат тај ваља дубоко да сажаљевамо, али га са гледишта ондашњих прилика можемо објаснити. Пре свега стојала је на путу династичка суревњивост. И босанска династија као и династија на деспотском престолу српском претендовала је, да је огранак лозе Немањића и да је по томе једина права народна династија. И једна и друга трудила се сваком приликом да дохвати што већи део српске земље под своју власт, и нарочито су босански краљеви вребали сваку згоду да од деспотове земље заузму Сребрницу и њезин крај до Дрине.

Осим династичке суревњивости сметало је таквоме савезу и то, што босански краљеви признавши круну св. Стевана за сузеренску, нису имали довољног самоопредељења. С друге стране лако је било претпостављати, да би политички савез с Угарском а ради одбране од Турака, везујући краља угарског тим самим везивао и краља босанског као клетвеника круне св. Стевана.

Али има још нешто треће што објашњава оскудицу српско-босанског савеза. У босанској је краљевини петнаестога века срце постало труло. Више него и у коме другом крају српских земаља у Босни је деморализација преотела мах и дубоко захватала. У њој већ више није било чистог и ватреног родољубља. Себичност и издајства ту су на дневном реду. Настала су била „времена усилиа и смеће“, како Дубровчани онога добу пишу. „Ово сада пишу вре-

мена мимошастна, *времена смрти и невољ*", вели летописац Шимун Климентовић, помињући догађаје XV-ог века у Босни. Да је она у првој половини тога века заиста била позорница „смрти и невоља", може да се види већ и из меланколичког садржа Климентовићева летописа: Година 1396. тада умре Дабиша, други краљ босански, убише га Бошњане; — год. 1405 тада изагнаше Бошњане Остоју краља из Босне; — год. 1409 цесар Жигмунд приде у Босну; — 1415 тада побише Турци Угар у Босни: — 1416 тада умре Хрвоја Херцег; — 1421, тада убише Бошњане Петра на Дрчу; — 1433 тада изагнаше Бошњане краља Твртка из Босне и та беше други Твртко; — 1434 тада убише Бошњане тога истога Твртка другога краља босанскога; — 1448 тада побише Србљи Томаша краља босанскога; — 1460 на дан 10 Јуна тада убише Томаша краља босанскога; уби га Радивој брат његов и син његов Стипан Котрмановић; — 1462 тада Махомет цар Турски узе Босну." (Аркив за повест. југосл., IV, 33).

Овакав се летопис може написати само о ономе добу народном, у коме је истинито родољубље изумрло.

Него у Босни онога доба не само да није било оних врлина, које су потребне па да се самосталност и напредак народне државе осигура; у ње није било, или у ње је тек врло мало било оних основних врлина, које држе кућу и друштво, и управ што овога није било, није могло да буде ни онога првог. Међу људма у приватноме саобраћају нестало је било поверења и поштења. Дубровчани се једнако жале на своје дужнике по Босни. Разбојничка нападања на путнике и трговачке караване учестала су се. Босна је изашла на рђав глас по целоме свету као земља, у којој се тргује „**людсцѣми мѣси.**" Било је босанске властеле, која се није устезала да чељад своју продаје у робље, да их латински трговци носе преко мора у Мисир и варварске земље у Африци. Што је најглавније, извор све друге чистоте, извор друштвених и државних врлина, темељ друштвене и државне зграде, — фамилијарни живот замутио

се и пореметио се. Нестало је верности међу мужем и женом. Ванбрачно рођени синови краљева босанских потресају већ и онако усколебану Босну претензијама својим на престо. Велики војвода русага босанскога Стефан херцег Косача, јавно саблажњава свет својом наложницом Цецилијом. Према оваквим појавима у највишем кругу друштвеном, није чудо што налазимо да год. 1446 папа Евђеније пише како у Босни има свештеника „који јавно живе са женама и који простом свету говоре, да се и у незаконитом браку може живети.“ (Аркив, II, 27. — Katona XIV, 494.).

Нису ли ово доста јасни знаци државне и друштвене трулежи у Босни XV-ог века?! И опет још нисмо потпуно нацртали оно време „смрти и невољ.“ Босна је била у жестокој грозничавости. Папини инквизитори не дадоше јој да дахне душом. Већ двеста година, како се католичанство бори у Босни с православљем и патаренством. Факт је да је католичанство постигло огромне успехе и управ у овом XV-ом веку пригњечило је оне две вере. Али радећи на католичким целима и католичком ревношћу римски су инквизитори поткопали темељ хришћанских начела у Босни. Уместо узајамне љубави, православни, католички и патаренски хришћани гледали су један на другог и прогањали се дубоком и горком мрзошћу. Цељ је католичке пропаганде била јединство цркве босанске; — њезин резултат је био раздор и разједињавање друштва босанског и пропаст државе босанске.

На сваки начин, Босна у којој је нестало верности међу мужем и женом, ослабило поштовање међу децом и родитељима, нестало поверења и поштења међу људма у свакодневном саобраћају, нестало лојалности према владаоцу и љубави према отаџбини, Босна у којој властелин продаје сељака на јавноме тргу а свештеник учи народ да је и незаконит брак дозвољен, и у којој се три хришћанске вере мрзе и гоне душмански, — таква Босна нит' је могла сама собом предузети какву велику народну политику, нит' је могла послужити за ослонац таквој политици.

Млетачка је република била прва морска сила онога доба. Поред огромног богаства, велике флоте и славних морнара, Млеци су имали живог интереса да се сузбије сила турска. Али по несрећи Млеци су већ ушли били у периоду моралнога опадања. У ономе времену, у коме би ваљало да се напрегну да сачувају што имају, Млецима је овладала несавладљива грамжљивост, глад за комадом земље својих суседа. Уместо да потпомогну Грке и Србе у борби с Турцима, они се трудише како да заузму коју стопу њихове земље. У историји млетачкој једва да има жалоснијег листа, од онога, на коме је забележено, како су од битке косовске дохватили све стопу по стопу Баошине државе. Мито, превара, насиље, издајство, — свако је средство Млецима добро било, само да добију и у својој власти одрже Скадар и излаз Бојаном на море. Због Баошине државе Стеван се заратио био с Млецима и већ пет година како с њима ратује с променљивом срећом. Али не желећи да дуже троши снагу своју око једне ствари више потчињеног значаја, и имајући пред очима велику ону цељ да прибави пријатеље опстанку Србије, Стеван се одлучио да се измири с Млецима. Ђурађ, под заповешћу којега је српска војска оперисала противу Скадра, упусти се у преговоре за мир почетком лета 1423 год. Занимљиво је видети с коликом обазривошћу обе стране те преговоре воде. Млечићи су били препредени дипломати, али су у Ђурђу нашли човека, са свим дорасла да се с њима надтиче. Од уговора, допуна и накнадних тумачења имамо читав низ докумената. Вид. Acta Arch. Ven. II, документи 181 до 193. Први је уговор између пуномоћника обадвеју страна потписан 12. Августа 1423, а ратификација је Стеванова тек од 25. Јула 1427 (Acta II, 201 и 258). За нас је од значаја да знамо, да је Скадар и Св. Срђ остао у власти Млетака, но с тим да се од прихода њихова даје Ђурђу годишње по хиљаду дуката; да су Бар и Улцињ враћени Србији, и да се једном тачком Млеци обвезаше *да српскоме владаоцу допусте да у Млецима може набавити*

галије, ако би му затребале у рату с Турцима или с киме год. (Acta II, 211). Овај последњи услов издаје ако не најглавнију а оно бар једну од најглавнијих мисли са којих је приступљено к мирењу с Млецима. Осим свега уговорено је да Млеци приме како Стевана тако и Ђурђа са синовима и у опште наследницима у грађанство своје (ibid.) Тим је начином осигурано било (колико се у опште у напред осигурати може), пријатељство једне од најважнијих сила онога времена новој династији српској. У ратификацији уговора од 3. Фебр. 1427 год. (Acta, II, 270) дужде млетачки помиње Ђурђа не само као нећака, већ као сина Стеванова (nepotem ac filium suum carissimum), што другим речма значи признаје га као пресумтивна наследника.

Да се окренемо сада к Угарској и да покушамо појмити Стеванову политику према њој.

Још у добу пре Немањића, Маџари су жудели да Београд с Мачвом и Браничевом у своју власт добију. Око Београда и Браничева крвавили су се најпре с Грцима а после с Бугарима. У та времена, у којима су и Срби имали да се боре с Грцима и Бугарима, Угри су радо ступали у савез са Србима. Ово изреком спомињу византијски историци Кинам и Нићета Конијат. За извесно се може сматрати да су у средини XII-ог века, док је у српским земљама унутрашња борба међу жупанима трајала, Маџари држали Мачву и Београд. Још је извесније да је Немања, чим му је испало за руком да уједини *„погибшују своју дједину,“* присјединио те земље новој српској држави. С почетком XIII-ог века већ налазимо столице српских владика у Београду и Браничеву.

Несрећом по интересе обе земље, Угарска се није хтела да задовољи да јој Сава и Дунав буду природна граница на југу. Први члан њезине политике према Немањићској Србији био је да јој отме Београд с Мачвом и ако може бити с Браничевом. Отуда сукоби између Србије и Угарске кроз прве две трећине XIII-ог века. Услед ове политике угарска се застава истина по кадкад побијала све до

самих рудничких планина, али се толико исто пута и српска застава побијала на обали Драве и носила далеко по тамишким равницама. Последњи резултат те политике био је, да нити је Угарска осигурала себи Мачву, нит' Србија себи Срем, а међу тим унутрашње консолидовање и једне и друге младе државе доста је патило.

Ово као да се на последку увидело и с једне и с друге стране. Краљ српски Урош велики и краљ угарски Владислав IV, пронашли су згодан начин да реше „мачванско питање“. Син Урошев Драгутин ожени се Катарином, ћерју краља угарског, а са њоме доби Срем, Мачву и један део Босне, тачније рећи, доби право које је Угарска на те земље полагала а Србија јој одрицала. Може се рећи да од прилике од године 1265 до 1336 мачванско питање није изнашано на средину. Међу Србијом и Угарском владао је мир. У те године пада велико раширење српске државе према југу и истоку и унутарње ојачање српске краљевине у толикој мери, да у самоме Цариграду политички духови кандидоваше српског краља Милутина за престо византијски — Нити су мање пробитачне биле по Угарску те године мира и пријатељства са Србијом.

По несрећи Драгутинови синови помру без мушких наследника и мачванско питање опет изађе да буде ако не прави узрок а оно бар претекст за сукобе међу Србијом и Угарском. Особито кад на престо угарски дође даровити и частољубиви Лудовик велики, а на српски не мање даровити и частољубиви Душан силни! Последице су биле исте које и пре; угарска војска продирала би до рудничких планина, српска би је војска опет гонила по кад кад далеко преко Саве и Дунава. Угарска за живота Душанова није добила Београд, а изгубила је много у ефективности своје политике у Далмацији према Млецима и у Италији. Србија није ништа изгубила на северу, али непријатељска Угарска била је као олово на крилима орлова, с којима је Душан полетао к Цариграду.

По смрти Душановој Урош је имао да издржи сукоб

с Угарском због старог питања мачванског. Ствар се расправила како се чини тиме, што је негде на другој страни исправљена граница српска према Угарској. Мачва с Београдом остала је у српској држави. Али по убијству Урошеву Угарска употреби нереде у Србији те заузме Београд. Лазар желећи да васпостави ред у земљи најпре се измирио с краљем Лудовиком на основи тој, да свак задржи земље како се тада затекло. Шта више са свим је за веровање што неки историјски извори тврде, да је Лазар с угарском помоћи савладао Николу Алтомановића. Но кад Лудовик умре и кад је већ неки ред у земљи утврђен био, Лазар је повратио од Угарске српске земље које је Лудовик заузео био. Кажу да је Лазар тада дао разрушити до темеља Београд, желећи да не буде више тога места око којега су се Угарска и Србија толико крвиле. Пред навалом турском српском се владаоцу силом наметала потреба, да Србија са стране Угарске буде са свим сигурна.

Ово је довде сумарни поглед на политичке одношаје Србије и Угарске до деспота Стевана. Кад је кнез Лазар још пре битке косовске имао основа да помишља на алијанцију с Угарском, много је више основа за то морао имати син његов Стеван *после* битке косовске. И заиста одмах првих година после Косова, ми га већ видимо где покушава да се наслони на Угарску. Али је за то још сувише рано било. Бунтовни неки властели сами га оптужише султану да хоће да подигне Угре на њ. И у самој Угарској ствар још није била зрела. По карактерној својој отворености Стеван је сам исповедио султану какву је мисао имао, „**ѣко ѩже отъ слоужбы царьствиꙗ твоѥго отьстоупить и Оугромь дроугъ быти**“. Даље Стеван вели како је расмотривши ствар с нова, нашао да није умесна и како се сетио клетве своје султану, па с тога долази да му се искрено исповеди и да му живот свој у руке стави. (Костадин, ла҃.) Него ови први његови политички импулси нису се тиме сасвим угасили; они су и даље у њему тињали, јачајући сваким новим доказом са стране запада, да се има добра воља и да се има

довољна снага за рад противу Турака. Особито од како је Угарска у своме сопственом интересу настојавала да се сва западна Европа дигне на крсташки поход противу Турака. Истина крсташка војска западних ритера пропала је код Никопоља 1396. Али висило је о концу да Турци тада битку изгубили нису, а нису је изгубили само за то, што је у одсудном тренутку деспот Стеван са својим оклопницима грунуо напред. Шта би било да је Стеван уместо што се налазио у резерви Бајазитовој стојао у резерви крсташа?! Ова мисао мора да се често Стевану наметала, и мени се чини да је управ од никопољске битке у политичким назорима Стевановим наступило одсудно нагибање к западу.

Могућно је да је на Стеваново убеђење о потреби пријатељства с Угарском имао нешто уплива и шурак његов, палатин угарски Никола Гара. На сваки начин на скоро после битке никопољске видимо Стевана где ступа у пријатељске одношаје према краљу угарском Жигмунду. Видимо где му краљ даје баштине у Угарској, и где он одлази често у Будим те заседава у већу магнâта угарских. О срдачним одношајима између Стевана и Жигмунда не може бити ни најмање сумње. О њима говоре и угарски и наши летописци. Животописац Стеванов Костадин вели да је по повратку деспотову у Србију (после битке с Тамерланом код Ангоре), „западни цар“ послао му своје поклисаре да утврди с њим љубав. **„Сицєкаꙗ жє ѕападныи царь ꙗко слышавь ходатаю посилаѥть кь любьви ꙗко бы. Сь жє врѣмє подобьно обрѣть ѥгда дроугь семоу быти, поклисара любоуьстиѣ вьспрнѥмь и оугрѣди довольно ꙗко то ѥмоу обычаи бѣшє и сь посьлавьшимь отврьди любовь.“** Види се да је тада и некакав уговор између њих утврђен, и то, судећи по речима Костадиновим, о слободи да може Београд подићи и утврдити. На сву прилику све је ово било год. 1405 кад је Стеван по смрти своје матере предузео да сам влада. На другом једном месту животописац његов прича како Стеван **„на вьсако лѣто приходе вь ѕападьныи сьборь и никогда жє грады или страны нє вьспрнѥмь вьѕвращаашє сє.“** И у јед-

номе писму дубровачкога кнеза госпођи Јели и сину јој Балши од год. 1405 помиње се како је деспот Стеван „оу великои любвѣ и оу ѥдинствоу“ с краљем угарским. (Дубр. спом. I. 117). Од особите је политичке важности ако се обистини што Костадин пише да је Стеван ишао и на костнички сабор (1414—1418) и у Рим, а то он помиње с таком пресудношћу да се једва што сумњати може. Пут је тај морао имати јака уплива на одлуку, коју је Стеван 1426 год. извршио. —

И Турцима је познато било пријатељовање Стеваново са Жигмундом. Али обавештења, која су било од Стевана било с других страна добили, као и иначе вера у његову лојалност умиравали су их; шта више има прилика, у којима се султани служе деспотом да у Будиму израде какве моментане користи. Такав је случај био год 1424, кад им је Стеван израдио у Будиму примирје (Engel, 369), којом је приликом сјајним својим даровима краљу Жигмунду засенио дарове султанове (Windeck, у Енгела на и. м.) Угарски историци мисле да је Стеван 1405 год. признао суверенство угарске круне. Али још нико од њих није показао историјски документ на коме ту своју мисао оснивају. Кад би та њихова претпоставка истинита била, онда би много теже било разумети све што се збива под Стеваном и под Ђурђем. А и без те њихове претпоставке даје се објаснити однoшај Стеванов према Угарској и према краљу Жигмунду.

Осим политичне ситуације, која је врло јасно и неумољиво упућивала на пријатељске односаје између две хришћанске земље, подједнако изложене опасностима од турске навале, још и у личним карактерима Жигмунда и Стевана било је страна, које су се симпатички додиривале. Чини ми се да бих то могао доказати, кад би овде било места рашчлањавању тих карактера, — суштаствено ритерских карактера које је већ прво доба ренесанса огрејало. Они су били политични савезници али још више лични пријатељи. Бивши и једно и друго, Стеван је добивао разним приликама баштине у Угарској. Као баштиник угарски он

је имао права да иде на сабор угарске властеле, па је то и чинио. Што је Стеван стојао у усрдним одношајима са Жигмундом, што је у Угарској имао баштине и полазио саборе угарске, то још ни мало не значи, да је Србија била у васалству према круни св. Стевана. Нама се данас такав положај чини чудноват и двосмислен. Али појав тај није редак у историји средњега века. Подсећам само како су и краљеви енглески као кнежеви од Нормандије и Бретање били клетвеници краљева француских, како су овима при ступању на владу полагали обичну заклетву верности као и сваки други велики властелин Француске, а при том се није мислило да је Енглеска васална земља краљева француских.

Имајући данас пред собом свршене историјске догађаје XV-ог века ми лако увиђамо како је у оно доба и Србији и Угарској потребна била тесна алијанција за одбрану и нападање. Али не мора бити да су то увиђали и сви они који су онда стојали још пред затвореном будућношћу и који се нису могли да уздигну да с вишег једног гледишта посматрају догађаје њихове ондашњости. Стеван, који је тако често ишао у средину угарске властеле, не може бити да није имао прилике да позна предрасуде већине угарских магната, њихову суревњивост према Србији и стару историјску жудњу њихову за Београдом. Још је сигурније Стеван морао познавати стару зебњу и старо неповерење народа српског према краљевима угарским. При таквим приликама врло је тешко, да не кажем немогућно, било још одмах у почетку XV-ог века свечаним међународним уговором измирити противне интересе и утврдити алијанцију. Поред свега пријатељства међу Стеваном и Жигмундом, никаква јамства није било да по смрти њиховој не ће опет искрснути с угарске стране стара претензија, са српске попреко одбијање, борба Срба с Угрима на дохват стрелама и копљима Јаничара. Од 1405 године, сваком новом годином морала је државницима око Стевана и Жигмунда све јаснијом постајати потреба да се одношаји из-

међу две земље бар за најближу будућност осигурају. Са стране Стеванове ово се у толико више желети могло, у колико је са смрћу султана Мухамеда, који је Стевану лично обвезан био, опасност од Турака сваким даном расла, и у колико се већма на западу ширила агитација да се предузме нов крсташки поход под вођством Жигмундовим противу Турака. Стеван и његови доглавни властели, који су на костничком сабору видели око краља Жигмунда збор од 26 кнежева, 140 грофова, 20 кардинала, 20 архијепископа, 90 владика и т. д. као да су донели собом уверење да још нешто може и бити од крсташког похода, на чело којега би се ставио Жигмундо, краљ угарски и чешки и цар немачки.

Овакво је политичко расположење затекла година 1425, у којој је Стеван на сабору сребрничком израдио те је Ђурађ Бранковић признат у земљи као наследник српског престола. Одговор турски на овај политични акт Стеванов био је опремање војске противу Србије. Рекао бих да су одмах те исте године турске чете почеле да упадају у Србију и да плене, јер турски кроничари код те године помињу да је Стеван ухватио једног од младих бегова, па бацио у тамницу. На лето 1426 турска војска озбиљно упада па опсађује Крушевац. Мурат Драгоман пише; „док је султан Мурат проводио своју свадбу (женећи се ћерју Свентијаревом) деспот српски Вук-огли ухвати сина једног пограничног санџак-бега, по имену Паша-бега, кога су прозвали Дели-пашом, и даде га бацити у тамницу; Мурат чувши каква се повреда нанела његовом човеку, упадне у земље Лаз-оглове и многе заузме године 1426 (Lewenklaw, 530). Сеад-един опет код те године прича: „султан удари на старога деспота српског по имену Стевана и прогна га из земље. По томе да би мало душом дахнуо, предузме да путује, а међу тим својима заповеди да земљу Србију непрекидним упадањем узнемирују (Том I, гл. IX у прев. Подесте). Исте године деспот Стеван с Ђурђем Бранковићем, одабраном властелом и духовенством одлази у Будим. Да ли је упад турске војске као протест противу наставка владарске династије у Бран-

ковићу, имао у неколико уплива на одлазак Стеванов у Будим, или да ли је овај његов одлазак био нов један повод за упад турске војске, није ми за сада јасно.

Стеван је дошао у угарску престолницу да изради признање новој народној династији српској и да обезбеди опстанак српске државе према Турској. Пред њим је стајао огроман задатак. Ваљало је родољубиву бригу његову за осигурање опстанка српске државе с народном династијом измирити с наследним претензијама поносите круне св. Стевана на Србију, ваљало је двестагодишње трвење два суседна народа, подједнако ратоборна, подједнако упорна и осетљива, повести да се прелије у заједничку радњу противу општег непријатеља.

Ориђиналан документ о ономе што је у Будиму утврђено, до сада се још није нашао. Али има једно писмо краља Жигмунда из којега сазнајемо за најглавније тачке уговора тога. У томе се писму каже:

1., „да се пресветли деспот од Србије Стеван, знајући да је краљевина Србија од старина по праву припадала круни угарској и *желећи да иста краљевина Србија временом не допадне туђих руку,* заклео са свом својом властелом на верност круни угарској;“

2., да је деспот Стеван молио да се Ђурађ Бранковић прими међу велику властелу угарску, што краљ Жигмундо по договору с угарском властелом и чини, — другим речма Стеван осигурава наследнику своме онакав исти положај у Угарској какав је и сам имао, положај који ће му дати прилике да непосредно утиче на одлуке сабора угарског; —

3., да је Стеван захтевао да Угарска призна за наследника његова на престолу српском Ђурђа Бранковића, а после смрти овога да признаје за српске владаоце мушке потомке из дома његова, и Жигмундо пише даље: „и ми, по претходном пристанку духовништва и властеле наше на сабору, постављамо истога Ђурђа Вуковића и његове мушке законите потомке које је изродио или које ће још изро-

дити и признајемо их за праве и истините наследнике (successores) у именованоме краљевству рашком, но то само тако ако би деспот Стеван преминуо не оставивши мушког порода;“

4., даље се вели, ако би Стеван умрьо без деце па Ђурађ дошао на владу, *за тај случај* краљ резервише Угарској оне земље и градове у Србији, *„које су некада краљ Лудовик и други владаоци угарски држали,“* а на име: „Thusniza (да није погрешно написано место Љешница или Лозница?!) Сово, у округу који се зове Пољане а у коме је Хрвоја био сазидао два града Бродар и Звонизед, даље градић Мачву, крајеве Битву, Рађевину (Radio) Љиг, Непричев, Колубару, градић Бела стена, крај Уб, Тамнаву (пише Thamlavamelek) град Београд са свиме што му припада; на послетку и све друге градове и земље које је Лудовик држао;

5., Ђурађ, као од стране Угарске признати владар српски, обвезује се да својом војском помаже Угарској, кад ова ратује у области српској или у оближњим крајевима.

6., на послетку спомиње се као утврђено још и то да српска држава припада угарској круни, кад нестане мушких потомака Ђурђевих. (1)

Не може човек да се отме од неког тешког осећања кад чита овај документ. Чисто бих волео да се може посумњати у истинитост његову. Али све што се до сада износило као сумњиво, не вреди много. (2) Политичке прилике, које су претходиле томе акту чине све оне услове веро-

(1) Енгел у својој историји Србије помиње само нека места и то врло погрешно из тог документа. У целоме иностранству штампан је у Féjer Codex diplom. Hungariae, Tom. X, vol. VI, 809.

(2) Једнима је основ за сумњу, што на писму Жигмундову осим означења године 1426 нема другог датума; али то није једини документ средњ. века на коме нема датум. Писари средњовечни, и нарочито преписивачи врло често и лако падају у ту погрешку. — Другима је основ за сумњу што нема ништа утврђено о гарантијама правосл. цркве. Али прво, ово није сам оригиналан уговор већ само писмо с изводом из уговора, а друго, кад Угарска признаје Србији народну династију, признаје јој тиме и потпуну унутрашњу автономију и све слободе.

ватним, а политички догађаји који су одмах после тога наступили, потврђују их, као што ћемо видети. Историја треба да је правична не само према јунацима који воде народ к сјајним победама, него ваља да је и правична и великодушна према вођима, који у тешким временима проводе народ по путу на коме с најмање штете а с највише изгледа на будућност проћи може. Да се од поплаве варварског исламизма спасе српска држава и у њојзи елементи хришћанске цивилизације, за то је ваљало Србима, који су онда стојали на челу народа, учинити жртву једну, без сумње велику жртву једну. Не може бити да и њима није тешко било. Али велики интереси захтевали су да се учини. Стеван и његова властела, не имајући срећу да ту жртву избегну, имали су срца да је учине.

Него све оно рачунање Стеваново почивало је на претпоставци, да је Угарска јака и моћна, да је кадра да осигура цељ коју су српски државници имали кад су у Будим пошли. Је ли доиста Угарска била тако јака и тако моћна? Стеван је очевидно веровао да јесте. Свезе њезине с Европом давале су јој пуно изгледа као да јесте. И сами Турци, који су једнако зебли да се Србија с њима не свеже, као да су то веровали. Тридесет година политичке буре, у којој се Ђурађ Бранковић борио тако рећи с душом па најпосле и пропао, показаће нам најбоље, у колико је то основано било. За нас је овде довољно да обратимо пажњу на важан један моменат, који ако изгубимо из вида не можемо разумети радњу Ђурђеву. Моменат је тај ово: *наслон Србије на Угарску проистекао је из опасности, која је опстанку српске државе претила од Турака, а подигнут је на претпоставци, да је Угарска кадра да јој тај опстанак осигура.*

*

С пролећа 1427 год. стање је ствари на југоисточној граници Србије било доста несигурно али не баш опасно. Од Ниша правцем к југо западу према Новоме Брду било је нешто турске војске под командом већ тада чувенога

Ишак-бега. Али главна сила турска била је заједно са султаном у Малој Азији савлађујући устанак Караманије. Тако се за тај мах није могао очекивати никакав озбиљан удар Србији од стране Турака.

Деспот Стеван тога се пролећа бавио у Сребрници. Ђурађ је још с јесени 1426, и како се чини право из Будима, отишао у Зету. У Новембру га налазимо у Дривасту. Ту или у Будви провео је он с фамилијом зиму. Одатле је лакше могао да се одржава у саобраћају с Млецима и да издејствује ратификацију уговора о миру. Ратификацију је ту потписао дужде Франческо Фоскари 3 Фебруара 1427. Већ с почетком Марта Стеван је могао да са задовољством погледа на три важна свршена акта: признатост Ђурђа Бранковића за будућег владаоца како од стране народа тако и од стране два најмоћнија суседа, — утврђено пријатељство с Млецима, — утврђен савез с Угарском.

У Угарској су се чинила нека војничка кретања. Стеван у Србији и Ђурђе у Зети као да су радили на некаквом заједничком плану. Цела нам је ствар за сада још нејасна, али да се нешто заједнички спремало противу Турака, даје нам мислити та околност, што је рок примиру између Угарске и Турака већ истекао био и што на скоро за тим, као што ћемо видети, Угарска ступа у акцију са доста великом војском. Може бити да се због ових припрема и због потребе да лакше с Будимом саобраћава, деспот Стеван око средине Јула кренуо на пут из Сребрнице у Београд. Деветнаестога Јула заустави се са свитом својом у селу Дрвенглави (у дан. окр. крагујевачком) да руча. Разапели су били чадоре да се одморе. Тога истог дана, а био је петак, после по дне небо се натушти тешким и црним облацима, страшан вихор завитла се над Београдом и по једној страни Србије, једна од оних страшних бура која по некад после дугих припека изненади наше крајеве, и која испод тамног неба и изнад уздрктане земље повија с хуком стогодишње грмове, и потреса срца људска тајанственом неком стравом. У Београду са многих кућа

кровови попадоше; бура скиде и један део крова са саборне цркве коју је Стеван подигао, тако и кров на палати деспотове сестре. И у Дрвенглави тога дана око по дне као да је била јака запара. После ручка деспот узјаше коња, узме сокола на руку и пође да по шуми тражи лова и хладовине. Али у кобном једном тренутку пререгнувши се с коња на једну страну (да прими или да подбаци у висину сокола) изгуби равнотежу и падне. Обливен крвљу он је још могао вођен испод мишице својим верним пратиоцима, домилити до шатора свога. Ту је пао у несвестицу. Над Србијом су се црни облаци с громовном пуцњавом разламали. Облачина је спустила мрак по земљи пре него што је сутоњ пала. У тренутку кад је сунце седало, један једити црвени зрачак пролебдио је за неколика окатренућа над Београдом, прошао се по Авали, по Космају, по планинама рудничким, пао можда и на шатор под којим се Стеван на самртној постељи с душом борио. На коме ли се последња мисао Стеванова злуставила?! Једном је само отворио уста па промуцао: „По Ђурђа!.... по Ђурђа!....“ Око пет сахата у јутру у суботу издахнуо је. (1)

Тако је свршио син Лазарев тешку своју борбу од 37 година. На глас о његовој смрти народ је заплакао као да је од једног срца. Стеван је поред свих својих слабости био владар, за којим је народ могао да заплаче. У његову карактеру и у његову животу има много шта, што се не може да одобри; али има много и много што човек не може друкчије већ да љуби и да поштује. Стеван је био човек жарке душе. Кад историја предузме да се служи терминима екзактних наука, рећи ће да је Стеванов нервни апарат био богат и нежан, с доста мозга у глави, с јаким срцем у прсима. Човек у кога спољашњи утисци свагда лако покрећу одјек, и то одјек већином племенитог звука. Одважан и пун духа на бојноме пољу као и на пољу државничком, пун

(1) Ове појединости узимамо из Костадиновог животописа. Описивање народне жалости за Стеваном, особито жалости Београђана, једно је од најлепших места у Костадиновом спису.

човечног, много пута меког осећања, лако запаљив варницом од мачева, лако запаљив у пламен појетичких осећања одзраком лепоте, па било то красотом цвета или лепотом жене, пун романтичности, Стеван је један од оних људи, којих физички живот брзо сагорева, али којих име остаје да се дуго с љубављу спомиње. Он није велики карактер у историји нашој; али међу свима нашим владаоцима средњега века он је најпитомији, најобразованији, најљубазнији и најпотпунији човек. Народ га је волео; књижевници, које је он тако радо око себе прикупљао, на рад подстицао и потпомагао, одушевљавали су се за њ; Тамерлан му се дивио на бојноме пољу код Ангоре; султани су га поштовали као јунака и као лојална човека; турски кроничари као што су Мурат Драгоман и Сеад-един, називљу га с неким извесним респектом „Коџа-Деспот“; краљ Жигмундо љубио га је као верна пријатеља. Млади кавалери у Угарској надметали су се за част да их Стеван за витезе произведе, Немац Виндек, суврменик Стеванов, који је имао прилике да га види на двору Жигмундову, вели о њему да је био: „ein herrlich schön mann, wahrhaft und gerecht und auch friedsam“ „дивно леп човек, љуби истину и правду а и мир.“ Костадин помињући како је Стеван одлазио међу западну господу вели: „прѣдь вьсѣми и паче вьсѣхь видимь бѣ, ıелико лоуна по срѣдѣ ʒвѣʒдь и иʒь далече видимь ше вьсакомоу.“ѣ3

Народну жалост за губитком у Стевану описао је доста речито философ Костадин. О њојзи су нам донеле сведочанство и оне речи изрезане у камену једном у Дрвенглави: „Благоучьстиви господинь деспоть Стефань, добри господинь прѣдобри и мили и слатки господинь деспоть. О горѣ тѡмоу тко га видѣ на семь мѣстѣ мртва.“ (Mon. Serb. 336). Овај чудни запис није само спомен о тузи народној за Стеваном; он је на неки начин у камен урезано гласно јецање.

(Наставиће се).

Чедомиљ Мијатовић.

СТЕВАН ДУШАН

историјски роман

КЊИГА ПРВА

Млади краљ

(Наставак)

2

То је било 24-тог Маја 1333 године.

Онда је Византија била највећа варош на свету, била је тако огромна, да су њених 15 хиљада кућа биле подељене у 14 округа (регијона) и 322 кварта, па ипак једва беше места за гомилу становништва, која дотле беше нечувена, а то је читав милијун душа. Цела је варош и са сува и с морске стране била ограђена јаким зидинама и кулама, јер је непрекидно била у страху од напада варварске па и саме хришћанске војске, јер као што је познато, један крсташки поход у Палестину свршио се тиме, што латински крсташи освојише Византију па основаше ново латинско царство. Истина доцније су их Грци опет изагнали, али Византија је увек била жудња не само свију околних народа него и далеких Млетака и још даљих Руса, јер је чак и до њих допрьо био глас о богаству поносите а слабе Византије, па једном освану пред Босфором хиљадама руских чунића издубљених сваки од једног комада,

на којима је руска војска сишла низ Дњепар, и пребродила читаво Црно Море. И њих је растерала паклена грчка ватра, која је толике флоте бацила на дно морско. Па ипак Византија се опет све више утврђивала, и то не само главни град, него и предграђа. Тако н. пр. Галата, коју цар грчки беше уступио Ценовљанима да само они у њој станују, не би ли тако прекинуо њихова вечна трвења с Млечићима, којих је много становало и трговало у Византији, и који ни у туђем свету не заборављаху да су синови двеју вечно завађених република — Галата се огради као са свим засебан град, који је често и самој својој заштитници пркосио, затварајући јој на пречац сву трговину и довоз сваке хране, ако би цар учинио ишта Млечићима на вољу, а њима на штету. — Али што су обе царске палате онако утврђене, што ће на њима и на толиким великашким кућама онолике куле и зидови, ендеци пуни воде са гвозденим ћупријама за подизање и са гвозденим капијама? С тога што је свака и најмања варница могла да зачне велики пожар у Византији, тако је лако запаљива грађа била ондашње становништво тога великога града. Свака лична зађевица, мегдан каквих беспосличара, свађе између Млечића и Ценовљана, све то беше кадро да у Византији зачне буну, која је често узимала ужасне размере, и од ње је често дрхтао источно-римски император у својим добро утврђеним дворима и у сред своје најамничке страже. Врло је често осећање правде, које силно развијено беше у тој гомили света, било узрок тим небројеним бунама. Тако је пре два месеца, при концу Марта исте 1333-ће године затворен богати сараф *Каломодијус,* личност која ни најмање не беше омиљена у грађанству, на против многом је напакостио, многи је једва чекао да му се освети. Па ипак, чим се прочуло да Каломодијус није ништа скривио, и да га је цар оптужио подметнувши му кривицу на коју он сиромах никад ни помислио није, само да би могао присвојити његово силно благо, цела Византија скочи на ноге, и побуна је била тако опасна да је цар цело време стајао на обали морској крај

спремне лађе да утекне, ако војска не могне угушити устанак. Тако страшна буна била је само још под Андроником I-вим, који је убио младог Алексија само да би дошао на престо. Између осталих жртава тога немилостивога звера, беше и млади *Мамалос,* писар кукавног Алексија, и сва његова кривица беше што је био веран своме господару. Осудише га на смрт, и то на огањ. Подигоше спалиште на сред тркалишта (иподрома), доведоше јадника гола и везана, па га онда дугачким моткама гураху са свију страна у ватру. Снажни младић неколико пута се отимаше искачући из огња, али звери на ново нагоњаху у ватру, докле га најзад не издаде снага, и он клону на жеравицу... Светина је најпре гледала, па је онда плакала, па се најзад осветила. Зверски цар умрьо је у мукама, у којима је сигурно завидео Мамалосу за његову брзу и лаку смрт.

Али, као што код подобног становништва и није чудо у коме има и свакојаких скитница и светских хуља, устанци које у првом почетку подираше осећање правде, свршаваху се обично пљачкањем и убијањем... Ето за што су и приватне куће по Византији читаве куле и градићи...

И данас се силан свет слегао на иподром. Али данас га не привлачи никаква пресуда, никаква грозна сцена, данас је оглашено једно од највећих уживања размажених Византинаца, данас ће бити трке на коњма, на двоколицама, пешке. Данас ће опет да се огледају стари супарници, стасиоте (присталице) „зелених“ и „модрих“ бораца. Још је огласило друштво азијских гимнастичара и акробата да ће између појединих трка, показивати своје вештине, своје зверове, своје слонове и камелопардисе, и најзад своје највеће чудо, човека који лети...

Појамно је дакле да из свију улица које се сучељавају с иподромом, са свију страна куља свет на тркалиште, а нарочито мушкиње. Од женскиња ћете једва овде онде угледати по коју хетеру, коју још није власт стрпала у какав од својих многобројних казнених завода за поправку чедности, јер поштено женскиње иде из куће само кад хоће

у цркву или у пријатељски дом на посело и разговор, а више никуда. Међу тим тај свет, који сад тако рано долази да ухвати себи згодно место за гледање, припадаше „нижим слојевима," то беху трговци, мајстори металних судова а нарочито путира, кандила и осталих црквених утвари, мајстори музикалних инструмената а нарочито труба и фанфара, ткачи оних лепих ткања која беху славна у своје доба са својих утканих фигура, мајстори чувених византијских адиђара који су надмашивали и саме млетачке наките, молери црквених икона, ковачи новаца, обућари, зидари и т. д. Па како разноцветног одела беше на тој гомили народа. По кроју хаљина могао је човек познати, да ту има народа сваке вере и порекла, из најдаљих крајева Европе, Азије и Африке. Ко је међу њима веома гиздав био, тај је био одевен по најновијој моди, а то ће рећи имао је на глави латинску капу, на ногама турске чакшире, на снази тривалску (српску) или готску хаљину и т. д.

Али како је још рано за трку да свратимо десно с иподрома, поред цркве св. Софије, можемо кроз отворена врата погледати у то чудо светско што се неимарства, лепоте и богатства тиче, али само погледати, јер ако станемо разгледати позлаћени и драгим камењем искићени иконостас, ако се загледамо у ваздушасто лаке сводове и нечувено продржљива кубета, која рекао би човек без икакве потпоре у ваздусима лебде, ако станемо разгледати оних 427 статуја, којима је унутрашњост храма искићена, онда ће трка проћи, а ми би хтели да се још пре ње упознамо с неким људма.

Мало подаље од царског маузелеума, гробнице коју императори имађаху обичај зидати за живота (и ако је мало коме од њих било суђено, да остави кости у тим сјајним гробницама, јер махом умираху као смерни пострижени калуђери, по манастирима), и од св. Софије, између велике болнице за странце, путнике и хаџије, коју је основао српски краљ Милутин, а с друге стране једнога гирокомија, то ће рећи сиротињског уточишта за изнемогле

старце, између тих двеју јавних зграда, налажаше се једна царска гостионица, јер цареви ромејски беху дотле подигли у својој престоници више гостионица. У свакој од њих беше места за сто путника и за стотину коња. Како то беху такође заводи јавнога милосрђа у Византији, то је сваки путник без разлике приман бесплатно у тим гостионицама.

У ту гостионицу, коју поменусмо, беше стигло пре неколико дана десет путника, чак из тривалских земаља. Надзорник гостионице веома се чудио тим гостима. Они говораху ромејски као да су прави Византинци, а међу собом говораху некаквим чудноватим језиком, који домаћин царске гостионице није ни мало разумевао. Него мора бити опет да су Византинци, мишљаше гостионичар видећи да му се данас и ти гости облаче једни у зелено а други у модро рухо, исто као и остали стасиоти у вароши.

Ти необични гости баш су се сад искупили око велике цистерне у авлији гостионице, па се диве њеној огромности и вештачкој изради, јер ваља знати да водоводи и цистерне византијске најбоље сведоче како је високо стајало неимарство у оно доба. Да приђемо ближе, можда ћемо ми разумети језик којим они говоре.

— Ама Никола — рече један од њих другу до себе, и то српским језиком, али заношаше на грчки тако, да се видело како није тај језик за младости своје научио — што нам то јоште нема Ставре? —

— Е мој Јоване — одговори му другар — ти мислиш да се у дворове Јерине Палеологове улази и излази као у овој гостионици? Ту ваља дуго чекати, док човека пусте унутра! —

— Богме ја не знам што ће нама та Јерина. Такве ствари не бих ја никад поверавао женскињу. Избрбљаће тајну па да се сто пута заклела на јеванђељу!

— Јес, само ти заборављаш да је Јерина мати краљичина, па она није луда да упропасти своју ћерку, казујући што није за казивање. Дакле с те стране можеш бити

сигуран. А што је Ставра отишао њојзи, то ти најбоље знаш. Како ћемо допрети до Душана, кад он у царским дворовима живи, како ћемо сазнати куд он иде и шта који дан ради, где га можемо на само наћи и т. д. ако не преко краљичине мајке којој би тако исто мило било да нестане охолог Душана са света, као и њеној кћери Марији! —

У тај мах викну један из дружине:

— Ево Ставре где се враћа! — и сви се окренуше давно ишчекиваном другару. Како се овај приближио сви навалише на њега с питањима тако, да је једва дошао до речи.

— Добро је јунаци. Царица удовица врло ме је милостиво примила, и по што је прочитала ситну књигу, коју јој донесмо од краљице српске, рече ми: „ако вама и вашим пријатељима пође тај посао како ваља за руком, добићете сваки осем обећане вам награде, још и по литру злата од моје стране.“ Чујете ли, свакоме још по 72 номизме! — подвикну Ставра.

Најразличнији усклици засведочаваху силан утисак који учини та радосна вест на Ставрино друштво, и сад се осуше питања: кад ћемо, како, на коме месту?

— Одмах, одмах, само ме пустите да говорим. Душан иде свако вече кад зађе сунце на пољско добро некакве богате удовице Јевдокије, што се налази на обали Босфора, мало сниже Галате. Он обично иде сам, прерушен у Млечанина, без икакве пратње, са једним цигло пажем. Обично седи врло дуго код своје милоснице, и тек око по ноћи враћа се кући. Дакле, жива згода! Ја сам одмах одјурио преко воде, те сам се обазрео и десно и лево. Околина је куће ама као наручена. Ја сам већ готов да вас свакога наместим како је најбоље. А да нам не би у пркос те велике згоде много досађивале царске и ђеновљанске страже, ми ваља данас да умесимо штогод на иподрому.

— Што се тога тиче — прихвати Никола — само мене послушајте, па ћете видети, како ће се крваво свршити ово данашње весеље. Ни један ви не знате раздражљиве сва-

ђалице византијске као ја. Пре него што ме проклети морски разбојници на пучини морској заробише, те продадоше Дубровчанима, а ови српској краљици Марији, живео сам као што знате у Византији највише, управо без икаква заната, онако од пљачке. Сваки час је била буна. Ја ли је уст'о отац на сина, или дед на унука који се веома осилио, ја ли је какав тријумфатор војвода зажелио да сам постане цар и да протера свога господара; еле мени и моме друштву, свагда је било хлеба, па нас некако беху и умеркали частољупци и узурпатори, те како што намисле, они нас траже, а ми на каквој литији, или на иподрому за време трке, заподенемо свађу, која за тили часак обузме целу светину, па јурне ко планинска бујица по свима улицама градским, а онај што нас је погодио лови у мутној води како му је воља... Тако ћемо ми данас. У сред трке ја ћу стати задевати зелене стасиоте, а ти, Јоване, с твојим модрим прихвати; ја ћу потегнути ко бајаги мачем на тебе, а ти на мене секиром или буздованом, у то ће прискочити моје старо друштво, јер ја сам се договорио с њима да они пазе на мој знак. Тако ћемо начинити гунгулу, да ће цару затребати и последњи наоружан човек не би ли повратио ред, да ће стражари и из најдаљих предграђа морати потрчати да бране царске дворе, а камо ли они из Галате, те тако ће нама бити слободне руке. А кад Душана једноч прогута помрчина, они нека траже ко га је убио у тој општој забуни! —

Ставре потапша Николу по рамену.

— Прекрасно, земљаче, види се што је мудра глава! На посао дакле. Само још једно. Ви можда не знате да је јуче оглашен нов један огромни прирез и намет. Цар се љуто истрошио у борби с Латинима, па сад хоће да врати црквама златне путире и сребрне кадионице што их је у невољи истопио те градио новце, а сигурно је наумио да опреми забатаљену флоту, и да се спреми за ратовање с Турцима. С тога је ударио ужасан намет на цео народ и већ су синоћ отпутовали крвожедни форолози, који уте-

рују данке и намете, у све провинције. У престоници се још није много прочуло за тај нови намет. То нам може послужити добро, да спремимо светину за оно што смо науимили. До почетка циркуса и трке, има још доста времена. Само нам се ваља распоредити. Ти ћеш, Петре, отићи до на дно иподрома, тамо где стоје статује џиновски велике Иро, Париса и Афродите с јабуком, тамо увек има доста светине која блеји у те дивне кипове. А ти, Јоване, нађи се близу анимодулијона... —

— Где је то? — упита Јован — ви знате да ја несам одавде! —

— То је она висока кула тамо — тумачио му је Ставра, показујући руком — што је онако пуна испупчених слика, изрезаних на њеним каменим зидовима, и што јој на врху виси она лака женска фигура, која се по најлакшем лахорићу креће, те показује од куд ветар душе! — Е, а Стевана, где ћемо Стевана? Ха, видиш тамо између нилскога коња и сфинкса, ону силну гомилу света, што зија у статују Херкула трихеспеpуског? То су махом паланчани који сигурно скидају појасе да се увере, је л истина оно што су чули у паланци, да је Херкулов мали прст дебео као одрастан човек око паса, и да му највећи дугајлија једва досеже до колена. Ту се, Стево, може много учинити. Причај им, тим добрим паланчанима страхоте, које ти само падну на памет, они ће све веровати. Ја мислим да им станеш казивати, како то није био цар Ираклије, који је одсекао сопственом сину нос и десну руку, него наш садашњи христољубиви император, они ће ти и то веровати. Шта знаду они на бугарској граници ко влада и шта се ради у Византији? —

— А ја, а ја? Куда ћемо ми, Ставре? — питаше их неколицина у један мах.

— Па несте деца, хвала Богу, да вас свакога водим за руку... Иподром је велики. Ено тамо код статује магарца можете светини разјаснити, како ми Ромеји имамо мудре владаоце. Сретну на путу какво магаре и човека

који га тера у воденицу, па ако срећно изврше што су наумили, то је по њиховој ћупи у след срећног предсказивања, и одмах дижу споменике чак и магарцима, а све за наше крваво стечене солиде!

— Како би било, Ставре, — питаше један — да ја одем онамо где је кип крмаче и курјачице, и тамо има доста народа? —

— Врло добро, соколе. То је спомен дојкињама оснивача старога Рима. Ту имаш прилике да подвикнеш: А где су новоме Риму онаки јунаци као што беху Ромулус и Ремус? Мало даље је статуја лепе Јелене Менелаусовице. Реци им, данас је Византија пуна онако поштених супруга као што беше лепа Јелена, али где су нама стари наши јунаци, који онако јуначки изгибоше под зидинама тројанскога града, светећи се за срамоту нанесену грчкоме краљу? — Тамо је статуја: човек у борби с лавом. Реците пукој простоти: „Да, било је у нашем народу некада људи, који су имали срца, да погледају из близа у страшне лавовске чељусти, и да се ухвате у коштац и са самим бесним царем пустињским, не осећајући његове оштре канџе у своме челичном месу, али где су данас ти јунаци? Њихови потомци пљескају рукама од радости, кад могу да гледају тријумфалне литије својих крвопија, кад могу да буду на њиховим јавним играма и свечаним тркама, не опажајући да их тирани на тај начин само заслепљују, како би их лакше газили и гњавили.“ Или тако што. Тешко је почети, после се осипа филипика и сама.

— А где ћеш ти стајати, Ставро? Треба да знамо где ћемо те наћи! — питаше Јован. —

— Ја ћу бити онде, где обично највише света има, а то је код оног огромног орла са змијом у канџама и са сунчаником на раширеним крилима, прво с тога, што глупа светина мисли да је онај сигуран од змије, који је видео тај кип, па им могу узвикнути: „Лако ћемо се сачувати, браћо, од гуја присојкиња, наочарака и осталих отровних гуштерова камењарских, јер ето нам је Бог милостиви да-

ровао ову чудотворну статују, па се излечи пред њоме и онај кога је доиста змија ујела; али како ћемо с оном змијом која се савила на срцу ромејског народа, што но јој се на глави сија круна великога Константина?“ А друго, мало даље стоји кип оне девојке, која на длану испружене руке држи без икаквог подупирача коња и на коњу коњика, обоје у природној величини. Ја ћу за час израчунати свима који се тамо затеку, колико је дана сваки од нас морао кулучити, док је Андроник стекао динаре, који су му требали да начини то чудо од механике. Будите уверени, тај мој рачун не ће промашити дејства. Али зборно место нека нам буде морска обала код моста галатскога, а крајњи рок за састанак залазак сунчев. Уздам се, да ћете се дотле сваки доста напљачкати. Тако! Сад сваки на своје место! — и зликовци се разиђоше по иподрому.

У тој злосрећној дружини беше и неки Марко. Он за време целог разговора није ни реч'це прословио, само је слушао, и кад се сви кренуше из гостионице на тркалиште пође и он с њима. Али чим се његови другари стадоше разилазити на места, која им је Ставре одредио, а он се шмугну иза статује, која представљаше Атину и која је била преко 30 стопа висока, па га нестаде у оближњим узаним уличицама. Тек по што је далеко одмакао од иподрома и зашао у готово са свим пусте улице, престаде трчати, па одмарајући се размишљаше:

— На част њима поклон краљице Марије и 72 нумизме од удовице Јерине. Ја не ћу да умачем руке у људску крв. А што сам се заклео краљици српској, што сам с руком на јеванђељу обећао да ћу помоћи убити јој пасторка, ако ме ослободи из ропства? Јест, ал' то је изнуђена заклетва, Бог на њу не ће гледати; он зна да је моја родбина нудила силно благо да ме откупи из ропства, и да краљица Марија никако не пристајаше да ме ослободи, док се не закунем као и остали моји другови у ропству... Изнуђена заклетва не вреди.... Моја је савест чиста.... Ја их не ћу издавати. Томе српском псу, томе Душану, нека

буде шта му је суђено. Само ја не ћу да каљам руке његовом крвљу. Ја идем кући! —

Мало за тим тешко да би га ико од његових другова могао наћи, да га је потражио.

Не прође по часа, а искупљени свет на ипподруму врло се узрује. Многи дворски чиновници гураху се кроз народ, да дођу до трибине која је била намештена за императора, да виде је ли све застрто кадифом како ваља, јесу ли стубови искићени цвећем и зеленилом како треба; јер на ову свечаност, која се давала у част једном ћесару што се победно вратио из мале Азије, хтео је да изиђе и сам цар.

С десна и с лева од царске трибине подизале су се трибине за великаше и богаташе, истина којекако склепане од греда и дасака за једну ноћ, али свако местанце на сва три спрата тих трибина, беше већ за скупе новце продато. Али и јесу то била лепа места. Одатле се видео цео ипподром као на длану; одатле се виделе све околне куће и палате, које данас беху искићене не зеленим венцима, грањем, кроз прозоре истуреним скупоценим ћилимима, и најлепшом чохом, којом беху застрвени раскошни балкони, јер на њима је било пуно одабраног женскиња у богатом сјајнем руху, и са најлепшим накитом. Одатле се видео цео пут којим је морала проћи царска литија, и све тријумфалне капије, које луксузни Византинци беху подигли тим путем, јер они су тако гинули за парадама, да су сваки час градили тријумфалне дочеке, па ма како ситничарски узрок био.

Најзад, кад се искупљени свет почео комешати од нестрпљења, и кад му се досади толико стајање, осуше се испрва неодређена гунђања, а доцније се чуше на глас заједљиве шале, досетке, грдње. . . .

— Ама што то нема нашег славног тријумфатора? Рекао би човек да је покорио све варваре до Балтика и Атлантике, кад толико пушта да га чекају грађани византијски! — зачу се један глас.

— Да, да — гракнуше са свију страна — то је већ сувише!

— Е, није ни чудо, продера се наш познаник Ставро тако да се на далеко чуло — што толико чекамо? За такав тријумф треба много ствари. Ваља показати свету да није истина што се по вароши проноси, како у тој битци није било ни три стотине Агарјана, него како је то била цела турска сила; ваља наћи каквога сиромаха, који ће за паре пристати да буде заробљени војвода сараценске војске, па тога јадника ваља обући у најбогатије турско одело, ваља га научити како се заробљене паше држе и понашају кад су им везане руке!....

Громки смех пође као каква лавина од једнога краја тркалишта до другог.

На један мах, као каквом чаролијом умуче све. Са кула које се подизаху с обе стране главне дворске капије затрешташе трубе и фанфари, гвоздена се капија расклопи и на њу излетише четири бела хата упрегнута у златна кола варошке заштитнице, која су свагда отпочињала тријумфалну литију. На златним колима беше икона св. богородице, она иста за коју је отац Андоније чуо да ју је израдила лепа дилетанткиња, удовица Јевдокија. Али од њеног се рада слабо што видело, јер икона беше тако окована у злато и у сребро, да се из тог окова видело само благо лице матере божије и анђеоске црте на пуначким образима божанственог детета у њеном наручју.

Иза богородичиних кола иђаше сјајна гарда царска „алагион“, која истина није никад улазила у битке с непријатељем, али коју је у толико лепше било погледати на парадама византијским.

За тим долажаше једно одељење оплитона, тешко наоружаних бораца, који састављаху главну масу византијске војске, и на којима су блештали сјајни штитови, тешки оклопи, дугачка копља, и грдни мачеви.

— А ево честитих оплита! зачу се жубор у народу — Слава фаланксу бесмртних! —

Сад наступаху заробљеници, један паша сав у злату и срми, али с везаним рукама наопако и без његове сабље димискије, више бегова, један дервиш са зеленим турбаном а дугачком црном брадом. Заробљеници иђаху сви са погнутом главом као утучени. Само паша гледаше охоло око себе, а лаки осмех, који му је лебдио на уснама, као да казиваше: „Платићеш ти то, бесна Византијо!“ Али гледаоци несу имали каде да тумаче израз на пашином лицу. Један од лаких стрелаца, који иђаху иза робља и који беху наоружани једино луком и тетивом, држао је дервиша за дугачку браду, и сваки час би га трзао за њу час на једну час на другу страну, тако, да се сиромах дервиш непрестано кревељио у лицу, на велико задовољство и смех искупљенога света.

Иза одељења лаких стрелаца водили су четири грдна слона, који су такође отети при потоњој победи и који за данашњу свечаност беху искићени цвећем. Дечурлија дочека слонове с одушевљеним усклицима и стаде им бацати којекакве посластице, које су они својим дугачким њушкама тако вешто хватали, да смеју и кикоту краја не беше.

Сад наступаху државни и дворски чиновници, у нарочитом свечаном руху, које је за подобне прилике за сваки чин нарочито прописано било, као што је био прописан и ред којим су ишли.

Ту вам је био ћесар, први чиновник до цара, па онда велики војвода (мегас дукс) старешина целокупне војске, па за њим рођак царев, који се звао деспота, и који негде у провинцији беше намесник царски, и коме се капа сва у бисеру сијала. За деспотом иђаше севастократор, такође некакав рођак царев и командант једног дела војске. Све те сјајне личности пројоше кроз народ, а нико на њих и не обрте главе. Али сад мора да долажаше нека важна личност, јер се на све стране стаде шапутати, и многе руке показиваху на једног великог човека у најбољим годинама, са црвеном и златом извезеном капом на глави, кога светина поздрави чим се појавио громким усклицима:

— Живео Јован Кантакузен! Живео велики доместикус!

Његово звање беше то што се данас зове министар унутрашњих и спољашњих послова и у једно министар двора.

Око Кантакузена беше још пуно других „доместикуса," онај што је управитељ двора, па надзорник сланица, па начелник дворске страже.

Велики доместикус корачао је свестан својега достојанства поносито, јер он носаше на рукама царев мач. Први ванџаменат који га је чекао, то беше да постане ћесар.

Сада беху на реду велики логотет, тајни саветник царски и надзорник царске благајнице, и око њега пуно нижих логотета: за грађевине а нарочито логотет јавних друмова и тркалишта, логотет водовода, велики хартуларије приватне писарнице царске.

Иза њих иђаху дворски чиновници, протовестијаријус, вестијаријус, велики коноставлос, велики стратопедархис, који је снабдевао војску с храном, протостратор, протоспатаријус, велики примикиријус, па онда старешина убојних бродова, царски пехарник, царев кувар, евнуси, паракимоменос, кубикуларијуси, силенцијаријус или дворски маршал, референдаријуси, управитељ вароши, председник сената, рачунџија царских новаца, први царски коњушар, тајни секретар његов, бележници и магистри, надзорник царских соколара, први ловац, хартофилакс царских архива, тајанственик, тма божија симпона, то ће рећи, помоћника, писара, преписивача, подписивача, печатоносаца, јавних читача.

Сад наступаше свети патријарх са својим митрополитима, владикама, архимандритима и осталим чиновништвом црквеним, које је исто тако разгранато било, јер је свака црква имала својих 19 чиновника. Ко ће описати њихове митре и крстове, искићене драгим камењем, ко ли сјај њихових златали одежда?

Иза свештенства долажаше царица, окружена богатим сенаторкама и својим дворкињама, а после њих сам цар на коњу и тријумфатор војвода поред њега.

И цар и ћесар беху на белим коњма. На цару беше

хитон-хаљина извезена златом, на глави тјара, а у руци десној скиптар. Левом руком бацао је цар пуне шаке златних и сребрних новаца у народ, али као да његова личност не беше врло омиљена, јер се у пркос толикој дарежљивости мало гласова нашло да викне:

— Живео Андроник! Живео цар ромејски! —

Међу тим онда су византијски цареви већ били постали врло скромни и с малим задовољни. То неколико усклика, што их је пролазећи кроз народ чуо, беше довољно да цар врло весело скочи са свога коња и да у најбољем расположењу заузме са својом многобројном свитом царску трибину. Тек што је сео, окрете се свом великом доместикусу:

— Каква штета, драги Кантакузене, што твој присни пријатељ, а наш светли рођак, млади краљ Душан од Зете, не може да буде при овом нашем весељу! —

— Господару — прихвати Јован Кантакузен — мој је пријатељ заљубљен, па му није замерити. За њега је сад цео свет у очима и на уснама лепе Јевдокије!...

— Да, да златна младост ... — насмеја се император — него подајте знак, да се почне трка. —

3

У онај исти час, у који се на иподрому отпочињаше свечана трка, и докле црне душе, које краљица Марија беше поткупила да убију Душана, вребаху згодан тренутак да изазову општи метеж, како би слободније биле на своме црном делу, у онај исти час, на са свим противуположеном крају огромне Византије, у дворима лепе Јевдокије, решавала се судбина Душановога срца, његове прве љубави, а с њоме се решавала може бити и судбина свих српских земаља...

Нићифор Гргур, онај исти књижевник и дипломата византијски, који је оцу Андонију причао како је лепа солунска удовица, оставио нам је и подробан опис њених дворова на обалама дивнога Босфора. Али ми ћемо из ње-

говог списа да наведемо само како је изгледала ложница у тим дворовима.

У сред пода беше мозаиком израђен паун, та поносита тица гиздавица, са шареним раширеним репом, у коме свако и најситније преливање цветова (боја) беше изаткано ситним каменчићима, као да је кичицом написано. Око те гордељиве другарице богиње Иро, беше велики колут од карарског мермера. Из тога колута полажаху зраци тако исто фино углачанога мермера на све стране. Изван тога двострукога круга беху начињена четири поточића од зеленог тесалијског мермера, где ко бајаги теку из колутова у поједине кутове раскошне ложнице. У пољима, која остајаху између тих мраморних поточића, беху начињена четири орла, такође мозаиком, али тако слично и живо, да би човек помислио сад ће одлетети. Зидови од ложнице беху покривени све самим огромним стакленим плочама најразличнијих боја, и на њима беше израђено сваковрсно цвеће. Само на оним местима, на зидовима, где су биле израђене слике Јевдокијиних родитеља, и једна њена слика из детињства, ту беше, у место стаклетом, покривен зид опет мозаиком, јер су и слике биле као и шаре на поду извезене разноцветним ситним каменчићима. Слике беху израђене, као што су и црквене иконе у оно доба радили, на позлаћеној основи. Родитељи Јевдокијини беху насликани у најбогатијем руху и са свима драгоценим накитима накићени, а девојчица Јевдокија у белој хаљиници са распуштеном косом, и у ручици држи дугачак развијен лист белога пергамента, а на њему исписане божије заповести по којима је васпитавана. Плафон од ложнице беше тако рећи сав у злату, од кога су у оно доба умели да искују најтање листиће, и најфиније позлате. На средини беше спаситељев крст, израђен од зеленог стакла. Око крста могло се опазити сила звездица где светлуцају као на небесима. И ту беше насликана цела породица, како диже у молитви склопљене руке знамењу спасовом.

У тој ложници, на постељи покривеној отворено пла-

вом свилом, седела је у поменутом часу лепа Јевдокија, а крај њених ногу седела је на сниској столичици њена присна пријатељица Хрисанта.

Како је хладна слика коју нам је старац Гргур насликао казујући лепоту Јевдокијину...

Колико се на тамној сенци, која за живим човеком иде, може распознати од израза на лицу тога човека, толико се у оној причи огледала права лепота Јевдокијина.

И сама Хрисанта, која јој је још из раног детињства била другарица, која се није од ње растављала, ни када се Јевдокија удала у Солун, него је непрестано с њоме заједно живела, гледала је у томе тренутку у лепо лице своје другарице, као да га данас први пут гледа, као да га се никад нагледати не ће, није одвајала својих очију с оног алабастарно белог чела, с оног детињски блаженог осмејка, с оних усташца с којих се осипаше слатка музика нежног разговора... Па када та лепота толико заношаше и саму женску страну, ја како ли је било у Душановим грудима, кад је он први пут сео на ту столичицу, на којој сада Хрисанта седи, кад му се њена мека ручица први пут спустила на раме, и кад је први пут чуо своје име, изговорено божанским звуцима њенога гласа?...

Срећни Душане!... Јадни Душане!...

— Ти знаш — говораше то чудо од лепоте — моја добра Хрисанто, да је сада моје срце први пут проговорило. Пошавши за старца Палеолога, ја сам само испунила обећање, које дадох мојој драгој мајци, у њеном последњем часу. Он је јадник био добар спрам мене до смрти своје, добар као добар дан, али ја га несам никада другаче волети могла, но што дете своје родитеље љуби; несам могла, јер док не видех Душана несам ни знала да се може другаче волети... Тек од када се познадох са Стеваном, тек од када сазнадох колико мушке снаге и узвишених осећања има у његовом срцу, тек од како ме опчини непојамња примамљивост његовога целог бића, тек од како ми стаде непрестано лебдити његова слика пред очима

и у сну и на јави, тек од како сам опазила да сва претрнем кад зачујем његов глас, или и саме његове кораке у ходнику, тек од то доба знам да и ја имам срца, да и ја могу да љубим! —

— Знам, сунце моје, — одговори јој другарица — али баш с тога што си сад први пут осетила срце у недрима, мене је страх, да у пркос твоје дубоке научености, занесена жестином првог осећања, не учиниш погрешку, у коју су толики људи пали рад прве љубави, да не загазиш у живот, рад кога ћеш се после целога века кајати. Ко зна да ли тај варварин, којега ти не можеш доста да се нахвалиш, казује доиста оно што осећа, или се само користи твојом слепом страшћу да се проведе док је у Византији, да се у свом друштву може похвалити како је лепа Јевдокија. . .

Није могла довршити Хрисанта што је заустила, јер Јевдокија беше увређена.

— Немој грешити душе, Хрисанто. Овде на овоме месту заклео ми се Стеван успоменом мајке своје, и свачим што има свето на овоме свету, да ће ме узети себи за жену, па макар се ради тога морао одрећи и престола! —

— То ја верујем да се он заклео, стотинама их је изрекло такву заклетву, у жару распаљене страсти. Гдекоји је сиромах и сам веровао да ће заклетву одржати, али по што је искапио чашу љубавне среће до дна, никоме није више падала на памет свечана заклетва, нико се није више сећао ружичних усана, које увенуше под жаром његових пољубаца; ретко је ико помишљао на срамоту коју остављаше на имену оне јаднице, што је била тако лаковерна да верује у заклетве грозничавих заноса. . .

Код ових речи јурну крв у лице младој удовици, тако, да је поцрвенила до иза ушију, и она с прекором рече својој другарици.

— Волела бих да се неси дотакла тих жица, али кад си тако немилостива, знај — и овде се глас Јевдокијин и нехотице спусти — да је у часовима наших дугих, дугих

разговора, у којима смо често на само били, често било тренутака у којима сам дрхтала за саму себе, тренутака, у којима је Душан, да је доиста такав како га ти замишљаш, могао чинити са мном што би год хтео, па ипак тај „варварин", као што се теби свиди, да га крстиш, не само да се није користио мојом слабошћу, не само да се није усудио да ме пољуби у лице, него ми је једва целивао руку, па и то као што се икона у цркви целива... —

Успомена на те часове, о којима Јевдокија помињаше, и сада беше тако жива, да јој се груди почеше бурно дизати и спуштати у мучноме дисању.

— Добро сестро — прихвати Хрисанта — твој је Душан редак изузетак међу младићима његових година и друштва; он је, рецимо, одиста тај, каквога ти гледаш на љубавне наочари. Али ти неси више дете, да мислиш, е је сав свет у једноме мужу. Добро, ти ћеш поћи за тога тривалскога „краља", бићеш срећна с њиме као два голупчета, и то једну, реци две године. Па шта онда? Онда ћеш се осврнути да видиш где си? Ти бар знаш како су цртали наши изванредни посланици српске земље и двор њиховога „краља". С ове свилене постеље наћи ћеш се на један пут на дрвеној клупи; у место сјајних дворова твојих наћи ћеш се у мрачној соби некакве тривалске куле; у место лирс или кичице видећеш у сопственој руци преслицу. У место питомога друштва и душевитих разговора, живећеш међу дивљацима, који се међу собом кољу као зверад, и разговараћеш о томе како ти ваља скувати оно што је твој муж уловио у непроходним шумама, којима је покривена цела његова „држава", или како ти ваља скројити сукно које си сама израдила за одело теби и твоме „краљу". Како ће бити теби, којој је живот и душа било читати старе наше философе, у земљи у којој нема никаквих других књига, осем гдекојег јеванђеља? Испрва ће ти се та простота учинити класичка патријархалност, ти ћеш у тим варварима налазити неке сличности с Омировим јунацима; али кад се разтрезниш од љубавне вртоглавице, онда ћеш тек почети уздисати за ле-

ном Византијом, онда ће ти се сопствена кућа учинити тамница, и помисао да ти у тој тамници ваља сахранити своју младост и лепоту, сваку науку и уметност, цео свој живот, учиниће, да се осетиш врло, врло несрећна... Ето на што идеш, па баш да је све онако како се теби чини, што се самога Душана тиче! —

На уснама лепе Јевдокије лебдио је осмех пун сажаљења за ревњиву беседницу.

— Како ме мало познајеш, драга Хрисанто, и ако смо заједно одрасли. Моја је љубав силнија од свију мојих навика и угодности; моја је љубав жижак живота мога, и само кад престанем дисати угасиће се и тај жижак. Ја ћу с Душаном бити срећнија....

— ... у колеби — упаде јој Хрисанта у реч — него са Константином деспотом у царском двору византијском? Та је изрека толико исто стара као и род људски, само штета што су у њој празне речи, без икаквога смисла! —

Јевдокијино се чело намршти.

— Што помињеш име Андроникова сина, кад знаш да ми је оно мрско?

— За то, што је деспот Константин доиста божа прилика за тебе сто пута од тога твога тривалскога кнежића; што он... —

У овај мах уђе слушкиња у ложницу.

— Госпођо — рече она — дошао је један калуђер из Свете Горе, и моли за милост да изађе преда те! —

— Пусти га одмах! — рече госпођа, огрнувши преко своје беле, црвеном траком извезене тунике, плашт од скерлета, и гурнувши свој златни венац на глави, јаче у косу.

После неколико тренутака стојао је пред Јевдокијом са свим стран човек, кога она никад не беше видела дотле.

То беше отац Андоније.

Шта ли он тражи у дворима лепе Јевдокије?

Удовица изађе калуђеру на сусрет, па му приђе руци.

— Добро ми дошао, свети оче, и у добри час си ми дошао, јер сам данас тако срећна, да бих све што имам

испоклањала сиротињи, да бих цео свет загрлила, а камо ли да притечем у помоћ једном св. намастиру? Ваш су намастир ваљда опљениле каталанске хорде, или Турци, или морски разбојници? Или оснивате какву нову сихастарију? —

— Ја не долазим да просим за мој намастир, светла госпођо — одговори отац Андоније најодабранијим грчким језиком говорећи и благосиљајући је, па онда, с особитим погледом на Хрисанту, додаде — него сам те дошао молити за друго нешто.

Хрисанта разумеде тај поглед старчев, пребаци дугачки десни скут своје тоге преко левог рамена, поклони се, па изађе из ложнице.

Јевдокија седе и показа руком једну столицу до себе, позивајући старца да и он седне.

— Ма како ти се учинило чудновато, светла госпођо, опет морам да изречем да сам, седи старац каквога ме видиш, дошао испросити у тебе, јучерашњег детета, савет у једној важној ствари, од које зависи срећа и несрећа стотинама хиљада хришћанских душа! —

И она га доиста зачуђено погледа својим великим очима.

— Савет од мене?! —

— Да госпођо. У мојој муци и невољи не пресуђује хладни разум нити много нагомилано искуство, јер од тога обојега нашло би се поприлично и у мене, већ ту пресуђује племенито срце, а по свему што сам до сад о теби слушао, бољег срца не ћу наћи у свему ромејскоме царству.

Јевдокија се лако поклони, а отац Андоније настави:

— Да бих ти могао испричати моју невољу, морам те молити за стрпљење мало издаље. Далеко од границе ромејскога царства између аламанске и франачке државе има један млад народ, који је пре неколико векова прешао у нашу православну веру, и коме ти, племенита госпођо, може бити до сад ни имена чула ниси, али име не доприноси много ствари. Мене посла свети наш патријарх у земље и

државе тога народа да ширим у њима веру православну а да их чистим од јереси и безакоња! —

— Каква достојна мета, свети оче! — рече одушевљено Јевдокија, и очи јој плануше необичним огњем.

— Ал' уједно — настави отац Андоније — како ужасно тежак задатак! Да видиш у каквом сам стању затекао тај јадан народ. Наша се православна вера не поштује, правоверни се гомилама латине, или ако то не, жене се латинкама, па како их света црква неће да венча, живе невенчани ка' и друге животиње. Међу тим на жалост видех да ни сама света црква није свуда строга наспрам њих. Првосвештеници се не постављају по способности и светом јеванђелском животу, него по прљавом подмићивању, па и они за мито продају своју душу и гледају спокојно, како се шири безакоње по земљи, како калуђери остављају своје манастире па живе са грешним женскињем по вароши тргујући и радећи којекакве занате. Како црква онако и световна власт. Нигде реда, нигде сигурности, нигде правде. Купљу отимљу трговцима у по бела дана, или им силом наврћу онолико новаца за њу колико се коме насилнику свиди. Цариници, који би требало да заштите једнога трговца, отимљу им робу и сами силом или је узимљу у бесцење.

— Та зар у тој земљи нема још ни судова, свети оче? — припита лепа удовица зачуђено.

— Има судова, дете моје, — одговори отац Андоније — али која корист од њих кад сваки пристав извршујући пресуду судску, може да је изврне и дотера како његовој вољи годи, према својој љубави или мрзости за овог или за оног парца, а да за то злочинство не буде кажњен. Каква помоћ једноме неропаху, ако му суд досуди да има право у парници са својим властелином, кад је властела у тој земљи тако бесна да се не боји ни самога краља, а камо ли његових судова. Па да властела и није тако силна, да из својих градова и кула излеће као крвожедна зверад, те пљачка трговачке караване, те гради разбој и насиље кукавном женскињу, које нигде од њих заштите не налази,

да и осем властеле није земља пуна тâтова̓ и ѓусара, који пустоше жуће, њиве и поља ка ројеви скакаваца; свега тога да није, опет би тај несрећни народ био у најжешћој невољи, јер и његови сами краљеви не поштују сопствене законе своје, које постављају, него их сваки час по својој тренутној ћуди газе својим златним вулама и осталим књигама којима раздају својим удворицама повластице, што просто исмевају сваки закон у земљи! —

— То је страшно стање! — Згрози се лепа Византинка.

— Још то није све, драго дете моје. Безакоња која сами краљеви чине, потиру и оно мало семена божјега страха и човечности, што га је хришћанска наука посејала у тај кукавни народ. Отац ослепљује рођенога сина да му само не постане опасан; син отима од оца престо, макар то не ишло другаче осем проливањем рођене крви; рођена браћа се крве око власти... Али теби је несносно да слушаш моју страшну причу? —

— То не, свети оче — рече Јевдокија — али мени је страшно да помислим на будућност тога народа, ако му провиђење божије не удели каквога великог човека за краља, који би поставио праведне законе у тој земљи, који би био довољно силан да нâтера и најбешњу властелу, да им се покорава, који би...

Код ових речи лепе Гркиње сијну особита радост на старчевом лицу. Он јој је чисто прихватао реч по реч из уста, он чисто није могао да дочека крај њене реченице, него јој нагло упаде у реч:

— То је учинило провиђење Свевишњега, то је учинило, светла госпођо, али почуј зао удес мојега народа о коме ти причам. Ја сам се десио на двору садашњега краља, када је ваљало изабрати наставника краљевићу. Избор паде на мене. Увиђајући и сам ону велику истину коју си и сама сад изрекла, ја прикупих сву моју снагу да младога краљевића спремим за избавитеља и усрећитеља читавоме једном народу, и Преблаги благослови моје труде, јер се даровити дечко разви у исполина и душом и телом. Када

краљ суседне једне државе, у којој живи готово исти тај народ, пође с војском на њиховога оца, мој питомац показа толико личнога јунаштва и толико вештине управљајући војском, колико ни један војвода пре њега. Он разби непријатеља и уби му и самога краља. Али и на дому, на збору првосвештеника и велможа, на коме се решавају најважније државне потребе, мој краљевић већ показа да његова домовина још није имала тако мудрога државника! —

— Па где је ту зао удес? Твоја жива жеља, св. оче, испунила се! — примети Јевдокија.

— Да, беше се испунила — настави он — али жудња за науком одведе ми питомца у далеке земље, па чак и на дворе франачкога краља. Ту све моје наде пропадоше. Краљевић ми се загледао у некакво чудо од лепоте, у некакву принцезу франачку по имену Јелисавету, и задао јој је своју краљевску реч, да ће је узети за жену.

Јевдокија погледа старца зачуђено.

— За што та љубав руши сва твоја уздања, свети оче? Ако је кнегиња Јелисавета доиста добра и паметна жена, а такав човек, као што изгледа да је твој питомац, не може се у другачију жену ни загледати, онда ће они бити срећни; а кад је владалац срећан, онда се то и на његовом народу познаје!

— Само ти заборављаш да се краљеви нс смеду женити једино по томе како њиховоме срцу годи. Мој краљевић, ако хоће да изврши свети узвишени посао, који му је провиђење наменило, треба и самом женидбом својом да покаже да му је дражи напредак народни од сопствене среће у животу. Убивши својом руком краља суседноме братском народу, и ако је то било у јуначкој борби, у којој је мој питомац само бранио своју домовину, ипак је он постао узрок огромном непријатељству између та два народа, које ће их вековима раздирати непрекидним ратовима. Има само једно средство да се та ужасна несрећа уклони, а то је да се мој питомац ожени сестром убијенога суседа... Али то је више немогуће... Он је у наручју лепе Јелисавете заборавио на узвишени позив који га чека, заборавио на цркву и државу, заборавио на све...

Јевдокија не рече ништа. Замишљено је гледала преда се.

— Ето, светла госпођо — настави отац Андоније полако, не скидајући ока с дивне Гркиње — то је она мучна ствар, у којој сам те хтео замолити за савет... —

— И хвала ти, св. оче, на части, коју ми указа тиме. Ја мислим поуздано да ти не треба очајавати.

— Али краљевић се заклео Јелисавети, а краљевска се не пориче!

— И не треба да се пориче. Али ако та жена има доиста срца и душе, она треба сама да одступи, она треба да учини да тај брак постане немогућан, она треба да буде хришћанка, која је кадра жртвовати своје срце кад се по ту цену може да откупи живот, срећа, част и благостање хиљадама ближњих!... —

Образи у Јевдокије беху запламтели од одушевљења при помислу на такву племениту, хришћанску жртву.

Отац Андоније устаде, па свечаним гласом, који је покадшто задрхтао од узбуђења, рече:

— Благословена да си, кћери моја, и овога и онога света за те речи, које ће учинити да безбрижно одеш с овога света, Богу на истину; благословена да је успомена богоугодних родитеља твојих, који су тако чисту хришћанску љубав и самопрегорење усадили у твоје племенито срце! —

Удовица га погледаше, као да га пита за смисао тога благослова.

— Дете моје — настави Светогорац разумевши тај поглед — прибери сву снагу твоје хришћанске душе, стегни твоје племенито срце, да се не поколебаш на правој стази, јер ти морам рећи, чему се најмање надаш... —

Једна мисао, као најстрашнија муња, сену у Јевдокијиним мислима, и лепа удовица скочи у исти мах и пребледе у лицу, као да из њега нестаде и последње капи крви.

— За име божије, св. оче, тај краљевић?... — она је једва изговорила то неколико речи, тако је силна дрхтавица ухвати.

— Зове се Стеван Душан, добро дете моје! — и старчеве се очи напунише суза.

Јевдокија посрну, и да се није грчевито ухватила за кревет, стропоштала би се на земљу.

Отац Андоније притрча да је прихвати, али она махну руком, одбијајући га, и усиљавајући се да се осмехне, са свим необичним гласом промуца:

— Није ништа, св. оче... Тренутна слабост... то ће проћи... —

У томе тренутку беше старцу чисто жао што је учинио... Његове мисли брзо прелетеше све околности... Савест му беше чиста, и он са поузданим гласом, као човек који је учинио своју дужност, стаде тешити јадницу. Она га је слушала са погнутом главом, као што осуђеник слуша свештеника, који га прати на губилиште...

Низ њено лепо лице потекоше вреле сузе; из прсију јој се откидаше тихо јецање, које свом снагом не беше кадра да угуши.

После дуге борбе, најзад је савлада осећање, она бризну у плач, паде пред калуђером на колена, сакри лице шакама, а из груди јој се оте врисак.

— Ах! свети оче,.. ја ћу умрети од бола... ја га тако силно љубим..

У гласу, којим Јевдокија изрече те речи беше толико истине, толико страсти, да се старац у мало не поколеба.

— Па оно... дете моје... Ми смо грешни људи... може бити да се ја варам, да грешим душу, кад иштем такву жртву... може бити да ни ја не бих кадар био свагда да учиним што светујем другима... може бити...

— Не, не! — упаде му Јевдокија у реч, устајући и тарући сузе — ја знам шта је моја света дужност... Али, опрости... Ти знаш и спаситељ је уздахнуо када му дође страшни час: „Оче, нека ме мимоиђе ова чаша ако може бити.“ А он је био бог... А ја сам само црв у прашини... Опрости ми, св. оче!.. (Наставиће се).

Владан Ђорђевић.

РУМУНИЈА И РУМУНИ[1]

I

ЗЕМЉИШТЕ

САСТАВНИ ДЕЛОВИ. — ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ. — ВЕЛИЧИНА. — ГРАНИЦЕ. — БРЕГОВИ. РАВНИЦЕ. — РЕКЕ. — ЈЕЗЕРА. — БАРЕ. — КЛИМА.

Румунија је састављена из бивших кнежевина Влашке и Молдавије и једнога дела Бесарабије, који је Русија уступила Молдавији услед парискога уговора од 1856.

Простор који Румунија обухвата лежи између 43° 38′ и 48°50′ северне ширине, и између 20°20′ и 27°10′ источне дужине парискога меридијана, и износи 12.149.360 хектара или 6,123 четвороугаоне миље.

Њу окружују ове земље: од југа Србија и Бугарска, од истока Бугарска и Русија, а од севера и запада Аустро-Угарска. Границе су јој већином природне. На западу и северу су Карпатски брегови, на југу Дунав и Црно море, на истоку Прут. Карпатски брегови, који опасују целу земљу од северо-запада и који су једна грана бастарничких Алпа, мало уступају швајцарским и тиролским Алпима по

[1] Види изворе: Annuaire général officiel de Roumanie, 1874, par Frédéric Damé. — La Roumanie contemporaine, revue mensuelle. 1874 par Frédéric Damé. Paris. — Le peuple roumain d' après ses chants nationaux. Paris 1874. par Gean Gratiunesco. — Meyer's Conversations-lexicon. Valachei und Moldau, 1869.

лепоти и величанству. Њихови су обични становници јелени, срне, кошуте, дивље свиње, курјаци и медведи. Њихови висови још не познају људску индустрију. Човек је на њима оставио врло мало трага. По где која развалина чобанске колебе или по неко огорело дрво, једини су знаци његова присуства. У њиховим густим шумама има местâ где секира још није допрла. Њихови многобројни огранци који се јужно пружају доста дубоко у земљу готово су једина брда у Влашкој. Молдавија је, напротив, много брдовитија и шумовитија. Њена брда, њене плодне долине испрекрштане речицама, и њезине простране равнице дају диван изглед земљи којој не оскудева ништа друго осем интелигентне радничке руке, која би све то још више улепшала.

Висина румунских Карпата различна је, почевши од 2587 па до 8160 стопа изнад морске површине. Њихови највећи висови ово су:

У Молдавији:

Чијаклеул или Пијон	2720	метара.
Ретезат	2600	„
Чиоуроул	2174	„
Рачуел	2008	„

У Влашкој:

Лом или Карајман	2650	метара.
Парьнг	2587	„
Цјатра	2255	„
Тутана	2079	„

У Банат и Ердељ може се проћи из Румуније само кроз неколико теснаца, дунавским прокопом и неким путањама којима се може ићи само пешке или на коњма. На колима се може проћи само дунавским прокопом и теснацим Турну-Рош.

Цело земљиште Румуније пење се поступно и готово неприметно од Дунава до врхова Карпата. Оно има изглед полукружнога амфитеатра, у кога је јужна страна испупчена а северозападна угнута. Огранци Карпата који се пружају у земљу готово су свуда подједнако удаљени од Дунава, од

кога их раздвајају често непрегледне равнице. Земља је пуна долина које иду у правцу њенога нагиба и из којих се све воде сливају у Дунав. У плодности не уступа можда ни једној јевропској држави.

Главна је река Дунав који је до сада држао Румунију у свези са западном Јевропом. Он улази у њу испод Гвоздене Капије и слива се у Црно море по што пређе простор од 125 миља. Његова је лева обала равна кроз целу Влашку. Дубина му је различна, од 18 до 60 стопа. Ширина му је исто тако различна, и што се више примиче ушћу све је шири. У њему је силество ада и острвчића, од којих су неки насељени. Испод Галца дели се на три крака. Један се од тих кракова зове Килија, други Сулина а трећи свети Ђорђе. Лађе свију народа без разлике могу слободно пловити по њему. Такса коју свака лађа плаћа прелазећи из Дунава у Црно море и обратно, није никако ограничење пловидбе; њоме су се, напротив, хтеле да отклоне сметње које су чињене пловидби природним елементима на дунавским ушћима. Брига о отклоњењу тих сметња поверена је међународној дунавској комисији која се у тој цељи састаје у Галцу два пут у години.

Због нагиба земљишта на јужну страну, све румунске реке и речице потичу са северозапада и сливају се у Дунав. Од унутарњих река главне су ове:

Олта, извире у Ердељу иза Карпата, пролази кроз кланац Турну-Рош и утиче у Дунав у Излазу. Она дели Влашку на двоје. Западна страна од ње зове се Мала, а источна Велика Влашка. Простор који она пролази кроз Румунију дугачак је 353 километра.

Серет, извире у Буковини, улази у Молдавију у Михаилени, пролази кроз Роман и утиче у Дунав више Галца. Он пролази кроз Румунију простор дугачак 333 километра. Њиме могу пловити само сплавови.

Прут, извире такође у Буковини и слива се у Дунав између Галца и Рени. Од унутарњих румунских река, Прут је једини бродоплован. Од Дунава до Скулени плове по њему

парне лађе, а одатле до северне границе обичне лађице. Простор који он пролази кроз Румунију дугачак је 400 километара.

Од мањих речица најзнатнија је Думбовица која протиче кроз Букурешт. За тим долази Телеорман, Пахова, Жиу итд.

Језера. У Румунији има преко 200 језера и великих бара. Нека од њих у свези су с Дунавом. Од ових последњих најзнатнија су: Братеш, Кахул, Куртул, Ковурлуј, Јалпуг, Катлабуга, Китај, и канал Борча. Обала Црнога мора дуж целе румунске границе пуна је баретина које су богате морском сољу. Од унутарњих језера најзнатнија су: Балта-Алба, с врло сланом водом; за тим Дорокој, Зпагове, Калдарукан и Црничко језеро.

Клима. Клима је у Румунији због Карпата и блискости руских пустара врло оштра, и према топографском положају разних крајева различна. Зими је одвећ јака хладноћа, а лети опет врућина. Због многих језера и баретина, нарочито на јужном крају, ноћи су и у сред лета доста хладне и нездраве. Онај део земље који је од стране Црнога мора, изложен је врло јаким ветровима и олујама. Напротив северозападна страна заклоњена је од ветрова Карпатским бреговима. Од 1861 до 1866 закључно показала се ова разлика у температури:

	НАЈВИШЕ	НАЈМАЊЕ
	(*Реомир. терм.*)	
1861	+ 29.7	— 10.9
1862	+ 27.0	— 12.0
1863	+ 23.8	— 18.9
1864	+ 22.1	— 12.4
1865	+ 28.9	— 13.4
1866	+ 30.8	— 19.0

Реомиров термометар показује у Букурешта (у хладу) у разним годишњим временима ову температуру:

	НАЈВЕЋА	НАЈМАЊА	СРЕДЊА
Декембар — Фебруар	+ 12.1	— 12.4	+ 0.1
Март — Мај	+ 25.0	— 1.1	+ 12.8
Јуни — Август	+ 29.7		+ 19.8
Септембар — Новембар	+ 23.7	— 12.0	+ 8.1

Годишња је температура:

Најмање + 7.9

Највише + 11.4

II

СТАНОВНИШТВО

КОГА СУ ПЛЕМЕНА РУМУНИ. — ГДЕ ЖИВЕ. — КОЛИКО ИХ ИМА СВЕГА. — КОЛИКО ЈЕ СТАНОВНИШТВО РУМУНИЈЕ. — КОЛИКО ИМА ЖЕНСКИЊА А КОЛИКО МУШКАРАЦА. — НАСЕЉЕНОСТ. — КОЛИКО ИМА ФАМИЛИЈА, КУЋА И КОЛИКО ЧЛАНОВА ЖИВЕ У ЈЕДНОЈ КУЋИ. — КАКО ЈЕ СТАНОВНИШТВО ПОДЕЉЕНО ПО ЗАНИМАЊУ. — СТРАНЦИ. — КАКВЕ ЈЕ НАРОДНОСТИ РУМУНСКО СТАНОВНИШТВО. — ГРЦИ, БУГАРИ, ЈЕРМЕНИ, ЈЕВРЕЈИ, ЦИГАНИ.

Румуни су народ латинскога племена. Они су потомци оних римских досељеника које је Трајан у почетку II века по Христу довео у Дакију и старих обиталаца Дакије који су се звали Даки или Гети. Они живе у целој старој Дакији која је обухватала осем кнежества Румуније цео Ердељ, Буковину, источни Банат и Бесарабију. Осем тога има их у Турској, нешто мало у Србији, за тим у Доброђи, и у извесним крајевима Тесалије и Македоније где су познати под именом Цинцара или Куцо-Влаха. Њихов целокупни број износи преко 9,000.000. У Аустро-Угарској има их 2,685.600, и то у Маџарској 1,114.044; у Ердељу 1.207.862; у Буковини и једном делу бивше војничке границе 363.100. У руској Бесарабији има их скоро 1,000.000. У Турској такође око 1,000.000. У Србији преко 100.000.

По попису који је учињен у кнежевини Румунији 1860 било је тада у њој 4,490.148 душа. Данас има 5,000.000.

У тих пет милиона има 2,580.000 мушкараца и 2,420.000 женскиња. По томе, на хиљаду душа долази 516 мушкараца и 484 женскиње.

Према пространству Румуније, она је слабо насељена. На једну четвороугаону географску миљу долази 2267 душа, а на 1000 хектара 411.

Фамилија има у Румунији .,101.321, од којих 209.251 живе у варошима а 892.070 у селима. На сваку фамилију долази од прилике 4,54 душе.

Кућа има око 800.000, и у свакој живи у средњу руку 6,2 душе; што чини да на 10.000 становника има 1613 кућа.

По занимању становништво је Румуније подељено овако: 750.000 фамилија земљорадничких (од прилике четири милиона душа); 60.000 индустријских; 32.000 трговачких; 24.000 надничарских; 23.000 чиновничких; даље има 4000 професора и учитеља; 450 адвоката; 300 лекара; 176 хирурга; 250 бабица; 100 апотекара; 2.200 вештака, музиканата и писаца; 9800 световних свештеника; 8776 калуђера и калуђерица.

Говорећи о становништву Румуније, вредно је проговорити неколико речи о странцима који у њој живе. С једне стране богаство земље, с друге рђав социјални положај, сиромаштво, невештина и незнање радничке класе народа, с треће опет нерад и раскоштво богаташа, привлаче у Румунију доста знатан број странаца који сваке године бива све већи и већи. Ти странци не долазе да у њој потроше новац који донесу, као што на прилику чини силество странаца који иду у Француску, него долазе да се обогате и то лакше и брже него ма у којој јевропској држави. Њима није стало до тога хоће ли владалац бити Румун или Немац, хоће ли министар бити Братијано или Василије Боереску, хоће ли владати црвена или бела партија, хоће ли Румунија напредовати или опадати. Њихова је једина брига да напуне своје кесе, у чему заиста и успевају, јер им све иде на руку. То су људи од рада и спекулације, људи који су дошли само за то што знају да могу

да експлоатишу и земљу и народ и прилике. По томе, је ли какво чудо што је скоро сва велика трговина и индустрија прешла у њихове руке, и што им од неког времена почиње прелазити у руке и велика агрикултура? Њихова је једина цељ тековина и обогаћење, а богатога Румуна цељ је, ако тако могу да се изразим, растурање и расипање наслеђенога. Штедња, то је бесмислица за имућног Румуна. Он се не стара о томе како ће да сачува и умножи оно што има, него о томе како ће да потроши. Он се надмеће у расипању; и што више и бесмисленије потроши, тим му је већа хвала и слава. То је, наравно, добро дошло странцима. Он губи, они добијају. [1]

Начини на које странци долазе у Румунији до богатства, различни су. Ја ћу овде да наведем само један. Румун поиште у зајам извесну суму новаца од странца. Овај му је да, разуме се с добрим интересом; али уговори да му се новац врати извеснога дана и сахата. У противном случају да му дужник мора платити за *оштету* 100, или 200, или 500 наполеона, што зависи од погодбе; или да му плаћа свакога дана по 10, 20 или 30 наполеона, што такође зависи од уговора, донде док му не врати позај-

[1] Мени су, кад сам пре кратког времена био у Румунији, казали поименце једнога странца који је дошао до колосалног имања на овај начин: Он је држао под аренду земљу некога спахије. Спахија је, разуме се, живео онако како доликује румунском бојару. Зиму је провео у својој земљи, за то што је прошлога лета био потрошио сву аренду коју је добио. Наступи лето и време кад се иде у купатила. Он узме шестомесечну аренду у напред и оде у Баден-Баден, јер бојару не помаже свако купатило. У Баден-Бадену је рулетна (лутрија), а бојар мора да живи бојарски. За два три дана, он изгуби двадесет тридесет хиљада дуката. Па шта онда ради? Опет се он понаша као што само бојару приличи. Пише своме арендатору и каже му да ће му опростити пола аренде за следећих шест месеца ако му половину одмах пошље. Арендатор то учини, јер добије десет петнаест хиљада дуката. Али, рулетна је чудна ствар! На њој се може изгубити и сто хиљада дуката, а не само десет или петнаест. Бојар изгуби и оно што му је верни арендатор послао, па се онда врати. И шта је тада могао друго радити него да узме аренду још за једну годину у напред, разуме се с одбитком половине. Но, карте се играју и у Влашкој; рулетна се игра, ако не јавно а оно тајно, и у Букурешту, Краљеву, Браили и многим другим варошима. Он изгуби и то, па се онда опет обрати своме арендатору. Тако учини неколико пута док не презадужи имање, и онда арендатор поста спахија, а спахија бескућник.

мљену суму. Случај или нехат учини те дужник не врати новац на урочено време. Поверилац га тужи, и суд досуди да му се плати не само сума коју је дао у зајам, него и она коју му је дужник обећао платити као оштету. Помислиће можда ко год да је то зеленашлук, и да судови тако што не могу да досуде. Ко би тако мислио, могао би се лако уверити о противном. У Румунији су изопачене многе по себи лепе и добре ствари, па је наравно и та. Румунски судови кажу: сваки је Румун слободан; као такав, он има слободну вољу, и ту вољу не може нико ограничити онде где је закон није ограничио. Закон је ограничио само интерес, а интерес није оштета. Као што се види овде се закон просто изиграва. Оваким и сличним приликама користе се истина не само странци него и сами Румуни; али баш и кад не би било таких прилика и случајева опет би странци били опасни Румунији за то што су раднији, промућурнији, умешнији и вештији од масе румунскога народа коју експлоатишу. Једино што ублажава ту опасност то је, што су Румуни тако рећи слепо везани за све оно што је њихово, и што у својим обичајима и наравима ни најмање не попуштају, а странци су у свему томе много гипкији па се лако повлаше.

То је дакле једини узрок због кога Румуни не би морали да воде рачуна о странцима који у њих узимљу све већи и већи мах; али при свем том ствар је доста тугаљива. Свака држава у којој је маса народа сиромашна и неизображена, излаже се опасности ако широм отвори врата странцима и остави слободно поље употреби њихових капитала, њиховога знања и њихове вештине. Ово нарочито вреди за Румунију у којој политичка трвења, на штету економних интереса земље, апсорбују скоро сву пажњу великога дела грађанства, и у којој политични морал не стоји на оној висини на којој би требао да је.

У оних пет милиона који представљају румунско-становништво урачунато је:

247.000 Јевреја [1]
90.000 Словена
56.000 Маџара
300.000 Цигана

Странаца има у Румунији на 70.000. Њихове су главне групе ове:

30.000 Аустријанаца
10.000 Грка
5.000 Ђерманаца
3.000 Енглеза
2.500 Турака
300 Талијана
10.000 Јермена

Као што се види, румунско је становништво састављено из разних народности. Што се тиче племена коме припада, оно се етнографски може поделити на двоје: племе румунско или урођеничко, и разна друга урођеничка племена.

Румунско је племе постало од смесе старих обиталаца Дакије и многобројних насељеника које је Трајан доселио у њу пошто ју је у почетку другога века освојио. Обичаји, нарави, физиономија, језик и ношња Румуна, потсећају врло јако на њихове поносне и ратоборне праоце. Али на њихову се лицу не види онај мушки израз који кажу да се чита на статујама Трајанове колоне у Риму које представљају насеобинце Дакије. У њих је тај израз замењен изразом неке туге и неке преданости које су, без сумње, последице дуговременога трпљења, мучења и робовања. Но, кад се узму у обзир све муке које су они вековима трпели и све несреће које су претурили преко главе, онда се човек мора дивити јачини и постојанству њиховога карактера и чудити се како су могли сачувати на себи и најмањи траг својих прадедова.

[1] Ово је званичан број од пописа учињеног 1859, али је он много мањи од стварнога броја. У Румунији има много више Јевреја. Централни комитет Јеврејске алијанције у Паризу каже да је у Румунији 1860 било од триста до четири стотине хиљада Јевреја.

Остала племена која су се мало по мало спојила с румунским народом тако да се сада морају сматрати за урођеничка, врло су многобројна. Но ја ћу овде навести само главна, она која су највише сачувала од свога прво-битнога типа. То ту:

Грци. Они су се почели усељавати у Румунију одмах у почетку петнаестога века. Узрок њихова доласка двојаки је. Једни дођоше ради трговине; други потражише у још независним румунским кнежевинама прибежиште после пада источнога царства. И једни и други беху сиромашни по доласку. Њихово се присуство у почетку и не опажаше у маси народа, и ако се они својим изображењем и радношћу уздизаху над њом. Али они се за кратко време обогатише трговином и индустријом. Богатство им даде прилике да се ижене Влахињама. На тај начин они се помешаше с народом и добише грађанска и политичка права. Тиме се отворише врата њиховим интригама и властољубним тежњама. Незадовољни богаством и правом грађанства, они пожелеше власт. Да би у томе лакше успели, издадоше се за браниоце народа против племства, створише у земљи јаку партију и посташе опасни. Седамнаести век пун је борбе те партије против бојара. Михаило Храбри (1592—1601) увиде опасност која прећаше румунском народу од њих, па их законом искључи из свију јавних звања. Али тај је корак учињен касно; они се већ беху јако осилили. Крепка мишца Михаила Храброг могла је за неко време да их одржи под уздом; а чим њега неста, они овладаше свима финансијским местима и посташе власници државне имовине. Зле последице њиховога укорењења у државној власти осетише и сами бојари, јер они не штеђаху бојарске интересе онако исто као што не штедише ни народне. Бојари начинише против њих заверу коју само џелатска секира могаше да угуши. Али недела Грка беху прешла сваку меру. Бојари се наново побуне, поубијају их, и један од њих, Матеја Басараба, после тешке борбе и муке, овлада престолом (1633) у Влашкој на коме га и султан утврди.

У исто време и Молдавци прогнаше Александра Илију, побијаше мноштво Грка и поставише себи за војводу Василија Курјака.

Доласком на владу Матеје Басарабе и Василија Курјака, Грци бише истиснути из власти а готово и из земље. Народ приме своје земаљске владаоце с оном искреношћу и љубављу коју само патриотизам улива. Али његов се положај не промени с променом владалаца. Они истина будише народни дух, уведоше румунски језик у цркву и управу, отворише школе, установише штампаре и дадоше земљи закон; али тај закон формално потврди ропство које дотле фактички постојаше. Осем тога они се почеше трти између себе. Сваки од њих тежаше да успостави монаркију Михаила Храброг који за неко време беше ујединио оба кнежества. У тој међусобној борби истрошише они и последње силе двају кнежества. Данци постајаху све већи и већи, а опет за то не беху довољни да подмире трошкове; народ трпљаше онако исто као и под владом Грка дошљака; војска преста примати плату, оголи и побуни се, и земља дође у грозну анаркију. Утучени и прогнани Грци користише се том приликом. Под владом Михнеа, Гике, Раду Леона и Дуке дођоше они на ново у кнежества, а с њима и јад и беда. Народ дође до просјачког штапа. С једне стране глобљаху га и гуљаху они, с друге бојари, с треће владаоци. Зла која трпљаше беху беспримерна. Његов јаук ражали и самога немилостивога султана који запрети војводама да ће их повешати ако га и даље буду тако угњетавали и злоставили. Но и та му султанова претња не поможе. Бојари беху са свим заслепљени својом грабљивошћу, а у владаоцима му беше изумрло свако племенито осећање. Имајући владу у рукама они су могли, удружив се с народом, да се ослободе странаца једном за свагда. Али, покварени и понижени до крајности, они изгубише и саме ратоборне врлине којима су се њихови праоци одликовали, посташе сумњиви Порти, а мрски народу, и тиме отворише својим противницима пут да дођу до цељи. У

место да траже помоћи и одбране у народу, чувајући му права и задобивајући га за се својим добрим делима, они потражише заштите у интересоване Немачке и Русије. То даде повода Порти те наскоро после победе одржане над царем Петром на обалама Прута постави, и не питајући никога, за господара Влашке Грка Николу Маврокордато, а за господара Молдавије Михаила Раковита, такође Грка.

То је почетак владе фанариота у Влашкој и Молдавији (1716). Њиховој влади мало има равних у историји народâ. За њима дође силество Грка свакојаког рода и карактера, па нападоше на звања као гладни курјаци на јагањце. Кнежевине изгубише облик не само државе, него и области. Оне посташе прави мајури, и уступаху се у закуп ономе ко дâ највише. Закуп је требао да траје три године, али га грабљивост и ћуд власника често скраћиваху, што још више отежаваше зло румунском народу. Чим би фанариот дошао, једна би га мисао занимала: да обогати себе и своје пристаоце. Бојећи се да ко други не понуди султану више од њега, те да тако буде збачен, он се стараше само о томе како би што пре исплатио дугове које је начинио док је добио господарство. Глобе којима би подвргнут народ у Влашкој и Молдавији, тешко би било и замислити. Начини глобљења беху безбројни. Сваки нов фанариот измишљао је и нове начине глобљења, а фанариоти су тако рећи изницали као печурке из земље. Све што беше румунско поништи се. „Народне се скупштине укидоше, школе се затворише, језик се презре; закони и установе погазише се, народ се обесхрабри, земља се раскомада и опаса турским тврђавама; грчки језик овлада у двору, цркви, судовима и дућанима. Народна се војска распусти и тиран се окружи гардом састављеном од Турака или Албанеза." Фанариоти дакле не поштедише ништа румунско. Али сва до сад побројана зла нису тако велика и тако дуготрајна као што је морално зло које учинише румунском народу. Они га морално понизише, угушише у њему чувство части, људскога достојанства и поште самога себе.

Влада фанариота трајала је у Румунији до 1819. Тада народ уста против силеџија, скрха им власт, збаци их с престола и попе на њ синове земље, те тиме прокрчи пут своме потоњем ослобођењу.

Бугари. Живећи на десној обали Дунава, Бугари су слали насеобине у бившу Трајанову Дакију још пре него што су примили хришћанску веру. Тако је насељена цела Бесарабија од које један мали део припада Румунији. Доцније, кад се Турци утврдише у Јевропи, исељавања се готово нису ни прекидала. Деспотизам турски толико је био несносан да је јадним Бугарима било лакше оставити своју домовину и отићи у туђину него трпети га. После рата Турске с Русијом од 1791 и 1829 исели се у Влашку и Молдавију знатан број бугарских фамилија. Колики је број Бугара што живе у Румунији не знам позитивно, јер немам на руци статистичких дата; но у колико се опомињем биће их преко две ста хиљада. Они се у главноме баве земљорадњом, али и у трговини и индустрији јако напредују. Њихова је судба у Румунији онака иста каква је и осталих странаца: и они су се били заборавили па се нагло почели влашити. Има фамилија које су се са свим изгубиле међу Власима. Тек у новије доба, заслугом народне бугарске странке, поче се у њима будити народни дух.

Јермени су се први пут доселили у Молдавију у једанаестом веку када им Персијанци поплавише земљу. Из Молдавије су се после растурили и по Влашкој. Из истог узрока дође их много више у годинама 1342, 1418 и 1606. Доцније пак дође доста знатан број из Цариграда због трговине. Ови су последњи настањени нарочито у доњој Молдавији и доњој Влашкој. Они који су дошли из Цариграда говоре турски, а они који су дошли непосредно из Јерменске говоре јерменски.

Јевреји. У Румунији имају две разне сорте Јевреја, од којих свака има своје особине. Једни се зову шпански, а други пољски Јевреји. Први су дошли из Турске у коју су побегли у петнаестом веку од гоњења Фердинанда и Иза-

беле католикиње. Они се радије и поглавито баве у Влашкој; нису онако некарактерни као пољски Јевреји и лако се привикавају на јевропске обичаје и цивилизацију. Трговина им је главно занимање. Они говоре поквареним шпањолским језиком. Други су дошли из Русије или аустријске Пољске. Њих је пуна Молдавија. У негдашњој молдавској престоници Јашу, они сачињавају трећину становништва. Нема вароши, па ни паланке или села где их не би било. Осем земљорадње, они раде све друго. По паланкама и селима су механџије, крчмари, ситничари, занатлије, трговачки посредници, мењачи, калаузи итд.; а по̍ варошима имају и огромне радње. Врло многи баве се само торбарењем, због чега су и врло мрски. Сви су лажљиви и варалице до зла бога. Један мали део од њих говори руски или пољски, а сви остали говоре поквареним немачким језиком. Они се и по физиономији разликују од шпањолских Јевреја. Лице им је татарско, и због тога многи мисле да су то потомци оних Авара који у деветом веку примише јеврејску веру. Та се претпоставка оснива још и на томе што се њихов рабин зове *Каган*, а зна се међу тим да се тако звао старешина Авара.

Цигани. У Румунији има једно племе које је са свим различно од свију других што живе у њој. То су цигани, или као што се они сами зову *Рôми*.

Откуда, и кад су они дошли у Јевропу, то још није потпуно доказано. Међу тим у опште се мисли да им је колевка Индија, да су негда били поплавили цео стари континенат и да су они први становници западне Јевропе из које су их истерали народи који су у њој живели пре Грка и Римљана. Господин Ваљан [1] вели: „Рôми су свуда онаки каки су се нашли у Јевропи, каки су у Букари и на обалама Синда, у Букурешту и на Малабарским острвима, у Јевропи и у Сирији. Они су номади по своме независном духу као и Монголи и Арабљани, и тако исто

[1] Origine, état actuel, aptitudes et croyances des Jases ou Rômes, par J A. Vaillant.

издржљиви, снажни и мрке коже као и они. Они су благоопори као и плодови којима се хране, горди и поносни као индијско небо, као брегови које су прелазили док су дошли до нас. Они воле живот, и остају при онаком какав је; јашу и смеју се на својим коњма које воле, и на магарцима којих се гнушају; похотљиви су као Сатире [1] а играчи као Бакантkиње; [2] понизни и покорни као заробљеници, гипки и лукави као робови; груби као дивљаци, а крадљиви као мајмуни; брбљиви, свадљиви, напрасити као невaспитана деца, због превеликог уображења и необделанога духа; плашљиви у обичним делима живота, неустрашни у опасности; готово увек јадни и голи, или одевени дроњцима; равнодушни према свакој вери, и готови увек да је промене према времену и месту; међу тим интелигентни, радни, досетљиви, хитри, добри подражаваоци, рођени музиканти, способни за сваку цивилизацију, али цивилизују се само онда кад су под јаком но не суровом руком и под јаким али не свирепим законима.“

Рôми су се у Румунији појавили први пут у петнаестом веку. Године 1417 дође у њу преко Крима један азијски полудивљи народић. Он није био ни тако многобројан ни тако ратоборан да би га се Румуни поплашили па одбили. Они дакле приме Рôме, назову их циганима, тј. незнабошцима и начине их робовима. У румунским кнежевинама владало је тада племство, за то и цигани бише уступљени бојарима и манастирима као својина. Доцније су постали и државни робови. Господари су с њима поступали онако исто као и са својом стоком или осталом имовином. Они који су припадали држави бише ослобођени 1837 под владом кнеза Александра Гике, а бојарске ослободи народна скупштина тек 1844. За сваку главу платила је држава бојарима по 10 дуката. Данас се не чини никаква разлика између њих и Румуна.

Румунски су цигани подељени, према занимању, на

[1] Митолошки шумски бог, пола човек пола јарац.
[2] Бакусове калуђерице.

три класе. У прву долазе *лаиси*, који живе у већим или мањим корпорацијама. Они су обично ковачи, поткивачи, бравари, калајџије, ћумурџије, карличари, џамбаси и музиканти. Многи раде и земљу, али најмилије им је занимање музика, за коју имају врло велики дар. У другу класу долазе *ватрали* или слуге. У трећу *метоси* или безбожници. Ови су последњи још полудивљи и иду готово голи. Они непрестано тумарају по земљи и живе од крађе.

III

СТАЛЕЖИ

БОЈАРИ И ЊИХОВ ПОСТАНАК. — СВЕШТЕНСТВО. — СЕЉАЦИ. — БУРЖОАЗИЈА.

Румунско је становништво историјски подељено на три сталежа: бојарски или племићски, свештенички и сељачки. Буржоаски сталеж почео се образовати тек од последњих десетак година. У њега спадају занаџије, трговци, нижи званичници, мали племићи, научењаци, закупци и вештаци. Али та подела на сталеже није више закона, као што је до скора била. Под владом кнеза Кузе сви су Румуни изравнати пред законом. Повластице и дужности сталежâ укинуте су, и они сада постоје само као последица једнога дуготрајнога законитога стања.

Они су постали онда кад и кнежевине Влашка и Молдавија. Дотле су сви Румуни били једнаки у неједнакости. Према освојачким народима, који су један за другим долазили и владали у Дакији откад ју је цар Аурелијан напустио и прешао у Мезију, Румуни су били потчињени и бесправни; али међу собом су били равни. Неједнакост се уведе међу њима онда кад посташе своји господари, и кад је баш требало да је са свим нестане. Та се неправилност даје протумачити само злом човечијом природом. Човек није

од природе добар, као што неки тврде. Њега чине добрим и праведним само цивилизација и наука. Остављен сам себи или својој природи, он не би био онакав као што га погрешно замишља Русо, него би више или мање имао иста осећања, исте нагоне, својства и страсти које су имала она створења што су постојала пре њега, и од којих је он постао услед вековнога развијања и вековне трансформације свога физичког и психолошког организма. А моралне и умне каквоће тих његових првих праотаца тако су исто биле различне од тих каквоћа у просвећена човека, као што им је облик био различан од облика садањега човека. Да би дакле човек био онакав као што га ми замишљамо да треба да буде, нужна му је наука, нужно му је изображење. А Румунске су кнежевине постале баш онда кад је наука стењала под притиском силе, кад је у политичком и моралном свету било све изопачено, и кад је само јачи имао право и власт а слабији ништа друго осем дужности. Ето у чему је узрок поделе румунскога народа на класе, или на племиће и простаке.

Племство је у Румунији постало у XIII веку. Кад Монголи, последњи варварски народ који је владао бившом Трајановом Дакијом, одоше из ње, онда Раду Негру, независни фогарашки војвода у Ердељу, сиђе с доста знатном војском у остављене подунавске равнице, покори онај део румунскога народа који се у њима био задржао, и основа независну државу која се простирала од Карпатских брегова до Дунава, од Серета до Олте, а наскоро за тим и над крајовским Банатом. Тако поста бивша кнежевина Влашка која доби име Ţara Romineascâ. Постав неограниченим господаром Влашке, Раду Негру подели целу земљу на веће и мање миљкове које раздели својим војницима. Великаши добише велике, а нижи званичници и прости војници мање земље. Са земљом добише они и искључне повластице и права до којих потчињени никако не могаху доћи. Да би се и именом одликовали од побеђених, победиоци се назваше бојарима или племићима. Тако се у

Влашкој уведе средњевековна конституција са свима својим ужасима. То се исто догоди идућега века и у Молдавији коју Богдан од Марамароша начини такође независном кнежевином. Бојари посташе господари не само земље него и људи што на њој живљаху. Они узеше себи сву власт и сва права, а сељацима наметнуше само дужности. Сељак поста не само бесправно створење, него тако рећи и саставни део земље на којој се затекао, јер му не беше слободно да је остави. Он провођаше живот радећи за свога господара и живећи у земуницама или у кошарама заједно с бојаревом стоком. Између њега и брата му бојара отвори се бездан: он немаде ничега, а бојар имаде све; он поста роб, а бојар господар; он немаде право ни да промени нечовечна господара, а бојари, у друштву с црквеним старешинама, бираху себи владаоца пред којим пужаху онако исто као и робови. Те искључне повластице задржали су они све до 1864. Тада им се одузе власт, укидоше им се титуле с којима беху скопчана права, и пред законом се изравнаше са сељацима који им дотле служаху као проста оруђа за живот. На томе се заустави реформа социјалног стања у Румунији од 1864. Но то није све што је требало да се учини. Реформа је тек у пола извршена. Бојарима су одузете повластице, али су им остављене земље и богатства те тако они ипак у ствари господаре ма да су пред законом равни сељацима.

Свештенство се у Румунији дели, као и свуда, на световно и духовно. Под владом устава средњега века, световно свештенство није имало никаквих повластица. Оно се готово ни у чему није разликовало од сељака. Попови су потпуно делили судбу простога народа. Они су били онако исто сиромашни, онако исто неизображени као и он. Већина их је знала само којекако читати и писати, а многи нису знали ни толико, и сва им је наука била у знању молитава на памет. Ни самим оделом нису се они у многоме разликовали од народа. Али баш за то што су живели заједно с њим и онако исто као и он, народ их је

поштовао и уважавао више него оне који су били над њим. Осећајући патње народа онако исто као и своје, они су му били једини пријатељи који су га тешили у невољи и уливали наду на бољу будућност. То су сва добра која су они чинили народу, али он им је опет за то захвалан јер зна да му што више нису ни могли учинити. Њихово је стање промењено новим уставом у онолико у колико и сељачко. Наука је и њима сад отворила врата, те тако има већ доста знатан број свештеника који су на висини онога знања што се захтева од њих.

Са свим је друкчије стајало духовно свештенство. Оно је имало онаке исте повластице као и бојари. Било је ослобођено од сваке дужности и живело је од зноја народнога. Манастири нису била скромна места где би неспокојне душе налазиле утехе и спокојства, него склониште раскоша и разврата. Они су ограђивани дебелим зидовима и кулама, те су тако више наличили на градове него на храмове. У њима је пребивало мноштво беспослених калуђера, који су својим скандалозним животом заражавали читаве околине. Они су имали грдне земље, и по неколико десетина хиљада људи који су припадали једном манастиру, радили су као робови за неколике десетине неваљалих калуђера. С таким огромним средствима за нерадан живот располагали су калуђери све до 1864. Тада се манастирска добра секуларизоваше, сељаци који су их радили ослободише се, и број калуђера поче одмах опадати. Румунски је дакле народ употребио добар лек против зла које је трпео од калуђера, али само доза лека није била потпуна. Њима само треба са свим одузети могућност да живе о туђем трошку и зноју, па ће их онако исто брзо нестати као што су се брзо и умножили.

Трећи и главни сталеж у Румунији образују сељаци. Њихово прошло и садање стање може се исказати у мало речи: од пада Дакије до XIII века били су робови варвара, а од тога доба до 1864 своје рођене браће. Данас су лично слободни, али су материјално зависни. Слобода

им дакле није донела сва она добра која иду с њом, јер им је запречен пут материјалном ослобођењу. Кад су лично ослобођени, дато им је на откуп и нешто мало земље. Али од тога доба прошло је десет година. За то време они су се намножили, а земље нису ни најмање приновили. Оно мало земље што им је дато могло је онда да их храни, али данас не може. Но, можда ће ко год запитати: па зашто не купују земљу? Е, за што! А како ће да је купе? Откуд да дођу до новца? Да би могли да га заслуже, требало би да имају доста њива, доста ливада, доста шуме; а они од свега тога немају ни толико да могу да се исхране а камо ли да што заштеде. Ако им земља коју имају није довољна за исхрану, а извесно је да није, они морају да одраде спахији за онај вишак; ако хоће да држе волове или коње за обрађивање земље, они морају да одраде спахији за ливаду или попашу, јер и тога немају колико им је потребно; ако хоће да се огреју, морају да одраде спахији за дрва; ако треба да плате порез, опет морају да га одраде у спахије. Је ли на тај начин могућно да дођу до новца те да купе земљу? Не. Али нека би баш нешто и заштедили од своје зараде, па опет за то не би могли купити земље. Поред њихових малих комадића земље леже грдни бојарски спахилуци који се ретко продају, а и кад се деси да се продаду, вредност им се рачуна на десетине хиљада дуката. А како ће један сељак који је до јуче био роб да заслужи хиљаде? Његово је стање готово горе сад него кад је био роб. Онда је истина морао да ради за спахију; али спахија му је давао све што му је било нужно за живот, и од њега се није захтевало ништа више осем рада. Али данас су му наметнути сви државни терети, а нису му дата и средства да их може да сноси. Кад странац угледа чисто румунско село, језа га хвата. Ако му се не каже, једва може и да позна да је село. Он не види у њему ништа друго осем гомиле кровова од бурдеља покривених земљом, или кошарица олепљених блатом и покривених кровином. То су куће

у којима живи румунски сељак. Оне су обично преграђене на двоје. У једној половини живи он са женом и децом, у другој стока. Око њих нема авлије, нема штале, нема вајата, а често ни зеленог дрвета. Једва се овде онде види по неки ђерам од бунара који показује да ту живе људи. А покрај таког жалосног села стоји бојарска двокатница која вреди често пет шест хиљада пута више него цело село. Живот је румунскога сељака онако исто бедан као и кућа му. Он је зловољан; њему је нужна помоћ; и ако му је влада не да, он ће првом згодном приликом учинити оно што је учинио француски сељак кад је био у истом стању.

IV

ЈЕЗИК

Румунски је језик смеса читаве једне групе језикâ, као што су и Румуни смеса од разних народа; али главни му је елеменат латински. Од језика којим су говорили Даки, праоци Румуна, мало има остатака у данашњем румунском језику. Њега је нестало одмах после пропасти Дакије. Један добар део Дакâ утамањен је грозним ратом Трајана против њиховога последњега краља Децебала, други се после пропасти иселио на источне обале Дњестра, а у земљи их је остало тако мало да је била скоро пуста. То се Трајану није свидело, па ју је одмах населио досељеницима из целога римскога света, а нарочито из Италије, Шпаније и Галије. Језик којим су ти досељеници говорили није био класички латински језик, него покварени провинцијални. Али био какав му драго, он се за време римске владе у Дакији одомаћио и заузео место језика њених пређашњих обиталаца. Кад су пак римски легијони напустили Дакију

и повукли се преко Дунава, онда њоме овладају Вест-Готи, а за њима редом једно за другим Ост-Готи, Алани, Хуни, Печењези, разна словенска племена, Авари, Кумани и Монголи. Сви су ти народи унели по нешто од свога језика у језик насеобинаца Трајанове Дакије. И од смесе свију тих језика постао је данашњи румунски језик. У њему има много словенских и грчких речи. Грчки елеменат увукао се у њ нарочито у време владе фанариота у Влашкој и Молдавији, а словенски много пре. Још у X веку усвојена је у Румунији Ћирилова азбука и црквени словенски језик као званичан. За време владе фанариота словенски је језик био замењен грчким, али у цркви се одржао све до владе кнеза Кузе. Тада је са свим избачен и замењен румунским, а ћирилица латиницом. Тако се сад Румуни служе својим властитим језиком и у цркви и у школи и у судовима. Али он је још неформиран и необрађен. На њему се истина почело радити још од 1815, али се није бӧзна шта урадило. Ћирилица се избацила, а нису се у напред поставила стална правила каким словима да се представе извесни гласови који су дотле изражавани словенским словима. Тако се исто почело радити на чишћењу језика, а није се претходно решило који му је језик корени. Једни тврде да је латински, други да је талијански, а трећи француски. Из те несагласности изишло је то, да данашњи румунски језик нема ни сталних правила ни сталне ортографије. Румуни још немају свога Вука Караџића и Даничића.

Настас Петровић.

ПРОКЛЕТИ КАМ

приповијест грбаљска крајем XV. вијека.

(Наставак)

II

Которски суд средовјечни

По што месо промијени торбу уљегну путници у Друшков дућан, да попију, као што су навикли, по купицу ракије. Нађу Друшка гђе се ријеча с онијем истијем калуђером, о којему су се путом разговарали. Приступе покорно и пољубе редовнику руку. Завадио се Душко калуђерима око матерние задужбине. Ова старица оставила манастиру Превлаци, при смртном часу, сто дуката од свога материнства: „да пођу у два звона, величине онијех што славе над све-„тијем Трипуном у Котору; а то остављам пред душом мр-„твијех а за здравље живијех, да ми свети Арандио Михаил „притече души у номоћ кад се хтјела дијелити с овијем „свијетом — да је прими и пренесе гђе се праведници ра-„дују — а ђаво нека утоне у вјечну муку, гђе кокота не „поје, гђе звона не звони, гђе их је од исхона труса и „трепета. Ако ли ми почем син Друшко (не било му су-„ђено) не испуни овај мој завјет, не био прост ни благо-„словен пред Богом ни пред људима.“

Но Друшко поклекнуо имућем, а остао сухотан од новаца, трошећи у добру чоеству и зајмљући господи котор-

ској тек да с њим друже́, није имао да ку́пи цркви звона, но је пребацивао дугом од дан на дан, кривећи час Петра час Павла: занатлију у Млецима, што звона споро слијева; мрнара, који их је под зиму укрца; напокон југ, што брани броду да у крму јѐдри. — То су куке за муке! рече калуђер Друшку. — Ево трећа година да моташ братство зачепицама; није куд камо но звона на сриједи, ил ћемо тѐ судом гонити. —

Изађу из дућана калуђер и Мијат, а Новак остане с Друшком, пак почне да му своје бо̏ле откријева. — Дај ти мени то месо, рече му Друшко, по што жђипи торбу, ја ћу га с пријатељима изјести, пак ћемо лако доћи кнезу главе. —

Новак дарује Друшку куповно месо, а Друшко га понесе дома да се њим почасти. По што нареди домаћици како да га зготови у лопижи и на ражњу, тркне празнорук до сусједа Враћена, који је био Новаку проњар. Нађе га у постељи гђе јечи, јер га је био вучац спопао у све жглобове. — Која те је несрећа погодила? упи́та га Друшко.

— Зла́, Друшко, да гора бит не може, одговори Враћен. Одметнули ми се кмети, не давају увјета ни царине, то ли ће поклона и пешкеша. А ја остарио годинама а осиромашио на ђеци и на господству, обољех и ево се с душом дијелим. При тисућу ралâ ораће земље по Долима и Мрчеву пољу, једем арбанашко брашно; при десет хиљадâ мотика винограда, пијем далматинско вино; а при дванаест дубравâ маслинâ, давим се неосмочанијем брањем, а о свецу сладим дубровачкијем уљем. Од млетачке владе, мјести помоћи и заштите, дочеках одмоћ и одлику; охвечала и преживјела, и своје се сјени боји. Иванбегу пружа повластице и посластице, а нас старе пријатеље одбија и заборавља. Моји су ђедови задобили крвљу проње и властеоство, судили кметићима као прави господари, злице стезали и накаживали, а добре тјешили и питомили. А данас? —

— Сваки дан ће горе! одврати Друшко, преотели калуђери мах! До сад су у потаји уцкали и наговарали кметиће да вас не признају за господаре, а сад очигледице

и отворито суде и једу ваше плодове и поклоне, а на сва уста вичу: земља божја, а мука тежачка! Изједоше Новаку, твоме кметићу пријеварке и крадом прасицу, у договор са кнезом, да ти нема од куд донијети поклона ни пешкеша. Спалише бабу Цвијету у манастирској пећи, по што је пронесу вјештицом, да их не прежи и не надвара што зборе и снују кад у село дођу. Обноћ удјељу длијетом на једну плочу старинска слова, како сте ви властела подјармила пу́к и силом му се наметнула господаром, пак плочу закопају два шежња по земљу, а проспу глас да је долазио свети Срђ игумну на сан, и рекао му да копа иза свете трпезе. Ту открију и откопају плочу, пак је литиом пренесу у стару цркву, пу́ку на угледе. Испребијају фратра, који је долазио у Тиват да поје мису о Тијелу славноме у Гргуриновој црквици, и причају народу, да се од вас латина̂ не ће да ђавољи посветити, јер једете жабе и спужеве, мрцину и слеђену крв, а уз часни пост мрсите сиром и рибом. —

А Враћен зајауче од бола, па посједе и рече: Ја сам одавна властелу опоменуо да гојимо змију у њедрима. По што паде царство српско, а Ђурађ Бранковић очисти ногу од Боке, бјаше се ватра притајила и готово прегасила, но је калуђери проповједањем, а слијепци пјесмама пожегу и разјаре. Кад виђесмо да ће опет планути, посавјетујемо се међу се, и пошаљемо крваву жалбу у Млетке, и рекнемо госпоштини обло и бистро: Ми вам не кријемо у кучине, ако не ископате калуђере и слијепце, нама властели, што смо вам тобож огранци, нема закопа у Боци. Ово смо крупно погријешили, јер млечићима није стало да мени и моме другу буде лакше, но пазе себе. Да смо били досјетљивији писали би: да ће калуђери и слијепци дићи народ и изагнати светога Марка из Боке, тад би нас прије послушали. Пак знаш ли, Друшко, какав нам одговор дође? „Госпоштина мни да је боље ископати маслине него ли калуђере и слијепце, слабу чељад, јер тежаци уљем богате, па кад обогате стану враговати, а у невољи изгубе чоество и ју-

наштво“. Кад чула господа да ће јој маслине искоријенити, и ако не примамо с њих уља ни што је доста свијећи, препани се, подви реп, а језиком за зубе. Но ако је истина што сам скоро чуо, да црна капа прича пу́ку, како је Стефан Црнојевић заложио которској властели Грбаљ и што је у Грбљу, за тисућу дуката вересије, и да му је власан син да га откупи и побије границе с Жуте греде, камивалом, до дно Солиоскога поља, то би био неиспосни гријех, који би подбо̂ трому владу да их прожене преко врха, да већ међу нама не пи́ре. —

— Та је стара, рече Друшко, но је новије и горе.

— А која би според те могла бит гора? — упи́та Враћен журно, као да је био најздравији.

А Друшко: — Од кад владика диже са столом с Превлаке а сједе на Врањини у сред Блата, сваки дан се договара и дописива с браством превлачкијем, и већ се по пу́ку јавно збори: црн му образ био, Иванбегу, што не откупи Грбаљ, ја ли га не прими. —

— А има ли о томе свједова или барем срока? — припита Враћен.

— Свједок сам ја, а срок ти, који не примаш ни увјета ни поклона, од кад се владика пресели — одврати Друшко.

— А би ли то рекао калуђерима у брк, и ако дође до муке клео се? — дода Враћен.

— Хоћу, ако Бог да, данас кад се пред судом уочимо, одповиједа Друшко. — Зову ме да им платим, или предам звона, што ми је тобож мати цркви завјештала, а они су исти у ње име написали потоње писмо, кад јој се био језик завезао а вратне и петне жиле испресијецале, кад је била више тога но овога свијета, пак прочитали писмо при погребу, као да је написано из ње главе и чисте памети. Свако рече, кад чу: покој јој Бог да, старици, поштено ли је умрла! Том мајсторијом ма́ме сиромахе да се прилозима просипају и задужују. Сад ме гоне судом да им да́м звона, пак ако ме суд не хћене прите́ћи, пријете да ће дићи на мене клетвена бдења, у црнијем одеждама а

свијећама наопако, да се Бог расрчи; а ко чује, да му се длаке јеже а срце протрне. Но се ја свакако више плашим вашега суда, но калуђерскијех клетава, јер се ви суђе појуначите на пријатеља, а од злотвора се препанете. —

— Кад је тако, закључи Враћен, и кад те Бог и наша правица уче, да нас властелу од пропасти сачуваш, хајде се исповиједај суду и провидуру; све кажи под клетвом. Ја тамо данас не могу од живота. Ако прије не умрем, твоја заслуга не ће утонути. Ево ти згоде да од потиштењака постанеш чоеком и которскијем племићем, што ти не би праунуче дочекало, пак да је као Краљевић Марко. —

— Не шали се, господару, сиромасима, придаде Друшко. Што ми хоће гола госпоштина, кад ракију препродајем на размјерке, да дјецу преданим. Знаш ли дубровачку ријеч: *Рђа се од гвожђа никад не одваје, ту није госпоства гђе га лоза не даје.* — На то се Враћен ситан насмије и замоли Друшка да му опет ту пословицу изусти, да је боље у памети притврди. — Није то тако, мој Друшко, мој синко; јер ми по годинама можеш син бити. Свака је лоза једном никла, пак се временом разгранала и жилама учврстила. И Пачквали је претргарио сиром и опутом, пак му срећом један превлачки калуђер остави на сахрани прошиту торбу, да му је чува док се поврати из свете земље, гђе је ходио да цјелива божји гроб. Тамо га омете чума, а Пачквали, кад му чу пусти глас, отвори торбу и међу прњама и рутинама, нађе драги кам од јасофије, из којега сијевају варовнице као из ужарене мазије гвожђа кад је ковач млати, и уз којега се може вечерати као уза зубљу. Дарује кам благу светога Марка, а добије у уздар млетачко племство и многе друге повластице; то ли не би ти кад сачуваш дужду Боку и у њој властелу. Даћемо ти, ми господа, четвртину превлачке црковине, столац у цркви, и мјесто у суду, сперед најстаријех кућа. Такве среће, ако узимаш памети, не ћете запасти у твом вијеку. —

Ту утврде руку на руку божју вјеру. Друшко изађе

весео, а Враћен напише и опреми лист судницима, да поступају с Друшком на лијепе.

Друшко нађе Мијата, одвоји га од калуђера и поведе дома. Кад уђу у једну клијет, Друшко преобиде по клијети, да се није ко забио да уша, пак затвори врата изнутра.

— А Мијате зла ти срећа, чему погибе лудо? —

— Нијесам ни дао Бог, рече Мијат, а рашта? —

— Како рашта, викне Друшко, што осуди бабу Цвијету на пасју смрт? —

А Мијат: — Ја нијесам но село. Али јој не могасмо сви ништа, јер је избави калуђер из нашијех рука. —

А Драшко: — А знаш ли што се од ње догоди? —

А Мијат: — Сад сам баш питао калуђера, пак ми рече, да је они нијесу могли одријешити, него да су је опремили владици на Врањину да је он дријеша. —

— Она је срећена и опроштена, мој Мијате, тако не био ко ти је мио, пак ћеш је данас ти платити, но бјежи док те жбири не оптају, јер си погинуо срамотно. —

— Ја? —

— Ти, душе ми, пак да си десет пута виши него си. —

— А има ли лијека да прав не гинем? —

— Има, ваистину, ако кажеш суду како је било: да су те научили калуђери превлачки да пред пу́к обиједиш бабу Цвијету, пак да су је они исти повели у манастир и обноћ спалили у ужиканој пећи. —

— Ја воли погинути на праву Бога, рече Мијат отресно, него ли маћи на душу праве калуђере. —

— Ето видиш, прихвати Друшко, како не ћеш истину, но се уздаш у лажи́. —

— Ја се не уздам у лажи́, поврне Мијат, но хоћеш ти да ми је силимице наметнеш. —

Тад Друшко јетко: — Ја не бих на тебе ни главе обратио, да ми се није Новак о врату објесио да ти помогнем. Него бјеж, јер си погинуо! —

— Не ћу пра́в, бога ми, закључи Мијат, но ћу радити да се замијеним, да барем имам с чега мријети. —

А Друшко: — Пази шта радиш, не кај се у невријеме.

А Мијат: — Хвала да је Богу, нека је више мученика! — Мијат изађе, а Новак уљегне у клијет код Друшка.

— Новаче весело! рече му Друшко, нађе суд да је калуђер кнезу ортак, и да су ти оба прасицу опалили. —

— Не ће бит калуђер ни дао Бог, примијети Новак, редовници нијесу јошт у такве дјела брождили. —

А Друшко: — А но су сад почели; свједок кажује као да си све очима гледао. —

А Новак: — Бог и моја правица! добро се рекло: „*Заклела се земља рају да се тајне обазнају.*“

А Друшко: — Сад господар види да си прав, пак си му дражји но икад. Грехота да та свједок не ће да се обличи, и да лупеже дохвати за руку, јер их се боји, али се је суду заклео врх два сина и трећега синовца, да је истину казао. Сад ако ти притврдиш клетвом, да је свједок право казао, лупежи ће срамотно платити крађу и пријевару. —

А како, у зао час, да се ја кунем кад од иста не знам, но само што сумњам и нагађем. — Додаде Новак.

А Друшко га научи: — Лако ти се клети врху туђе исповијести. О души свједоковој гријех и чудо, ако се буде криво усклео. —

А Новак: — Не ћу се ја у незнању клети, ни судио Бог. То би било што се прича: два без душе а трећи без главе. Но знаш како бих се клео, кад би ти прије мене присегнуо да је свједок истину казао. —

А Друшко: — Би ли се ти збиља клео врху моје клетве? —

А Новак: — Бих, да се знам разгубати и помамити. —

А Друшко: — А ти ме дакле куни, да присегнем како је свједок безимени све право казао. —

А Новак: — Не ћу ја овђе, но хајдемо у цркву, пак се куни под предстолнијем иконама, да се земља тресе. —

По што се Друшко закле на вољу Новакову пред царскијем дверима, пође у суд и у провидника, пак тамо из-

лаже све што је Враћену обећао, и ту се закуне пред распећем, да је казао истинску истину.

Сјеђело у которскому суду дванаест властела, а на челу им провидникова замјеница. Сваке је године трећина отпадала на срећу, пак се допуњала опћијем избором властеоцкијем. Судили би зборно и у глави и у имућу, без обране и призива, по грацкоме староставнику, како су га сами разумијевали, и недостатке му самовољно допуњали.

Писмо Враћеново узрују суднике, и онако плашиве и сумњичаве. Закуну Новака да је незнани свједок све право суду испричао.

За Новаком дође ред Мијата. Искушавају га с далека и мајсторијом, о баби Цвијети и о калуђерима. Мијат каза право све редимице, као што је Новаку путом приповједао. Кад судници виде да Мијат не казује како је њима мило и не угађа у Друшкове ријечи, нареде мучитељима да га пренесу у једну мрачну избу; ту му вежу руке и ноге ужем у четворак оплетенијем, а прођеднутијем кроз двије гвоздене брњице што се окрећу на чекрк, пак распну међу двијема засађенијема гредама, и стану да га протежу, док му се пресумите ребра, а одвоји жглоб од жглоба.

На таквијем мукама викне Мијат стравично: — А људи, за велико име божје, што од мене сирака чините, што ме од једном не смакнете, но ми такве муке задавате, као да нијесам крштена душа!

А крвник му рече: — Ако истину не кажеш, овако ћу те мучити, док ти душа кроз ноздра испане!

А Мијат потхвати: — Немам, за Бога, да кажем ништа више од онога што сте чули, тако ме Бог избавио из вашијех рука. —

Онда мучитељи окупе ужа и смотају мученика као у клупко. Превину му руке и ноге тако да му пéте такну шију а длани лопатице. Стане невољник да јауче да се све разлијега, па кад му болови дотуже, бобоћећи рекне: — Пустите ме да вам се исповиједам. —

Тад га слиме на тле и дадну му да пије ракије, да се тобож малашно поткријепи.

По што одахне и по што му се поврати ишно духа, потхвати и почне да се куне, да ништа не зна више од онога што је казао.

Кад виђе да ће га опет мучити, рекне: — Све је истина што је та безимени свједок казао, калуђери спалише бабу а нас кметиће уче да устанемо против господарâ и да идемо под Иванбега. — Те ријечи Мијатове прими суд под перо, пак му пруже распéће да се куне како је истину казао. Дохвати Мијат распéће, прекрсти се, цéли га и рече: — Боже и часни крсте, опрости ми грешноме, што сам под тешкијем мукама лагао и праве људи потворио. —

Онда судници нареде да му на поплате прилијепе ужарено гвожђе. И крвнику се ражали пак му помукле пришапти: — Куни се, несретњиче божји, то је свакако латинско распéће. — А Мијат: — Ако је и латинско, Бог је један, пак би ме кривоклетника стигао горијема мукама, него су ове ваше. —

Кад му пуче кожа на поплатима а месо се расточи, стаде опет да лелече на вас глас, па на ново превјери од муке и рече да је све истина што је свједок казао, и да није калуђерима ништа предигао. Кад на клетви, опет стаде да муцка и да измиче, док га један од онијех објешењака удари заушницом по образу тако јако, да му пуче крв грлом и носом. Закуне се како му рекну, подпише крстом лажљиву свједочбу, пак што од страха што од бола, обумре и пане у несвјестицу. Потајом и у мртвачком одру пренесу га у тамницу, и свале на тле на једну растрту бијељину.

Дође ред калуђера и Друшка да се суде око звонâ. Калуђер потражи да суд принуди Друшка да преда манастиру материну задужбину: Господо суђе! наши су манастири постали и обдражју се завјетима и задужбинама...

— И крађом! додаде Друшко: —

— Не пресјецај! опомене га суђа. —

А калуђер као да није ни чуо, настави: — Ево три године да се преставила Друшкова мати, добра и побожна старица, Бог да је прости, пак на самртну часу завјештала два звона светоме Архангелу, као што изговара потоње писмо...

А Друшко: — Које сте ви сами писали и наређивали, кад је она била занијемила и заковрчила. —

А суђа: — Опет ти вељу да не претијечеш редовника.

Калуђер продужи: — Син јој Друшко, ево га овђе, нијецка се да испуни материну задужбину, него пребацује и одмиче, као да ће за сном проћи. Он живи с тога под родитељевијем проклеством, пак би ми духовници били дужни да му дом не полазимо ни о богојављењу ни о крсници, ни да му одпојамо ни превађујемо, но се све надали да ће доћи при себе и на прави пут, пак га не хћесмо одбијати од цркве, ни пред пу́ком обличити...

А Друшко: — Јер су ви биле милије проскуре и бирови, но црковни закони...

А суђа; — И трећем ти велим да мучиш! —

Калуђер закључи: — Послало ме браство к вами, који земљи судите...

А Друшко га опет прекиде: — И калуђерима, ако ће да им господство устраје. —

Суђа се надме и викне: — Друшко, језиком за зубе! —

Калуђер настави: — Да ви сведете руком од суда овога Друшка, да преда манастиру звона, е да би му матери било лакше души, и да слими са себе клетву родитељску, у коју е упао. —

А Друшко смијући се: — Ако ли га земаљски суд не наћера да преда́ звона силимице, ми ћемо га калуђери по нашијема законима спржити жива, као душу изгубљену и незнабожну, а матер му исписати из читуље мртвачке, као да није ни била крштена...

А суђа: — Мучи, умукао! (пак у себи) Ако ћу ти ја! Не шали се барем пред судом, но кажуј право, рашта ни-

јеси извршио у три љета материну задужбину, но занове-таш и одмичеш, као да ће те сном проћи.

На то ће Друшко озбиљно: — Моја је кућа од памтивијека побожна и богобојазна, о тому су живи свједоци многи пријелози што висе и данас о светијем приликама у которској цркви. Ја се нијесам од њих изродио, но красио и подпомагао своју цркву, у којој сам крштен и вјенчан, и гђе ће ми кости опочинути, ако ми буде од Бога суђено. Но од кад калуђери ударише у махнити вјетар, омрзну ми с њих свети Михаил (Боже ми не упиши у гријех), пак рекох у себе: ако им не ћу зље радити, оно им барем не ћу добре мислити. У старо доба калуђери основаше манастире и подигоше храмове прошњом и постом, а данас пуне́ своју торбу, па кад им прелијева, одлију је братанићима и сестричнама, а пуку приповиједају мјети слова божјега, навјете ђавоље, док га смамише и обезумише, да udари у несвјесни вртолац, а уз то манастири пропадају, цркве гину а вјера тоне. Но и ако ми није мати оставила та звона светоме Михаилу, јер је смрт изубаха украде, ја бих их исто приложио манастиру на славу Аранђелову, који ће ми мјерити душу на теразији кад гођ буде и судити потање но ви. Али кад промислим кому ћу их дати и ко ће с њима владати, ударе ми пламови уз плећа, пак задрктим као лист на гори кад га сјевер ошине. Нема већ редовника̂ старога кова, посника̂, трудољубаца̂, и штедника̂, да саде и граде; свјетника̂, миротвораца̂, да тјеше и туле, но их има саможиваца̂, да пожижу, дра́же, и на свако зло наведају. Ја се данимице пу́ком мијешам, пак чујем и видим што му ти свети оци у ухо удијевају. Ако смо и једне вјере, нијесмо једне ћуди; ако смо и браћа, нијесмо дружина. Ко ђаволом тикве сади, о главу му се ломе! Не да́м звона̂ без муке! —

На то ће калуђер тихо: — Ја нијесам дошао пред ове образе да се псујем и брукам, него да се судим и разлогу подам. Друшко скаче јеленовијем скоком у лисичијој кожи, као ко је суду и закучицама вјешт, а мени слане ките

по образу бију од његова стида. Ако пропадају цркве и манастири, није крив ко их надвара и њихово тражи, но ко им имање притиска, задужбине устеже, рукодавање потоми. Не жали се Друшко на калуђере, што манастирскијем напуњају своју торбу, но жали што је не изруче у његову. Не лаје кўцо села ради, но себе ради! Такву је соју људи Христос гонио бичем из светог Сиона! —

Суђа осуди договорно с дружином:

— Ти Друшко не ћеш дати звона попу ни ђаку, но Богу и цркви, ма их сутрадан калуђери продали. У три године од кад ти је мати преминула, нијеси се суду пожалио, да ти је напаст, и да су калуђери пријеварке записали ту задужбину у ње име, но си сад ударио да се отимаш, пак си и то зачео с дебљега краја.Ваља да даш звона до Митровадне, кад што приступи, из ока ил из бока или ће ти суд личбом продавати добра да цркву намири. —

Друшко изађе незремице, повикујући: — Како право тако здраво; а калуђер по за њим тихо смирено.

Кад изађе њих двојица из суда, уљегну кнез и Новак. Исприча Новак суду, како му је кнез изио прасицу мајсторски, тек да га омрази господаром да му нема одшта понијети поклона.

А кнез живахно: — Тешко ономе, који се узда у лажй и у шупљој тикви. Господо! договорили се неки кметићи да не дају господарима ни увјета ни поклона, па кад дођу кола к бријегу, стадоше да лажу и да потварају. Нијесам ја учио Новака да вјеша пекну о соху, нити сам се учен шалити с таквом сојом људих, него сам ту невољу свјетовао да носи господару поклон да узаживи на његово, јер коју руку није сјећи, ваља љубити. Но је Новаку било драже да оно месо здроби својом жвакалицом, и да почасти двије три скоровечерње делије, што дигоше свијет на тољагу, и с којијема се удружио да наговарају кметиће да се одмећу господарима. Док је печенице трајало, а кобасице врху огња висиле, није се у Новаковој кући лијегало

прије по ноћи, но до кокота уз гусле, у игри, у гонеталицама, да се сусјество разлијега а село проглуши.

Нас оба не можемо кнежевати, јер су ни јасли тијесне. Но, господо, бирајте међу мном који сам на девет чуда с пу́ком да га своде́ам на дужност; и њим, који га учи да се одмеће и устаје. —

Новак се забуни, пак послије подужег мучања проприти: — Знате ли ви, господо, чему кокоту режу ухор кад га шкопе? —

А један суђа смијући се: — Не ми ваистину ништа, јер нијесмо навикли кокоте шкопити. —

А кнез помукло: — Не, бога ми, кокоте, но људи! —

Новак настави: — Кад не знате, ја ћу ви казати:

Режу му ухор да заборави доњу рану при горњој, на да се забави при главобољи, како не ће прокљувати и позлијеђети доњу рану. —

А суђа: — Пак?

Новак закључи: — Тако и мене уби кнез у главу да при њој заборавим прасицу, по што се њом гостио и божић ославио. И виђу лијепо да бих погинуо, но ми је воља божја притекла у помоћ, и пропутила сока да се право суду исповиједа. —

— Кажуј кнеже, рече суђа, јесу ли се збиља зарекли кмети на каквом скупу или збору, да не давају господарима ни поклона ни увјета? —

А кнез: — Не учи се скуп од скупа. него друг о друга. Кад почне један да не даје а пробије му, други чиња сутра, а десет их прекосутра. За давање треба скупа и збора, а за недавање свак је ма који час готов. —

Хћаше кнез да још дроби, но му суђе не дадну него осуде да плати прасицу самоседмом и да већ не кнезује.

У сами мрак уљегне Друшко у Враћена. Упита га бо̏ник: што би? —

— Бога ми лијепо, каза Друшко, док добијем темељ, племство и столицу у цркве, осуди ме та ваш суд да дам звона, ако ће ми жуч прснути. Рекох ли ти ја, господару,

што ће ми се догодити и какве су те ваше суђе! Повјерују калуђера, а мој разлог под ноге!

Враћен се посмијехне, и довати руку Друшкову, пак му је стане мазати својијем дланом: Тако треба да буде, мој синко (јер бих те могао родити); то се зове мудрост. Ми ћемо ти добавити звона каквијех у Боки нема, пак их цркви дај, а калуђерима на миру, тако ћеш их боље мусти и надварати што мисле и снују. Већ смо звона наручили, па кад стигну, понеси их у манастир, ту се исповиједај и причести по вашу; пани калуђерима под ноге, љуби им скуте и рукавце, прими покору и опријатељи се, тако ћеш их нагнати да ти повјерују и да те опет приљубе. Данас не смијем да ти више кажем, јер су ствари скровите, за које смо ухватили вјеру да ћемо их притајити. Имај памет, отворила ти се срећа, немој да извјетри!

Друшко се стисне у рамена, назове Враћену добру ноћ, пак пође дома, гђе га је месо варено и печено од подна чекало.

(Наставиће се).

Стјепан Љубиша

ВОЈНИЧКИ РАЗГОВОРИ

Војска и војна преко нам је нужна

Да л ће војевање у будуће све ређе да бива, да л ће кад год да престане? — та су питања здраво далеко од нас и нема излишнијега посла, но занимати се решавањем тих питања.

Наше садање стање и наш позив, треба да су нам суђаје у овом; и ако зрело расудимо, морамо сви као из једног грла узвикнути: војна је нама прека потреба и ми треба да имамо војске, што веће и што боље. Историја нам је јасно показала, да се ни један народ од вајкада па до данас није ослободио и ујединио без борбе. И наша данашња Србијца, одчупана из туђих чељусти, лежи на костима наших отаца. И зар може ко и да помисли, да наше потпуно ослобођење и уједињење може да се постигне другим путем, до оним истим, којим смо се и распали, т. ј. мишицом, оружјем, војном.

Ово неколико речи казасмо, не из обичаја, но држасмо, да је баш и пужно. Нађе се по неки необећани месија међу нама, који нам почне придиковати, како смо мали према нашим противницима па нам је излишно и оружати се, него нас упућује, да се свега тога оканемо, па просто да се бацимо у наручја другом, на милост и немилост. Заиста дивна придика за срећу свог народа! Ми пак с наше стране

волимо да верујемо *Бонапарти*. Као што знамо, Бонапарта је био чедо устанка наоружаног француског народа. Његов ђеније, наоружан народним срествима, чинио је чуда — сва Европа скоро била је под његовим ногама. Остала је још мала за њега краљевина Шпанија а и Русија. Но Бонапарта падне у велику погрешку: своје успехе приписивао је *једино* свом ђенију, а на народно одушевљење, и пожртвовање, ту неисцрпљиву силу, не само да се није освртао, но ју је постепено стезао, док је није угасио. Но за то је и сам љуто платио. Његове вештe и победоносне војске, које једним ударом обараху краљевине и царевине, — у маленој Шпанији наиђу на препону, коју у петогодишњем војевању не могаху да савладају. Победоносни француски орлови претрпе овде прве поразе. Са претрпљеним овде ранама пође Наполеон 1812 на Русију — ал се више војска његова, дотле невиђена, не врати. Европа скочи сва на оружје а из мале Прусије ницала је војска као из земље. Француска чинила је напрезање — но далеко не оно старо, одушевљено, но напрезање остарелог, изнемоглог, бесвесног човека. Наполеон падне, појави се опет, као метеор, но и опет стропошта се за свагда. У малој просторији Св. Јелене овај велики дух истраживао је узроке успеха и неуспеха својих дела — и пронашао их је или боље рећи сетио их се, али доцкан!! Сетио се, да су га успеси пратили донде, док га је пратило одушевљење, пожртвовање, учешће народа француског. Сетио се, да му поразе почињу од оног минута, од када се са војском одкинуо од свог народа, од када на ту силу није хтео рачунати, од када су се пак његови противници почели њоме користити. Народ у Шпанији, народ у Русији, народ у Прусији, — беху за њега неодољива сила, којој његов ђеније подлеже. Пун туге и није могао ништа више учинити, но својим искуством да користи потомству, за то је изрекао ону чувену аксиому: *„Држава је непобедима, ако је и сам народ брани.“*

И заиста у овој изреци много је поуке за сва времена.

Ако држава каква има још израна наоружан, спреман, обучен народ — *народну војску,* онда је она још сигурнија за своју будућност. Прави, срчан народ, који се узда у себе, не пропада никад. Народ и од милиона, ако се озбиљски израна војнички спреми, ако све своје врлине и способности управи и у том правцу, — такав народ има своју будућност у својој руци. — С тога и ми увршћујемо овде међу остале питоме поуке и ове разговоре о грубој војној сили. „Отаџбина" добиће тиме ону целину, која одговара сувременим нашим потребама. У овом првом разговору обележићемо само: *Појам о војној вештини.*

Треба се дакле израна озбиљно за војну спремати

Ако хоћемо дакле наше право да бранимо или отмемо, морамо бити спремни, да наше противнике савладамо. Ако хоћемо да све то постигнемо поузданије, са мање жртава и да нам победа не буде одвећ скупа, — онда нам треба знања, умења или *војне вештине* а то ће рећи: треба војску израна да устројимо, обучимо и свима потребама снабдемо.

Кад сравнимо старо време са садањим, видимо да се данашња војна вештина јако разгранала. Пређе војске нису биле велике, наоружање било је просто, бојишта била су равна и једнолика, борење било је такође просто. У данашње пак време војске претурују милион, наоружање је сложено, бојишта разнолика т. ј. данас се војске боре у равници, у планинама, шумама, врлетима, селима, варошима, — и т. д. Борење дакле није лако и просто као пређе и велике војске заузимају непрегледну просторију, *бојиште.* У старо доба војска се скупљала и могла се скупљати, кад је и војна отпочињала. Наши стари скупили су и послали војску на *Косово* у часу саме потребе. Данас пак таква војска не вреди много. То нам је најјасније доказала нова француска војска после *Седана.* Пређе је довољна била људска снага и гола мишица са врло мало

вештине или мајсторије, па се могло надати успеху; у новије време узеше за оружије и ватру у виду барута, капсле, ракетле и т. д. У најновије пак време и ово измајсторисано оружје, учини се, да није довољно, па почеше командовати војском не само гласом но телеграфом. Узеше у војску *пару* у помоћ, те крећу војске и жељезницом, парабродима. Па на послетку не зауставише се ни на том, но почеше седати у *ваздушне лопте* (луфтбалоне), те преносити борбу над земљом; почеше измишљавати подводне лађе *мониторе,* и паклене машине *торпеде,* те преносити борбу и испод воде. И ко зна, хоће л се војна вештина и на чему зауставити? Што се нас тиче, ми натврдо велимо, да ће се она непрестанце дотеривати и усавршавати, јер војска је огледало свога народа. У њој се потпуно огледају: наука, вештина, мане, врлине тог народа, чија је. На каквој су висини науке и вештине, онако високо стоји и војна вештина. Какав је који народ, онаква му је и војска.

Пређе дакле и могли су војници пре војне вешати своје оружије о чивијама. Данас пак треба велика претходна *спрема* за војну, треба брижљиво изучавање пре, но што се пође на војну. Спрема за војну пре војне и јест оно, што највише одликује данашњу војску од пређашње. Данас за војевање спремамо се још у мирно доба, и војна сама изгледа као неки излог: ко се јави на војишту са бољом спремом у броју и каквоћи, т. ј. ко је озбиљније радио у мирно доба, — онај има више изгледа на награду или победу.

У чему се састоји то спремање?

1. Најпре нам је нужно војску сакупити, устројити, наоружати, свима потребама снабдевати, старешине набавити и расходе на војни у свему једнако попуњавати и т. д. а све то: *а)* са што мање новчаних издатака, да не би војска одређена да туче непријатеља, појела свој сопствени народ, и *б)* непрестанце управљајући се према непријатељевој спреми, па га надмашити. Овај је посао огроман, хоће особене вештине и по томе и особене људе, који ће се само

тиме бавити. Наука, која овоме учи зове се *војна администрација*.

2. Пре војне нужно је знати земљу и своју и свога противника, т. ј. колико је велика? Је ли и како пролазна? Каква је клима: хладна, жарка, променљива, нездрава? Је ли богата или оскудна? Какво је устројство у држави? Каквих има партаја, које нам иду у рачун или не иду? Колика је и каква војска? и т. д. Иначе војевати у непознатој земљи с непознатим противником, значи још у почетку потписати себи известан пораз.

Науке, које томе уче јесу: војна *географија и војна статистика*.

3. Да би се горњим наукама још боље користили, није доста, да само опишемо све то у књизи, јер је незгодно користити се у ратно доба. Осим тога на војни нема се времена да се много пише и чита. С тога ваља нам да имамо *мапе* целе државе, неког предела државе или *планове* појединих места. Те мапе и планове кад раздамо војсци боље ће се користити, но за то треба да умемо *премеравати* земљу и пределе и састављати планове и мапе, тачне у мирно доба и овлаш и на брзу руку и у ратно доба.

Без готових ових планова и мапа, нисмо у стању, да распоређујемо великим данашњим војскама т. ј. да их крећемо и управљамо и ако их очима све не видимо. Науке које нас томе уче јесу: *топографија* и *картографија*.

4. Знамо, да је данашње оружије врло сложено. Треба га у великом броју израна спремити, и ваљано израдити. За све то нужне су радионице, арсенали, магацини, тополивнице, пушкарнице и т. д. Па ни то није доста. Треба добро мотрити на наоружање свога противника, па га свагда надмашити у томе, своје оружије дакле прерађивати, дотеривати, ново измишљати. За све то треба обилне науке и она се зове *артилерија*. Обилна зове се за то, што се она распада на читав низ других наука, које јој помажу, као: математика, физика, хемија, и т. д.

5. Војске се боре на земљишту. Треба га дакле што

вештије употребити на своју корист а непријатељеву штету; то ће рећи, начинити га за своју војску пролазним, а за непријатеља непролазним, за се начинити га јаким, а ако је јако у непријатеља ослабити га. Треба дакле да умемо за нас да подижемо а код непријатеља да рушимо и освојимо: засеке, ровове, рупаче, шанчеве, мостове, лагуме, градове и т. д. Вештина, која нас томе учи, зове се *фортификација*, такође обилна наука, јер ју помажу многе друге науке, као: математика, физика, грађевинство и т. д. и т. д.

6. На војни важнији су људи, па тек после долази оружије. С тога је изучаване и упознавање човека важније. но учење оружију. Треба дакле скроз изучити нарав, мишљење, навике, обичаје, предрасуде, накратко и срце и ум и својих војника и колико се год може и непријатељеве војске. Треба умети владати срцем своје војске и проницати у намере непријатељеве војске. Треба умети разпламтити војску кад треба. Само тако можемо удесити васпитање или дисциплину војске како треба, т. ј. да се реши најтежи задатак: *да војник престане бити обичан човек* него да за своју службу и живот залаже. Само тако моћи ћемо тачно измерити и прорачунати оно чега хоћемо у рату или боју да се лаћамо. Па напослетку тим путем моћи ћемо и проницати на војни донекле и у саме намере непријатеља, и знаћемо, колико вреде.

Наука, која би нас томе учила, зове се *војна психологија* Она је у војној вештини још нова, налази се за сада разбацана по осталим војним наукама. Но морају се ма кад тад све њене разбацане честице покупити, оценити, и везати у једну целину. Наполеон Бонапарта, наш војни учитељ, рекао је: *три дела од победе припада срцу војске а тек један део њеном оружију.* Кад је дакле срце војника тако важно, онда треба га изучавати. Истина ништа није теже но изучавати човека; али баш за то, што је тешко, треба се већма упети, а може се у томе прилично успети.

Да престанемо од даљег набрајања појединих наука

и вештина, које се односе на спрему војске. Ове што су пobројане, јесу главне а помоћних има врло много и слободно можемо рећи, да је данас ретка наука и вештина, која ма из далека војној вештини не помаже или не одмаже.

А у чему се састоји војна вештина?

Тек овако спремљену војску можемо данас да изводимо у бој против непријатеља. *Упутство, које нам показује, како ваља војевати, борити се, да се цељ што поузданије а са што мање жртава постигне, — зове се чиста војна вештина,* и разликује се од горњих побројаних наука; јер оне прве само спремају оно, што је нужно за војну, и заиста војна вештина употребљује сву ту спрему. Мета, дакле којој нас војна вештина треба да води, то је *победа*. И сада је питање: која су правила војне вештине, која нас уче победи? На ово важно питање никада жељна одговора нема. Победа била је и биће: *тајна*. А ево за што:

Сва знања, што их год има, деле се на двоје: једна спадају у *науку,* а друга спадају у *вештине*. Наука може нас научити потпуно каквој *истини*. Узмимо једну ма какву науку, на пр. рачуницу. Помоћу ње можемо сви, једни са више труда а други са мање, да решавамо задатке и једнако ћемо их решити, јер 2 пута 2 остаје 4. Но *с вештином* већ иде другаче. Она нас потпуно не може да обучи не може да покаже праву истину. Она нам само може да даде нека правила и неке савете, па до наше природне способности стоји, у колико се можемо приближити истини. Што је који даровитији, више ће се приближити истини, т. ј. биће вештији. Узмимо другу какву вештину, н. пр. *живопис*. Што је који од природе способнији, а не што је који боље изучио правила бољи ће и бити живописац. Вештина је дакле много тежа од науке. Она није за све. Она је за многе савршена *тајна*. Ово бива за то, што наука само нам открива и упознава нас с оним; што је природа створила, а вештина хоће, да она сама ствара онако, како

је у природи. Стварање пак, ми знамо, да припада природи а не људма.

И војна струка наша, војевање, не само не спада у науку него је она најтежа вештина, од свију каквих год има. Војни вештак, вођ, истина зна, *шта* му радити ваља, па да добије победу; но *како* то да изврши, то мање зна, но икоји други вештак. Он зна, да треба имати војску у свему изучену и спремну, да је треба кретати брзо и важно, избирати бојишта и располагати се на њему вешто, нападати на противника згодним правцем на згодно место. Он зна, да силу не треба растурити, но је свагда имати онолико у скупу, да је на бојишту већа од противникове. Може напослетку имати оружије боље и т. д. — али и опет незна, хоће ли победити. Јер, какав је *алат* вођу, којим ради? Велика множина људи, машина справа, тако рећи читав народ, а не као на пр. живописцу, плајваз, четкица, боја и т. д. Какво му је *место*, на ком ради? То је пространо земљиште, често непознато и ново и другојачије, а не као живописцу: табла, хартија, соба и т. д. *Када* ради? Бира истина време згодно али је често приморан да ступи у борбу у црној ноћи, највећој непогоди, у најнеспремнијем часу. Напослетку да речемо, да је то све подједнако са осталим вештинама, али за то, што се вођ мора да бори са *противником*, који му посао исто толико квари, колико га он унапређује, војној вештини морају у тешкоћи све остале уступити и њена цељ — победа, у многом зависи од *случаја* и *прилика*, које се непрестанце мењају. Немци после неколико победа затварају Базенову војску у Мецу а са другом војском иду Паризу. Но Макмахон обилази их са бока, Базен продире из Меца обојица се састају и ударају на Немце с леђа и бока. Не треба тврдити, да се овај случај није могао десити. Или: Две јаке колоне марширају двама путовима, који су врло наблизу. Наступи ноћ и мала непријатељева четица засела између оба пута па опали у један пут на обе колоне. Ове пак узму једна другу за непријатеља те отпочну борбу једна против друге. Овај се

случај десио. Подобних случајева има доста и они не могу никад у рачун да се узму. Кажу, да је један вођ изгубио битку само за то, што је имао кијавицу, те није био расположен и ведар. Ето одтуд изилази, да победа није извесна но више *тајна* —

Неки због тога иду у крајност па одричу сваку теорију војне вештине. Ништа погрешнијег нема од таквог погледа. Што се победе тиче, ту заиста нема науке, но само неких општих савета, шта у име њено чинити ваља. Но заборавља се, да је то тако и са осталим вештинама и док се до победе дође, мора се проћи кроз читав низ многих других послова, који олакшавају победу, који су нам потпуно у власти и без којих о победи не треба ни мислити. Има много ствари, с којима ако се не упознамо, *зацело* не можемо се успеху надати, и ако се упознамо, онда можемо *рачунати*; па ако опет и не добијемо победу, непријатељ ће је бар скупо платити, пораза не ће бити велика; напослетку и вођ и војска скидају одговорност са себе, јер су *све* чинили пре тога, што им је било у власти.

На пример, зна се, да успех на војни у главном произлази од *добре војске*, згодног *бојишта* и *згодних прилика*, или што се код нас каже „среће.“ Прво двоје: војска и земљиште у нашој су власти, да их изучимо, да се с њима добро упознамо, да их спремимо за рат, да нам бар не чине никакве тешкоће. Тако на пр. ми врло добро знамо, како војску треба за рат васпитати, како је наоружати, како је устројити, у каквом је кад строју распоређивати, — на кратко, можемо да смо начисто, где је за што можемо употребити а где не можемо, за шта је и колико кадра а за шта не. Ако се дакле добро упознамо са војском, онда смо се упознали са једним од најглавнијих оруђа за војевање, иначе без овог догађаће се у рату тако крупне погрешке, без којих се могло да буде, и које ће мало по мало сатрти сву војску, као на пр. јуриш коњице на град, паљба из колоне, јуриш пешадије на коњицу и т. д.

Узмимо земљиште. И с њиме можемо бити готови Ми

знамо, које је земљиште за одбрану, које за стан, како према њему војску ваља распоређивати. т. ј. како се борити у шуми, како на вису, како у равници, како у селу, како око реке и ћуприје и т. д. Ако се дакле добро упознамо са земљиштем, сачуваћемо се такође од крупних погрешака у рату, т. ј. не ћемо се распоређивати за одбрану испод брда, иза шуме, пред реком; не ћемо никад стерати нашу војску у ритове и баруштине; даље знаћемо избрати најзгодније путове за марш, за напад и т. д. а то све чини већ велики део успеха.

Ако смо дакле узучили војску и земљиште, онда нам остају још случаји и прилике т. ј. да и војску и земљиште употребљавамо у рату онако, како они захтеду. Ту само нема сталних правила. Ко буде способнији, бистрији, окретнији а у исто време и срећнији, — он ће бити у преваги. Овде је вођ сам себи правило. *Само не треба ни у овом претеривати.* Ако немамо правила за војевање према случајима и приликама, оно имамо опет главне савете и главна упуства, што су нам други из својих војни оставили. Ако дакле ми знамо то, онда ће нам се ствар и овде бар олакшати. Тиме истина не ћемо бити сигурни, да ћемо стећи победу, али ћемо јој се опет више приближити и разне случаје лакше ћемо дочекивати и савлађивати.

Па како се изучава војна вештина?

Начин, којим можемо да се изоштравамо војевању према приликама, казује нам *војна историја.* Као год што је општа историја велика учитељка за читаве народе, тако је и војна историја велика учитељка за војску. Она је један и то врло велики део опште историје. Она је нама војницима једна велика башта са разноликим цвећем. У њој можемо наћи цветића лепих, мирисавих, ружних, без мириса, и само нам се ваља потрудити, па да узаберемо, који је најбољи — до нашег избора стоји. Ако пажљиво прочитамо војне великих вођа, као што су били: *Ханибал, Цезар, Густав-Адолф, Фридрих, Бонапарта;* даље најновије војне и војне

свог сопственог и противничког народа, онда је то велика добит. Ми ћемо јасно увидити, како бива то војевање у целини? шта су ове вође предузимали у једном, а шта у другом случају? Само морамо споменути, да и историја војна не ће дати користи, ако се паметно не чита. Ако је ми просто читамо, па само *упамтимо*, гди се шта догађало, онда је мала асна. Али ако ми лагано и с пажњом читајући, сами себе будемо често запитивали: за што је овај вођ ово предузео? За што није *овако* радио? Како би ствар испала, да је овако поступио? За што је овај вођ добио победу а овај изгубио? и т. д. — Накратко ако за сваку радњу, за сваки појав пронађемо и узрок, онда ћемо се и ми разбистрити у војном *суђењу*, и стећи ћемо сопствено *здраво мишљење* о војевању, што и јест главна ствар и права цељ. Стара је истина: боље је проучити један само богат поход са смислом и критички, но научити на памет целу војну историју.

Да би се још боље спремили за самосталну ваљану радњу, не треба се ограначити само историјом, јер напослетку, опет ми тиме изучавамо највише *туђе* догађаје који су већ *прошли*. Користи има и отуд али нама треба још већих, т. ј. нама је нужно, да *нас* што боље спремимо, како ћемо *ми* поступати у разним приликама, да смо што независнији. Ово ћемо постићи многим и *непрекидним решавањем војничких задатака,* а то не само у соби на хартији но највише с војском на земљишту, а све то почевши са малим одељењима, патролицама, па завршујући са највећим. Ту је права школа како за војнике тако и за старешине. Па ако се још сврх тога употреби свака могућа прилика те се војне старешине одашиљу на маневре а и војне у стране војске, онда је учињено све, што је у власти било и савест налагала.

Да би изучавање војне вештине у мирно доба ишло лакше, извучена су из целе војне историје од вајкада до данас сва *правила,* сва *начела* и сви *савети,* па је то везано и уређено у једну целину те је тако постала *теорија* чисте војне вештине, или војно упутсво, које нас упознава на лак начин са својствима војске и свих осталих средстава за бој и војну.

Димитрије Ђурић.

ПРЕД ГРАДОМ...

Пред градом, Делиградом,
Вије се стјег,
Под стјегом, под барјаком,
Синђелијћ-бег;
К'о мрки вуци,
Око њег' лете Турци:
Тресе се силан град,
Делиград!

Синђелијћ хабер нема
Бег-сердар,
Турчину ханџар спрема
Лијеп дар;
С бедема турске клете
Ћелаве главе лете:
У„ммети,
„Аллах илл Аллах!"
„Ха! ха! ха!"

Синђелијћ хабер нема
Бег-сердар,
Џевердар турком спрема
Лијеп дар;
На чибук Турској хали
Лубарде огњем пали:
Тресе се силан град,
Делиград!

Ведро се небо јежи
Од силног пра',
У ценем Турчин бјежи
Од тешког стра',
Љути се бојак бије,
Пуста се чалма вије:
„Умметн,
„Аллах илл Аллах!"
„Ха! ха! ха!"

„Соколе сиви, стани,
„Устави лет,
„Клетог се боја махни,
„Не мори свјет!"
Синђелијћ хабер нема,
Душмане у ад спрема:
Тресе се силан град,
Делиград!

На земљу тама сађе
И наста мрак,
Крваво сунце зађе
За облак;
Лубарде страшно јече,
Огњени мачи звече:
Тресе се силан град,
Делиград!

„Отворте граду врата.“
  Зачу се глас.
„Нек Турчин нагна хата,
  „Проклети пас!
„Ваља му поћи, спати,
„Ваља му авдес дати:
  „Скоро ће, скоро доћ',
    „Крвава ноћ!“

И Турчин наже, као мрав,
  К'о бјесан лав;
На бедем гази,
  Часном се крсту плази;
Синђелијћ земљи паде,
Џебахни огањ даде:
  Диже се силан бјес,
    Урнебес!

Гле, како Турчин скаче,
  Ај, ај, ај!
Црни му гавран гаче,
  Вај, вај, вај!
„Врати се, Туро, твога ти поста,
  „Káда ти оста!“
Не слуша, оде гор',
К'о зелен бор:
      „Уммети,
    „Аллах илл Аллах“
      „Ха, ха, ха!“

И.

ПОСЛЕДЊА ВИЛА

I

Беше ми прошло шеснаест година, кад ми се она први пут указа. Беше то, опомињем се, једног лепог мајског вечера. Изађох сâм из вароши; и упутим се онако без цељи у поље, сањајући, неспокојан, не знајући за што. Управо рећи, од некога ми се времена самоћа милила.

Идући опазим сунце пурпурно и златно где се спушта у море, сенке силажаху са косе у равницу, звезде се зажизаху једна по једна на плаветнилу небесном. Жабе отпочеше своју песму по окрајцима барâ; трептање песме славујске ораше се после дугих прекида. Слушао сам и лишће како суревњиво дршће и како се велике стабљике траве угибају под лаганим ветрићем са љупким и жалосним жуборењем. Месец, који се беше указао на хоризонту сав црвен, постаде за тим бео и сјајан на бисерној шкољци једнога облачнога пруда, откуда се његове зраке спуштаху у сребрним валима на таму ноћну. Благи ваздух бејаше препуњен опојљивим мирисом; ја ослушкивах, уз ограде цветне, сићушни крик тицâ које се по својим гњездима миловаху.

Тако иђах, отворајући своју душу свима тим звуцима и свима мирисима, кад на једаред опазим гомилу младих девојака, које се враћаху у варош, држећи се за руке и

певајући. Оне певаху сложно о пролећу и љубави; њихов свежи глас разлегаше се у тишини заспалих поља као хука удаљенога водопада. Заклоним се иза једног глоговог шипрага, и видех где прођоше као рој бледих сенака, који се скупља ноћу около језера, да лако коло поигра, а онесвесне чим се укаже светлост свануће. Разликовао сам опет при слабој светлости звезда, њихове црне или плаве главе; ослушкивао сам шуштање њихових хаљина; удисао сам дугим потезима тајни покрет, што га остављаху својим проласком за који ми се чињаше да више опија него што опијају мириси вечерњега балсама.

По што су ишчезле, осећао сам се обузет неком непознатом забуном, и, бацивши се на брежуљак, крај ивице ливада, које се пружају почињући од мојих ногу као океан зеленила, заклоним чело обадвема рукама, и утонем у дубоку фантазију, слушајући, или тражећи управо да разумем замршену хуку и дрхтање, које ме обузимаше.

Шта сам ја то осећао не бих могао казати. Доста да сам осећао своје срце притиснуто, и готово да се распукне. Бејаше му као сакривеном извору који би хтео изласка, као затвореном валу који тражи излива. Викао сам и плакао; и налазио сам у својим сузама бог зна какву усладу.

Не знам, колико сам времена провео тако. Кад се подигнем, опазим на неколико корачаја испред себе, један небесни створ који ме са осмехом гледаше. Туника беља од љиљана падаше у дугим грациозним борама низ њено тело, и виђаше се, како траву додиркују две ножице голе и беле као парски мрамор. Плаве јој се косе таласаху слободно око врата; образи јој бејаху свежи и сијаху се од цвећа, којим беше украсила своју главу; на росном алабастру лица њезина блистаху се очи као две љубичице, уцветале на снегу при првим пољупцима Априла. Руке јој бејаху голе, и једна је стајала на прсима, а друга као да на мене с пуно добре воље махаше.

Остао сам неколико тренутака нем и непомичан посматрајући је. Нисам сумњао да је дошла с неба, јер још

тако лепа не бејаше кћи земаљска, а виђах, где око ње трепери ваздух, који је обмотаваше као одећа пуна светлости.

Ко си ти? повичем јој најпосле као изван себе пружајући руке прама њој.

— Пријатељу, одговори она гласом блажим него што је поветарац ноћни, ја сам вила коју је краљ духова успавао у твојим грудима онда кад си се родио; и ово сам јутро ја тамо спавала; и с првим покретом срца твога и ја сам се пробудила. Мој је живот начињен од твога живота, ја сам твоја сестра и бићу твоја другарица све до дана, којега ћу се одвојити од тебе као увенули цвет од своје стабљике, којега ћу те оставити на сред пута којим смо заједнички ишли у првој му половини. Овај дан није далеко, млади пријатељу. Ружа која живи само један дан налик је на моју судбину. Ако ме мислиш љубити, немој чекати да ме изгубиш, јер ни твоје сузе ни јадиковања не ће ме на ново оживети, кад ме већ једном не буде. Пожури се! моја рука није оружана ни граном мађијоничком ни опчараним штапићем, и ја немам другога накита сем чиста цвећа у мојој коси; али ћу те ипак обасути благом, каква ни над краљевском колевком никад није разасула вила раскошна и доброчинилица. Ставићу ти на главу круну, коју би многи краљеви радо за своју круну куповали, и тада би се срећнима осећали; саставићу ти пратњу која се ретко виђа по палатама и дворовима. Невидљива вазда с тобом, пратићу те свуда; свуда ћеш осећати мој плодни уплив; учинићу да постану лепша места, кроз која ти будеш пролазио; мирисима ћу обасути ноћну твоју постељу; даћу своју душу целој природи, нека се смеши свако јутро кад ти будеш устајао. Ах! Ала ћемо имати красних свечаности. Само ваља да познаш ова добра која ти приносим; ваља да завладаш њима пре него што ти измакну; ваља да их знаш додиривати, а да од твог додира не увену, да научиш уживати их, а да се уживањем не испрљују; ваља да од њих што пригштедиш за ону другу половину пута, коју ћеш без мене довршити. Пријатељу, то сам ти казала

јер је мени остало још мало живота али опет од тебе зависи хоће ли се продужити моје крто али драгоцено живовање. Ја сам као ове танке стабљике, које треба штедети од сунца и од кише. Моје су ноге слабе али неуморне да за тобом ходе. Сјајност је мојих образа нежнија од свежине лиснате ограде; ако ниси рад видети је да потамни за један дан, не излажи ме одвише врло јакој припеци, води ме само испод густа хлада. Старај се најпосле о томе, да никаква грижа савести не отрује сажаљење, већ сувише горко, што ће те иза мога нестанка снаћи: како ће ти мој спомен бити добар, како бих могла веселити твоје срце благим упливом и по што будем престала обасјавати и грејати твој живот!

Једном речи, као анђео чувар који се надноси над колевком, она наже своју плавкасту главу према мени, и ја осетих њене усне, њен пољубац на моме челу, сувише свеж, и тако пун мириса као што је трава која расте по окрајцима студенога врела. Раширим руке да је дохватим, али та бледа појава бејаше већ ишчезла као сан.

Не бејаше ли то заиста сан? Ја наставих даље свој пут по пољу, каткад трчећи као суманут, каткад бацајући се на траву, коју сам квасио жарким сузама; каткад притискивах на своје груди гране танке брезовине, мислећи да она осећа, дршће и стреса се под мојим лудим притискивањем; а каткад пружах руке пут звезда и њима говорах о љубави. Говорио сам цвећу, дрвима и џбуновима, осећах са̂м у себи, како читави потоци сокова јуре; како се шире изван мене по целој природи. Насап бијаше провађен; извор је кроз стену провалио. Смејао сам се и плакао; запливао сам у море безгранично, у радости неисказане, у блаженства без имена.

Кад се хоризонат поче светлити, учини ми се, да сам први пут гледао, како се свет буди. Моје се груди надимаху, удисао сам ваздух са поноситошћу, веровао сам тврдо да моја душа хоће да се ослободи свога тела еда би слободније и лакше одлетела кроз просторе, помешане с лаком

паром, коју сунце дижући се измамљиваше из застранака. Са висине брда, на које сам био приспео, гледао сам хоризонт победним погледом: чинило ми се да је земља створена за мене, а ја да сам господар света.

II

Није ми још било тридесет година, кад ми се она указа други пут. То беше, колико се опомињем, једног октобарског вечера. Опет сам био изашао сâм из вароши, идући без цељи кроз поља, туробан, погурен, а не знађах за што. Био сам тако од дужег времена, и, не имајући на то никакве воље, потражим на ново самоћу.

Сунце бејаше ниско и покривено; ледени ветар обараше са шӯмом последње жалосно лишће са дрва. Ограде бејаху мрком бојом украшене. Тужно лајање које долажаше од једног удаљеног мајура, пруга плавкастог дима, који се дизаше према огранцима, једини изјављиваху неки живот у овим опустелим пољима. Међу тим неколико тица лећаху тамо и овамо с гране на грану; врани гавранови црњаху се на равници, батаљони ждралова параху тихо сури ваздух вечерњи.

Иђах тако, мешајући своју душу са тугом природном. Одавно сам и ја као и она био обузет студеном невеселошћу која прати крај лених дана. Па тек што сам сео испод опалога џбуна, кад опазим да прођоше поред мене две старе жене, идући тихим кораком и сагнуте под тешким снопом трња, приправом за зиму коју ношаху у колебу своју.

Чудновата успомена! Чудновато упоређење. На истом месту где бејах овога часа, видео сам негда, једног мајског вечера, гомилу младих девојака које се држаху за руке и враћаху се певајући. Било ми је тада шеснаест година, и џбунови онда бејаху у цвету.

Сакрих главу рукама, и, промишљајућиу памети о данима који су протекли између мајског и овога октобарског вечера, паднем на скоро у невеселост и дубоку мрзовољност.

Кад сам устао, видим на неколико корака испред себе једну бледу слику, која ме жалостиво гледаше. Она бејаше тако промењена да сам је једва познао. Не бејаше више ни онога светлога круга у ваздуху око ње, који је окружаваше при првоме појаву. Туника сва подерана откриваше њене лепе али умртвљене груди. Њене ноге беху у крви; руке без живости бејаху спуштене дуж њених мршавих бокова. Плаветнило њених очију бејаше се истрло, сузе су ископале бразде по њеним потамнелим образима. Несрећница се једва држаше на ногама, и као прецветали љиљан на својој преломљеној стабљици, изгледаше да се сагиба к земљи.

— Шта ти хоћеш са мном? проговорим јој ја.

— Пријатељу, час је приспео у коме нам се ваља растављати. Пре него што те за свагда оставим, хтела бих ти казати једно вечито збогом, мрмљаше она гласом жалосним, тужнијим него што је јесењи ветар.

— Одлази! Ах! Одлази! Повичем јој: вило лажљива, шта си учинила ти за мене? Где су она добра, која си ми обећала? Ја сам их узалуд тражио на моме путу. Где су она блага, којима ти хоћаше да обасипаш сваки мој корак? Ја нађох до сад само сиромаштво. Шта се учинило са круном, коју ми обећа ставити на чело? На мојој глави је била само круна од трња. Куд се дела та сјајна пратња, коју ти мени обећаваше? Ваздашња моја пратња беху очајање и самоћа. Ти говориш о нашем растајању; али, ако ти ниси била геније туге, шта је онда икада било заједничкога између нас? Ах! Ако је истина, да си ме тражила свуда, и да сам свуда твојим упливом трпео, онда одлази, и проклета да си, јер си сигурно зли дух.

— Ја нисам ни зао дух ни геније туге, одговори она невесело; али је така судбина људи да ме не познају пре него што ме изгубе, да не сазнају ценити моја доброчинства пре него што прође време да их уживају.

Пријатељу ти бејаше исто тако незахвалан као и остала твоја браћа. Ти ме вређаш или оптужујеш, а ја те

жалим. Доћи ће један тренутак, када ћеш ме познати, и хтећеш тада, ценом година које су ти још од Бога остале, да ме опет видиш само једнога дана такву, какву си ме први пут видео. Ти захтеваш са горчином, где су она добра која сам ти обећала? Ја сам одржала сва своја обећања; али ти, ти си их презрео, презрео си блага која сам ти без одмора пуном руком расипала. Место круне, ставила сам ти на чело свежину, сјајност и ведрину пролећњег јутра. Место пратње дала сам ти љубав и веровање, наду и обману. Учинила сам ти да подносиш своју сиротињу тако лако и тако красно, да би ти многи могућан и богат радо дао у размену своје дворе и своје изобиље. Твоју сам самоћу разбијала чаробним сновима. Учинила сам, да си сам своје очајање љубио; умела сам те опијати твојим сузама тако, да ће од сад твоја највећа несрећа бити, што не ћеш моћи плакати. Кад си ходио побуђивала сам около тебе симпатију и наклоност. Ти си сусретао само пријатељске погледе и братске руке; небо ти се осмехивало, па је и сама земља цветала под твојим корацима. Сад дела ти одговарај, шта си учинио с поклонима моје издашности? Шта си уштедио од мојих дарова? Шта ти је остало од толикога блаженства, које сам ти посипала дуж твојих стаза? Ако ти ниси умео ништа сачувати, да ли за то треба мене да кривиш? Ако ниси знао ништа уживати, да ли треба да мене за то окривљујеш?

На те речи мене обасја нека спора светлост. Ја осетих где ми се нека завеса спушта с очију, и остах поражен од ужаса, видећи јасно своје властито срце.

— Остани, ах! Остани, не одлази! повичем јој пуним молбе гласом. Дај ми опет ова добра, која нисам познавао: моје се очи отварају правој светлости. Дај ми опет љубав и обману; дај ми наново веру и наду. Учини да љубим макар само дан, да верујем макар само сахат, па ћу те умирући благосиљати, ма где ти била.

Ах! Рече она, ја умирем. Зар ти то не видиш? Погледај ме: ја сам много подносила; и сад сам само сенка

себе саме. Ето ме већ поодавно неко непознато зло подгриза; неки је убиствени дах исушио моје кости и засушио у мојим грудима изворе живота. Крв се не повраћа више у моје срце; додирни моје руке, па ћеш осетити влажност и смрзнутост смртну. Ипак да си ти хтео, ја бих имала још дуга живота пред собом. То си ти свирепи који ме убијаш пре времена! Потрошила сам своју снагу и умртвила своје ноге тебе пратећи. Узалуд сам молила за милост: ти си ми повикао: Одлази! И ја одох. Одох, изцрпена, задувана, раздирући своје хаљине на трњу крај пута, горећи своје чело на припеци летњој. Ниси ми остављао времена да на ново вежем свој појас, до поновим цвеће своје круне већ избледеле. Бадава! Ако смо сусрели какав мирисима напуњени заклон какве тајне оазе, ја ти рекох: Погле ту је, срећа! Пријатељу, ту ћемо ми наш чадор разапети. — Ти настављаше своје раздражено трчање и вуцијаше ме без милосрђа по сухим песковима. Има ли страсти, од које си ме поштедео? Еда олује од које си предохранио моју главу? Колико сам пута села, уморна, безвољна, готова да те оставим. Али незахвалниче, ја те љубљах, и кад си се ти зачуђен што ме више близу себе не осећаш, повраћао да ме позовеш покретом или гласом, ја сам се подизала и бдила над твојим стопама. Данас је све свршено, пријатељу, ја не могу више! Моја се крв зауставља, мој се поглед мути, ноге су узете пода мном. Отвори твоја наручја, притисни ме на твоје груди; помоћу твога срца ја сам живот добила, за то бих хтела да на твоме срцу и умрем.

— Ти не ћеш умрети! Повичем јој, ширећи моје руке да је загрлим; само ти, чудновато створење, реци ми један пут ко си?

— Мене више нема, рече она, ја бејах твоја младост.

При овим речима, хтедох је зауставити, али она бејаше већ ишчезла, и на месту њеном спазио сам неколико прецветалих цветова, који су јој из косе попадали; ја их све подигнем али не нађох ни једнога, да је сачувао икаква мириса.

Жиљ Сандо. *С француског а превела*

J.

ЛЕДИ МОНТЕГИЈЕВА О СРБИЈИ

Међу књижевницима енглеским у веку краљице Анне[1] лепо је место заузимала гђа Монтегијева, не оригиналношћу својих мисли, него начином, на који је умела применити и популарисати оне велике идеје које тада водише све књижевне раднике и управљаше свеколиким прогресом друштвеним.

Ми томе веку енглеске литературе имамо и сами да захвалимо за гдекоје погледе који се истакоше у нашој нејакој књижевности на раскршћу прошлога и овога века, и мислим да не би био некористан рад, кад би који предузео да повуче паралелу између моралних погледа Доситијевих и теорија енглеских деиста. Може бити да би се нашло да је „енглеска наука“ имала и непосреднога улаза у нашу књижевност противно обичноме мишљењу да је она дошла к нама као н. пр. и Немцима само на крилима француских покрета, дакле у неколико прерађена. Свакојако не треба заборавити и оно што нам сам наш вел. књижевни реформатор прича, каквим је се делима бавио, за време свога шестомесечнога бављења у Лондону и доцније[2]

Два су главна правца била тада у мислима Енглеза или две духовне струје које су стварале књижевнике и провејавале дела. То су с једне стране, они козмополитични погледи који изнеше да су сви народи на свету, једнако

[1] 1688—1727.
[2] види Живот Доситијев, изд. Возарев. II. стр. 110.

способни за слободу; да је за свако друштво, ма на коме ступњу историјскога развића било, слобода под обликом народње репрезентације најприроднија; да сви народи у историји и према човечанству у опште једнако вреде; да нема разлике између вера, ну, или да у свакој има по нешто истине (Локе), или да су све пуки апсурди, и поповске измишљотине (Толанд) и т. д. С друге стране, то су оне етичке теорије, које изиђоше између осталога као реакција против раскалашности и разузданих нарави у Енглеској за време последњих Штуартовића, и створише правац поучни у лепој књижевности и песми. Адисон, Стог, Конгрев, Поп, Дефоје, и све друге вође мисли тога доба у Енглеској били су подложни тим двема струјама а под упливом истих живела је и писала је и она гђа чије име истакох горе, о којој сам намеран казати две три речи у овом чланчићу.

Леди Марија Монтегијева била је ћерка енглескога војводе Кингстона. Рођена је 1690 год. Њен учитељ и стараоц био је славни владика Бурнет који је био у своје време један од првих писаца и слободомишљеника (Freethinkers). Под његовим управљањем Леди Марија се рано још упознала са литературама старих и нових народа. Године 1712 удала се за Едварда Вортлија од Монтеги, који је отправљао велика звања у држави и имао доста прилика да своју жену уведе у познанство са дворанима и са свима главним сувременим књижевницима: Попом, Адисоном и другима. Доиста потпуним изображењем и великом ишчитаношћу а и личним чарима у које је помешано било од свега што људе примамити и привезати може, Леди Монтегијева постала је средиште „дневних“ талената као што је у француској мало раније била Јулија Рамбуримета или доцније друга која.

Год. 1716 Едвард Вортлеј био је наименован од енглеске владе за посланика у Цариграду. На томе путу пратила га је његова жена издржавајући све тешкоће, које су онда скопчане биле са сухим путовањем од Пеште преко

Србије до Цариграда, и са појединих обданака тога пута слала је кратке извештаје својим пријатељима и пријатељицама о градовима и народима кроз које је пролазила, о наравима и обичајима које је видела. Тим приликама потекла су она знаменита њена писма која беше најпре сабрата и печатана годину дана после њене смрти [1] 1763 а потпуније их издаде чак доцније њен унук лорд Ворнклиф (1837), која писма по лепоти својој долазе међу прве радове епистоларне енглеске књижевности, као што их доиста енглески критичари и мећу на једну висину са писмима самога Валпола или Купера [2]

Моја је намера казати коју реч о неким од тих писама, али је Леди Монтегијева писала и других ствари, нарочито песама којих се ваља сетити ма и узгред.

По својим појетичким саставима Монтегијева долази у онај ред појета ком је најсавршенији представник Александар Поп, и који ред један данашњи историк зове редом „перчинских“ песника, по аналогији онога израђенога ренесанскога стила у архитектури који се зове Перчински стил и који је цветао у исто време у западној Јевропи кад и та појезија. Као што је код тога стила зидарскога сав и неумерено обилни коврчасти украс (орнаментика) био на спољним честима здања (на фасади) а унутра остала хладна голотиња, тако се и код ове појезије полагало једино на спољну страну, на технику а у садржини није имала ничега појетскога, нежнога или узвишенога. Појезија та развила се у Енглеској под упливом француске царско-класичне песме и достигла је у рукама Драјдена и Попа до могућега савршенства. У Енглеској она није онако етикетна и аристократичка као у Француској али је задржала све друге главне особине свога извора; да је хладна, поучна, да се не обраћа срцу да га пробуди или ћуди да је поколеба него разуму да га упути на размишљање.

[1] Letters of the right honourable Lady Mary Wortley Montague written during her travels in Europe, Asia and Africa и т. д.

[2] вид. Chamber's Cyclop. of english litterature I. стр. 664

Поред те опште карактеристике која се има применити и на песме Монтегијеве, можемо рећи да у њеним песмама има често врло лепих и лаких стихова којима би само код Попа равних требало тражити и пуно досетака које су код те врсте појета још једине давале живота песми.

Но у погледу наравствености песме Леди Монтегијеве — рекао бих — стоје ближе претходној епоси разузданости друштвене у Енглеској него Попове.[1] Ово је важно да споменем с тога што ту црту налазимо и у писмима њеним[2] на коју су млоги строги пуританци нападали.

Али од свију песника енглеских ове епохе, једини је Поп преживео до данас, а стихови свију других, па и наше путнице заборављени су. Поп их је конкуренцијом утукао. Друкчија је била судбина њених писама. Она су прештампавата неколико пута и читају се данас готово са истим задовољством, с којим су била читана у XVIII веку. Најзанимљивија су јој писма из Француске у којима налазимо у кратким а живим цртама изнесено бедно стање те земље пред револуцијом, и писма из Турске у којима су живим бојама насликани обичаји тога народа који је је онда млого мање био познат Енглезима и западњацима.

До тога времена, најглавније дело о Турској, у енглеској књижевности било је познато и код нас[3] важно дело Риково (Rycaut) „Историја турске царевине“ које је преведено на све западне језике. Нолова историја могла је по своме стилу још имати вредности, али по садржини била је већ застарила и остала далеко иза Рикове књиге. Ово је дело доиста врло важно за свакога (још и данас) који се жели упознати са стањем турске царевине у XVII веку и Леди Монтегијева препоручује га на читање својим пријатељима.[4] Рико је био секретар енглескога посланства у

[1] види њену еклогу „Doncinda“
[2] Између осталога види опис купатила турског у Адријанопољу
[3] Употребљавао га је г. Мијатовић у своме лепоме чланку „Срби пре триста година.“
[4] Letter XLIII.

Цариграду, аташе грофа Венчеслеја, живео је пет година у Турској престоници, знао је турски, и имао је сам доста личнога искуства или се користио добрим и поузданим изворима, питајући људе који су отправљали велике послове у држави[1] или проучавајући писмена документа.[2] Како је тада за упознавање са турским стварима било нужно знати и српски, јер се тај језик млого говорио и у двору и у војсци[3] или други који словенски језик, то је Рикоу био од велике услуге један Пољак који се бавио при турскоме двору 19 година и коме он има да захвали за млоге важне извештаје.

Осим тога Рико је и сам путовао по Турској и имао прилика да види ствари за које седећи у Цариграду не би знао. Тек је 1665 год. путовао до Београда да би уредио некоје послове свога двора са великим везиром који се тада враћао са рата из Мађарске, и тај пут налази се описан у засебноме одељку његова дела[4] у којем опису има занимљивих бележака о простору између Адријанопоља и српске границе.[5]

Ово важно Риково дело није прост опис турске царевине; но је политична расправа, философија турске историје. То је дело у кратком и несавршеном опсегу оно, што ће после сто година бити Гибоново дело за историју римске царевине.

До седамнаестога века турска се сила нагло ширила, а од тога времена она почиње слегати се све ниже и ниже. Испитати узроке који је за тако кратко време попеше на огромну висину и објаснити узроке њенога опадања: то је доиста била велика тема и достојна једнога

[1] В. Histoire de l' etat presant de l' empire ottoman. превод од Брајота Amsterdam 1671. p. 154.

[2] стр. 275.

[3] ibid passim.

[4] Види Livre III. стр. 9.

[5] О српским пределима на жалост ништа друго не јавља осим: Из Софије до Београда путовали смо девет пуних дана за које време нисам ништа знаменито видео осим крајњу беду земље"

енглескога историка и ми можемо рећи у част спомена Рикова да су његови погледи у главноме тачни.

Али према плану тога дела у њ није могло ући млого штошта, што би смо радо желили чути или читати кад је реч о Турској. У њему има опширнога излагања политичких начела, или описа свију државних достојанстава која се постепено дижу од зајима и тимара па до првога падишинога доглавника вел. везира; објашњавања свију церемонија дворских које служе да увеличају блесак султанов, побрајања свију секата пророкове вере. Има и врло важних статистичких извештаја о војсци и државним приходима и т. д. Свега тога обилно налазимо у „историји“ Сер Павла Рикоа јер је то све ишло у план пишчев: да историјом турском објасни истину Махијавељове теорије. Али, о обичајима кућним, о нарави Турака испод државне машинерије има ту врло мало говора. Он се сам извињава овим речима: „Признајем да нисам тако простано говорио као што сам предмет изискује, али треба узети као малу дизгресију све оно што сам казао *о женама глувацима и евнусима* јер је моја једина намера у овоме делу била: *да опишем управу, начела, и политику турску.*“ [1]

Но ту баш Рико није имао право. Као што прогресу турскога оружија био најглавнији узрок: строга војена дисциплина и усредоточење свију власти у рукама владаоца, тако је у харему султанском и у сераљским евнушким интригама лежала клица свију оних зала, која водише турску царевину, као и све државе које мухамеданизам основа, к пропасти.

Према плану овога дела, требало је дакле, да и Рико обрати особиту пажњу томе предмету. Таквим једним харемским скандалом започео је владу и сам онај султан Махомет у време кога је Рико живео у Цариграду, кад је суревновање двеју жена, бабе и матере султанове, изазвало борбу јаничара и спахија, у којој је живот младога султана висио о концу.

[1] L' empire ottoman p. 109.

Пре писама Леди Монтегијеве, по саставу долази и велико дело војводе молдавскога Кантемира о Турској које има исту цељ коју и књига Рикова: да опише растење и опадање турске царевине, у коме делу, у виду примедаба има доста интересантних извештаја о наравима Турака и занимљивих биографичких анекдота; али је оно печатано по манускрипту латинском на енглеском језику истом 1734 године. [1]

Осим Рикоа било је још неколико путника по турској држави, који су у то време били познати енглеској публици, као н. пр. Ћемелије, Хил, Димон и т. д. Али какви су ти путници може се судити по апсурдностима које саопштавају. Хил је н. п. видио у Аја-Софији неки стуб који пушта лековити мирис; други један верује да под Београдом Сава и Дунав око пола ноћи не теку него спавају као људи и стока и т. д. Монтегијева је дакле имала пуно право кад пише једној пријатељици [2] „да јој чини задовољство читање путника по Турској који су у опште тако далеко од истине и тако пуни апсурдности да се весело смеје. Они не пропуштају прилике да вам пишу о женама које заиста никад нису видили, да вам говоре врло мудро о генијама људи са којима нису никад били у друштву и да описују џамије у које нису завирили.“

Част је остала првој од путника г-ђи Монтегијевој да даде верну слику друштвенога и фамилскога живота турскога. Жене су доиста млого способније да даду описе атријума турскога него људи, јер је њима дозвољено ући у млоге тајне окутке домаћега живота Турака где људи немају приступа. Изузимајући описе харемске у барона Тота, који је био у врло удесним приликама и као што изгледа и сам има да захвали за знање о тим стварима својој жени, ми налазимо најподробније описе женских и кућних обичаја турских код путница — жена. Најпре код те наше

[1] На немачком језику од безименога преводиоца Kantemirs Gesch. des Osmanischen Reiches. Hamburg 1745.

[2] Letter XXXVII.

Леди Монтегијеве а у најновије доба у мемоарима г-ђе Кибризли пашинице, која је тридесет година провела у харему.[4]

Вортлеј је наименован за посланика или се бар кренуо из Лондона у Августу 1716. год., и пробавио је у Цариграду до 6. Јуна 1718. У путовању у Цариград са својом женом ишао је обичним путем преко Кељна, Беча, Пеште и Београда. У ову последњу варош стигли су у Фебруару 1717. Како је тада због изванредно јаке зиме Дунав био слеђен, принуђени су били узети сухи пут преко Србије.

Из Београда је као што се зна водио пут у Ниш преко Смедерева, Колара и Јагодине и тај је пут био млого згоднији и важнији за трговачке и војничке транспорте од онога другог западног друма, који је ишао од Шапца па преко Ваљева к Морави.

Леди Монтегијева је путовала тим главним источним путем премда нам она у својим писмима не даје никаквом околношћу то видети. Из Цариграда се вратила преко Туниса, Ђенује, Турина и Париза у Лондон.

За ово време на северним границама турске царевине извршене су велике промене. Кад је Монтегијева путовала у Цариград истом је била карловачка битка пре неколико недеља и она је пролазила кроз највећу ратничку узрујаност од Варадина до Београда а још се није била кренула из Цариграда, а кнез Евђеније био је освојио Београд. Глас Евђенијевих победа над Турцима, тим страшилом јевропским потресао је цео запад. Стотине брошира и све новине трубиле су његову славу. Из средине таквих околности писата писма Леди Монтегијеве морала су бити велика радост њеним пријатељима и пријатељицама. Али ваља приметити да у тим писмима нема никаквих подробних и обстојателних извештаја, које би нас изненадило кад не бисмо

[4] Thirty years in the Harem. London 1872. Она је 1847 год. била пашиница у Београду и у својим мемоарима оставила је кратак извештај о ондашњој побуни Београђана у којој је пок. С. Симић имао врло непатриотичну улогу. I. p. chapt. 12.

знали тачку са које Монтегијева гледа на све ратове у опште. По ономе погледу козмополитеизма, који је као што сам напред рекао, био нарочита карактеристика мисли енглеских у то доба, Монтегијева има увек у виду цело човештво. Она не ће да зна за народности. Борба између непријатеља за њу је борба између људи за то што су несавршена бића, и на те борбе она гледа са такве висине да се нацијоналне разлике не виде.

Пролазећи поред Карловаца у Фебруару 1717 и гледајући поље застрто костима и лубањама човечијим, које леже ту неколико недеља несахрањене поред скелета коњских и камилских, она са гнушањем, и презирући слабости људске одвраћа своје лице. „Ни сам могла гледати," пише своме пријатељу појети Попу из Београда под 12. Февр. 1717 год. „без ужаса толике нагрђене, лешине људске а да ми не дођу мисли: како је рат неправедан, који чини клање не само нужним него и похвалним? Нема јаснијега доказа неразумности човечије од беснила, којим се људи боре за какво мало парче земље, докле толике просторије плодне земље леже необитаване. Истина је да је обичај начинио ратове неизбежнима, али може ли бити већега доказа да људи немају разума од тога факта, да се такав обичај утврдио који је очевидно противан интересу човештва. Ја сам доста склона да верујем Хобесу: да је стање природно стање рата, али отуда изводим да човечија природа није рацијонална."[1]

Са те исте тачке посматрања Монтегијева не јавља у својим писмима ништа о мисији њена мужа и о раду енглеске политике у Турској, и ако се знаде да је Вортлеј радио доста у посредовању између Турске и аустријскога војводе Евђенија, да се склопи пожаревачки мир.[2]

Политика, ратови, интриге, нацијоналитети, вере и т. д. све су то мале ствари за ученицу Локову и Бурнстову и она их гледа као оно џин у атељију Вандиковом код

[1] Letters I. v. 120.
[2] Gfrörers Gesch, der achtzehnten Jahrhund. (1862). II. p. 113.

Брисла. За ученицу Локову нема друге вере истините осим тако зване *природне* или *рацијоналне*. То што људи зову верама, којима подижу храмове, за које се боре, јесу церемоније и мистерије, које су измислили попови, користећи се глупошћу човечијом, да своје џепове пуне. За то Монтегијева све вере друштава јевропских посматра с једне тачке и једнаки суд о свима изриче. „Ја бих могла у свакој вароши у коју дођем, прича једној својој пријатељици: „напипољити које чудо и извести читаве низове поповских чудеса, али не мислим да бих ишта ново казала, ако речем: *да свуда у целоме свету попови лажу а светина верује.*“ [1] Приликом њена пролаза кроз Кељн свратила је у лепу језуитску цркву и ништа јој није пажњу тако сврнуло као изкежени зуби и труле тиксје и љубање љуцке, које су искитиле смирене душе богатим даровима, и није изишла из тога храма без зависти светој Урзули за њезин драгоцени бисерни ђердан. [2] А кад је приспела у границу српску добила је нову прилику да своме пријатељу Попу јави, како је на своме путу видела једну нову врсту пијавица љуцких — српске попове.

У збирци писама којима Витковић товари „Гласнике“ Српск. ученог друштва има доста извештаја о српском учешћу у ратовима аустро-турским у првим десетинама XVIII века, и отуда судећи можемо се сами дивити јунаштву и пожртвовању које наши дедови подношаше за свога ћесара. Госпођу Монтегијеву на њеноме путу од Варадина до Бечкога (тадање границе турске), пратила је једна чета Срба граничара која спољним изгледом није оставила леп упечатак у њеним очима.

„Ћесар има више регимената састављених из овога народа, али истину да кажем, ти људи изгледају више разбојници него војници. Како немају никакве плате од цара а принуђени су да сами набављају своје оружије и коње, они су пре налик на лутајуће цигане или здраве просјаке

[1] Letter XX.
[2] Letter IV.

него на уредну војску. Не могу пропустити да не кажем коју реч о тој раси створења, које има врло млого у целој Угарској. Они имају свога сопственога патријарха у Карловцима и грчке су цркве. Али крајње њихово незнање даје прилике поповима да им намећу нове појме. Та света браћа — попови — пуштају да им брада и коса непорочно расте и изгледају прави индијски брамини. Они су општи наследници свега новца мирјанскога за који у накнаду издају својем стаду формалне пасоше за небо потписате и запечаћене. Жена и деца умрлога наследе само кућу и стоку“ и т. д.

Радо признајем да је ова осуда путнице енглеске сувише строга и једнострана као што је њена критика вера у опште увек једнострана; бар се тако строги суд не може применити на ондашње наше свештенике; али не могу мимоићи ово место да не споменем, како ми слично звече оне речи Маљицине у манастиру: „Ни на ономе свету душа човечија од њих са миром не може остати; ваља да од њих паспорт узме, ако мисли пред Бога изаћи“ [1]

Тај исти поглед налазимо у Леди Монтегијеве и при оцењивању вере Мухамедове. И за њу вреди исто правило које вреди за хришћанство.

Она је у основи и из почетка била подигнута на разуму, али је у току времена обучена у мистеријозну одећу као и хришћанство, и како чистих деиста има свуда на западу тако их има и на истоку међу Турцима. Такви је на првоме месту Ахмет Бег у Београду, код кога је Леди Монтегијева била у гостима неколико недеља на своме путу у Цариград, јер презире луде забране поповске, пије вино и не иде у џамију. Таквих деиста има много у Цариграду.

После месец дана бављења у Београду отпутовала је Леди Монтегијева преко Ниша у Адријанопољ. Прво писмо[2] које је послала из те вароши било је писмо кнегињи уел-

[1] Живот Доситијев (1833) I. стр. 66.
[2] Letter XXV.

свој Каролини жени Ђорђа I, у коме јој у кратко јавља како је путовала од Београда. „У Адријанопољу 1 Априла 1717 год. Ја сам, госпођо, сад довршила пут којим није прошао никакав хришћанин (sic) од времена грчких царева, и не ћу жалити све муке које сам претрпила на том путовању ако ми оно даде прилике, да забављам Ваше Величанство причањем о местима са свим непознатим међу нама. Ћесареви (аустријски) посланици и оно мало Енглеза што је овамо долазило, ишли су увек Дунавом до Никопоља, али је сад та река била залеђена, а г. Вортлеј био је тако ревносан у служби Њ. Велич. да није хтео одложити путовање и чекати да се водени пут отвори.

Прешли смо пустаре српске, готово прерасле шумом, премда је земља по природи врло плодна. Становници су радени, али је угњетавање сељака тако тешко, да су принуђени да остављају куће и напуштају своја поља, јер све што имају изложено је грабежу јаничара. Ми смо имали стражу од 500 јаничара, и готово сваки дан плакала сам, гледајући њихова насиља у сиротним селима кроз која смо пролазили.

После седам дана путовања кроз густу шуму стигли смо у Ниш, која варош лежи у лепој равници уз реку Нишаву. Ваздух је чист а земља је тако плодна да се једва може веровати богаству жетве. Уверавали су ме, да је последње бербе толико вина добивено да су људи принуђени били копати јаме у земљи да изруче комину, јер у целој вароши није било доста буради. Али бедни народ не увиђа никакву срећу у овој обилности.

Имала сам овде једну нову прилику за моје сажаљење. Они мученици, који су нам дали под кирију 20 кола да пренесемо наше ствари од Београда довде, отерани су натраг, кућама својим, без икакве плате. Некима су коњи били осакаћени, другима уз пут убијени и за то им у накнаду није ништа дато. Сироти људи ишли су око куће плачући, чупајући косу и браду да човеку срце пукне од жалости и ништа нису добили од охолих војника, осим удараца. Не

могу изразити Ваш. Велич. како сам дубоко била тронута овом приликом. Ја бих им била платила из свог џепа, али би то значило дати само толико аги који би им узео тај новац без икакве гриже савести и т. д.“

— —

Каква нам се жалосна перспектива не отвара кад читамо ово писмо! Колико ли је наш бедни сељак испратио бадава на својим колима кроз своју земљу везира и паша! Колико ли је раније и доцније преносио аустријских генерала и других аристократа западних не познавајући их и не разумевајући њихов језик! И колико их је прошло кроз Србију не обзирући се на онога бедника што снуждено у дроњцима корача поред својих ајвана, гоњен бичевима јаничарским, док није пратио ову нежну госпођу коју је први пут видео да пушта сузу на његово боно срце. — — —

Доиста жена има благородније срце од човека. Балкански хришћани били су срећни, да још од тога времена до данас освоје симпатију путница енглеских. Докле се њихови људи већином поводе за материјалистичном и крвожедном политиком своје земље, дотле се оне издижу над тим нехришћанским погледима политике и у име човечанства, у име правде божије захтевају слободу народа. Ја треба само да сетим своје читаоце наших милих путница и пријатељица: Г-ђице Ербијеве и Макензијеве, г-ђе Стратфордове, г-ђе Керове, која у своме патетичноме предговору к преводу Ранкеове „Историје српске револуције“ позива на крсташки рат противу Азијата јевропских, па и наше вредне суграђанке Елодије Мијатовићке.

У писму [1] из Адријанопоља од 1 Априла 1717 јавља Леди Монтегијева једноме своме пријатељу ово: „Путем којим смо прошли од Београда довде не може самац човек лако проћи без официјозне пратње. Пусте горе српске прибежиште су хајдука који пљачкају по 50 у гомили, тако

[1] Letter XXVII.

да нам је цела наша стража била потребна да нас чува. А села су тако сиромашна да само сила из њих изгњечити може потребна средства за пут. Доиста јаничари нису имали сажаљења на њихову сиротињу, убијали су сву живину и стоку коју су могли наићи не питајући чији је мал; докле бедни сопственици не смеду да се помоле из страха, да не буду бијени. Јагањци истом ојагњени, гуске, ћурке све је падало без реда. Чинило ми се да чујем запевку Мегобоа за својим стадом.

Кад паше путују још је горе. Ти угњетачи нису задовољни само да поједу све што сељаци имају, него, по што су насули своје бураге и бураге своје грдне свите имају још стида да траже оно, што зову зубни харач (teeth money), плату за употребу зуба, јер су чинили част бедним сељацима што су јели њихова јела. Ово је до словца овако како вам причам ма да ће вам се чинити невероватно...“

Поред свију намета и кулука, поред харача цару, спахији, везиру и т. д. које је српски народ плаћао неколико векова, без сумње је највећи терет падао од војске кад путује и турских чиновника јер су та зла долазила изненада као ројеви скакаваца. Читаве чете одвајале су се из какве пратње или из главне војске која је пролазила и свртале с друма да пљачкају у оближним селима; и путници су сви разумели, за што су села српска обично далеко од пута и расејана по гудурама горским [1] и за што у оно неколико градова уз пут живе само Турци.

У тим приликама није само сиромашно имање трпило, нису само поља попашена, жито утрвено, куће паљене, цркве рушене; него је и најмилија чељад отрзата из руку родитељских и продавата на пијаци цариградској као робље. У овоме су страдали нарочито Срби и Бугари, кроз чије је земље водио главни цариградски пут, и њихова деца

[1] Busbequii epistolae I. p. 20 „Sit enim saepe ut insolentiae fastusque Turcarum pertaesi a via regia se subducant in loca avia, minus fertilia quidam illa sed securiora meliorumque possessione potentoribus cedant.“

продавата су под видом Руса или Мађара као тобож у рату заробљена.[1]

Нарочито су они чести пролази војени од времена Солимана I, били пустошни. Ако је до тада и било каквих села уз пут, морала су у тим приликама опустити и раселити се. Пример нам може бити Јагодина.

Јагодина је било једно од знаменитих места на путу од Смедерева до Ниша и путници из XVI. века спомињу га као велико село српско (Pagum servianorum Jagodnam.) Али чести походи ратни у XVII. веку упропастили су и то место, које се истом при крају тога века на ново у неколико подигло под владом мудре политике трећега и четвртога Ћуприлића (Муставе и Хусејина). Ти славни државници турски хтели су, противно дотадањој практици, уздизањем раје истерати инвазију Немаца и свет. алијанције која се образовала одмах после опсаде бечке (1683) између Аустрије, Млетака, Пољске и Русије, те у 1689 год. заузела сву земљу до Ниша и Видина. У тим приликама Срби су показали живота, устајући на оружје или уз ћесаровце или сами за себе (Ову буну Срба угушио је Селим Ћирај), и Турци су први пут видели, да се на њих може рачунати. Па су Ћуприлићи, ти истурчени Срби, мислили да треба чинити концесије раји.[2]

Кантемир у своме важноме делу, које горе споменух, излажући ту мудру политику Муставе Ћуприлића наводи под примедбом из турских извора један факат, који за нас има особитог интереса:[3] „Кад се Мустава Ћуприлић на своме првоме походу — кад је освојио Београд — утаборио недалеко од Јагодине великога бугарскога села и видио, да је то место готово са свим опустило, наредио је, да му се доведу двојица од најстаријих сељака и упита их, шта може бити узрок, те је њихово село тако опустило?

Ови су навели два узрока.

[1] Rycaut l'Empire Ottoman p. 404.

[2] Види о тој политици Ћуприлића у Лавалеовој књизи „Histoire de la Turquie" 1859 II. 147.

[3] Kantemirs Gessh. d. Osman. p. 598.

Прво, што је њихова црква изгорела а није им дата слобода да другу нову сазидају, те се за то већина становника преселила на друго место (где има цркве).

Друго, што је више година, једну за другом пролазила турска војска кроз нихово село, и тим су сељаци били спречени да приреде своја жита, те је отуда настала глад, која је растерала већину оних становника који још нису били све изгубили.

Кад је то чуо велики везир окренуо се своме Рејс-ефендији и рекао му је: Као што Турчин не може живити где нема џамије, тако се не може ни хришћанин наморати да живи онде где нема цркве, и одмах дозволи Јагодинцима да подигну цркву какве величине хоће и нареди да се један други фирман спреми којим се свима и свакоме, под смртном казни, забрањује, да и једну стопу сврне са царскога друма на земље сељака, или им отме једну кокош или цигло једно јаје.“

Да је ова добра намера Ћуприлићева имала краткога или никаквога остварења сваки зна и ако он сам са хвалом показиваше турским чиновницима, да је одмах на своме повратку из Београда кроз Јагодину нашао у тој вароши двојином више становника него што је затекао на првоме свом пролазу. Али у човечанскоме развићу имају често и противна начела добре резултате. Устанак српски може бити да би се за коју годину одложио, да се могло постићи измирење са рајом, како препоручиваше Ћуприлићи. Војено уређење Турске створило је њену величину, па је оно изазвало и устанак хришћана балканских.

Ну ја бих желио да мој читалац обрати пажњу на оно што Кантемир прича о цркви српској.

Ниједан путник не спомиње нам, да се народ српски кад му Турци цркву сруше, селио у близину друге које цркве. Из тога примера бива нам још јасније оно што се истога века у већем размеру догодило, то јест, да читава племена на позив својих црквених главара остављају за-

вичај, имање и гробове својих отаца па се селе у пустаре аустријске.

У ономе осећању дакле, које је привлачило потлачено стадо храмовима божијим, било је помешано и других високих наклоности, које су исто тако свете као и чиста побожност. Говорећи о помирљивој политици турској према раји у XVI. веку нека буде узгред и ово што ћу казати, да је баш тога века искрсао други, смем рећи, већи непријатељ раји, већи за то што је обрнуо сикиру правце на храмове божије, под сенком којих храњаше се цела успомена народа српскога на прећашње политично јединство, цела народност његова. То су били језуити.

Тих жандара папских било је у нашим крајевима одмах од онога времена кад је њихов ред установљен, као што је других попова римске цркве било на Балкану још од XV. века који су отимали земљиште и стадо бедних у свакоме — моралном и материјалном погледу наших попова.

Рико нам прича,[1] да су се језуити умели врло вешто да користе слабим странама цркве бугарске и српске и да се сами угњезде, а један ранији путник (из XVI. века), — Јован Баптиста Монталбано — прича да се, што се путник из Цариграда више приближује граници Босне и Мађарске, налази све више уплива католичких попова.[2] Нарочито их је било млого у данашњој кнежевини Србији између Ваљева, Дунава и Ниша.[3]

Исти писац жали се на неверне Грке који се и са самим јаничарима „удружују да се одупру“ навали језуита и осујете њихове сплетке. Ова поплава западнога свештенства, добила је у погледу на јужне српске крајеве: Стару Србију, Македонију и Албанију новог живота од оног времена, кад Солиман I. и француски краљ Франсоа I.

[1] Rycaut p. 489.

[2] Rerum Turcicarum commentarius edit 1730 p. 81. „Verum quo magis Hurgariam et Bosnam versus proceditur eo Catholicae fidei addictiores repeiuntur.

[3] ibid p. 83. У целоме томе простору живе људи »qui jam per jesuitas aliosque sacerdotes ad rectum iter paulatim reducuntur.“

начинише конвенцију, (год. 1536.) којом се заштићава католичка црква у турским областима,[1] а у погледу на северне српске земље, нарочито од онога времепа од кад се Аустрија и Турска почеше равном силом мерити, дакле после Ситватскога мира (1606.)

Поплави тој поповској у наше крајеве следовала је оружана инвазија Аустрије, и нема сумње да је и једно од тога двога стално победило, да би се и друго утврдило.

Што се језуитство не утврди имамо да захвалимо само једрој привржености Срба својој цркви; што друго не победи имамо да захвалимо излазу Русије као велике силе која је умела одржати баланс према Аустрији и удесноме устанку српскоме.

Да се опет вратимо на писма Леди Монтегијеве.

Они који нису читали путнике по Србији за време турскога ропства, не ће може бити разумети, како бих ја желио, оно што Монтегијева прича о четама хајдучким у горама српским. Од времена пропасти српске па до устанка са Ђорђем и Милошем, хајдуци су били после цркве једини представници народњега живота у Срба. Док је црква била више конзервативно начело, које је прикупљало под своје закриље све успомене на прошлост и одржавало јединство и свезу у стаду растрганоме административним установама турских власти; докле је хајдуштво било револуционарни фактор, које је као мртва герила стално радило да те мреже турске администрације искида, Србија је била пуна хајдука. Али их је највише било поред путова који су водили из Србије у Цариград.

Ту на свима теснацима биле су сталне њихове чете, да предусретају душмане свога народа да им отимају упљачкано благо и ослобођавају робље. На теснацу Балканске горе — Капе Дервенту — биле су читаве мале војске хајдука које су биле кадре да опљачкају друштва трговачка од 300 путника и да чине сметње војеним походима Турака. Међу њима (хајдуцима) било их је из Сибиња,

[1] Види Th. Lavalée Hist. d. la T. I. p. 328.

Влашке и Бугарске[1] и већина оних паланака које су Турци подигли били уз пут цариградски, подигнута је једино за цељ, да буду заштита путницима, трговцима и војсци кад пролази од хајдука. За то је н. пр. подигнута била и Хасан-Пашина Паланка као што нам изрично тврди турски историк из XVII. века Најима.

Чете хајдучке збирале су се у веће гомиле кад је год требало да се више снаге развије, као н. пр. кад су у другој половини XVII. века и доцније увек пристајале уз војске западњака и Руса.

За та четовања хајдучка треба везати устанак српски од 1804.—1815. У кратко између историје старе нашег народа и нове стоји у средини црква и хајдуштво које обоје треба сматрати као свезу прошлости и садашњости. Било нашега народњега живота није никад престајало да куца и ако је цео организам био укочен.

Свако писмо Леди Монтегијеве из Адријанопоља и Цариграда има интереса за нас, јер нам износи по коју слику из живота оног народа, који се нас по најближе тиче. Свако то њено писмо за себе је слика какву само велики вештак са природе уме снети. Има путника, који много материјала унесу у своје белешке, које су учењаку, свакојако, користне, али ипак нису у стању увести читаоца у мисли, саобраћај и начин гледања на ствари оних људи или народа које описују. Леди Монтегијева не може служити својим писмима за извор каквоме озбиљноме историку. Ја мислим да она на то није ни претендовала кад је 1762. год. при своме последњем часу поверила књижару да њене хартије прегледа и печата, али њена писма имају ефекта каквог има вештачки изврајани табло. Што још лепоту тих писама уздиже, то је она висина, коју горе обележих, са које посматра многе велике ствари, и она сатирична струја, која је долазила баш од те висине погледа њена, којом је свако њено писмо напојено.

Којима дође до руке збирка писама ове путнице, желим

[1] Rycaut. p. 489.

им обратити пажњу наротито на писма адријанопољска и цариградска.[1] Ја ћу још споменути једно важно откриће које је везано у западној јевропи за име ове путнице. То је пелцовање богиња. До тога времена јевропа није знала ни за какав радикалан метод којим би се богиње могле предупредити, док је код балканских хришћана (ваљада примљено од Турака) било познато пелцовање непосредно (пренашање богиња са болесна човека). Такав начин непосреднога пренашања богиња као што се зна постоји и данас још у јужним нашим крајевима,[2] куда сиромаштво становника није било кадро да примами дипломисане школске лекаре. Леди Монтегијсва била је прва путница која је тај начин предохране открила и заузела се да то знање истока саопшти западу и тим учини услугу човештву.

Ево како она сама о тој ствари пише из Адријанопоља једној својој пријатељици. „Хоћу да вам причам нешто ради чега би сте и сами желили да дођете овамо. Мале богиње, тако пустошне и распрострте код нас, овде су сасвим безопасне изналаском пелцовања. Обично има по неколико баба, којима је посао да предузимају ту операцију сваке јесени у месецу Септембру кад велике врућине умале. Породице пошљу једна до друге да распитају има ли међу њима кога за пелцовање и кад се скупи 15 до 16 лица, онда ти ето и бабе са ораховом љуском, пуном најбоље материје од богиња и пита свакога редом, коју вену жели да му се отвори. Она вам одмах задере оно место, које јој пружите, једном великом иглом и метне у раницу толико материје колико може стати на ушице од њене игле, а после тога завеже је, поклопивши је најпре шупљом љуском. И на тај начин отвори три или четири ранице.

Грци се махом из предрасуде пелцују на челу, двема мишицама и на прсима, да тако носе на себи знак крста, али се на тај начин квари лице и обично се тако не пел-

[1] У Издању које ја у овај мах имам у руци од 1797 године та се писма налазе у II. vol.

[2] Влад. Ђорђ. Народна Медицина у Срба p. 57.

цује нико који није празноверан, него изберу које место свога тела, што се не види изнад хаљина, н. пр. на мишице или бутине.

Деца или мали пацијенати играју се за тим у друштву до мрклога мрака и потпуно су здрава до 8-га дана после пелцовања. Тада их ухвати мала грозница која држи два или три дана и т. д.“

Леди Монтегијева покушала је најпре тај експеримент на своме трогодишњем синчићу, ког је са собом на путу имала и заузела се да пелцовање препоручи љекарима енглеским. Доцније је тај начин непосреднога пелцовања замењен са посредним, где се материја узима од богиња крављих и тај усавршени метод (vaccinatio) дошао је из Енглеске преко јевропских школа у наше крајеве да протера стари начин.

Године 1718. Леди Монтегијева се вратила са својим мужем у Енглеску путем ког сам напред обележио и по савету Поповом настанила се да живи у Твикенхему. 1739. због слабости преселила се у Мљетке у Италији од куда је стајала у преписци са својом ћерком Леди Брутом, у којој има доста либералних и ориђиналних васпитачких поука и са другим пријатељима. По смрти њена мужа 1761. вратила се опет у Енглеску где је одмах друге године 1762. умрла.

Светомир Николајевић.

ЈЕСИ Л' ЧУЛА..?

Јеси л' чула, душо дивна
За Арапа-Бедујина?
Што по мору пешчаноме
На помамном коњу своме
И дан и ноћ сетан лута,
А не види — нема пута,
  Нити пута нити стазе,
  Од оазе до оазе...

Знаш — кад сунце пуно жара
Плане силно врх пустара,
Те у живом огњу горе
То пешчано пусто море,
  А извора нигди није —
Нигди нема капи једне,
Да напоји мртво-жедне
Груди своје усијане,
  Коњ и коњик да с' напије
Пак да да'не...

И кад мука ова тешка
Љута мора — жеђ витешка,
Коњанику уморноме
И коњицу његовоме
Већ додија...
Па када се тад засија:
Коњанику мртво-жедном,
У простору недогледном
И без пута и без стазе
Слика дивна од *оазе*...

П'онда нада — рајска вила
На груди му болне слети,
Пак му духу прида крила
Те се прене — па полети:
Посред жеге, посред жара,
Посред песка и пустара,
Преко рова, преко стења,
Провалија и камења...

Е тако је дуго, дуго,
Дух песников, дивна друго,
На препеци пуној жара,
На пољани без извора,
Без хладника, без одмора,
Моро сетан да тумара —
Докле му се ка' оаза
Бедујину уморноме,
На обзору књижевноме
Твоја слика неуказа...
Да на твоме бистром врелу
Својом српском душом дане
И напоји жељу врéлу:
Груди *Српством* усијане!

Владислав.

ДЕМОКРАЦИЈА

и

данашњи преставнички (репрезентативни) систем

I

(Свршетак)

Тај облик непосредног народног законодавства, који се од старине до данас одржао у поменутим горским кантонима швајцарским, ипак није баш потпуно оно исто, што се од стране радикално демократске данас разуме под директним законодавством народним. Јер кад узмемо оно, што постоји н. пр. у кантонима Луцерну, Солотурну, Ст. Галену, Шафхаузену и још некима у томе обзиру, онда ћемо видети, да то није баш само редовно законодавство, које би једино народ непосредно имао да врши, него је то у самој ствари оно, што се у државно-правноме језику зове „вето," а то значи, да целина свију грађана непосредно има право, да се путем тога свога вето противи свакоме закону, који је од стране редовног законотворног тела (кантонског савета или „ландрата") закључен и обнародован; [1] закон се сматра као усвојен, ако се у неком извесном

[1] в. о. томе A. Cherbuliez, Theorie des garanties constitutionelles, t. I. 166. t. II. 95. — S. Kaiser, Grundsätze schweizerischer Politik. стр. 52 и Schweizer. Staatsrecht II. Bd. стр. 96 и 134 — R. Mohl, Staatsrecht. Völkerr. u. Politik, II, Bd. 294. 323—326, Bluntshli, Allgem, Staatsrecht. I. Bd. стр. 280.

већ одређеном року не појави у народу никакво противлење према њему у прописаној форми; ако буде тога противљења у одређеном облику, онда се закон подвргава непосредном гласању свију грађана, но при томе се броје гласови само оних, који одричу и одбацују закон, па ако њихов број превазиђе половину целокупног грађанства, онда се закон сматра као одбачен путем народнога „вето“ (veto populaire). Овакво се бројање гласова оснива на томе, што се претпоставља да се сви грађани, који баш нису изречно дали противан глас, са обнародованим законом слажу и да га усвајају ма да и нису никако гласали; не спада нам у обим ове расправе, да овде истражујемо да ли је таква претпоставка доиста оправдана и према томе и то бројање гласова основано или не. Ми хтедосмо само то да покажемо како тај народски „вето“ не даје грађанима право да непосредно о свима законима воде јавни претрес те да измене или какав нов закон предлажу. То је дакле више неко негативно право, које се изузетно врши, и које по томе није право непосредно законодавство у потпуном смислу, према коме би свака законодавна радња ма каквога преставништва морала бити искључена. Но уз то морамо напоменути да ипак у неким кантонима (Швиц и Граубинден) постоји непосредно народно законодавство у *позитивноме* облику санкције, где дакле закон мора да буде примљен редовно општим народним гласањем не чекајући хоће ли се тек појавити нека опозиција против њега или не. Но и ту народ нема непосредне законодавне иницијативе, него се закони предлажу само од стране великог савета.[1]

Осим Швајцарске има у неколико непосредног народног законодавства у неким државама северне Америке, где се *неки извесни* закони од веће важности као: закони о жељезницама, о школама, закони који забрањују продавање спи-

[1] У неким кантонима (као у Цугу и Швицу) укинуто је доцнијим кантонским уставима од год. 1848 то постојавше непосредно гласање народно у законодавству, а у кантону Валису оно је новим уставом ограничено само на финансијске законе. в. Rittinghausen, у навед. књизи. стр. 20.

ритуозног пића, [1] подвргавају непосредном народном гласању и тиме санкцији, самога народа. — Све ово, што смо сада у кратко напоменули и што постоји у појединим државама као неки непотпуни облик директног законодавства народног, све је то или историјски заостатак, који је могао да се одржи у мањем и простијем друштвеном и политичком склопу, или је установа непосредно демократска, која је умешана и узета у преставнички демократски строј као неки уметак, а ако се хоће и заметак некоме можда још даљем развитку у томе правцу. Али све то, као што већ напред казасмо, није са свим оно исто, што данашња радикално демократска школа заступа и тражи под именом непосредног народног законодавства. Теорија је дакле у томе обзиру пошла даље од живота, од практике; а то обично тако бива и то је са свим редовна појава у развијању појединих установа и целокупног друштвеног покрета. Кад поменута школа политичких писаца иште *да се преставнички систем са свим укине и да се уведе непосредно народно законодавство са непосредном народном законодавном иницијативом,* онда је то тако названа *чиста демокрација* (la démocratie pure) у своме потпуном облику налик на ону, која је у староме веку некада постојала у атинској и римској републици. И они који то траже, да таким начином народ сам непосредно постане свој сопствени законодавац а да не бира никакве преставнике са ма каквим законодавним задатком, ти исти писци разуме се да су морали смислити и начин, како ће народ ту непосредну законодавну функцију да врши; они су морали имати то на уму, да данашњи друштвени склоп бар у образованом делу модернога света не стоји више на онаквим основама као што је стојао некада у атинско и римско доба; а тако

[1] в. о томе E. Laboylaye, Questions constitutionelles, стр. 395. који се као на извор свој у томе обзиру позива на изврсну књигу америчанског писца John Alexander Jameson-a, The constitutional Convention, its history, powers and modes of proceeding, New-York 1867. — Tocqueville, De la démocratie en Amerique, t. I. 92.

су исто морали и то имати пред очима, да данашње државе нису оно исто, што и један мали кантон у швајцарским бреговима, где народ живи већином у простим животним одношајима агрикултурног економног ступња, где законодавни послови нису толико пространи и заплетени, немају да савлађују и уређују толике укрштене социјалне интересе и одношаје, где је најзад лако цело малено становништво искупити и т. д. Све су то ти писци морали имати пред очима, иштући потпуно укинуће преставничког система и тражећи да се оно замени непосредно демократским обликом законодавства.

Имајући дакле све то на уму, они су морали смислити такав начин и механизам у вршењу непосредног народног законодавства, да се оно може применити и у данашњим већим државама, које стоје на социјалним основама индустријскога друштва. Ми овде за сада не ћемо даље и потање улазити у тај начин и механизам, само ћемо то још напоменути да је у новије доба (ако се не варамо у год. 1869.) у *циришком* кантону у Швајцарској промењен устав и у њему *уведено* непосредно народно законодавство, али већ по ономе начину и у облику, како га поменута демократска теорија замишља и предлаже.[1]

Кад већ говоримо о директном народном законодавству и о ономе, што у томе обзиру постоји или што се уводи у појединим данашњим државама, онда нам ваља свакојако споменути још једну појаву у томе правцу, која не само да је примљена у практици, него која осим тога беше предмет многог и живог претресања у данашњој државно-правној теорији. Што смо досад говорили и напомињали о непосредном законодавству, то се увек односило само на редовне, обичне законе, који се тичу разних друштвених и приватно-правних одношаја и интереса, и који су предмет обичног државног законодавства, али међу тим

[1] О томе је у нас било говора у 16. броју »Гласа Јавности« од год. 1874. -- В. такође Rittinghausen, Die unhaltbaren Grundlagen des Repräsentativ-Systems, стр. 21. у прим.

у науци искршава и то питање: шта ће да важи и ко ће да решава онда, кад се ствар не тиче каквог појединог грађанског, кривичног и др. закона, но кад се тиче самога *основног* закона земаљског, а то је *устава* — коме ће ту онда да припада не обична законодавна, но *уставодавна* власт? На то питање многи писци на просто одговарају, да та власт не може припадати никоме другом *до самоме народу непосредно*. Они не допуштају да може ма какво преставништво народно из основа или у појединим опредељајима променути устав, а да се то све не подвргне накнадном одобрењу или ратификацији самога народа путем општега гласања. Ту дакле опет наилазимо на мисао непосредног народног законодавства само са том разликом, што се то непосредно законодавство ограничава само на оне случајеве, где ваља да се реши и да се прими или измени основни, уставни закон. Дакле ту народ ваља свакојако да има непосредну уставодавну власт и у томе га, по мишљењу поменутих писаца, не може заменути ни сама нека посебна уставодавна скупштина (конститианта).

Они који заступају у опште у свему законодавству право народа, да непосредно о законима решава, ти са свим доследно морају бити и за непосредну уставодавну власт народну. Али је значајно и занимљиво да такви писци, који као Лабуле, Мол и др. нису никако за непосредну демокрацију, да они ипак у питању о уставу и уставним променама заступају и бране непосредно решавање народно у томе обзиру. На чему они то оснивају, како они то могу логички да сложе једно с другим? Доиста то није баш тако лака ствар. *Мол*[1] доказујући како и у репрезентативно-демократским државама народ сам непосредно треба да има уставодавну власт, био је принуђен да призна како је преставништво народно збиља нека фикција, неко уображење; но он допушта ту фикцију у обичним законодавним пословима, али налази да би се звало то уображење далеко терати, кад би се преставницима до-

[1] Staatsrecht etc. II. Allgemeine Abstimmung стр. 318—322.

пустило да и саме основе државном устројству одређују, мењају и укидају, а да се народ о томе никако не пита. То је тако важна и замашна ствар, да је ту доиста интерес народни, вели тај писац, да се сазна његова истинска, а не само замишљена, претпостављена воља. И тако дакле и Мол мораде и нехотице да се уврсти међу оне, који кажу, да се цео преставнички систем оснива на — фикцији; а међу тим он иначе спада и данас међу најжешће и најпризнатије браниоце и научне заступнике баш самога тога система.

Па то се од прилике исто десило и *Лабулеју* кад је узео да заступа и да брани ову тезу: Une Constitution n' est pas une loi ordinaire qui puisse être faite par les Assembleés ordinaires. *C' est la loi que le peuple impose à son gouvernement, c' est le peuple seul qui a droit de le modifier.*[1] Доказујући да је то диста тако, он пре свега назива то *софизмом*, да су преставници народни то исто што и народ сам, јер се тиме мења и брка пуномоћник или мандатар са својим властодавцем. На основу те софизме скупштина уставодавна, кад сврши свој посао, не даје га народу на одобрење путем непосреднога гласања. Тиме мандатар себи присваја право, да веже свога властодавца не иштући његово одобрење и пристанак. За сваког Американца, наставља Лабуле, у томе је проста усурпација суверености, преступ повређеног величанства народног.[2] На против за Француза, који припада школи революционарној, такав чудни поступак није ништа друго до са свим логична последица оне неосноване хипотезе, по којој су преставник и онај, кога он преставља, једно исто. На што да се опет пита народ? Та то је баш сам народ који је већ говорио на уста својих преставника.

[1] Quest. constit. стр. 85. у примедби. Опширно је разложно ту тезу у одељку под насловом: le pouvoir constituant.

[2] И доиста је то већ у практици примљено начело америчког јавнога права, да о свакој уставној промени у последњој инстанцији решава сам народ непосредно. Само поједине од америчких савезних држава у неколико одступају од тога. У Швајцарској је у главноме тако исто.

То је у главноме доказивање тога писца, који иначе безусловно одбацује мисао непосредног законодавства народног и потпуно пристаје уз преставнички систем у редовном државном законодавству. Но нама се чини, да је он својим горњим доказивањем управо баш побијао саме основе преставничког система у опште и тиме упао у логичко противусловље са самим собом. Јер кад он допушта, да је то неоснована хипотеза, по којој су преставници народни то исто, што и сам народ и по којој на њихова уста говори сам народ — кад је њему то само софизма и неоправдана претпоставка, онда шта излази отуда? Излази да се цео преставнички систем оснива на таквој софизми и неоснованој претпоставци. Ако преставници народни нису сам народ и ако преко њих не говори сам народ, ако су они дакле само прости мандатари или пуномоћници тога народа, онда на чему се оснива то, да они не могу бити везани никаквим упутством или инструкцијом, него да говоре и решавају једино само по своме убеђењу, савести или просто по својој вољи?[1] И кад мандатар не може везати свога властодавца, док не добије његово одобрење, при уставним законима, одкуд онда да га може везати без његовога одобрења при другим обичним законима? Зар се тим обичним законима не уређују и не решавају тако исто важни и животни интереси тога властодавца — народа?

Ми смо нарочито напоменули ова два политичка писца и навели неке њихове разлоге само за то, да се види, како се баш они преставници данашње државне науке, који се броје међу прве научне заступнике преставничког система, нису довољно побринули за то, да одбране и научно оправдају и оснују тај државни строј, а да се не огреше о ло-

[1] Занимљиво је прочитати шта о томе упутству или т. н. „mandat impératif" говори *Џ. Стј. Мил* у својој знаменитој књизи: Le gouvernement représentatif (у француском преводу Дипона Вита. II. издање г. 1865). chap XII. стр. 256—273. Тај темељити испитивач преставничког система не сматра то као тако баш чисто питање, по коме бирачи не би имали да воде никаквог рачуна о томе, хоће ли њихов престарник доиста заступати баш *њихову вољу* и *њихово мишљење* или не. и није баш безусловно противан свакоме формалном обвезном мандату и свакоме праву бирача у томе обзиру.

гику самога тога строја. Они на једном месту најжешће и безусловно заступају тај систем, а на другом се месту на један пут спотакну о саму логику његову, те признају да се он оснива на фикцији, на софизми и т. д.

Је ли дакле то доиста тако, да данашњи преставнички систем почива на лажној, погрешној основи? Стоји ли то доиста, да се он оснива на претпоставци, на замишљању начела, чега нема у самој ствари? Ако ћемо узети једино у обзир оно, што су о преставничком систему говорили научни противници његови, почевши од Русова па до најновијих политичких школа, које смо споменули, онда се доиста данашњи преставнички строј оснива на лажном темељу. Заступници непосредног народног законодавства трудили су се и још једнако се труде да то очигледно и логично докажу. Они се при томе служе од прилике истим оним разлозима, којима и већ поменута школа К. Франца и осталих побројаних писаца; ми смо те разлоге у изводу навели. Но заступници непосредног народног законодавства не нападају на преставнички систем само са стране логичне, изводећи закључке из демократскога начела, но они тако исто износе на среду разлоге практичне, разлоге целисходности, по којима излази, да се преставнички систем у самој практици измеће у политичку справу, којом се прави животни интереси масе народне изигравају и жртвују интересима личним или интересима извесних друштвених класа.

А какве је разлоге изнела данашња државна наука у обрану преставничког строја? Је ли све оно, што његови научни противници наводе, довољно побијено, те да се по томе може доиста казати, да је данашњи преставнички систем потпуно логички основан, научно оправдан и по томе теоријски и практички на чисто изведен? Мислимо да је не само занимљиво него баш и практички важно потражити одговора на та питања у данашњој државној науци. Преставнички систем стоји као велики и веома распрострањен факт у данашњем државном животу; казали смо да тај

факт и ако важи много, ипак још није тако потпун доказ, да не би требало научно испитати унутарњу оправданост а тако исто и практичку корисност таквога система по велике друштвене интересе. Не ће дакле бити залудан посао, да то летимично испитамо према стању данашње државне науке.

Но пре него што уђемо у саму ту ствар, нужно ће бити да кажемо какво нам је полазно гледиште при томе целом испитивању. Ниједан озбиљан и непристрастан посматрач данашњег политичког и друштвеног стања не ће порећи, да је претежни и управо карактерни правац данашњег времена и развића правац *демократски.* Човек не мора бити никакав занесен демократ, не мора бити безуслован присталац ма које демократске теорије, почевши од Русова па до данашњега дана; све то не мора бити па да ипак увиди како је у образованом свету аристократска државна форма са средњим веком заједно ишчезла за свагда, како и у стародавним монархијским уставима демократски елементи све већма заузимају онај претежни положај, који у средњем веку имадоше аристократски сталежи; струја демократска у своме незадржаном току обаљује и чисти са лица земље све још заостале трагове, све већ опале рушевине некадашњих аристократских установа и средњевековних традиција. Та је појава тако општа и енергична, да се она не би могла објаснити кад се не би пре свега признало, да је тај демократски карактер и покрет данашњег доба постао великим историјским фактом, који се већ више не да ни порећи ни укинути, који је универсалан и трајан, који сваким даном све већма израшћује испод људске моћи; сви догађаји и сви људи, хотимице или нехотице, служе његовом све даљем развићу. Може се некоме учинити, да су ово само звучне фразе, у којима се декламује нешто, што у самој ствари не постоји. Може неко имати интереса или воље, да затвара очи и пред најочитијим фактом; то је ствар приватне пасије или невог укорењеног убеђења. Но све те самообмане, сва та убеђења не могу право стање

ствари ни за длаку изменути. А да је то стање ствари доиста онакво, као што смо га у кратко означили, то ћемо најбоље посведочити, кад се позовемо на неке људе од науке, који су већ довољно познати са своје објективности, са свога хладног и непристрасног суђења о догађајима и друштвеним приликама; то нису неки занесени партизани ове или оне политичке доктрине, то нису никакви политички секташи, који стоје усред саме дневне борбе, те због тога верују у неки истакнути програм, у неку извесну политичку форму као у догму, која друштво спасава; то све они нису, но на против они стојећи на извесној висини као научни посматрачи друштвених појава, њихових узрока и међусобне свезе, гледају на њихово значење веома пажљиво и хладно, и изричу свој суд веома измерено и смотрено, по некад можда и сувише смотрено, јер су ради да сваку ствар метну на научну вагу и аналишу са сваке стране и да погоде баш ону праву средину, у којој се обично каже да је истина и у којој нема ни мало крајности.

Због свега овога ми ћемо овде мимоходом да се позовемо на мишљење тих аутора, којима ако би имало што да се замери, то зацело не би могла бити претераност, но на против пре би могло бити неко код понекога између њих и сувишно средњаштво и полутанство у политичком суђењу. Између тих научника навешћемо дакле одмах н. пр. познатог писца рускога, проф. *Каченовског,* који је стекао имена не само у својој земљи но и ван њених граница у јевропској политичкој и јавно-правној књижевности;[1] он је у једној од својих најновијих публицистичких расправа, која је изашла под насловом: Nouvelles recherches sur les formes de gouvernement (у Revue de droit internat. et de législation comparèe од г. 1871 стр. 12—54.) казао: „Le siècle où nous vivons *est un siècle de democratie* . . . *ce mouvement*

[1] Ко хоће о томе да се увери, нека загледа међу осталим у Encyclopädie der Rechtswissenschaft v. Dr. Fr. v. Holtzendorff (II. издање г. 1873) у одељку Das europ. Völkerrecht § 15. стр. 936.; за тим у Revue de droit international et de législation comparèe (tome III., Gand 1871.) стр. 54.

irrésistible, qui date de la révolution française, emporte toutes les déstinctions, de naissance, de classe et même de race. qui servaient autrefois d' appui aux privilléges politiques. *L' esprit démocratique,* qu' il engendre et qu' il propage etc.“ — Иза Каченовског да наведемо Инглеза *Бокла,* о чијем значењу у данашној историјској и друштвеној науци не треба ни речи да кажемо, јер је оно свакоме већ познато; Бокл[1] изриче са оним дубоким уверењем, које улива темељито испитивање друштвеног покрета и које уливају научним историјским методом добивени резултати, он изриче: „Јест, бујно и неодољиво напредовање *демократских назора,* то је факт, који данашњим даном нико се више не усуђује да оспори. Плашљивци и незналице узнемирују се тим покретом; али да он постоји, то сваки зна. Нико већ више не говори о томе, да народу узду метне или да се његовим једнодушним жељама противи. Највише што се још може казати, то је, да ваља највећма прионути око тога, да се народ о својим правим интересима обавести и да се јавно мишљење просвети; но сваки признаје, да се јавноме мишљењу већ не може више на супрот стати, чим се оно образовало.“

Је ли нужно да наведемо и знаменитог философа демократије, *Токвиља?* То скоро не би било ни нужно, но кад смо већ почели неке писце наводити, тада њега не можемо муком прећи онде, где се спомињу изреке о демократском правцу данашњега доба. Но тешко је доиста из целокупног духовитог разлагања тога писца искинути по неку изреку, а да јој се тиме не ослаби снага и потпуно значење њено. Но ми се морамо овде задовољити и тиме, да за нашу цељ наведемо по нешто ма и непотпуно и искинуто из целокупне свезе. Он вели: „Une grande révolution démocratique s' opère parmi nous; tous la voient, mais tous ne la jugent point de la même manière.“ Па мало даље наставља: „Partout on a vu les divers incidents de la vie

[1] Gesch. der Civilisation in England I. Band. 1. Abth стр. 434—5.

des peuples tourner au profit de la democratie; tous les hommes l' ont aidée de leurs efforts.... les uns malgré eux, les autres à leur insu, aveugles instruments dans les mains de Dieu.“ За тим тај бистри и дубоки посматрач данашњег друштвеног покрета казује своје на дугој студији основано убеђење, да ту данашњу демократску струју није више могућно задржати ни укинути; дакле се само још може о томе мислити, како ће се она добро организовати и управити; но до мало па ће и то тешко бити.[1]

Осим наведених аутора ми би могли овде изређати још велики број новијих у науци добро познатих писаца, који на данашње политичко и друштвено стање по општем његовом карактеру имају такав исти поглед, као и ови што смо их споменули. Но то би дуго набрајање било сувишно а и много би нам места заузело. Ми ћемо само још навести добро познатога немачког политичког писца *Блунчлија*, који и данас још у извесним круговима јавнога мишљења не само немачког но и јевропског ужива велики авторитет у питањима државне науке и јавнога права. По нашем скромном мишљењу Блунчли се не може ни из далека упоредити као политички философ са људима као што је Токвиљ, Џ. Стј. Миљ, Бокл, Шарл Конт и др.; његови су назори по некад ситничарски, полутански и неодређени и он по некад и сувише води рачуна о неким застарелим погледима и традицијама,[2] премда је он по начелу свакојако за модерну уставност и за либералне установе; но баш за то ми њега овде наводимо, што његово признање демократског правца данашњег времена мора свакојако бити непристрасно, а не може никако носити на себи печат некаквог претера-

[1] De la démocratie en Amérique, tome I. Introduction стр. 8 и 9.

[2] Тако он н. пр. у једноме своме чланку (Staatswörterbuch 5. Bd. art. Ideokratie und Theokratie стр. 286.) каже изреком: *„Ми верујемо* у неку божанску владу над светом и у то, да бог са знањем утиче у управу светску, која је мисао основа свима теократским системима; *ми не поричемо* ни логичку могућност ни историјску вероватност, *да се бог за поједине народе и људе баш особено заузимао и њима у необичној форми своју вољу открио.“* Ово подобро карактерише Б. као политичког философа!

ног демократизма. Блунчли дакле признаје како се „демократске идеје у нашем времену много лакше разуму и много већу моћ имају над духовима у образованом човечанству но ма које друге идеје“, и тако он долази до закључка, да је та појава тако општа и моћна, да се по њој јасно види „како модерни дух времена у себи носи јаку наклоност ка демокрацији.“

Према свему овоме што смо до сада казали и навели о претежно демократском правцу данашњега доба, мислимо да није тешко погодити, какво је наше полазно гледиште при испитивању данашњег преставничког система. Наше ће полазно гледиште свакојако бити у томе, да данашњи преставнички систем не може ништа друго бити до излив и израз демократске мисли нашега доба; тако га је новија државна наука схватила и она га са тога гледишта и оцењује. По томе нам при целом нашем испитивању може само то бити задатак, да разгледамо, да ли данашњи преставнички систем доиста одговара главним и основним захтевима демокрације и ако одговара да ли баш потпуно или би га ваљало у нечем преустројити и изменути. То је оно што је у најновије доба један политички писац[1] са свим добро означио казавши: „L' état de notre société est un état démocratique. Il s' agit de constituer un gouvernement en rapport avec la société, c' est-à-dire qui soit démocratique comme elle.“

Ми мислимо да се једино са таквог полазног гледишта и може данас научно оцењивати и испитивати преставнички строј. Има истина у политичкој историји нашега века једно схватање преставничког строја, које полази са другога гледишта но што је оно, које смо ми сада поставили. Оно не само да се појавило у практици самог државног живота, него је имало и својих заступника у теорији. То друго гледиште у схватању преставничког система

[1] Henri Galos, Le gouvernement libéral en France (Revue des deux mondes од 1. сеп. 1869.) стр. 133.

не састоји се ни у чему другом, до у томе, што су неки писци покушавали да путем теоријским старо начело већ поменутог божанског права обуку у неку нову мало модерније прекројену одећу, те га крстише именом *легитимности* и под том новом фирмом хтедоше опет да га унесу у данашњи државни живот. То ново име а за стару ствар изнео је први на бечкоме конгресу г. 1815 лукави *Таљеран* и оно је тада са највећим задовољством примљено и усвојено у круговима т. н. ресторасије и контр-револуције а то значи у оним круговима, који хтедоше по сваку цену да збришу све оно, што је велика француска револуција задобила и извојевала за новији државни строј, те да се врате у оно стање јевропског јавнога права, које је постојало пре револуције.

То начело легитимности играло је неко време велику и кобну улогу у међународном и државном животу нашега века. То беше онај период у историји овога столећа, кад је злогласна *света алијансија* већ забачену и изанђалу заставу средњевековног апсолутизма опет у вис подигла, па на њу начело легитимности[1] записала као политичку догму за јевропско јавно право. Сад је то начело на врху бајонета пронесено по свима крајевима јевропског копна. Ми овде не ћемо изближе проматрати последице тога начела у међународно-правноме обзиру; то се нас у овој расправи не тиче. Ми овде спомињемо начело легитимности само у толико, у колико је оно хтело да се уведе у унутарњи државни живот и у колико је услед тога доведено у свезу са самим данашњим преставничким системом.

У унутарњем државном животу примењено беше начело легитимности пре свега у Француској онда, кад је услед пада Наполеоновог легитимна бурбонска династија у лицу Луја XVIII. дошла опет на француски престо; то

[1] В. о њему новији спис: Das Legitimitätsprincip. Eine staatsrechtliche Abhandlung v. Dr. Fr. Brockhaus, 1868. (Реферат о тој књизи у Kritische Vierteljahrschrift für Gesetzgeb. u. Rechtwissenschaft XI. Bd. 2. N. страна 301—306).

беше период *ресторасије*. Ту сад беше истина неки облик „уставне“ монархије, али онакав какав је истицао из начела легитимности, дакле управо накаламљен на стару теорију божанског права. По тој теорији или, као што се она новијим модерним именом звала, по начелу легитимности тај легитимни краљ имаде неко историјско, више и незастариво право на престо, које је било са свим независно од народне воље, и носило свој основ у нечем другоме — а то је? Разуме се ту је могло бити само двоје: или је оно морало бити основано на неком *приватном породичном* праву на престо, које се изводило из средњевековног назора о *својини* над целокупним државним земљиштем, или је оно морало да се оснива на непосредној божијој вољи. У начелу легитимности беху оба та основа помешана један с другим. Но улазећи с таквим легитимним правом у 19. век краљеви увидеше, да им га ваља ипак у неколико масковати и спољно искитити неким преставничким формама.

Кад краљевска пуновласт носи свој основ у нечем, што је ван државног живота и изнад народне воље, онда је она по себи неограничена, па ако и пристане на нека ограничења, то њој самој једино мора припадати да одреди правила и да обележи границе таквоме ограничењу. Отуда дакле у тој на начелу легитимности основаној „уставној“ монархији сам устав не може бити друго него оно што се зове „octroi,“ а то значи, да је ту устав једнострано по доброј вољи самог тога легитимног монарха подарени поклон, којим се *изузетно* установљује некакво заступништво народа и то у ономе облику и оним границама, које он сам по своме нахођењу опредељује. То је дакле онда онај преставнички систем, који се оснива на начелу легитимности.

Но кад би се са таквог легитимистичког гледишта хтео научно оцењивати преставнички систем, онда то по нашем мишљењу не би никако ни могућно било. Доиста, какво би ту могло бити научно мерило при оцени? Кад је *воља* и увиђење легитимног сопственика краљевске пуновласти једино мерило, једино највише начело при установљењу тога

преставничког строја, онда шта ту може наука да каже? Одкуда она може напред да погоди, каква ће та воља бити, докле ће она ићи и какви ће се њој облици преставништва допасти? Ту дакле наука нема ни речи да каже и по томе са таквог полазног гледишта о научном испитивању преставничког система не може бити ни говора. То је са свим јасно и разумљиво.

Ми би сад могли мирно да пређемо преко те легитимистичке теорије на дневни ред, те да са нашег већ означеног једино оправданог гледишта, испитујемо оно, што је предмет ове расправе. Али научна објективност а и то, што ово наше излагање разних гледишта ваља да буде потпуно, налаже нам, да овде бар у кратко напоменемо и оно, што је о основном начелу преставничког система и о полазном гледишту при његовој оцени казано од стране оне школе политичких писаца, која је у државној науци добила име *доктринарне* школе и која је нарочито у Француској неко време била на гласу и имала великог уплива на сам практичан облик преставничког система у тој земљи. На челу тих доктринара стоје два у новијој политичкој и парламентарној историји француској добро позната имена, а то су *Роаје-Колар* и *Гизо*. Њихово схватање суверенске власти у држави и из тога изведено основно начело самога преставништва има на први поглед нешто примамљиво за онога, ко о њему дубље не размисли. А они су своје схватање такође оштроумно и вешто заступали, те и данас оно може многоме још да се допадне и да га за се придобије. Њихов поглед на преставништво најбоље је разложен у списима Гизо-а, а нарочито у његовој књизи: Histoire des origines du gouvernement representatif II. vol. Paris 1855. Он пре свега одбацује демократско начело народне суверености, а на његово место меће суверенство *разума* и *правде* и по томе каже, како су правда, разум и истина једини извори сваке легитимне власти и свакога права у држави. По томе се онда на томе суверенству разума и правде оснива и преставнички систем, а то овим на-

чином: у свакоме народу или у сваком организованом друштву има нека извесна сума разума и праведних идеја; но она је растурена и расејана у делићима по целоме друштву у индивидујима, који га састављају. Цељ је дакле преставништву то, да ту суму разума и правде, међу индивидује *неједнако* подељену, путем избора искупи, концентрише и доведе на владу. „Ce qu'on appelle la *représentation* n'est autre chose que le moyen d'arriver à ce résultat... C'est un procédé naturel pour extraire du sein de la sociètè la raison publique, qui seule a droit de la gouverner“, вели Гизо.[1]

Ово је дакле то ингениозно схватање преставништва, које су заступници доктринарне школе смислили и у коме мишљаху да су пронашли једино истинито начело, на коме се може преставнички строј основати и конституисати. Доиста та њихова теорија изгледа веома духовита и узвишена, јер коме неће у први мах забљештати пред очима таква мисао, по којој једино разум, правда и истина ваља да владају у политичком друштву — ко не би радо пристао уз тако лепу и племениту ствар? Ко не би желио, да у друштву збиља овлада правда и истина? — Али кад се изближе загледа у дно те теорије, онда се види да је она сасма нејасна и мистична. Кад се суверенство у државн приписује некој *идеји*, идеји правде и истине, онда тиме још није ништа одређено за сам практичан облик те суверености, јер та сувереност у држави ваља да узме на се неки видљиви облик; тај разум и та правда ваља очевидно да имају своје органе, своје тумаче, који ће их изрицати и који ће имати *моћ* да их остваре и изврше. Па ко ће сад да реши то, по каквом ће се спољном знаку познати, који су најспособнији да видљиво престављају друштвени разум и друштвену правду? Ко ће да реши? По Гизо-у у неких се већ *претпостављ*а та способност по извесним знацима; а за тим преставнички систем путем избора тражи да искупи и концентрише суму правде и разума

[1] Hist. des origines du gouvern. représentatif et des institutions politiques t. II. 10. leçon стр. 150.

у друштву. Но да ли ће они, који буду изабрани, доиста бити носноци те суме разума и правде? А ако они то не буду, као што може да се догоди, онда се брише сама основна мисао, само највише начело, на коме преставништво треба да почива. Где је дакле јамство, где је начин и сигурност, да ће се доћи доиста до оне правде и истине, до онога разума, који по теорији доктринарној ваља у друштву да влада?

Кад се дакле та теорија доктринарна из њене идеолошке магле, из облака, спусти доле на реално земљиште државног живота и политичких установа, онда се види сва празнина и неодређеност њена. Кад доктринари не признају никако вољу народну као извор права у држави, онда они отварају најшире поље субјективном мишљењу о томе, ко ће бити надлежан и способан, да определи, где је највиша правда и највиши разум концентрисан. И они су доиста практично доказали, да њихово полазно гледиште примењено на преставнички систем не даје никаквог сталног научног мерила за оцену тога система. Да би обезбедили то, да ће путем избора доћи доиста прави носиоци друштвеног разума и друштвене правде у преставништво, они су одмах поставили то начело „да су извесни људи *способнији но други* да траже и да нађу и открију истину, правду и разум“, и отуда онда изађе са свим логично, да за вршење изборноѓ права у преставничком строју мора да се тражи извесна „capacité“ или „aptitude“, као што су они то назвали. Но по чему ће да се одреди та „capacité“ или та способност, [1] за вршење најглавнијег политичкога права, а то је права изборног? Зар ту није отворено поље субјективном мишљењу и самовољним опредељајима? Ми ћемо у осталом још имати прилике да у течају ове расправе о томе потање проговоримо, кад дођемо на само питање о изборном праву.

[1] В. о томе међу осталим Duvergier de Hauranne, De la réforme parlementaire et de la réforme électorale, Paris 1847. стр. 228 и 9.

Ми видимо дакле да је ова доктринарна теорија противна демократском начелу, а међу тим она не поставља на његово место неко начело, које би имало већу научну вредност. Ми смо га овде у кратко споменули, али оно по нашем мишљењу нити задовољава демократски правац данашњег друштвеног стања нити може да послужи као полазно гледиште при научном опредељивању и оцени данашњег преставничког строја. Оно је до душе и у новој државној науци бар од стране главнијих преставника њених одбачено.

Г. Гершић.

ПОЗОРИШТНИ ПРЕГЛЕД

Народно позориште у Београду 1874 године

Хоће ли ово бити историја живота једне установе, која је те среће, да се народна зове? Живот од *шест* година — па већ историја! Тако друштвени створови брзо старе, па опет дуже живе од божијих створова! — Можда неко мисли, да ће чути пресуду: позориште је привредило оволико и оволико, стало толико и толико, — пресуђује му се. . . О! станите! Мислите ли, да је лако судити? Кажите ми колико имате праведних пресуда? . . Чини ми се, да би много којешта боље било, да смо мање пресуђивали. Толишни прогрес, а толики судови! Толике пресуде, толишна добит!

Преврните прве листове физике — наћи ћете методу за најтачније мерење мртвих тела, потрошних ствари. Али у физици човечанскога живота нема ни најпростијих теразија. Први конструктор ове махине биће други месија. Али докле ћемо њега чекати? Свет ће дотле можда бити сав под земљом, и не ће имати ко ни да га распне.

Је ли позориште школа? Или је створ раскоша и преситости? Колико разговора о томе! А зар није створ раскоша и школа, наука, војска, флота, законодавство, трговина — све? Шта је прогрес? Раскош. — Јест! и живот је раскош: али хоћемо да то иде редом, хоћемо да свако разметање има своје место. . . Говорите ли то о историјскоме реду? Годи ли вам тај ред? Хоћемо ли који други? Прво ћемо хлеба. Па после? . . Шта ћемо после? . . Ред! ред! камо ред? Дајте оно прво, па ћемо лако после. — — Та зар не видите, да је васиона комедија? Позоришта је било пре свију ствари.

У један тас трошак народни за шест година, у други корист што му дође постом ради тога; у један издатке појединаца,

у други упитомљење и морални пораст њихов услед тих издатака; у један све кијавице, назебе, протисли, капље, грознице, које се добише у позоришту — у други све исцељене меланхолије, хипохондрије и т. д. — дајте ми теразије за овакве тегове, па ћу вам казати на коју је страну претегнуло и пресудићу без страха и без бриге. Али камо теразије!

Позориште, веле, упитомљава нарави. За то ли се зар тамо највише крви лије, где се највише ловорима посипљу уметничке главе. Али ако је истина, да позоришта упитомљавају, онда је грдно зло. Та људи су већ постали права јагњад. Диж'те установе за подивљање, ако сте се ради спасти!

Позориште удара у моралне жице. А свет се грозно материјалисао. Нико више не ће да пије из платонског пехара. Све је пошло трагом ђавољијем. Вера, љубав, братство, завичај, срце, начело — све је за цекин. Помагајте! Свет се може кретати „само наравственим“ идејама! — Ма „иде ли свет на боље или на горе“? Треба ли га устављати? Треба ли заслађивати воду прогреса? Треба ли лечити свет? А ко је болан? Онај који виче, или онај, на кога се виче? А шта је боље а шта је горе?

Лаже, ко год каже, да живи за будућност. Што будућношћу зове, то му је продужавање садашњости. Појединци су молекили друштвене масе; и друштво мисли и осећа као год и појединац — само за садашњост. Будућност му је упитни знак садашњости. Историја је само једна лепа прича. Установе су оброци садашњости. Шта бива, и шта је? то су најважнија питања и значе толико, колико: шта има данас за ручак?

И позориште је један оброк. Како ће нахранити крв, каких саставних делова има у тој храни — ко те пита. Дајте да се једе! А како се вама чини ово јело? Но, да сте овога повише спремили, ово хоћемо све... Зар може што друго бити театарска рецензија? —

Камо крај разговору? Ви не разумете приче, као Христови апостоли. Хоћете тумачења? добро. У маленој нашој земљици сила збиље, сила бриге споља и изнутра. Хоћете ли да их бројим, да отежем разговор? И опет их се нађе, који од позоришта граде једну бригу, једну збиљу више. И опет се нађе перо, које озбиљним, анатомским тоном говори о улози позоришта у животу народном, о његовој учитељској задаћи и т. д. Кад се пође у позориште сваки вели, да иде да се невино забави — хвала Богу кад имамо бар што невино — а кад се изиђе, свакоме набрано чело и читав конгрес мисли нагрне, да реши каку је корист донео свету један створ вештине. Али права брига вазда страда

у ономе збору, где свашта постаје брига... Позориште је створ за забаву и уживање. Коме је до тога — а тешко томе коме је увек до кукања — нека се провесели. Критика је позоришна ћеретање после кола и умора од игре. Ко има кад, нека мало и проћерета, добро је. Али ко је за послом, нека прескочи ове ретке и нека се пожури кући. — Али позориште стаје државу... Зар само позориште? И мене стају много моје рукавице и други представници мојега господства. Али тако је то; сваки има своје репрезентанте, а репрезентанти стају доста. Београд ужива доста туђега зноја. Али зар само он? Ја бих доиста волео, да сваки плати своје пиво; али колико вас је пута частио сиромашнији од вас, и баш само за то што је сиромашнији. — Ја молим читаоца, да не тражи у овим чланцима ништа више, но што може и у позоришту наћи, и да своју драгоцену озбиљност чува као беле паре.

Пролазећи поред нашег позоришта, или забављајући се у њему, често ми на ум дође чудна судбина његова. Србији ударило критично звоно. Нестало онога, чија је велика душа грејала све у њој, па се старала да и наша срца угреје, да нам даде и племените забаве. Свачије око брижно, свачије срце немирно — а позориште се отвара... Тако често кресне кака невина шала усред брижне мајине и изазове сетан осмех. Ипак даде материјала да се попуни самртна тишина.

Ја врло мало знам законе драмске уметности, што их поставише велики естетичари. Ја ћу бити — што вели Берне — *природни* критичар, као што се наш Јеремија Караџић неко време звао природни појета. Али грехота је и тон узети, а не казати. Место своје исповести навешћу рецензентску исповест великога Берна. И ако његове речи казују оно, што сам осећам, ипак ће боље бити за читаоца, да чује оријинал место имитације.

„Немачкој — вели Берне — беше дошла критичка ноћ, крај постеље сеђаху чувари тресући главом, старе тете набираху сумњиве боре и свеће се не усекњиваху више. Тада се у један пут усправи боник, седе, погледа око себе и упита: „где сам ја?“ — „У вашем стану, код ваших милих“ — одговори лекар, љубазно и весело, и гледну победно оком. Удари добротворан зној, нестаде грозничних фантазија, часом дође опет стари добри пулас, и здравље се враћаше бржим корацима, но што беше отишло. Још неколико дана беше пребоник слаб; али се благо осмехиваше, све му беше право, све по вољи. Још неколико дана и чика Михл беше опет на ногама, зареза себи дванаест туцета нових пера и јеђаше у вече своју салату од кромпира. Још не-

колико дана и тестаменат, начињен у самртном страху, беше потражен и подеран; све требаше да остане по старом. Још неколико дана и чувар, који чуваше болесника, дође, те честиташе и помињаше нов капут, што му болесник беше обећао, ако оздрави. Оздрављеник се смејао доброме човеку и рече: Мора да сам у грозничини много којешта будаласто рекао и обећао.... Ах! то беше красно време. Истина, ја се не борах у рату за ослобођење — не имађах потребне мере тела и вере за то — али сам и ја Французима задавао мале ударе. С полицајног места једне рајнске савезне државе бејах дошао. не мењајући стола ни стила, на полицајно место у једној немачкој савезној држави. Пре писах хитра понизна писма, да се похватају и францеским касапима издаду јадни немачки младићи, који бејаху као противници пописани. Сад писах још понизнија и хитрија писма, да се похватају као издајници и немачким касапским псима предаду стари Немци педантскога срца, који још једнако показиваху љубави и дивљења према Наполеону. Једном ухватише једног шпијуна, и ја га морах по заповести мога старијега натерати, да се до кошуље свуче, да се види, да се није тробојом тетовирао. Ја не нађох ништа, видех, да је све добро, и Немачка одиста слободна! За тим добијем отпуст, а и то беше добро. Постадох приватан родољуб и стадох издавати новине: „*Терразије.*“ Ах Боже! Тегова имађах, али не имађах шта мерити. Народ на пијаци не рађаше ништа и не пазариваше ништа, а народић у вишим просторима трговаше ветром и ваздухом и другим немерљивим стварима. Бејах у великој забуни. Новине објављене, штампање већ почело, паре од уписника примљене и потрошене, а ја још не знађах, како ћу реч одржати и што обећах *испунити*. Онда ме научи један весељак коме беше живот омилео и, да би га продужио, беше комедијанат постао, да о позоришту пишем. Савет беше добар и ја га послушах. Натакох мудру бароку, и изрицах правду у најважнијим и најжешћим споровима грађана немачких — у комедијашким стварима. Суђах као поротник, по срцу и савести; за законе се не брињах, и не знађах их ни мало. Шта је заповедио или забранио драмској уметности Аристотело, Лесинг, Шлегл, Тик, Милнер и други, беше ми незнано. Ја бејах *природни критичар* онако, као што пре двадесет година једнога сељака — мислим зваше се *Миш* — који стихове грађаше, зваху *природни песник*. Маца критика чуваше онда овога миша, увлачаше своје нокте и миловаше га. Табак дочек нађох и ја, ваљда из истих узрока: што и у мене видеше неке сељачке природности. Људи нису баш тако рђави, као што

се обично мисли. Они остављају свакога у његову мишљењу, било лепо или ружно, ако само чврсто за њ прионе, као за своју кожу; али ако се ко сакрије иза неког мишљења, тада људи неповерљиво смичу завесу, да виде, ко је тамо иза ње."

„Тако су постали ови драматуршки листови. Да Бог да, да читаоци више радости у њима нађу, него што сам ја имао. Ја жалим за изгубљеним временом и за узаман или на зло утрошеним трудом. Критичар помаже толико лепој вештини, колико џелат врлини. Оба само заплашавају да се не погреши, оба само казне грех. Ја већ готово верујем, да јадни позоришни песници имају право, кад своје рецензенте зову рушиоцима радости. Ми смо доиста гадне гусенице, које поједу лист по лист, док од књиге ништа не остане, до корица и рачуна књижарева. Док ме змија критика не беше преварила, бејах срећан, као човек у рају; могао сам за каким Ифландовим хофратом, ако само беше пун врлине, плакати као кака грађанска девојка, и *медведима* и лукавим *пудлама* смејати се као какав Бечлија. Али ја окусих с древета познања, научих се разликовати добро од зла, и моје задовољство оде. Онда почех долазити с увећавајућим стаклетом у позориште и изналажах ружне пеге и храпе онде, где ми пре беше све лепо и равно. Почех мучити радне људе, а себе највише."...

Од почетка 1874. год. па до децембра месеца исте године представљено је у нашем народном позоришту на двадесет и четири нова комада. Проценат оригиналних дела није се управљао по проценту социјалном: три на двадесет и четири. Оригинална су дела: *Љубавно писмо* од Косте Трифковића, *Младост Доситија Обрадовића*, „слика из живота" од Косте Трифковића, и *Кнез Добросав*, трагедија од Матије Бана. Још би могло овамо доћи полуоригинално дело: *Ни бригеша*, које је по талијанском прерадио Коста Трифковић.

Дужност ће бити овим ретцима, да прегледају цео низ нових драмских дела у 1874. години. Треба да се види сума добра њена и у позоришту; а ово је сумирање још понајбезопасније! Многи нови комади прођоше и без суда; а то је грдна штета. У овако напредном времену, где је сваки корак измерен, сваки нов појав израчунан, пропустити без рачуна нов један позоришни појав, било би грех. Ипак не допушта време, а ни простор, овоме чланку, да испуни целу своју дужност. Он ће је преполовити и узеће прво мању, али важнију половину. Овде ће се прегледати само нова оригинална дела. Ах оригинална! Знам једног исто-

рика, који све великане историјске зове „тако *звани велики.*" Тако ће некад историја књижевности говорити о нашим оригиналима књижевним. —

1, **Ни бригеша.** — „Лакрдија", „по талијанском" — доста. Јесте ли гледали талијанске пајаце? Јесте ли гледали, кад један пајацо одмакне столицу другоме те се овај простре колико је дуг? Јесте ли чули после грохот? То су они, што вичу: panem et circensem! За њих су оваки позоришни комади. Хвала нашем позоришном сенату, што се и за њих брине. Само не заборавите, да је амфитеатар био слободан. Кад оваке представе уздајете, улазнице — гратис. — Данашњи младићи кад говоре о браку да те страх ухвати. И сам сам видео доста трагичних „бракосочетанија." Али ово дело застидеће свакога сентиметалнога младожењу. Брак иде од шале. Немогућне свезе постају лакрдијом могућне. Један расејани ћуран, Нона, бољи је проводаџија него све врлине. Један рис — отац, Филип Ђурковић, даје очи своје, своју кћер, непријатељу своме синовцу Стевану, за то, што га је Нона насмејао. То је вештина модернога века окренути трагедију per risum у лакрдију. Сетите се вазда само Талијана, кад на просидбу пођете. Живео пајацлук! — Али на овом листу морам да споменем нешто, што ме је вазда непријатно дирало у нашем позоришту. То су толики антирелигиски бракови, што се закључише од ово неколико година у нашем позоришту. Ови религијски обичаји срасли су с душом нашега народа. Ни један народ нема тако големе терминологије-родбинске; најтачнија граница повучена је до деветог колена. То је породични морал нашега народа. И кад би га физиологија осуђивала — а то овде није — ипак би га требало поштовати. Ви, који хоћете да позориштем обучите народ, за што заборављате, да то дира српско ухо кад Стеван узима своју сестру од стрица за жену. Грешка противу породичног морала има то дејство, да трагични моменат постаје грозан, а комични гадан. Ја се чудим, како наша критична конзисторија није развела досле ни један такав позоришни брак. Ипак у нашем позоришту има пуно таких суровости. Тако ћете често чути, где син оцу говори: Ви, оче; или се с њиме рукује и т. д. И ви, Боже благи! Ви то све гледате!.. —

2. **Љубавно писмо.** — Пријатељи Васа Видић, лекар, и Лаза Дражић, адвокат, срећни су мужеви „нашега времена." Бурну младост покрила је завеса срећнога брака. Ту завесу њихове женице никад не дирају, па су и оне срећне. Али несташни ветар случајеве ћуди отпирне једном у дому Дражићеву ову завесу и започиње се весела драма, која би се могла и трагично свр-

шити да то није само ветрић био. Дражић се осети тој шали доброга случаја, приђе прозору, од куд промахиваше, затвори га — и завеса се опет намести као што је била. Ево како је то било. У Дражићевој је архиви било једно старо љубавно писмо. Чудо дивно, како га није био спалио модерни супруг. Писар тога писма, „извесна“ госпођа, још је на позорници живота. Она поручује Дражићу, да јој врати љубавни спомен. Он је племенит и хоће да учини то, само тражи сигурну прилику, јер сам не сме Пријатељ му Видић. лекар, жива згода за то; лекарима omnia licent; може га предати место рецепта, али је Видић, као сви лекари, забораван. Писмо остане у џепу његове собне хаљине. Још је толико био неспретан, да је његова драга Марија опазила. кад се тај терет у џеп спустио. А случај је хтео да учини равнотежу џеповима, те је у другом било још једно љубавно писмо, коме аутор бејаше сестра Видићева Евица. Колико је случај лакрдијаш: и Дражићевој старој љубазници бејаше име Евица! Два писма, а једна Евица! Прабаба Ева свисла би од радости, кад би видела ову представу! Дражићева и Видићева жена открију џепну тајну и ухвате једну Евицу. Мужеви се нађу у запари. Али ветар стане, завеса се опет намести, кривица се баци на девицу Евицу, хвала случају, мишљаше Дражић. А док још бејаше у бризи какве ће последице ова беда на невиност донети, изиђе, да је и девица Евица модерна грешница. Тајна оста тајна; а постиђење Евичино награђује се браком. — Ова је лакрдија живота далеко боља од оне прве. Слика је верна; огледало је добро. А данашње друштво воли гледати своје огледало, него галерију уметничких слика. На оваким делима остаје будућност драмска. Сад се може најбоље одговорити на питање: је ли позориште школа. Не оно је кабинет за тоалету. Ово нас је дело одвело у мушки кабинет. Погледајте госпе, како угушују смех. Из очију им читам: ал да видите наш кабинет! Знамо! знамо! само што не знају они који би требало да знају. А и срећа што не знају. Кад би знали, свет би се повратио назад у класично доба Отелово и био би несрећан. У класичном позоришту мркне свест. А свет се рађа све слабији, нежнији; нису за њега дивљаке, све треба укомпотити. Трагедија је пелен, а комедија рен. Онај данас долазе на позорницу само као медикаменат. Али није рђаво водити рачуна и о нашем желудцу; а посластичарска радња већ не може више банкротирати.

3. **Младост Доситија Обрадовића.** — Често човек држи у руци скупоцену ствар, неоцењиво добро, а не познаје га; па га прода у бесцење, поклони или баци. Тако је било с овом драмом. Творац је њен зове „слика из живота“, облачи је у просто свакида-

шње рухо модерне драме, али у овом сиротињском, непојетском, конверзационском руху, у овој плебејској прилици упознаће вешто око ипак властеоску крв трагичну, чедо трагедије. Писац је нехотично учинио овај свој драмски проналазак. Као што Колумбо Америку назва *Западна Инђија*, тако и писац *Доситијеве младости* назва своје дело *слика из живота*; то је нови свет духа пишчева, ненадно пронађени. Живот Доситијев је истина био непрестано компас пишчев; али трагична љубав Доситијева, срце ове драме, то је чиста својина среће духа његова. Да није оца Василија и још неколико светих лица драма би ова била најлепша идила трагична — трагедија идилска. Да је дело задахнуто топлином песничком, да је трагичној борби и заплету поклоњено више пажње, да је Доситијев карактер еманциповавнији и обрађенији, — дело би ово било најлепша, најоригиналнија српска трагедија. И овако како је, имало би више права на то име, него многе друге по имену трагедије. Автобиографија Доситијева хранила је толико време бистар трагичан извор, нов нетакнут мотив. Где је био Шекспир! Требало је само оживети грађу, дахнути у земљу живот. Тај дах беше — идеја. Срећна је намера намерила писца на идеју. Земља је оживела; али не беше песничке руке.

Кад сам прочитао ово дело, мислио сам се: је ли то Доситије, што даје трагичан учин овоме вештачком створу, или је овај створ трагисао Доситија. Нашао сам, да је ово друго. Ко није никад чуо за Доситија, уживаће у овој драми као и онај, коме је познат сав рад Доситијев и сав његов литерарно историјски значај. Узмите које хоћете име место Доситија, цена ће делу остати. Младост је Доситијева била трагична грађа; име његово било је са свим непотребно. Драма Доситије, одвојена од правога Доситија остаје лепа трагедија. Прави пак Доситије није трагичан јунак. Жао ми је доброга Доситија, али морам истину рећи: Ја га штујем и волим више него ико, дивим се његову уму, али његово срце не ценим много. А човек обична срца никад не може бити трагичан јунак. Доситије је љубио само као дете — своју мајку и сестру и своју религиозну идеју, па је од детета одмах постао човек. Познавши манастир, калуђере и лажну светињу престао је љубити своју прву драгу — идеју светињишта. Као што изневерена љубав често рађа мизантропизам, тако је и Доситије после ове неверне љубави престао љубити на свагда. Опово је сахранило његово срце и Доситије је пошао на пут у бели свет само са својим разумом. Од детета постао је од један пут човек и прескочио трагично доба људско — младост. Такав је мени Доси-

тије по свима списима његовим, по свему животу његову. Доситије, као човек, љуби само разумом. Љубав је рана, која оставља вечну белегу. Она оксидише карактер и једињење се ово опажа у свима делима, у стилу, у најдубљој старости. Доситије је у свима својим списима, у целом животу — само философ. У његовој автобиографији нема искрености Русо-ове; то нису конфесије: он мудро одабира дане свог минулог живота. Нека ово није истина, ја ипак добијам. Је ли могао човек, који је икад љубио, анатомски о својој љубави говорити? Доситије нигде не спомиње своје љубави: на једном само месту сећам се ових речи: „Доцније, кад су ме тјелесна подстреканија стала мучити“... Може ли човек овако говорити о своме срцу? — Потоњи живот Доситијев још је бољи сведок мојим речима. Доситије проводи последње своје дане у Србији, која је за слободу устала. Дира ли зрак слободе срце Доситијево? Узалуд сам тражио у свима писмима његовим из онога времена кака год доказа, да је Доситије одушевљен народном борбом. Бедна раја не заслужује нигде помена. Кореспонденција је Доситијева најсубјективнија. Он прича, како је у Београду стекао кућу, засадио лозе, напунио подрум. То није старац Гарибалди; то је саможиви старац философ. У писмима својим пријатељима и поштовачима он иште, да му се пошље добра стара вина, или бела хлеба земунскога, или лепе ракије, да поткрепи своје старо здравље. Њему је до његова живота, а не до слободе народне. Пре доласка у Србију он је дао знатан прилог новчани борцима за слободу. То му је заповедио разум. Али дошавши у Србију више се брине за своје списе, него за народни устанак. У једном писму прича, како га и у сну мучи мисао, како ће штампати другу књигу својих „Вешти“. Ако — вели — не би овде штампаре још за које време, одох ти ја у бели свет за штампаром па збогом мој винограде, мој подруме и моја краво. Доситијева је старост још најбољи доказ моме мишљењу. Људи од срца не живе дуго. Доситије је осорљив чича. Једноме поштоваоцу, мислим попу, који га једнако моли, да му што пише, одговора набусито, да га се окане и остави на миру. А с дамама има кад и да на дугачко кореспондује. О старци! старци! — Немци су бенаст народ. Они с усладом причају, како се њихов Гете у подубокој старости заљубио. Као да је то љубав била! То је очајни крик страсти, која осећа своју смрт. Така старачка љубав може нићи само из срца филистарских песника и философа. —

4. **Добрила и Миленко** и **Доброслав** — то су две нераздвојене драме, две приче из једне басне. Обе су драме управо једна драма — *кнез Доброслав* — развучена у два табора. У другоме је

табору Доброслав сам трагични јунак, али је овај табор гори од првога; у првоме је пак трагично првенство изгубио Доброслав или га дели с Добрилом и Миленком. Обе драме заједно чине једну трагичну конфузију, па опет има и лепих, чисто трагичних момената. Неук читалац би узаман тражио, да одгонене ову загонетку. Али свака тајна мора бити јавна.

Творца познајемо по његову најбољем створу — човеку. Уметника познајемо по његовој најбољој умотворини. И удворице и прави критичари Матије Бана рекоше, да му је *Добрила и Миленко* најбоља трагедија. Ако се и песник слаже са мном и ако пристаје, да му се по овом делу изрече суд — онда је мој суд о њему, као драмском песнику, са свим готов.

Хајдемо ка извору духа песникова, да нађемо постанак ове најбоље његове трагедије, те да одгоненемо ону загонетку. Мени је особито мило, што је вичнији и бољи од мене естетички географ потражио већ изворе овоме Нилу Банове поезије, што изливом својим често плави наше позорнице. Тај је географ — чини ми се, и ако се није потписао — Л. Костић. Послушајте извештај његове експедиције:

„Ова парафраза Шекспирове дивне трагедије „Ромеа и Јулије“ позната је нашем позоришном свету већ од више година. Та парафраза траје само до половине (само!), да речем, до појаса, до калуђерења Миленкова; што се после збива, то је додатак Матије Бана. Мора се истина признати, да је парафраза доста вешта; али је у свему далеко застао Матија Бан иза Шекспира, заостао је позорничар иза дивскога трагика, заостала је љуска иза срца. — — — Мржња банова Монтекића и Капулетића није одмах готова у свој својој неумитној страхоти, као што је у Ромеу. Нема ни трага оног осећаја грозне слутње, што га има слушалац, кад оно рече Јулија у врту свом драгану:

Радујем ти се,
Ал нисам рада згоди ноћашњој,
Непромишљеној, брзој, напрасној,
К'о муња баш: пресинула је већ
Чим помнеш: сева.

Па не само да није мржња готова, већ као да је још ближа помири него размирици: љубавници имају своју заштиту у девојчиној матери, која је, узгред буди речено, најништавији карактер у овој трагедији. Добрила је у свему слаба попрегуша Јулији, само је *талијанска* Јулија стидљивија од *српкиње* Добриле, ма да је Јулијин Ромео био бољи момак од Миленка: први полазак њен Ромеу води на венчање. Ромео никад не би „пузио по пра-

шини" пред Капулетом и то је оно, што узима оној појави између Миленка и Доброслава унутарњу вредност, ма да је с поља надувенија. Зар је толико понижење требало, да увери Добрилу о поштеној намери Миленковој? Колико је и у томе Јулија надмашила своју бледу копију: њојзи је доста једна проста рефлексија:

Ал' за што, уљо, уби брацу мог?

Он убит', уља, хтеде мужа мог, и т. д.

У Шекспира се та појава свршује, како Јулија поручује Ромеу, да *он дође њој*, у Бана *одлази Добрила њему*. Дошавши Миленку у кућу, она приказује Шекспирову дојкињу. Тек по трећем позиву позна је Миленко по гласу. Па онда? — онда се обоје завере, да ће — у манастир. У Бана се *љубавници калуђере*, а у Шекспира — у Шекспира *калуђери љубавниче*. То понајочевидније означава размак између једног и другог. — И одоше у манастир, бар Миленко. А Добрила? Она није могла, отац јој заступа пут, да је уда силом за недрагог. Хм, хм! Добрила, која се знала украсти из куће, да оде Миленку у по дана, није могла умаћи у манастир, да је нико не види?! — Тај наставак долази нам као да је за то додан, да писац добије прилику показати неколико и *својих* ситуација: да изведе пред нас већ и неки политични моменат, што је у Шекспира много краће; да нам изнесе трагичност отмице, тог прасрпског обичаја, што је навек био природна реакција против старешинске велевласти у задружноме животу; и да заврши крвавим сватовцем, те да тим сударним саставом смрти и сватова постигне и свршетак своје трагедије и вршак ефекта. У почетку тог додатка, друге половине *Добриле и Миленка*, још не може писац да се отресе успомена на Шекспира: Јулијин уздисај:

Ah, poor my lord, what tongue shall smooth thy name
When I, thy three-hours wife, have mangled it?

Радња 3, појава 2.

Зар ја да кудим господара свог?
Еј, где су уста, да ти милују
Премило име, господару мој!
Кад не би твоја љубав од јутрос?

- налазимо од речи до речи у устима Миленку, коме не доликује. — — — —

Отмица је врло велика неспретност у овој трагедији и што се тиче замисли и начина, којим се догађа. На што та отмица? Зар није било много згодније, много паметније и природније задржати Добрилу код себе, кад му је већ дошла сама у кућу, кад ће не имаде срца одрећи је се, чему на послетку не беше ни најње невоље. Такога шмокљана толико љубити, та се девојка

може заиста само „Добрила“ звати! Што је ипак Добрила боља љубавница, него Миленко љубавник, то има захвалити само вернијем примицању њену Јулији, него што се Миленко примакао Ромеу. Писац као да је то и сам осетио, не назвавши свој комад обичним редом: „Миленко и Добрила“, већ у галантном претпостављању госпоћице „Добрила и Миленко“. Па кака отмица! Миленков хајдучки пријатељ, што је пре неки дан убио једног момка само за то, што је од чељади Доброслављеве, тај исти заступа с момцима својим пут потери за отмичарем, стоји са запетом пушком, па слуша мирно, како се Доброслав са својом пратњом закапње усред његових пуних пушака, да ће се крваво осветити Миленку. Благо сваком ко верује!

На послетку друга половина Добриле и Миленка није више „Добрила и Миленко,“ већ је управо „кнез Доброслав“, јер је он прави трагични јунак те друге половине. Још у првој половини истиче се тај облик на штету образа Добриле и Миленка, јер је он *једини*, који се противи састављању љубавника, док у Шекспира обе породице стоје између Ромеа и Јулије. — —

Ал већ је време замолити читаоце, да нам опросте толико споређивање Матије Бана са Шекспиром. Не беше нам на ино. И, да нас читаоци са свим разумеју сетићемо их на једну басну о надлетању тица, у којој надлети орао све остале тице, ал уједаред се диже царић изнад орла (сакривен дотле испод крила његова), ликујући, како га је надлетео. Исто тако може помислити Матија Бан, да је надлетио Шекспира у — ефекту.

Но да је и у томе писац „Добриле и Миленка“ само царић орла Шекспира, о томе се може сваки уверити, ко баци поглед на *целокупни* ефекат. „Добрила и Миленко“ треба да је као „Ромео и Јулија“ песма љубави и љубав треба да је *главна* страст. За то је Шекспир највећи мах полагао на *љубавне* појаве, а појаве мржње само су као нека тамна основа, да ведрине светлијих слика љубави боље одскоче. Са свим противно у Матије Бана: да би мало забашурио своје царићко злоупотребљење Шекспирових крила, он је потање исписивао оне појаве, које је Шекспир замазао, а које је Шекспир израђивао, те је Бан замазао. Може л се н. пр. грђе замазати кака слика него што је Ромеово очајање замазано у Бана Миленковим калуђерењем, и може ли се што љуће осакатити, него што је онај заносни монолог Јулијин, што завршује здравицом отрова, осакаћен чемерном појавом Добрилина спремања на венчање?! Па као што смо споменули, да је писац погрешио, што му се *мржња* његових јунака тек *развија;* исто тако, и још грђе је погрешио, што љубав де-

носи готову, и сувише готову, већ се мало и прогрушала, те нема ни маха, да се развија пред нама. Те тако излази, да је у љубавној трагедији Бановој љубав само беља основа; неки ведрији second plan, са кога ће боље одударати црне силујете мржње и пакости.

Дакле ни ефекат, та најјача страна музе Матије Бана, не да није удешен према замисли, већ је са свим противан успех од онога, што га жели постићи." — —

Извештај је нашега ученог путника готов, али и наш суд. Матија Бан није никакав драмски песник. То је парафразиста, кописта, вели извештач експедиције на колонију Шекспирову у хладној зони Матије Бана. Али је то благо, сувише благо. То су мирне, научне прве опаске Да је Бану стало само до колонизовања Шекспирова духа у нашој литератури, копија би била верна. Али он хоће да колонизује Шекспира у своме духу и да колонију прелије са свим у своју народност. То је српска колонија у Бесарабији. То је грожђе ноћу крадено; најлепши гроздови исквареии и окрућени у страху неправедног присвајања. Можда је тај страх узрок, што то грожђе још не излази на пијацу литерарну, него се продаје испод руке — по репертоарима. —

О „Доброславу" ја сам доста слушао и доста питао; али представе нисам гледао. Узимам на се тај дуг, да првом приликом ову експедицију сам собом учиним. Али ће тај пут готово бити излишан. Кроз маглу причања и тамо назирем све саме колоније; урођеници духа Банова тако су радни и кржљави створови, да се и не виде

Али је свакоме познато, како Бан обрађује оно драмско земљиште, на коме се не прима туђе семе, како сакати историју народну. — „Бој на Косову" и „Цвијети" најкраснији су доказ за ово. — Ипак име вештак не гине Бану. Од свију наших песничких компилатора остаје он — понајвештији. Али кад једном критика — а то није далеко — упозна све перје Банове појезије и свакој тици врати своје, онда ће се најбоље видети кака је ова појетска врана.

Рекох, да је Бан вештак. У овај мах ми нехотице дођоше на памет оне речи, чини ми се Неронове: „каког вештака губи свет у мени"! —

Светислав Вуловић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Орао велики илустровани календар за 1875 год. уз сарадњу књижевника уређује Стеван В. Поповић. У Новоме Саду 1875.

Пријатно нам је јавити читаоцу за оваку књигу, а нарочито за оваки *календар*. Познато је и сувише колико се бесмислица и колико глупости растурало кроз календаре у многобројну публику, која ће мучно шта друго и прочитати осим календара. Свакојаке старе „повјести“ и „прикљученија,“ свакојаке накараде књижевне кад се нису могле распродати обичним путем, удостојавале су се почасти да буду пришивене уз нов календарски текст, па да се с нова понуде као умна храна читаоцима! Па није се то само *радило*, него се још непрестано *ради*. Још је непрестано добро израђен календар ретка књига у нашој књижевности, изузетак од правила.

Такав је један изузетак и овај календар, чију садржину хоћемо да покажемо читаоцу.

Пре свега морамо му похвалити *јевтиноћу*, што је важна околност за књигу намењену народу. Календар је на великој четвртини, има осим календарског текста 140 страна, на којима има 19 слика, и стаје само 5 гроша.

Али тек садржај овога календара показује његову високу вредност.

Садржај му се раздељује на неколико одељака; тако календар има биографије садањег патријара Прокопија Ивачковића (са сликом); Змаја Јована Јовановића (са сликом); Арсенија Стојковића, будимског епископа и *избраног* патријарха (са сликом); Стевана Брановачког, председника Матице српске (са сликом). Све

су ове слике израђене у прилично великом формату и на њима се види с коликом се пажњом припремао овај календар.

После биографија долазе важни етнографски прилози, који су покупљени на последњој бечкој изложби. Тако има описана сељачка кућа у Русији, Галицији (рушњачка), Румунији, Хрватској, словачка кућа у горњој Угарској, сељачка кућа у Елсасу сеоска кућа у Ердељу, и сикуљска кућа у Ердељу. Све су те куће врло лепо нацртане и за свакога ће бити и пријатно и корисно да те слике разгледа. Куће су снимљене онако како су биле начињене на светској изложби. Отуд и долази те читалац не налази српску кућу сељака из кнежевине или Срба из Аустрије. Слика бугарске куће рађена је по цртању једнога путника.

Разгледајући даље слике, налазимо на аустријску *угледну школу* на светској изложби, и поред ње на *шведску народну школу* Ми морамо упутити читаоца да сам потражи у књизи сво устројство ових школа и да сам види колико је наука успела да усаврша систему васпитања. Али не можемо да овде не споменемо како се у Шведској није постарало само да школа буде лепа, но се и радници на пољу школе уважавају и награђују куд и камо боље него на многим другим местима. У Шведској је најмања плата, од године 1873, 600 талира годишње за учитеља или учитељку на селу, а у вароши долази више. Поред тога иде стан огрев и комад земље.

Поучних чланака има доста и с похвалом се мора рећи да су сви добро изабрани. У опису „Старог Футога“ учињен је почетак и показан пут да се дође до повести свију знатнијих српских места у Аустрији. Из јестаственице имају два прилога, један о *мишару* (једној врсти тица од племена соколова) и *ласици*, и други о риби *пастрми*; дијететски су чланци заступљени врло добро. Дијететика се може износити у календару пре него икакви други чланци из природних наука. Публика која чита календаре нема времена да разбија главу научним материјалом који ој се пружа у природњачким чланцима. Дијететски савети, кад су само исказани јасно и разумљиво, наћи ће свуда читалаца. Код ових радова важно је не толико да се *доказује* како је доиста известан дијететски савет уместан и науком оправдан, колико је важно да се он у згодној форми представи. А то је постигнуто у овоме календару. Спомињемо чланке „зарад здравља“ и „које су најбоље спаваће собе и постеље?“

Обратићемо пажњу читаоца још на *правне поуке* у којима е простим начином изнешено шта треба човек свакојако да зна из закона и права, и на чланак: *Откуда да су неке радње кори-*

сне а друге нису, у коме је изнешена мисао, да је за друштво боље и корисније ако своје радове употребљује прво на најнужније потребе, и тек пошто би те биле намирене да прелази другим „вишим“ потребама и идеалима.

Од забаве има „Ћир Спака,“ прештампан из „Виле,“ једна шаљива приповетка Абу Каземова, и прича из народног живота од Панте Поповића: „тужим квочку господине.“ Уз добар садржај целога календара још боље пристају песме Јов. Јовановића од којих су у овоме календару неке прештампане, а неке нове као што је прекрасна песма „Чича Мија,“ уз коју има и слика.

Кад погледамо цео садржај, онда увиђамо да нисмо погрешили, што смо с њиме упознали читаоца, препоручујући му још само да помогне те да се овај добар календар распростре што је више могуће.

Андра Николић.

У овој свесци изостаје „политички преглед.“ Једини је узрок томе, што је у тренутку кад је ваљало да буде готов политички преглед, услед нове министарске кризе, настала онака почивка у нашем унутарњем стању, каква увек бива између отступања једне и састављања друге нове владе; у таквом тренутку не може још ништа да се каже, а нагађања немају никакве вредности. А кад због таквог унутарњег положаја не може за сада још ништа да се каже, то смо се решили, да цео политички преглед, дакле и онај део о догађајима по страноме свету, оставимо за идућу свеску.

Уредништво.

БЕЛА КУЋИЦА

Давно је то било, ал' тек има још људи који се сећају како је наша мала Србија у оно време изгледала: путови како је богу воља! Да обиђеш целу земљу у накрст; пођи лево а десно, све ти је једно! Јер си на сваком кораку могао сломити ја ногу, ја руку... Бивало је те човек пође до прве варошице па се више и не врати кући... Просто: нестане га; питају људи, где је? шта је?.. Али све бадава!.. Човека нема, па нема! Чељад закука, село говори о томе два три дана, па опет ућути, а власт шта ће?.. Суди онима што су у животу, а и шта ће власт са мртвацима?..

Вештица, вампира и дрекаваца беше у оно време пуно село, не сме човек да замркне!.. Дођу покладе, скупимо се код твоје или код моје куће, обредимо се по неколико пута пљоском, у томе се и смркне; разиђемо се, али у путу мало ко да није видео вештицу или вампира, а за некима се дрекавац све до куће дерао... Ето питајте старога Николу Белића, он ће вам се главом заклети: да нема ноћи а да му не дође дрекавац...

Чудна работа!.. Кућа му је некако сама за себе на пустоме брдашцу; с леве стране поток, а десно лужина... У Николе лепа снâ, још чудније!.. Па вели, од како сам њоме оженио сина, нема вечера а да ми не доће... Ми вели таман полежемо, а у лугу се зачују као гајде, после кукурече, рекао би човек неки огроман петао; а кад замауче, заклео би се да је најстарији мачор што га има у

селу... Е, не мож' поднети!.. А опет не бих ти смео у то доба ноћи изићи на поље, па да ми жут дукат поклониш!... Него моја снâ Стојна, она изађе; па ваљда му нешто пробаје, врача? Тек се дрекавац умири и нестане га, а моја се Стојна врати задувана, као да је бозна неки терет потеглила....

— Е! хвали се Никола — баш сам срећан, а да нема ње, зло! Још би ми дрекавци и кућу оборили; бива, те и мој Золе провири на врата, ал онај у лугу још се више дере, све док Стојна не изиђе... Онда се све умири.

Тако он то свакоме приповеда; има те му неки и верује, а неки му се и подсмехне... А он сиромах шта ће?... слегне раменима, па мисли у себи: лако се вама смејати!..

О томе дрекавцу људи су свакојако говорили, али у опште сви су кривили Николу што је свога Зола тако рано оженио... А о Стојни су износили, што већ није ни могуће! Као да је у дрекавца и заљубљена!.. Боже мој, шта ти не ће људи изнети!.. Веле да више воли њега него и свога Зола, јер бива да јој дрекавац по две три ноћи не дође, отумари бозна, у друго неко село, онда је Стојна по вазда жалостива, нити гледа свекра ни свекрве, а Зола само што не угуши....

Е па какви су људи били, онаки и судови и путови.. А школа? Школа у оно време, једва је где и било... У целоме Левчу беше само једна једина у селу Планинцу, па и та је жалосно изгледала: прозори хартијом излепљени, врата неоварбана, а по дуваровима се тек по негде видио траг од креча; а сва је зграда била подељена на двоје: десно једна соба за учитеља, а лево мало повећа за ученике; у среди оџаклија, али на њој не беше прозора, осветљење је долазило или кроз отворена врата, или од ватре која је непрестано на огњишту горела.

А та оџаклијца служила је учитељу и сељацима као за неко „предсобље“; онде се они око ватре скупе, пуше и разговарају, све док учитељ не дође.

Па какве су школе биле онаки беху и учитељи: неки

је од њих утекао из манастира, други опет није добро испекао занат, а био је нешто мало писмен... Е, тога су одмах узели за учитеља. Али за то нек не мисле наши богословци да су они и са савешћу тако ниско стојали као са науком?.. Било је истина међу њима, који нису знали ни десет заповеди божиј'... па опет нису крали ни отимали. Беху то већином добри и поштени људи, без икаквих претензија и ароганције: са сељацима као са рођеном браћом, а са ђацима су поступали као са сопственом децом.

Тако и у Планинцу беше у то време учитељ занатом абаџија, старчић неки, коме је на целој лубањи једва две три длаке преостало, и то беле као снег, па кад их ветар заледуја а ти мислиш: то је она свила што се у бабином лету по зраку таласа... Добар човек каквога је ретко наћи, људи га нису видели да се наљути... Један пут упрло му сунце баш некако у теме, а оно се сјаји глатко као мермер, једно се дете загледало у његову темењачу, па се усуди да га запита...

— А учитељу, ко ти је почупао косу?..

Уча се жалостиво осмехне па му својим благим гласом одговори:

— Године, синко!..

Он на место катедре, простре лепо у школи асуру, скине своју вачкету, прекрсти лепо ноге, натуче наочари на нос па онде кроји и шије, а ђаци седе по скамијама, па тек онако полугласно нешто бумбарају, а први ђак стоји код табле па их једнако опомиње на тишину; а кад учитељ сврши један рукав од гуњчета, или сашије ногавицу од чакшира, а он се онда мало накашље, извади иза појаса написан тевтер од својих ученика и прозове онога кога је намислио:

— Читај ти, Дамњане, нешто из часловца.

Дамњан прочита неколико редака.

— Добро, вели уча — иди на место, а сутра да ми донесеш једну торбицу кромпира, богме синко одавна ми ништа ниси донео... После прозове другог и трећег, и сва-

коме понешто наручи; ретко је кога казнио, и то само клечањем, а кад је била тако голема кривица да се морало и телесно каштигати, уча га кљуцне два три пута својим гвозденим напрстком у чело, па му припрети да се у-будуће поштеније влада..

Тако је он то чинио, али само с мањом неразумнијом децом; а веће није никад ни покарао, јер беше међу њима момака који су својим уљудним владањем далеко надмашили наше богословце... На пример јунак наше приповетке, Милисав Богдановић, беше у то време већ свршен момак, не би га учитељ за живот главе ни зло погледао, а то ли да га кљуцне својим напрстком..

— Милисаве, изиђиде ти напоље!..

Милисав изиђе.

Леп висок момак, широких прсију, вита стаса, у лицу бео а очи велике загасите, на рамену му загасито гуњче са црвеном поставом, а бела кошуља притегнута шареним тканицама пушта се чак до ниже колена, на ногама шарене чарапе са добро притегнутим опанцима... Милина га је гледати!

— Милисаве, деде ми ти што читај из псалтира!.. Вели му уча благим гласом, чисто тепајући му, јер је њега више свију ученика волео.

Милисав поруменивши до ушију, обори очи доле, па својим звучним гласом прочита неколико псалмова, тако лепо, таком умилношћу да би и самоме псалмопевцу срце заиграло, да га чује и види.

— Лепо, Милисаве — вели уча — ти си добро момче, и доста се ваљано учиш... А јеси ли ми што реграције донео?..

— Јесам, учитељу!

— Па шта си донео, де кажи, благо учитељу!...

Милисав извади из недара једну пљоску ракије, па је мете пред учитеља на асуру.

— Добро, добро, — вели уча а брк му се смеши — то ће бит' од оне ваше препеченице, ха?.. Па синко, како на дому је л' ти отац оздравио, или је још у врућици?...

Милисав ћути а сузе му теку низ образе.

— Тешко, учитељу, да ће оздравити, и ноћас му је стрина у два ма држала свећу.

— Е, није вајде, морам још данас отићи да му однесем и оно мало животне водице, што сам још док сам на занату учио, од некога апотекара добио... Вели, од свачега лечи, и од грознице и од кашља и што већ има болештина на свету... Мене је један пут заболела пета на левој нози, па сам се напио животне водице, проће, ама као да си руком однео...

Кад се школа пустила, учитељ скиде наочари, натаче качкету на главу, оно мало косе зглади по слепим очима, па онда оде са својим учеником, право њиховој кући.

Жалостиво је та кућа изгледала; на место прозора беху неке рупице хартијом излепљене, а по хартији уметути црепићи од стаклета, кроз које се могло као кроз неку кључаницу гледати у авлију, која је шљивама била засађена; покривена беше са кровином као и остале куће онога времена, у среди ватра, а око ње поседа чељад, а ноћу окрену ноге ватри, па мирно спавају... То наравно зими бива, а у лето се разиђу по воћњаку па се онде од дневнога рада одмарају.....

Кад је учитељ ступио у кућу затекао је Милисављевога оца где мирно лежи поред ватре, под главом му један сламњи јастук, а покрио се црвеним јапунџетом; тужно га је било погледати! Очи му упале у главу, мутне, једва разликују предмете око себе, на целоме лицу не мож' трага наћи животу: бледо и увело, нос му је дошао шиљаст, као у воштане фигуре, што их Талијани по вашарима показују.

До болесника седи човек неки у годинама, лице му је озбиљно, намрштено, али преко свих тих бора збрчканога лица лебди нека туга, нека неисказана боља.... Кад би га ви видели, ви би се запитали: шта је тај човек томе болеснику?... Шта је у њему изгубио? Да ли стрица? или брата старијега?... А он кад би хтео, овако би вам одговорио:

драги брате, изгубио сам пријатеља!... Тај човек беше странац, па је у туђој земљи нашао пријатеља!... О како је слатко пријатељство, кад све изгубимо!

Учитељ скиде качкету па се посади до болесника, хтеде се с њиме руковати али болесник није могао руке подићи.

— Како си, брат Богдане? питаше га учитељ.

Болесник диже очи, па кад је познао учитеља, он се болно осмехну али ћуташе.

— Донео сам ти од оне животне водице, што сам те и лане њоме лечио.... И он извади иза појаса једно стакленце са неком загаситом, руменом течношћу....

— Многима је ова водица повратила живот, те ваљда ће и теби, добри мој Богдане!

Болесник показиваше болном својом мимиком, да би се рад животне водице напити; учитељ узе једну чашу, напуни је том течношћу, па нагнувши се болеснику, принесе је побледелим уснама.

— Узми, пиј!...

Болесник је пио; и заиста после неколико минута беше му мало лакше: јабучице му порумениште, очи му сијнуше, да се после за свагда угасе.

— Хвала ти, учо, рече болесник полугласно — али се мора умрети!... И погледавши благодарно у благо лице учитељево, окрете се своме Милисаву, узе га за руку, привуче га к себи доле, па га пољуби....

— Ох, како бих волео, да... Не! не! Милисаве дете моје, живи ти и буди срећан!...

После тога се окрете од њега, а главу је заронио у јастук дубоко уздахнувши. Кад се мало од узбуђености повратио, он се рукова с учитељем и са старим странцем, кога су сви у селу звали „Сремац“; рукова се с њима па тихо шапуташе!

— Праштајте!... И чувајте ми дете!...

Више није могао говорити, усне му се само мицаху, малаксале очи клонуше, чинило се као да је заспао.

— Лакше ће му бити, мишљаше учитељ — оздрави-

ће!... И радоваше се добри старац животворној моћи своје водице.

Али се у овај мах преварио учитељ, јер његова водица не беше тако снажна да отклони смрт... Отац је нашега Милисава после неколико дана преминуо, а учитељ је у њему изгубио најбољега пријатеља а у сину најваљанијега ученика... и реграцију....

Трећи дан по смрти Богдановој, дођоше кметови са једним писаром из Рековца и пописаше све што је по смрти његовој преостало; ситније ствари као: бурад, каце, казан и друге маленкости распродаше; новци уђоше у касу, а Милисаву на добру реч кметова и осталих сељана, оставише на руковање стоку са њивама и ливадама, да њима сам управља; а да од тога не би што отуђио, поставише му за тутора Николу Белића, онога што му ноћу долазе дрекавци...

Милисав је ћутао, није се њега тицало ко ће бити тутор.... Знао је да оца нема!... Он је дакле гледао своје кућевне послове, кад и кад само недељом и празником одлазио би мало до записа, јер у оно време не беше у Планинцу цркве; него лепо у сенци некога стародревног храста скупе се људи, попа очита две три молитвице, људи целивају крст, нешто мало поручају па се онда разиђу својим кућама.

Милисав је радо долазио до записа, које да види свога старога учу.... А и још нешто, о чему су неки само слутили, а скоро ће се уверити:

Ниже школе баш преко турскога потока, кад се мине кућа Николе Белића у сред зеленога луга, подизала се једна мала кућица. Она се разликовала од осталих тиме, што је била окречена, бела као снег! А ту њену белоћу још је више уздизало загасито зеленило од густо засађенога воћа.

Кад се попнеш на Орлујак или на Камичар, па са висине видиш ту белу пегицу а у теби срце заигра, чисто би и незват ушао у њу.... У тој кући живљаше неки

бегунац из Срема, онај исти што смо га код болеснога Богдана видели. — Није он никога имао до јединицу кћер, с њоме је све кућевне и пољске послове вршио, врло је ретко узимао надничара, и опет су му њиве биле свакада на време урађене и окопане, виноград орезан и опрашен; а око куће ретко си где на воћу могао видети оне прљаве чаурице од несрећних гусеница.... Све то старац са својом лепом Јелицом почупа с грања и спали на ватри.

Сви су сељаци старца поштовали са његове уљудности и чистоте, али су га се и бојали; беше у његовоме понашању нешто необично, тајанствено; ни с ким се није пријатељио, нико га није призивао, а никоме није одлазио, само по кадкада покојноме Богдану и староме учитељу.... Живљаше сам за себе са својом јединицом.

Да ли је он том својом самоћом био задовољан или није? То никоме не казиваше.

А Јелица осим својих кућевних послова умела је дивно ткати и шити; све што је на њој било, све беше њена рукотворина, и она бела марама са оном танком црвеном ивицом, којом је своју лепу главу умотавала, и шарено зубунче, сукња и препрегача, то све беше њена израда; а што је умела чарапе шарати, тако укусно није могла ни једна сељанка!... За то су је и оговарале и износиле свашта на њу: неке су говориле да је вештица, да уме чинити, врачати, мађијати.... Сна Николина као прва комшијка, клела се да је до сада већ петорици срце изела; а нашега Милисава да је још док је ђаком био, са неким мађијама опчинила, те већ нема дана, кад онуда поред њене куће не прође и с њоме не говори.... То је вели чинио и док је ђак био. Пут му је преко Липара, а он торбицу о врат па лепо преко Оращја хајд у Сремчев браник. О виђала сам ја њега! па и њен отац зна за то и опет му не брани баш и кад јој у кућу дође...

Све дакле комшијке тврдише једно: да је старога Сремца кућа нечиста! и ако је у селу најчистија била.

*

Тако дакле сад знамо за што је Милисав долазио до записа, за што је тако редовно походио свога доброга учитеља.... Он и сам није знао куд је управ полазио? Да ли учитељу, или запису, или њојзи?... Али је стари уча приметио, да се Милисав код записа није више пута ни прекрстио, него полако крадимице провуче се кроз Орашје па управо Сремчевом бранику.

Тако један пут дигне се Милисав са пљоском у недрима.

— Морам вели, однети ово мало ракијце нашем учитељу, нисам га ни онако већ давно видео.... Ко зна можда се добри старац и зажелио наше комовице?...

Учитеља је његова похода јако обрадовала, јер осим ракије, волео је и свога бившег ученика.

— О, Милисаве синко!... Па како, дете, како још?... Е, е! до јуче ђак, а данас свршен момак!...

А кад је сркнуо мало ракијце, а он упре своје благе очи у Милисава, нешто му на њему беше необично; сувише му је изгледао озбиљан, могло би се рећи жалостиван...

— Милисаве дете, ти си ми нешто невесео?... Шта је то од тебе?... Да није?

Учитељ не хте све што је мислио исказати, него брижно посматрајући гледаше у невесело лице свога ученика, а Милисав стојаше пред њиме као неки кривац, оборио очи па само ћути; а могао би му много што шта о својој невеселости приповедати.

— Да није тутор?...

Питаше учитељ, а Милисав се trже, и зачуђено погледа у свога учитеља; као од куд учитељ да познаје његове тајне мисли, које он до сада ником није поверавао. Али кад се уверио да учитељ његове мисли погађа, а он са жалостивим погледом додаде:

— Богме, учитељу, није лако имати тутора!..

— Знам, знам, синко, муче те, као што чујем; нити ти дају што да привредиш, ни што да продаш... Е, али

шта ћеш?.. Трпи се, ти си вредан момак, каквога у целом селу нема, све ћеш ти то накусурати... Има времена!..

— Али?...

Заусти Милисав, али се одмах трже и не хте даље говорити; рукова се с учитељем и оде, ударивши лугом што поред куће Николе Белића вођаше, белој кућици, као што су је сви сељаци звали, само је по нека баба поругљивим смешењем додавала: нечиста кућа.

Учитељ се напи поново из пљоске и гледаше за њиме. Седе после на некакву плочу, што је ту близу записа укопана била, а за коју су говорили сељаци да је ту сахрањена жена онога Сремца, па су и о покојници, баш и после смрти, много које шта измишљали. Као: да није била права Српкиња, да није у петак постила, а о ускрсу да је другче шарала јаја него остале сељанке... А то је у оно време било све подозриво.

— Та да је она била чиста и права Српкиња, говорила је жена Николе Белића — зар не би и њу сахранили у оно гробље, у које се сви поштени људи сахрањују?..

— Томе је тај некрштени Сремац крив, вели друга нека — он је баш сам хтео да се у овоме лугу сахрани, и вазда је говорио, како је ово место најдивније за *вечно почивање*...

Јест, и то је истина била... Стари бегунац кад није могао у својој домовини наћи мира љубљеној сапутници мучнога живота, довео је у нову отаџбину, да јој кости од немачкога гажења сахрани...

Ту на њеном камену сеђаше учитељ, нешто много размишљајући о своме ученику...

— Заљубљен је, мишљаше уча — али је и дивна та Сремчева Јелица, ја никад нисам видео лепше у свету!.. Само је штета што је из белога света — те предрасуде није се ни добри учитељ могао опростити. — Осим оца нигде никога, ни кума ни пријатеља!.. А то би леп пар био: он висок као бор, а она вита као јела... Баш као да су рођени једно за другога! Лепши пар не би у свету нашао!..

Пре сам их негде видео где се разговарају: порумениди обоје, а шапућу... Она нешто чепрка по вотњаку, а он се наслонио на плот па је само гледи; а после рече:

— Јелице, дај ми стручак од вашег босиљка.

— А шта ће ти босиок?.. питаше га Јелица.

— Од кад ми је бабо преминуо, то ми је најмилије цвеће.

Јелица му даде стручак босиока.

— Па Јелчице, дај ми и један пупољак од руже, лепо ће пристајати свеже руменило уз босиљак!

— Е, сад би и руже!.. А шта ће ти ружа? — питаше размаженим гласом невино девојче.

— Од како сам тебе видео, Јелчице, не волем ни једно цвеће, до само ружу румену... Еј, Јело, Јело!

Јелица му хтеде додати ружу али јој рука задркта, а лепо цвеће паде на земљу. Ох и ја сам видео то цвеће, видео сам њих двоје како румене, како им груди задрхташе, видео сам оно о чему сам можда у младости сањао... гледао сам љубав!.. Жалостивим гласом рече учитељ, па малаксало подбочивши оба лакта на колена, загњурио је главу у две старе руке...

Можда бих сирома и даље о своме ученику размишљао, али се у томе приближи кмет Радован са Николом Белићем, који беше у великој љубави са кметом.

— Хе, учо, рече кмет Радован — а што си се тако замислио, као да ти је град побио поља и винограде?..

Учитељ се диже са свога места па се рукова с Радованом и Николом.

— Много којешта мислим, брат Радоване... Знаш кад човек своје деца нема, онда о туђој мисли, туђу бригу води!.. Да, да, тако је то! Мало пре прође овуда мој ђак Милисав, покојног Богдана син... добро дете!...

— Јогуница, прекиде га Никола — угурсуз!... Та ево ако се ја о њему не старам, онда вере ми, није му се ни отац старао!.. Па каква вајда?.. Ја му велим, Милисаве! Не иди оној вештици, та знаш шта о њима цело село говори?.. Па мислиш да ме је послушао?.. Нема

дана а да онуда не прође, па ако се не може с њоме пољубити, а он је само погледи, па иде даље... Чудо од света!.. Милисаве, светујем га ја — та има у нашем селу људи, те каквих газда, и од какве фамилије, па и у њих има девојака!.. Па ево да ти ја нађем девојку, баш ако ћеш у сред Груже, ни један ме одбио не би! Па ево моја Стојна има у Книћу још једну сестру неудату, видео си је ти! Онаке девојке не ћеш наћи ни у сред Крагујевца... Па зар мислиш да је главе обрнуо? Јок, вере ми! Ћути вам он као земља, па из моје куће лепо крадимице, све поред потока па у Сремчев вотњак... Шта тамо раде? Бог ће их знати!.. Ал, вере ми, учо! нису чисти послови... И јуче ми је баш доходио; скиде капу, пољуби ме у руку; ја мислим бозна шта ће?.. Кад тамо шта је?.. Оће момак да се жени, и то никоју другу не мисли, него баш њу!.. Бре дете, реках му ја, не ћеш је узети док је на мени главе!.. Е, није вајде, право има моја Стојна, баш га опчинише!

Учитељ само ћути и слуша, па се некако сетно смеши.

— Не смеј се, учо, вели кмет Радован — а ево јуче сам због некакова кулука шиљао бирова његовој кући, па чудо! вели да у гвозденим лонцима кува ручак!..

— Хе, хе! Поругљиво смејући се додаде Никола Белић — ти мислиш, пријатељ Радоване, да он у тим лонцима јело готови?.. Зна то моја Стојна боље него ма ко... Мађије су оно!.. Хе главо!..

— Биће, Никола, биће баш да су мађије... О томе су ми већ и други приповедали, рече кмет Радован...

— Ал ето, мисли учитељ — кад момак воле девојку шта му знаш? А и време је да се жени, кућа му је остала празна, а седамнаесту је годину још лане навршио...

Хтеде уча и даље да продужи али му не даде Никола:

— Па ко му брани, нек се жени, ал богме о њој нека и не мисли!.. Па баш кад постане и пунолетан не ћу му је дати; прогласиће га онако судски за лудога или за распикућу... Хе, хе! зна Никола Белић шта ради!..

И тако се разиђоше...

Учитељ оде у своју осамљену школу, да о другима размишља, јер није имао нигде свога... Остарио је у самоћи, ни жене ни деце... Глава ћелава, руке суве, увеле; али у грудима поштено срце, пуно љубави према ближњему... Једва се смркне, а учитељ већ помишља на свануће, једва је чекао да му се ученици искупе, они су му попуњавали ону тужну празнину, коју су многе жалосне године у старчевим грудима оставиле....

*

Међу осталим младићима онога времена беше и неки Ђоша Лазић, њега су дали у Крагујевац да учи занат, два пута је Ђоша са заната бегао, мати у дослуху с туторима враћала га је опет мајстору... Кад би, а он трећи пут похара мајстора, али у овај мах није се враћао у село; знао је да ће га онде наћи, него оде у Рачу, где је имао друга који је с њиме заједно учио папуџилук; њему се Ђоша повери, али се љуто преварио, јер га другар онога часа изда и приказа власти.

Пред властима је Ђоша морао свој преступ признати, за то га осуде на шест месеци робије и педесет батина. Све је то Ђоша издржао као да се у хапсу и родио... А кад су га повалили на мацке, стегао је срце да се не би пред старијим зликовцима осрамотио... И заиста, један од старих злочинаца није могао, а да му том приликом не узвикне: Синовче, од тебе ће човек бити!.. Хајдук, коме се не ће раван наћи!..

Ђоша се вратио у село да — ништа не ради... Одлазио је у варош трезан, а враћао се пијан, с киме је он тамо пио? шта је радио? то нико није знао... Тако један пут кад је пијан из Крагујевца кући дошао, стаде се свлачити да спава, али у свлачењу некако, испадне му из недара једна златна гривна и пар златних минђуша.

Злато сину, а мати скочи уплашена.

— Од куда ти те минђуше и те беленѕуке — запита га упрепашћена мати — та то је злато, то су скупе ствари... Еј Ђошо! Ђошо!..

Ђоша погледа опоро уплашену матер, па претећим гласом рече:

— Оно што видиш у мене, моје је!.. Даље ме не питај!..

Јадну мајку је срце заболело, али је ћутала, нити је за живот главе о томе смела што проговорити. Син јој беше неваљао, знала је она то, и опет га је волела, он беше лопов а она га је крила... Сирота мати!..

Али кад би на саме Цвети, а на тај дан држе Планинчани заветину, па се ту код записа, скупило и старо и младо, има ту људи и из далеких села: Гружана, Темнићана па бога ми и чаршинлије, познавајући гостопримство мирнога сељака, нису пропустили да тога дана у Планинац не дођу; а сваки се опет домаћин отима, како ће лепше и боље госта дочекати.

Попа довео свога нећака чак из старе Србије, њих двоје удесили па поред чаше вина једнако певају неке стихире, а људи слушају, па се чуде од куда толика наука? Кмету Радовану дођоше опет гости из Рековца, својта нека, они опет приповедају о капетану левачкоме, како је то диван човек! како поједе по половину јагњета за ручак, како није горд, него лепо и од најцрњега сиромашка прима част!...

— Но већ познаћеш га, увераваше кмета пријатељ из Рековца — у Србији нема два човека као што је наш капетан!

Са Николом Белићем дођоше неки гости из Кнића, лепи високи људи, чисто обучени са црвеним јелецима а за појасом лепи сребрњаци; с њиме дође и његова Стојна; дивна женица, нема јој више него двaест и две и три године; цео се сабор загледао у њу, не баш толико са њене лепоте, колико због одела, јер у оно време скоро у целоме Левчу ниси могао наћи на девојци, или жени, нешто куповнога; а на Стојни црвена марама с плавим и белим цветовима, тако и хаљина, рекао бих од плавог је кашмира, па минђуше

па белензуке!... Гледају и људи и жене, па тек се мисле: од куд то њој?

Дође време да се игра.

Ухватише се момци један до другога, не мож' их се нагледати! За тим једна по једна млада и девојка стидљиво гурнувши свога познаника стадоше шарати коло.

Ђошина мајка гледа до које ли игра њен син? Каква ли је и чија?... Али га нигде не виде, тек доцније као крадом, вукао се кроз гомилу света, а кад је дошао до оне совре за којом је Никола Белић са својим гостима седио и веселио се, он мало ка' застаде, а мајци се учинило да је на Стојну некако намигнуо, а после се и сам уватио у коло; не потраја дуго а до њега се ухватила и Стојна.

Сирота мати гледала је како дивно играју момци; свежи, здрави, свакога својом младошћу да занесу... Она је гледала и у Стојну.

— Лепа жена! мишљаше у себи — али шта ће он са женом? Зар нема девојака?

Тако она стоји поред кола и мисли се... па на једанпут побледе као листак хартије.

— Ох, сад знам! Сад знам све!... Ено оне златне белензуке! познајем их! Ено и минђуша!... Ох, несрећнице! та све што је на њојзи, све је то његова... крађа....

Јадна мати!... Закукала би из гласа, али стеже срце и ћуташе тужно посматрајући неваљалога сина.

Коло се све више ширило, већ се и старци угрејани вином хваташе до разигране момчадије.... Само један момак стоји у крају!... то је Гружанин, један од Николиних гостију, леп човек какова само Гружанка рађа; на прсима му се сјаји злато од везенога јелека, а за појасом севкају сребрни пиштољи.

— Она ме је волела, док беше још у Књићу код мајке, а сад?... И он ћуташе замишљено, али кад Ђоша са Стојном доиграше до њега, он претрчу и метнувши своју снажну руку на Стојнино раме раздвоји је од Ђоше.

То већ није било у реду, и увређени Ђоша пустио се из кола, па је из далека пратио пакосним погледом свако мицање странчево.... А Стојна се задовољно смешила на њега; лице јој дође руменије, црне јој очи севаху од узбуђености, груди су јој се таласале.... Свако јој мицање показиваше како је срећна у његовоме загрљају; па и сама не знајући пришапну му на уво:

— Ох, драги мој Милане!...

Рука јој је дрктала, сва је стрепила од раздражености.

— Отеше ми те, грлице моја!

— И опет сам твоја!

Протепа Стојна и брзо се пусти из кола, бојећи се да не посрне.

Ђоша није чуо њихове речи, али је све разумео и шкрипећи зубма смишљао је најгрозније освете, какове само увређено љубоморство измислити може:

— Поцркаће као мишеви! Пепелом њиховим ће се још сутра играти планински ветрови.... А ја? Та не рече л' ми онај стари зликовац: да ћу бити хајдук, каквога није у Србији било....

. . . .

Милисав тога дана не беше на заветини, пошао је био, ал' кад би на спрам беле кућице, он виде Јелицу забулила се белом марамом па залива цвеће; засукала рукаве до више лаката, а оне беле ручице љубљене сунчевим зрацима, рекао би да су изрезане од карарског мермера, у које је Канова и румене крви помешао; а кроз танку кошуљицу виде се најдивније ворме округлих прсију.

Милисав је подуже посматрао с највећом чежњом, па онда се лагано дотаче њенога рамена....

— Јелице, ти заливаш цвеће.... Па кажи ми, Јелице, које цвеће највoлиш?...

— Оно које и ти.... Босиљок и ружу.

— А ја видиш имам још једно цвеће које волем.

И он је упрьо своје велике сјајне очи у њено румено лице. Она се осмејкивала тако ведро, тако невино, да се

Милисав није могао више уздржати, него је загрлио и својим врелим уснама љубљаше јој снежно чело. Она је у његовоме наручју дрктала као прут, а кад се извила из његових руку, а она га зачуђено погледа.

— Шта радиш то, Милисаве?

— Љубим те!... Хтео сам те у старога Сремца запросити, али ми тутори не дају.... Гром их спалио! и он љутито стискиваше песницу а од једа му задрхташе уснице.

— Ал нека!... чедо моје! још за који дан па ћу бити сам свој тутор, и онда не ћу њих, него ћу твога оца молити да ми те поклони, ружице моја.

— А како може мој отац без мене живети?... питаше зачуђено девојче.

— Сви ћемо заједно живети!

Она обори очи доле, па онда нежним гласом, скоро јецајући протепа:

— Ох, ала би то дивно било!

А образи јој се зажарише, усне су се само мицале, али не могоше ни једне речице више проговорити, срце јој беше препуно среће, љубави, надања!... У њему беше рај, а у томе рају је њена невиност сликала по бледој магли далеке будућности... себе и драгога.

Ала су слатки ти часови заноса! где се свака кап крви наше заклиње пред свемогућим, да љуби; где је и она румен на невиноме лицу само љубав, где ти и суза о љубави приповеда.... Она клону, баш као румено цвеће на жаркој припеци; а кад је погледала горе у Милисава, на дугим трепавицама сијале су јој сузе слаткога усхићења.

— Ох, Милисаве!... драги мој!...

И они се на ново пољубише.

Беше то свечан тренутак, какви се у животу више не враћа.... Нико га два пут није уживао.... Часак је то, у коме се један век сахрањује; све што је у теби, све што је твоје било, све си са њиме изгубио.... Све за чиме си чезнуо, све оно о чему ти је душа сањала, све си са њиме добио....

У томе часу највеће њине усхићености изиђе из густог браника стари Сремац; лице му беше озбиљно, хладно као и обично, само гласом је мало задрктао:

— Милисаве синко, уђи у кућу.

Милисав га је послушао.

Кућа као што је била с поља чиста, така је била и из нутра: кујна лепо разним гвозденим и бакарним судовима окићена; у соби два белим чаршавима застрта кревета, у зачељу једна оварбана клупа а у среди собе астал.... На дувару је висио св. Никола, а на страни једна дуга пушка и један ножић. Ножић беше зарђан, па му скоро и не личаше да стоји уза ону сјајну пушку, на којој се све сијало.

Стари Сремац скиде с дувара нож; и као неку драгоценост положи га пажљиво на астал...

— Милисаве, шта си ти наумио са мојом Јелицом?.. Питаше старац озбиљним гласом.

Милисав изненађен ћуташе, а старац је чекао на одговор; после се младић диже и пољуби старца у руку:

— Наумио сам је, старче, у тебе просити.

— Лепо синко! даћу ти је кад је год запросиш; рече старац — али синко, ове седе косе не могу поднети безчашћа... Давно је то било, има преко двоест година, како ми један официр варадинске регименте покушаваше да обезчасти жену... Па му је овај нож за свакад утулио страсти неваљаљога срца... Па немој, синко, да крв овога подлога швабе, која је на томе ножу зарђала, са твојом племенитом крви помешам!

— Је ли грехота љубити, старче? Ја твоју Јелицу само љубим!

— Сад иди, рече старац задовољан, а кад буде време дођи и ја ћу ти је дати... Ничија не ће бити до твоја...

Милисав га пољуби у руку па оде!..

*

Људи се разиђоше са сабора; зурле и свирале умукоше, нема свирке, нема разговора.

Ноћ је... По неки старац само кашље у својој јадној колебици, а на пољу пред вратима псето режи... То је сав живот у селу: нигде живе душе! Нигде човека!... Само љубав и мрзост стражаре... Никада не би човек веровао да су то брат и сестра? А овамо су једна крв и једно млеко!..

У кући Николе Белића сви су поспали, ал онај млади Гружанин не спава; шта чека он?... Лице му је зажарено, јелек му је на прсима тесан, па га залуду раскопчава, чини му се угушиће га, усне су му суве, дах гори, он мисли да не ће зоре дочекати?..

Онамо опет у лугу ниже Николине куће, иза једнога грма згурио се Ђоша; шта чека он?., Главу је заронио у две снажне руке, ћути хладан и непомичан, кад и кад се тргне, погледа у звезде, гледа у ноћ; па онда тек онако неразговетно проговори:

Још није време!.. Можда нису ни поспали?.. Ха! ха!.. Стојна за цело није заспала!.. Та ту је она дивота из Груже, ту је њен Милан!..

И он се у муци грохотом смејао... После тога извади из недара једну шарену кесу, од свакаких перлица штиковану, таке дуванкесе није ни један момак у целоме Планинцу имао; развуче је, и пажљиво посматраше ствари, које се у њој налазише: а то беше кремен, оцило, и нешто мало труди... За тим извуче из недара једно парче конопца, растезаше га, пробаше да л' је доста јак?.. Па онда задовољно прошапута.

— Ово мало труди милијон ока барута да запали; а ово парче конопца читав град да држи затворен!.. Ни један ми не ће измаћи! Жив не!.. А ја ћу бити хајдук, каквога није у Србији било!.. И он се несрећник грохотом смејао.

После се дигао са свога места, и као змија се вукао уз поток Николиној кући; кад је већ близу био, он узе кресиво, стаде иза једнога грма, па је онде кресао, за тим узе један омут сена, и махаше њиме по ваздуху, дотле,

док се није почело пушити, онда приђе стреји, и тури у суву кровину у пола распаљено сено; после се привуче вратима извади конопче, привеза један крај за дрвену кваку а други за један дирек тако пажљиво; да је Стојна, која није још могла заспати, мислила да је то само поветарац што суво лишће котрља.

Кад је то све несрећник извршио, а он онда брзим кораком удари пут Рековца, и кад је био на врх Орлујака, онда се тек осврте, и са пакосним смехом гледаше из далека како се пламен Николине колибе, вијући се кроз густе облаке дима, по ноћноме зраку вијуга... Кроз ноћну тишину слушао је како диреци прште; чуо је јаук и писку жена и деце:

— Нек се угуше, рече у дивљој јарости — нека изгину!.. За тим се спусти низ брдо, и све странпутицама јурећи, нестаде га у ноћној тами...

. . . .

Сутра дан је цело село говорило како је Николина кућа изгорела, како је Стојна прва осетила да гори, како би се сви погушили да не беше оног младог Гружанина; али он са неописаном снагом истави врата, и тако се сви срећно из пламена избавише, па и саме хаљине и друго покућанство изнеше из ватре.

Старији људи и кметови скупише се код суднице, ту дође и стари учитељ, чудише се томе и говорише: да од како је Планинца није се никоме кућа запалила; док тек ето дође и Никола Белић, блед и погурен рекао би да је за једну ноћ претурио осамдесет година; беле, сукнене чакшире му на два три места прогореле, лице му изубијано. Дође тако, стаде међу људе, скиде капу и поче тужним гласом говорити:

— Браћо, ето ја остадох кô нико мој, без куће и кућишта, немам крова где ћу главу заклонити... тако он говори, а сузе му теку низ забринуто лице.

— А никоме нисам на жао учинио, ни зла помислио, то ли неком закинуо или зајео... А гле мене јадника!..

Људи га тешише, нудише му се сви, да му помогну нову кућу направити, а то би све могли за три четири дана учинити.

— Па сумњаш ли, Никола, на кога? рече кмет Радован; мало као званичним гласом — ствар се мора извидити, мора се пронаћи ко је у Планинцу паликућа?

— Не сумњам, пријатељ Радоване, рече Никола — не сумњам него баш знам ко је!.. Ено мој први комшија Марко Ћосић, видео га је јуче док смо се ми овде на заветини гостили, да ми се несрећник шуњао око куће...

— Ту има трага, мрмљаше кмет Радован...

— А и моја Стојна била је од јутрос код баба Јане врачаре, гледала је у пасуљ, па вели: млад, висок момак, ту је из села... Нико други него он....

— Ко, Никола, ко?.. Питаше га радознала гомила.

— Та онај мој несрећник, што му не хтедох допустити да се са Сремчевом Јелицом ожени... Гле шта ми учини!..

Учитељ се трже:

— Никола, то није Богданово дете учинило!

— Био ти је ђак, рече кмет Радован — ма учо, он има још једнога учитеља: та нејде он бадава Сремчевој кући?.. Где је Лаза биров?.. Лазо, узми још два три момка па ми га доведите везана... Добро, добро! казаће дете докле га капетан мало на муке удари, све што о Сремцу зна... А ти, учо, иди у школу, узми два три пера, општина ће платити! па напиши господину капетану једно писмо, велико писмо, на читавом табаку! Кажи му да је кућа Николе Белића изгорела, па сад нема где старац да спава, млађи ће лако наћи преноћишта, ал куда ћемо са старцем?.. То му напиши, а додај му да смо уватили паликућу, и да му га по Лази бирову пратимо, да га донде на муке удара, доклен не призна.

Учитељ је дрктао:

— Ја га нисам никад ни кљуцнуо, а гле сад да га капетани међу на страшне муке... Кнеже Радоване,

Милисав није кућу запалио! Он до сада није ни мушицу увредио...

— Ти пиши, што ти ја заповедам!..

— Ја, кнеже, нит имам пера ни хартије, извињаваше се сиромах учитељ — баш сам ових дана наумио да одем мало до Крагујевца, те да купим те ствари... Ал ево шта се догоди!..

— Онда ћу морати сам собом отисти до господина, да му све наустице кажем, шта је и како је.

У томе доведоше Милисава везана, а у лицу беше блед као мртвац и узверено гледаше у скупљену гомилу... Учитељ га погледа и сузе му пођоше низа старо лице, и није се могао уздржати а да не уздахне:

— Милисаве! јадно моје дете!

Али кмет, у коме је званична дужност свако осећање угушила, опорим гласом проговори.

— Милисаве, признај!

— Шта?.. Питаше младић зачуђено.

— Ох видим ја, рече кроз сузе учитељ — видим ја да је дете невино!

— Ћут' учитељу! опречи се на њега Радован... А ти признај да си запалио кућу Николе Белића, свога законитог тутора.

— Ја?.. рече младић, а тавна му румен покри младо лице. — Ја, кнеже, нисам паликућа!.. Додаде после тога одсудно.

— Признај овде!.. А кад те господин капетан мете на муке признаћеш и кад си покојну мајку ујео за сису!..

Румен на лицу Милисављевом уступи место самртном бледилу; после збуњено додаде:

— Па шта сам ја учинио?..

— Кнеже Радоване, немојте га мучити, примети учитељ — гле како га зној пробија!.. Сирото дете!.. Ено паде!..

Милисав је посрнуо, и да га није Даза биров приватио, би пао онесвешћен на земљу; и тек се онда повратио кад га мало попрскаше хладном водом...

— Метите га до после подне у хапсу! А ти Лазо отиди до моје куће, подај коњу зоби и спреми га, после подне ћемо са овим несрећником пред г. капетана у Рековац; а Марку Ћосићу кажи, нека се и он спреми да заједно с пријатељ Николом идемо, а ти Никола узми оно подераније гуњче, да види г. капетан како си сиромах, те ће бозна штогод и из касе пружити, да ти се у овој невољи нађе!.,

Људи се ћутећи разиђоше кући, а учитељ оде невесело у своју школу, да о туђој деци мисли, кад своје нема... Кад је пошао, а он се окрете своме ученику:

— Бог нека ти је у помоћи! дете моје, а ја знам да си невин!

— Ах, учитељу!.. јецаше Милисав а крупне сузе му грунуше из очију.

*

Милисава отпратише везана у Рековац пред капетана, пред онога доброг човека, коме нема равна у свој Србији.

Канцеларија му је чиста, окречена, по дуваровима беху удешене од белих дасака полице, по њима је капетанов писар сместио сву архиву; сва акта од ослобођења Србије па до четрдесет пете године, управо до дана, кад ће се и Милисављева кривица са црним словима забележити, да умножи протокол оних злочина, које је у своме срезу за толико година пронашао оштроумни капетан.

То је архива; а другог канцеларијског намештаја није у оно време ни било: један, са дебелим гвозденим обручима окован сандук, на њему велики, црн катанац, лежаше у једном мрачном ћошету празне собе, које је половина била са турским креветом запремљена; тај кревет беше застрт са богато ишараним ћилимима, а у наоколо намештени црвени јастуци, оперважени срмали ширитима... Кад је обичан дан, ту седи поред капетана и капетаница, и остала породица, а ћата отиде са пет шест окривљеника и једним пандуром у виноград, па онде надгледа како ће се окопати или орезати.

А кад је дан суђења, четвртак и недеља, онда наравно

са свим другче изгледа: деца изиђу у авлију, или се скупе око огњишта, па онде гледају како капетаница готови ручак... А капетан скинуо јеменије, па у белим чарапама, у које је капетаница вешто уплела два три црвена, или плава листића, прекрстио ноге па се посадио на сред сеџадета, и пуштајући густе димове из чибука, преслушава једног по једног парника; кад и кад се накашље, али тако крупно, да сиромах парник сав претрне, а на прозорима се заледују од дима пожутела пенџерлија; дебели трбух, који је чак на прекрштеним ногама нашао ослонца, само бревће, и треба му по четврт сахата док се мало поутиша; онда извади иза силава своју мараму, па убрисавши зној са чела окрене се својој бледој сенци: своме мршавоме ћатици:

— Јеси ли све побележио? упита га капетан — а ћата понизним гласом одговори:

— Јесам, господине.

— И онога несрећника из Жупањевца што је манастирско прасе украо?

— И њега, господине, одговори понизни ћата.

— Добро!.. две недеље ће остати овде у хапсу, треба један пут и онај кош довршити, што сам га још јесенас почео градити; а после кад то издржи. и извуче својих двајестпет, нека кида испред очију ми!.. А оцу Пакомију пиши да ми пошље једно назиме и неку мешину вина... Ваљда нисам пао на теме да се за једно прасе толико мучим, и пиши му, да ће тамо у среду госпођа капетаница са децом доћи да се причести.

— Оћу, господине!

После тога капетан зовну пандура, пандур уђе гологлав, стане ћутећи на сред собе и чека капетанову заповест.

— Има ли ко да чека?

— Неки људи, господине, дошли из Ратковића...

— А јесу ли што за децу понели?

— Не верујем, господине... Сиротиња је!..

— Нек чека!.. Кога има још?..

— Један Цинцарин, Грк ли је?.. Носи пуно сандуче лекова, мириса и других којекаквих водица....

— Он нек иде капетаници, да изабере шта јој треба... — А ти, ћато, напиши му писмо да може торбарити по целоме срезу.

— Добро, господине... Вели капетанова сенка.

— Други нико није пред вратима?..

— Ту је и кмет Радован из Планинца, са још неким људима, довели једно момче, веле: да је запалио кућу своме тутору.

— Ту ће бити ћара и за тебе, ћато! само на протокол пази... Кажи им да улазе...

Пандур изиђе, а уђоше Планинчани са везаним Милисавом; поклонише се пред капетаном, лепо се поздравише, па онда стадоше сви дупке, чекајући да капетан почне разговор:

— Одавно те нисам видео Радоване?..

— Послови су, господине: те суди овоме, покарај онога, тамо опет мири, да те бог сачува и саклони, кметовати овакоме свету!.. Намислио сам био да као данас изиђем мало и до винограда... Ал куд ћеш ти? Кад ево овај несрећник, запалио синоћ, баш на саме Цвети, своме тутору кућу... Е морао сам оставити сав посао, те ме ево до тебе, ради с њиме што знаш, само га не пуштај натраг у село!.. Зла несрећника! Да помори толике људе!.. Лепо, везао с поља врата конопцима; заветина... Људи као људи напили се, па спавају, зло да не беше у пријатеља младе снаје, данас већ не би ни трага било од њих... Она осети...

Капетан се окрете своме ћати, па му званичним тоном рече:

— Ћато, пиши!.. Али лепо све по реду, онако као што ти људи казују, немој што да изоставиш... Та ће ствар доћи и до маћистрата, па је боље да буде више него мање.

— Молим те, господине, богорадио је Никола, гледај

како најбоље знаш, та није шала, да ја под старост останем без куће и кућишта.

За сво то време, Милисав ћуташе мирно и не мичући се, као човек који се на нешто одважио, али кад га је капетан запитао, што је човеку кућу запалио? он са свим кратко одговори:

— Ја нисам!

—Ниси? додаде капетан намештајући са златним гајтанима богато ишарани ћурак... — Ниси ти, а да ко је други?

— Не знам!

Одговори младић, а капетан истресајући пепео из луле, рече за себе:

— Јогунасто пашче!.. Али ће признати, хоће!.. У моме подруму многе су тајне изишле на видело, и његова ће!..

Кад је ћата све исписао, онда се диже капетан, пришапну нешто пандуру, и отпусти све људе до везанога Милисава; њега затворише у подрум, а кмету Радовану рече:

— Ти, кмете, остани, с тобом ћу имати још и друга разговора.

Радован остаде.

Пандур је после приповедао, да је то најбољи кмет, да нема у целоме Левчу ваљанијега човека; а да му људи казивању верују, наводио је капетанове речи:

— Волео бих, вели капетан — да су ми у срезу сви кметови ка' овај Радован, него да ме наместе за везира у Босни... Гле како пронађе онака зликовца, паликућу!.. Човек је то!.. Човек вере ми!..

Тако пандуру казује капетан а он опет другима, и сви му верују...

— Па признаде ли вере ти, Јоване! Питаху га сељаци из Планинца.

— Из први мах не хте... Ал немој о томе ни помињати!.. Муке су то, мој брате!.. И да није учинио признао би... Тек беше доста тврд; и сам се капетан чудио, како је ћутећи сносио то страховито мучење... Кад икад

и капетаница дође да види како се муче људи, чудна жена! па се и насмеје; ал кад је видила Милисава, блед као мртвац, а глава му клонула на груди, заплакала се сирота! Молила је капетана, али бадава! капетан га је мучио све док није признао...

— Сиромах!..

Уздисаше сељаци, баш они исти, што су га пре неког времена онако грдно проклињали, они који су желили, да се на ватри спали, ти су исти сад жалили што га три дана морише жеђу...

Па онда веруј ономе што вели: ја познајем човека!.. Вараш се, пријане мој!.. У грудима је његовим суд, у коме је мрзост и љубав, пламен и вода смештена... Оне исте очи које су мирно гледале како се глађу бориш... Те ће после смрти за тобом плакати...

. . . .

У белој кућици изгледало је све тужно и жалостиво:

За разбојем седи Јелица и тке платно, а свака јој је жица орошена сузама, низ блеђано лице саме се котрљају, а она им и не брани; кад икад само што дубоко уздане, после погледи кроз прозор у сиву даљину, па онда на далеким планинским врховима удубе јој се мисли; познаје она сва места куда јој је драги овце и козе проводио, па га онде у мислима својим и слика, у разноме виду: час јој се чини да га гледа како се наслонио на дугу пушку, па гледа кроз сиву маглу у њену белу кућицу; после јој долази као да види у даљини где јој даје знакове, да ће јој доћи чим месец изиђе.... Па у један пут врисне....

— Шта ти је, Јелице?... Пита је стари Сремац, који од некога времена слабо с киме говори, а код куће се ретко кад и бави, него све некуда по селу и по луговима лута.

— Ах бабо, бабо!... јецаше уплашено девојче.... Учини ми се као да чујем како ланци звече?...

Старац обори очи доле, ућути, и на ново се удуби у неке чудне мисли, из којих га је тешко пробудити; изгледа као да нешто рачуна, устима само миче, али му гласа не

чујеш; прстима нешто набраја, као сељак који је нешто продао и купио па не може да састави рачуне.... Тако га сретају и сељаци па веле: Сремац ће да полуди!... Један пут га је Николина снâ видела, а он сео доле у турскоме потоку, баш на оно место где се до пре Цвети дрекавац дерао. Кад га је видила она је сва претрнула.

— Шта ли ће ту?... Он нешто зна?...

После се тога прикрила и гледаше из прикрајка шта ли ће старац да почне?... Али он је само ћутао не мичући се, тек после неког времена диже се, и са свим лагано, рекао бих да броји кораке, упутио се право погорелој кући, после се тако исто лагано вратио натраг у турски поток, па је онуда читав дан лутао, а Стојна му је свако мицање пратила. Један пут јој се учини, као да се баш испод једног дебелога грма саже, а после се подиже, па пажљиво посматрајући са свију страна дебели грм, увуче у једну шупљину руку, па као да је онде неку драгоценост нашао, тури ту нађену стварку у недра, па брзим кораком оде даље.... Стојна је замишљено гледала за њим, после оде и она тамо, па кад је све онуда прегледала, а не нађе ништа што би јој пажњу обратило на се, замисли се, а после полугласно рече:

— Али шта ће баш ту, на томе месту?... мишљаше Стојна, а после на један пут пребледе као крпа.

— Није могуће!... То он не може знати, ко је некада овамо долазио!... Не! не!... Али куд оде?... додаде устрепелим гласом — кући није?... Да куда је?...

Она је имала право, јер старац не оде право кући својој, него уђе у Николин браник, после удари кроз Орашје па оде право запису.... Кад је стигао тамо, већ се почело смркавати, нигде живе душе!... Само једна свећица шкиљи на школскоме прозорчићу, он погледа кроз једну рупицу на пенџерлији, виде онде учитеља где нешто шије, а дубоко се замислио. Старац куцну мало на пенџер.

— Ко је?... зачу се меки глас старога учитеља.

— Ја сам! одговори старац.

— А! стари Сремац?... Шта ли га овамо донесе?..

И он се диже с асуре, отвори врата и гледаше у старога Сремца.

— Добар вече, учитељу! рече Сремац, па се посади на прву скамију, баш на спрам учитељеве асуре.

— А одкуда ти, добар човече!... Е, е баш ти хвала те си се један пут и мене сетио, не могу ето и онако да спавам, а немам се с киме ни разговарати... дању и које како: радим помало, нешто опет слушам децу, нека их бог поживи!... А они су ми цела моја радост, да нема њих оседио бих пре времена.

Сиромах!... Заборавио је, да међу оно неколико прамичака седе косе, што му се по слепим очима делујала, не беше ни једног црног влакна: сав бео као снег!

— Дођох ето, рече Сремац — да ми ти, учитељу, у нечему помогнеш.

— Хоћу, хоћу, стари мој пријатељу! Ако теби не бих, да коме бих?... Ми видиш, што нигде никога немамо у свету, ми смо међу собом род!...

— Јест, добри учитељу, тако је! Онај који нема брата са целим се светом братими... Ето ти немаш деце па су сва деца твоја!...

Учитељу пођоше сузе на очи:

— Али једнога ми узеше... Упалио је кућу, па га мучише, предаше га суду... а суд га даде на робију...

Сиромах старац, није могао даље да говори, чинило му се, да ће га сузе угушити.

— Ал ако ми ти помогнеш, рече Сремац — ми ћемо га за десет дана повратити кући.

— Ја?...

Питаше учитељ, зачуђено гледајући свога госта.

— Ја да му помогнем?... О, стари мој пријатељу!... рече учитељ, а у себи је помислио: и ти си остарио, па те је и памет издала!...

Сремац извади из недара, једну перлама искићену кесицу, па је показа учитељу:

— Познајеш ли ову шарену дуванкесу? Питао је учитеља.

— Као, рекао бих, да сам је негде видео? . . . одговараше збуњени учитељ — али ти не могу утврдо казати, где и у кога је видох.

— Био ти је некад ђак, тај што је доцније носио ову дуванкесу? . . . Сећај се, учо! . .

— Сад знам! Рече учитељ — Ђоша, онај . . . Проклет да бог да! А ево целу ми је старост својим неваљалим животом упрљао.

Сремац развуче гајтанчиће на кеси, рашири је и показа учитељу оцило, кремен и повеће парче труди. Учитељ посматраше те ствари зачуђено, и гледаше испитујућим погледом у Сремцâ.

— Тај видиш, чија је ова кеса, запалио је кућу Николе Белића, тај је исти онај дрекавац што се све до на Цвети дерао у потоку ниже Николине куће. . . Разумеш ли ме сад? . . .

Учитељ није знао шта ће од чуда да проговори.

— Зар он?... То беше све што је уча од чуда и препасти умео проговорити.

— Сутра ујутру отићемо његовј кући. . . . А за даље ја ћу се бринути.

— Хоћу! . . .

— А сад лаку ноћ! . . . Сутра морам овде све посвршавати, јер је прекосутра у мађистрату претрес и суочење сведока.

. . . .

Кад се раздранило, њих обојица се дигоше и све низ реку одоше право Ђошиној кући; Сремац је носио једну повелику празну врећу, учитељ не знаде шта ће му врећа, али га не хте питати, мислио је у себи: кад је носи, сигурно му и треба?

Сељаци их на путу среташе, здравише се с њима, а после кад би они већ минули мимо њих питаше се:

— Куда ли ће тако у друштву?... Учитељ и стари Сремац!... Ту нешто има!...

Бошина кућа беше некако баш испод једне стене смештена, а сва опала, не би човек веровао да у њој људи живе... Сремац му до сада никад није у кућу долазио, за то је још с брда упрьо своје старе очи, и лагано корачајући разгледаше целу околину, а на кући није ни једнога ивера непрегледаног оставио.

— Мислим, учитељу, да ће нам се жеља испунити... шапутао је стари Сремац — стар си, али опет можеш видити да л је оно конопац, што на оном левом диреку виси, којим је та кућа подупрта?...

Учитељ погледа и климнувши главом тврђаше, да јесте.

— Али је прекинут... и други крај му није за онај онамо дирек привезан...

— Пази, учитељу!... Ако могу ја онај конопац добити или изварати за што сам и пошао... А ако не узмогу а ти конопац добро упамти.... Тај конопац ће бити сведок Милисављеве невиности....

Кад су стигли до куће, пређоше преко одграђенога плота; ту мало застадоше, а после се зачу где пас лаје, за тим изиђе Бошина мати, отера пса, и приђе да пољуби у руку старога Сремца и учитеља.

— Хвала, снао, рече Сремац, тргунвши своју суву руку — хвала ти! а је ли Боша на дому?...

Сирота жена погледа га страшљиво, па онда рече:

— Није! још јуче оде с неким људма у чаршију.... После тога опет гледаше испитујућим погледом старца, као: шта ли хоће с Бошом?

— Чуо сам, снао, да имате, промрзнута кромпира па би рад био да купим.... Добар ће бити за краву!... Ал кад није Боша код куће.... онда....

— Има нешто мало... биће тако за шесет седамдесет ока.... А могу вам га дати баш и ђутуре, мени није од потребе...

Уђоше у кућу, напунише врећу с кромпиром. Сремац

је полако диже на грбину и пође на поље; а кад је изишао из куће, а он се онда нешто сети...

— Да!.. Нисам те ни питао, а шта те кошта тај кромпир, снао?..

— Па шта ти даш, чича?.. Баш сам данас мислила да га бацим из куће, та сав је иструлио!..

Стари Сремац извади из кесе половину рубље, па је даде Ђошиној мајци; а она се устезаше примити, чинило јој се да је то много...

— Узми снајо, мени је од потребе ако теби није... А имаш ли једно парче конопца, да вежем ову врећу?..

И он погледа у дирек о коме је парче конопца висило.

— Па ето, узми то парче што о диреку виси... Враг ће знати, ко му пресече половину?.. А ту је висило све некако до самих Цвети...

Старац узе са задовољством, одреши са дирека конопац и веза њиме врећу, уча му помагаше да је на ново дигне на леђа, и тако одоше... Кад су били код школе, скиде стари Сремац кромпир с леђа, одреши уже, и мету га пажљиво у котур савијајући у недра; после се окрете учитељу, па му рече:

— Сад још с Николом морамо свршити, у њега је она друга половина од конопца... Учитељ од зачуђености трљаше очи; сад је тек појмио о чему је стари Сремац већ од толиког времена мислио... И он га усхићено љубљаше; сузе му текоше низ лице, и умало није у своме усхићењу онај стих из псалтира певао:

„Блажени изгнани правде ради!“

— О стари прогоњени Сремче! Ти си анђео избавитељ томе несрећноме детету!..

Сремац замишљено ћуташе, а после досетивши се нечему рече:

— Учитељу, синоћ око сунчевог заласка, дође Николи Белићу гост из Груже; исти онај младић, што их је све оне несрећне ноћи из пламена избавио... Ти би могао

тамо отиђи, па како год знаш гледај да га доведеш до школе... Он познаје конопац, а и онако ће и он сутра у Јагодину на маћистрат ради суочења.

— Њега могу довести, рече весело уча — јер му се и с оцем добро познајем...

— А ти иди; не смемо много дангубити.

Уча оде, и наскоро се после тога врати са младим Гружанином; остави их у својој соби, а он оде да види шта му ученици раде, јер су се већ сви искупили, и чекаху свога доброг учитеља... Међу тим се стари Сремац са свим искрено разговарао са Миланом, па кад му је све разложио, и кад је младићу све јасно било, а он рече:

— Хоћу, старче! Не ће се добро ни смрћи, а ја ћу ти оно несрећно парче конопца донети...

— Али, синко, да ћутиш!.. До суда, о томе не сме нико ништа знати!

— Нико!.. Рече озбиљно Гружанин... Нико о томе не ће знати... А после ме та проклета кућа више никада не ће видети...

Кад је учитељ изишао из школе, он виде младога Гружанина, бледа и замишљена, где оде Николиној кући...

— Шта би, стари пријатељу? питаше уча.

— Све је у реду, одговори Сремац. — Сутра ћемо сви у Јагодину до маћистрата... И твој је Милисав избављен.

*

— Јелице, oћеш ли са мном у Јагодину? рече стари Сремац, својој јединици.

Она га погледа зачуђено, јер све од како су се доселили у Планинац, није је стари отац никуда провео, нити је она познавала места, која су с оне стране Челица и Ратковића.

Стари Сремац је помилова својим сувим рукама по бледим обрашчићима.

— Јелице! Сутра ће да суде Милисаву, што је упалио кућу...

Јелица се трже и бризну плакати.

— Зар и ти, бабо?.. Ах бабо, бабо!.. А знаш да ми срце једва бије од болова који га стегоше?..

Рече јадно девојче покривајући исплакане очи својим белим ручицама.

— Мораш, ћери, и ти ићи, да га доведемо кући...

Старац се већ и заборавио шалити, па му је шала и изгледала мало храпава, заједљива... Сиромах старац!.. А данас му дође да се и он мало нашали...

— Јест, тако је то! Спреми лепо погачу, испеци једно ћуре, и то још вечерас, па ћемо лепо још зором у Јагодину.

И старац љубљаше њену збуњену главу, тако нежно и умиљато, милујући је по белим образчићима, да се девојче побојало, да не буде истина, што сељаци говоре, да ће јој отац померити памећу... Али кад јој је старац све испричао, кад је разумела све о чему је њен отац толике ноћи будно размишљао, онда се разли по њеним снежним образима она танка румен, што истинитије него све речи наше казује осећање узбуњених прсију. Очи јој весело синуше, и она узе стару руку свога родитеља, па је с хиљаду пољубаца обасипану тихо превлачаше по својим врелим образима...

— Ох бабо, бабо!.. ала си ти добар, бабо!..

На лицу које се ретко смеје, најдивнији је осмејак... Старац, гледајући своју јединицу, задовољно се осмехну; сећао се он, да се она још у староме Срему радовала, кад јој из вароши донесе луткицу, ил' другу какву играчку... Он се осмехну, и у томе тренутку изгледаше заиста диван; све оне боре које су године и пакости људске у његово лице урезале, говориле су у томе часу о благој и поштеној нарави прогнанога старца.

— Све лепо да буде спремно, дете моје! А у торбу ћеш метути и нешто мало јабука и крушака... Треба се и господи нечим умилити, а богме и младога Милисава треба понудити, јер не верујем да га је у Рековцу капетан јабукама нудио?..

Ту се старац ућутао, а чело му се на ново намрштило...

И њега су сиромаха доста мучили; а на трепавицама Јеличиним синуше сузе сажаљења, па тихо уздахнувши рече:

— Ах, сиромах!..

. . . .

Осам је сахати избило.

Планинчани стоје у ходнику пред вратима оне собе, у којој чланови мађистрата држе своје седнице... Ту је Никола Белић са својом Стојном, ту Марко Ћосић, ту је и млади Гружанин накићен својим сребрним оружјем, нешто се дубоко замислио. Стојна га крадом погледа, осмејкује се на њега, али он њу не види, његове су мисли далеко од њених страсти... Она уздахну и обори очи, а један пут прође поред њега тако близу, да му је својим врелим прстима руку додирнула. Он се трже као да га је змија ујела... После је прекорно погледа, и оде на страну...

На другој мрачној страни големога ходника седи на једној клупици стари Сремац и добри учитељ. Никола Белић их погледа, па се сам пита: шта ли ће ова двојица код суда?.. Али га њих двоје и не гледају, него тихо разговарајући се гледају сваки час на врата од ходника.

— Сад ће га провести, вели уча жалостивим гласом.

— Ено га, додаде Сремац.

И два пандура пратише у тешком гвожђу окованог Милисава.

За три месеца мучења, као да је остарио; изгледаше као човек од тридесет година: лице бледо, очи упале у главу, а у чело се удубила једна дубока бора, коју учитељ никада није на њему видео; корачаше мирно, погнутом главом, човек би по самоме томе ходу по тој погнутој глави судио: да је то заиста неки окорео злочинац.

Кад га уведоше у заседање, он диже главу, погледа у озбиљна лица својих судија, па ћутећи чекаше њихову пресуду.

— Јесу ли ту сведоци?.. питаше председник суда свога вратара. — Ако су дошли нека улазе!

Сведоци уђоше.

Сваки је од њих говорио, шта је који знао. Никола, како је под старост своју остао без куће и кућишта и то све због њега. Марко Ћосић, како га је онај дан видео где шврља око Николине куће. Стојна, како је осетила ватру, како је била сутра дан код баба Јане врачаре.

Сад се диже млади Гружанин.

— Господо судије! Питајте ову жену, одкуда јој ове златне минђуше и белензуке?

Стојна врисну изненађена, а румено јој лице потавни; сва је дрхтала, рекао би пашће.

А Гружанин узе реч, те својом урођеном речитошћу све испричоведа, о чему га је стари Сремац обавестио. Милисав је за сво то време зачуђено гледао у младога Гружанина, а кад је све довршио, он дубоко уздахну.

Сад уђе и стари Сремац са учитељем.

Милисав се сав стресао, и заборавивши да је у заседању, пође да пољуби доброга учитеља у руку. У томе му звекнуше ланци... беше то ропски јек, који свако срце својим тупим звуком растужи... А сиромаху учитељу ударише сузе на очи, и ништа није умео изговорити до само:

— Ох, знао сам ја!.. Он није крив!..

Стари Сремац изнесе из недара конопац и дуванкесу... Стојна обори очи доле, а модре усне само се мицаху, не могући ништа за своје оправдање проговорити... Признала је, да му је она ту дуванкесу поклонила, да је са Ђошом ашиковала, и да је Ђоша из мрзости према Гружанину највећи злочин хтео извршити, за које она није могла знати. Кад је то све признала, па кад је видела оне презриве погледе којим је пратише, она паде у несвест.

Милисава ослободише.

С ногу му свинуше оно тешко гвожђе, које га већ толико месеци стезаше. Он их озбиљно посматраше; изгледало је, као и да се не радује своме ослобођењу:

— За што ли сам ја ове ланце вукао?.. питаше сам себе... Је ли то награда поштеноме животу?.. Мучење, батине, ланци, робија и вешала?.. Кривца тек доцкан

пронађу, па ако ти је мемла несрећних тавница оставила толико живота, да још можеш чути речи својих немилостивих судија, а ти уздрхталим срцем слушаш, где ти говоре: Ти си слободан! Невин!.. Слободан? Невин?.. Ја бих волео да сам криван, да сам зликовац!...

Тако он размишљајући стојаше и гледаше зарђало гвожђе, док му се и судија није приближио, и зачуђено погледајући у његово жалостиво лице, меким гласом не проговори:

— Шта стојиш, синко, ево те твоји избавиоци чекају?.. Ти си слободан!..

Он тешко уздахну:

— Слободан!..

А по измученоме лицу лебдио је израз гњева, бола и мучења... После се поклони и оде, а за њиме весели учитељ и Сремац.

— Милисаве, има још неко осим нас двоје, који те жељно ишчекује?

Милисав задрхта, а колена му стадоше клецати, а после скоро нечујним гласом поче питати;

— А где је?.. А ко је, то му је срце и само казивало; а кад је видео Јелицу, тавна му је румен покрила бледе образе, рукова се с њоме, па онда дубоко уздахнувши протепа устрепталим гласом.

— Јелице!.. Ах, моја Јелчице!.. више није могао ни гласка пустити.

— Треба путовати! рече Сремац. Ено се већ и ноћ спрема, додаде показујући у залазак сунчев, а овде у чаршији баш не бих рад ноћити.

— И ја не марим за ову варошку галаму, рече учитељ седајући на некога белца, који је такођер много тешких година морао упамтити.

И Сремац седе на свога мркова; само Јелица са Милисавом као млађи корачаше час поред њих, час за њима или пред њима.

Већ се и смркло, а месец је својим благим зрацима обасјао питома брда и дивотне долине богатога Левча.

и кроз загасито лишће густих лугова, сетно продирући, у бистрим потоцима огледао је своје бледо лице.

— Јелице, рече Милисав, ајд да ударимо овамо на лево, ниже Ратковића; не знаш каква је милина оном долиницом поред потока ходати! Ах, Јелице, докле још нисам знао за тешко гвожђе и за влажне зидове црних тавница, онуде сам најрадије лутао... А и ближе је пешаку.

Стари Сремац са учитељем јашише даље, све коловозом, а Милисав са Јелицом пођоше странпутицом доле потоку. Кад се већ у лугу изгубише испред очију добрих стараца, кад већ ништа не чуше, до само жубор потока и умиљату песму славуја, онда је узе Милисав за руку:

— Јелице, ти си уморна!.. Рече јој меким гласом, који је као устрептали звуци меке врулице до њених ушију допирао.

— Седи, Јелице!.. Ох, како је ово дивно место!.. Осећаш ли како липа мирише?.. Чујеш ли песму славуја?.. Веле: да он сву драгу ноћ само љубави пева, кажу да и он љуби?..

— Ох, Милисаве!.. рече зажарено девојче — ја кад сам код тебе, а мени се чини да и трава о љубави приповеда, да се и небо и земља грле и љубе?.. Видиш ли оне ситне капљице, што ударајући у шарени шљунак на обалу скачу, и они љубе оно шарено цвеће, што своју лепу главицу умиљато доле савија, да у своја недра усиса те бисерне капи потокових пољубаца?..

— Ти као да из књиге читаш, моја мила Јелчице?..

— Ах, и читала сам! Рече узбуњеним гласом заљубљено девојче. — Отац ме је научио читати, али ни једна књига не казује оно, што моје срце осећа...

Месец је зашао, и тице једна по једна ућуташе се; само што је тихи поветарац, играјући се липовим листом, дивотним задахом расхлађивао пољупце на врелим усницама заљубљених.

— За живота се не ћемо више растајати, рече Милисав, а груди му се таласаше од милине и узбуђености.

— Никад! одговараше Јелица, а глава јој клону на његово раме — Никад више!.. Али мој драги, треба ићи; отац ће нас чекати.

. . . .

То је било око Петрова дне, а некако баш око св. Илије уватише Ђошу и предадоше суду, који га осуди на петнаест година робије и на шибу.

А на сам Илијин дан држани су сватови у Сремчевој белој кућици... Учитељ је кум а млади Гружанин девер.

Сви се веселе а учитељ једнако благосиља, желећи своме ученику све што се од бога пожелети може.

. . . .

После тога на неколико година избраше сељаци себи за кмета Милисава Богдановића, па осим што је село довео у ред, уредио је и своју кућу: беше већа и беља него и Сремчева бела кућица, а у кући седи стари Сремац, па кашљуцајући онако старачки разговара о прошлим данима са добрим старим учитељем, који им често у походе долази, а по кући уз домаће послове весело пева млада кметовица.

Ђ. Јакшић.

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ

историјска студија

(Наставак)

II

Ђурађ и Јерина.

На самртноме часу Стеван је стрепио за оно шта се све у земљи десити може између смрти његове и доласка Ђурђева, те с тога је наваљивао да се Ђурађ одмах позове. Сва је прилика да су по овога одмах још из Древенглаве и пре издисаја Стевановог послали. Но при ондашњем стању путова и начину путовања, Ђурађ тешко да је могао приспети у Србију пре прве недеље месеца Августа. Кад је приспео у Београд, Стеван је већ мирно почивао у својој гробници у Манасији.

Долазак Ђурђев није дао повода никаквим изјавама радости и одушевљења. Нашао је народ погружен у жалост, обузет стравом због неизвесности свакога часа, јер сваки се бојао које унутрашње анархије које упада непријатељског. — „Исо кьждо сьмрть и рѧзграбленнѥ ожидающе,“ вели Костадин. Опште осећање несигурности а у једно и добар знак војничке дисциплине, налазимо и у томе, што заповедник „унутрашње куле“ — на сву прилику деспотовога двора у граду београдском — чим је чуо да је Стеван пре-

минуо, затворио се у њу, па је не хтеде никоме отворити док сам Ђурђе не дође. (Ibid.)

Боље него икоји Србин Ђурађ је познавао сву тешкоћу политичког свог положаја и сву величину опасности за Србију. Које због те озбиљности тренутка оног, које желећи да даде и сам израза тузи својој за Стеваном, а ваља да водећи и рачуна о општој погружености, Ђурађ није хтео никакве свечаности приликом примања управе земаљске. „И въ цръкви бо господьскыим обычаемь на простртаа не възиде и слоужбѣ съвршившии се о господьской славѣ не дасть ничесоже рещи, нь вь мѣсто сего вьпль рыданьныи вь въздоухь слышаашe се.“ (Кост. д̃).

Него ипак тога се дана у двору деспотовом извршио један свечан акат. После службе божје великаши који су управљали земљом, војводе и властела која је дворска звања под Стеваном имала, искупила се у двору. Обичај је у византијској државној управи био, да кад нов владалац ступи на владу, сви дотадашњи управници поднесу му оставке. Овај обичај као да је био и у српској држави. На сваки начин кад се Ђурађ у палату вратио, онда му приђоше сви, „иже надь вещьми поставлени бѣхоу прѣждьними, подасть вьсакь жьзль свое власти ѣко.“ Ђурађ, гледајући пред собом људе, који су већи или мањи део свога живота провели верно служећи Стевана, људе који су на бојним пољима и у државноме савету стојали чврсто уз Лазарева сина, делили с њиме срећу и несрећу, људе какви су били велики челник Радич, војвода Витко, војвода Михаил, — Ђурађ се дубоко потресао. Са сузама у очима, он им је изјавио да их све утврђује у звањима, која су и дотле имали [1]

На овоме првом кораку Ђурађ се показао као мудар човек. Доказима скромности и побожног поштовања према спомену Стевановом он није могао а да не задобије многа срца од оних, која су за Стеваном туговала, а што је с практичног гледишта важније задобио је оне људе који су,

[1] Сь же сь плачем великыимь пакы вьсакомоу санъ его подасть. Кост. д̃.

имајући дотле власт у својим рукама, без сумње имали и више или мање уплива у земљи.

Ђурађ је том приликом још једно добро и политично дело учинио. Од последњег покушаја да се Сребрница доведе под власт босанских краљева, т. ј. од год. 1422 лежало је доста Дубровчана по тамницама српским. Ђурађ их је све помиловао. (Orbini 263.) Тиме се већ у неколико одужио Дубровнику за гостопримство које су он и Јерина пре годину дана (преко зиме $14\frac{25}{26}$ или с пролећа 1426) у њему нашли, а у исто време доказом свога пријатељског расположења стекао право на такве исте доказе са стране Дубровника.

Да не остављамо двор деспотов и да не полазимо у даље политичке радове Ђурђеве док се боље не упознамо с новим господарима од Србије.

Ту је деспот Ђурађ. Човек висока и снажна узраста, јака и хармонички развијена грађа телесна, с правилним, господским цртама у лицу, густом округлом доста кратком брадом, личан човек у пуноме смислу речи. Израз његова лица и све његово понашање пуно озбиљности и достојанства. Има му шездесет година, или изгледа за неколико година млађи. Да га тако нацртамо дају нам основа извори, који су нам за сада на расположењу. Један је од тих извора слика Ђурђа и његове фамилије на једној хрисовуљи у светогорском манастиру Симену (Аврамов. Опис. 68). Други нам је извор путопис француског племића Бертрандона де ла Брокијера, који је год. 1433 провео један дан у двору деспотовом и који описује Ђурђа као „стасом висока и лична човека, од својих 58 до 60 година“ (а Ђурђу је тада било 66 год.) [1] Трећи нам је извор у животопису Ђурђа Кастриотића у коме се на једноме месту помиње деспот Ђурађ као „човек велике телесне лепоте, лица пуног величанства и које поштовање улива, човек

[1] Путопис Брокијеров штампао је Легран Доси у V-ом тому „Memoire de l'institut.“ На енглески је преведен још 1807 год. У Гласнику VI-ом имају изводи од г. Ј. Ристића.

који је начином и достојанством свога говора био диван, тако да се у његово доба нико с њиме упоредити није могао.“ Овај опис у толико је значајнији и у толико више вере заслужује, што писац иначе оштро напада Ђурђа као неверника и противника.[1]

Ту је деспотица Јерина. На слици која нам је остала, видимо високу женску, виткога стаса, са доста ситним лицем, једним од оних финих лица, у којих оштрина интелигентности засењава некако лепоту и најправилнијих црта. Пре би се могло рећи за лице њезино да је пуно духа, него да је лепо, и опет сва је прилика да је Јерина спадала међу лепе жене свога доба. Истина младост је већ била иза ње. Њојзи је могло бити приликом ступања Ђурђева на владу између 35 и 40 година. Али управо то је доба, у коме жене с много духа и нешто бар лепоте и дражи, постају најопасније. И ако томе има већ близу 450 година, опет већ онда вештина женског каћиперења била је далеко развијена. На царскоме двору византијском, на који се и Јеринин двор угледао, баш оних година поред велике поште било је у моди да госпође носе дугачке хаљине од богатих и тешких материја, кадифе, свиле и атлаза златом извезена с дугачким влаком, да носе на глави позлаћено перје нојево, да се парфимишу ружичном водом, мошусом и разним мирисљавим травама, и да се јако беле и румене. На слици, коју поменусмо, Јерина носи дугачку хаљину с узаним рукавима од црвене неке материје, богато цветним шарама извезену, око струка појасом утегнуту; поврх ове носи горњу хаљину, као неву дугачку шкуртељку, од плаве неке материје опет богато извезене, и с рукавима који слободно од рамена висе; око врата има накит који као да је од масивног злата; коса јој у расплетеним витицама пада по плећима, а на глави јој је као нека камилавка од златних прстенова драгим камењем искићених.

[1] Histoire de Georges Castriot, par Jacguec de Lavardin seigneur du Plessis-Bourrot, Paris 1597. Liv. II, 73. — И Орбини га тако исто описује, Regno degli Slavi p. 340.

Није ни мало дрско од нас, ако замислимо, да је Јерина, чедо византијскога двора, била посвећена у све тајне којима се појави лепе једне жене осигурава освајачки уплив где год стане.

Ту су и сва деца њихова. Ту је Гргур, најстарији син. Красан дечко. Већ носи калпак с орловим перјем, и препасује мач. Понос матере, узданица свога оца; узданица многих који су тога дана ту и који гледајући најстаријег сина деспотовог помишљају може бити на обнављање српске царевине и на новога Душана! Да ли је био ту какав видовит старац да из средине овога круга који се блиста златом и скрлатом, може да прозре у будућност, да види како се млад један кнежевић потуца по беломе свету далеко од отаџбине, без пријатеља, без средстава, живећи о успоменама прошлости и о љубави верне и племените жене једне!

Ту је и Стеван, други син Ђурђев. Ту је и Лазар, малено дете још, мезимче материно. Може бити да Јерина њега још највећма љуби. Једнога дана написаће се у кроникама и летописима нашим: отрова Лазар у салати матер своју деспотицу Јерину. Како је много пута велико милосрђе што је људскоме оку будућност заклоњена!

У двору су још и двоје женске деце њихове: Катарина и Мара. Катарина је већ предмет политичких рачуна; ко зна, можда и предмет појетских снова каквог младог витеза српског. Мара је још срећно малено дете.

Нови деспот српски видео је много света. Од Будима до Багдата нема знаменитија места, у коме се он није бавио. Кроз какав низ искустава није прошао већ само у Цариграду, где је једнога дана тамновао, другога дана славио се као зет господске куће Кантакузена! Па у Једрену, из којега једног дана полази с турском војском да освоји престо од свога ујака Стевана, а једнога дана опет бега да главу изнесе. Он зна да говори више страних језика: грчки, турски, латински, на сву прилику и талијански. И пријатељи и непријатељи хвале га као веома моћног беседника. Лично је одважан; вешт на оружју. У младо је своје доба

поузданошћу у сопствену своју снагу претеривао. Његово бегство из тамнице цариградске и после бегство из турских чељусти, као и устајање његово противу ујака Стевана, дела су којих дрскост граничи на занесеност. Али године непрекидне борбе уродиле су озбиљним плодом. Деспот Ђурађ и сада носи мач о бедрима, уме њиме да витла кад је потреба, али се без велике нужде не маша за њ. С годинама није изгубио право да се зове јунак, али му је милије да га зову мудрим човеком.

У ратовима између синова Бајазитових, Ђурађ је стекао међу Турцима глас као вешт војсковођ. Управо је он и био тај који је као заповедник српске војске сатрьо султана Мусу а тиме осигурао престо Мухамеду.[1] Осим тога провевши тако рећи најбољи део свога живота међу Турцима, он је имао пуно прилике да се потпуно упозна с одношајима турским у Европи и у Азији. Нарочито је знао за ондашњу Ахилову пету османског царства — Караманију. Морао је имати и лична познанства и личних веза с многим од главних личности на порти и око ње. По свима овим приликама Ђурађ је могао, да било непосредно било посредно преко пријатеља у Цариграду ступи у тајне везе са султаном од Караманије. А по својим наклоностима и дипломатским способностима он је управ и био човек, који се могао подухватити задатка да интересе мухамеданске једне државе доведе да служе интересима хришћанским.

У даљем развитку ове историјске студије наићи ћемо на знакове, који дају мислити да је Ђурађ заиста био у свези са султаном од Караманије. Него она извежбаност његова као војсковође и дипломатска окретност његова, које је такође порти морала позната бити, чинили су га лично опасним по турско царство. Што је Ђурађ био опасна личност по Турску, тиме се објашњава велики део оне неуморне и суревњиве опрезности, којом је порта као што ћемо видети, бдила над свима корацима његовим, и оне мржње, којом је султан Мурат према њему дисао.

[1]) Види Костадина.

Да разумемо једну нарочиту црту у карактеру Ђурђеву, а после и добар део његове политике, ваља да имамо на уму, да је у његово доба, ма да је сунце ренесанса почело да загрева народе, образованост још једнако слаба а жудња за сјајношћу још једнако велика била. Наравно да је новац у таквим приликама имао огромну моћ. По несрећи та његова моћ ишла је онда правцем деморализовања. За ово велики део одговорности пада на млетачку политику. Да добију стопу земље српске, Млеци су систематично развраћали људе. Од сиромашних властелчића и слугу српских кнежева правили су златом шпијуне и издајице. Отми им српско срце, па си им отео српску земљу — то је тајна њиховог рада и њиховог успеха. За Млетке ништа није било што се новцем постићи није могло. Кад би се који кнез одупрьо отимачкој политици Млетака, ови би одмах ставили уцену на главу његову. Кад је Кастриотић потражио Дањ као своју наследбину, најобразованија хришћанска република прогласила је да ће дати хиљаду цекина ономе, који јој донесе главу његову, главу јунака кога је сва Европа славила као „јунака Христова." Кад је херцег Степан ударио на Конавље да га од Дубровчана поврати, дубровачко веће издаде проглас да ће дати десет хиљада дуката и кућу у граду ономе, који донесе главу кнежеву. Ови прогласи показују какав је био морал у међународним односајима. А какав је био морал у самим нашим крајевима, показује најбоље то, што су се и Скендербег и Стеван одмах после тих проглаcа морали измирити са својим противницима. О Стевану једпа кроника изреком каже, да није могао имати вере ни у најпоузданију своју околину, стрепио је да му његов најближи доглавник у изненадноме једном тренутку главу не одруби, те згрца десет хиљада дуката.

Карактеристична је црта онога времена по овоме што је напред: огромна моћ новца, оскудица људи, у које се поуздање имати може.

У Ђурђеву карактеру истина није било неповерљиво-

сти према људма; али међу првим политичким начелима његовим на првоме месту стоји вера у новац. Један део његових политичких погрешака моћи ће се објаснити његовим прецењивањем моћи новчане.

Још ћемо овде да обратимо пажњу на две црте у карактеру Ђурђеву. Он је дубоко и топло побожан и потпуно одан православној цркви. Ово не из политике већ из личног убеђења. У животу своме деспот је имао много дана, у којима се ништавост обичних људских средставâ потпуно у нагости својој показивала. Истинско верозаконско осећање продире све биће његово, и има пресудна утицаја на његову политику. Друга је страна Ђурђева карактера, његова нежност у кругу породичном. Децу своју љуби великом љубављу која граничи на мекост; жену своју великом преданошћу која граничи на слабост. Мало је људи, који су у животу своме пролазили кроз таква искушења и толике буре. До последњег свога часа Ђурађ је у срцу своме хранио неугашен пламен верне оданости к вери, к жени и к деци својој. Гледајући га само као приватна човека, налазимо га као скроз и скроз добра човека. Чисто је и нама утеха што видимо да је овај тешко искушавани старац у вери и фамилији својој имао своје „тихо пристаниште“ у које је могао да се склони, да одмора и нове снаге нађе.

Деспота Ђурђа можемо да замислимо као добра човека. У госпоској лепоти Јерининој тешко нам је да замислимо нежну жену и добру матер. По досадашњем историјском материјалу од женских наклоности налазимо у Јерине само страст за сјајношћу и побожност. Кад је Ђурђе још као престолонаследник походио Дубровник, општина је окружила Јерину великом сјајношћу и одредила шест младих госпођа од најстаријих и најотменијих властелинских кућа, да је дворе и да је прате куд год пође по вароши. (Orbini.) По народним песмама њу прате свагда дванаест дворкиња „те јој држе скуте и рукаве.“

Јерина је имала врло јаке склоности политичке, можда баш и способности за то. Она је жудела да ужива поли-

тичку власт. Међу свима великим властољупцима четрнаестога века на истоку, највећи су били: Кантакузен и краљ Вукашин. Први је дед Јеринин по оцу, други дед Јеринин по мајци.[1] У њезиним је жилама потицала крв два највећа властољупца, но који су у исто доба и велики дар политични. Смерност, тихост, нежност преданост женска у Јерине су са свим уступиле место поноситости, дрскости и енергији замисли и радње. Нарав и васпитање њезино чинили су те је политички положај на врху државе у бурним и тешким приликама имао за њу нарочитог чара. Ђурађ човек од шездесет година, врло је лако подлегао упливу своје још једнако младе и лепе жене, а уз то још жене пуне духа и политичне даровитости. Слабост Јеринине непосредне околине само је разгревала њезино властољубље. Кад жена почне да жуди за политичким упливом и нарочито кад га се једном дохвати, она врло лако губи из очију и кућу и децу своју. Чинили би јој неправду кад би казали да Јерина није љубила децу своју, али је њезин карактер такав, да би она радо жртвовала дете своје политичким цељима, много пре него што би се на то Ђурађ одлучити могао. О њој се у опште може рећи да је тврда срца. Шта можемо очекивати кад жена с тврдим срцем, јаком вољом, жудњом за сјајношћу и политичким упливом, с веома осетљивим поносом о своме господском порекду, о своме узвишеноме положају, можда и о својој политичкој мисији, кад таква жена изађе у средину старе српске властеле, међу потомке оних који су онако горку борбу водили с Немањићима?! Сукоби су неизбежни били. Жени каква је Јерина, слатка је освета; српском властелину као и Србину у опште слатко је да даде отпор. Резултат је свега тога био, да онда кад је највише требало љубави око престола српског, око њега је било много и много мрзости. Сјајна, лепа, господствена, моћна Јерина, излази у народноме спомену с придевом „проклета.“ Да ли слабости њезине, да ли политичке погрешке, рецимо и све

[1]) Види Родословље у Орбина. Regno, 276.

кривице њезине, нису преко правице кажњене тиме?! Рекао бих да велики део Јеринине историјске несреће лежи у томе, што су тврдост њезина срца и страст за политичким упливом довеле народ да мисли, да свака тегоба, сваки терет и свака беда има свој извор у Јерини. Времена су била таква, да су изискивала од народа огромне жртве. Ваљало је старе градове оправљати, нове подизати; ваљало је скоро без прекида ратовати, плаћати велике порезе, крв проливати. Велика маса народа није увиђала политичку нужду за све оно што се од-озго заповедало. Обазревши се на ону страну, одакле такве заповести долажаху, народ је видео деспота, старца мудра и пуна љубазности, и поред њега Гркињу која гледајући све патње стоји непотресена и хладна као да је од мрамора. Народ је њојзи на рачун стављао све тешкоће док најпосле није затворио црну књигу с узвиком „Проклета Јерина!“ Од свију оних који су у нашој историји играли велике улоге и чинили велике грехове, Јерини је досуђена предањем народним најтежа, најстрашнија казна. Кад се прикупе сви податци о приликама и о делима онога доба, историја ће једнога дана имати да каже правду. По ономе што до данас знаде, не може да потпише страшну пресуду народног предања. —

(Наставиће се.)

Чедомиљ Мијатовић.

ПРОКЛЕТИ КАМ

приповијест грбаљска крајем XV. вијека.

(Наставак)

III

ИСПОВИЈЕСТ

По што је несретњи Мијат нешто изболио и животом објачао, пошаљу га которски судници у Млетке, да тамо притврди свједочбу, коју су му под мукама из устију извукли.

Кад дође Мијат у Млетке, мјести да притврди свједочбу, поче да измиче: — Све што сам, рече, у Котору казао, гола је лажа, на коју ме наћераше они безакони судници; Бог им судио, као они мени!

Тад га Млечићи баце у своје тáмне избе, да не види бијела дана, ни ко му данимице пружа кору сјерчана хљеба; гђе би од смрада и влаге псето цркло.

Осми дан дође и сједне код сужња један духовник, који му жалоснијем гласом рекне: — Мијате! дошао сам да вршим што ме црква дужи. Осудио те праведни млетачки суд на вјешала и у великој својој милости и доброти даровао ти живота до сутра у подне, да се од гријеха кајеш. —

— Ја се весељах, одговори Мијат, да ме је Бог довео гђе се право суди, пак се надах и себе варах да ће ме тобож ови старокућићи ослободити да дома идем. Кад хћах да запојем: благо мени ево ме; а ја закукај: леле мени није ме! Али свакако да им је проста крв моја, кад ме не ће мучити, но од једном смаћи. —

Духовник објеси петрахиљ о врат, прочита Мијату проштену молитву врх главе, пак му рекне: — Приступи и и исповједај грехове, које си учинио или смислио, од кад себе знаш до јутрос. —

Поврне Мијат: — Не бих ти ја, попе, испричао за годину ни оне крупније, које сам упамтио, то ли сијасет дрòбнијех, које сам са̂м заборавио. Но да не тежам ни себи ни теби, прекинимо на то, да ти повиједам, ако ћеш ме чути, с чега́ су ме тисли у ову јаму, и рашта ћу сутра срамотно мријети. —

Тад Мијат исприча духовнику редимице све оно што већ зна, ако је ко прочитао и упамтио ову приповијест до овђе. —

— Зло си урадио да се прича, викне поп, да под крстом и клетвом потвориш те калуђере, ако су збиља прави. Тебе не би одријешила, да их на једно саставиш, сва четири васеленска патријара, то ли ја најмлађи међу браћом. Утопио си душу а окаљао образ. Не ћеш наћи покоја на томе свијету, не ће ти се трупље распасти на овоме, но ће се твој гроб просјести девет шежања дубоко, да се тобом мртвијем пу̑к уклиња. —

А Мијат разабран: — Не ће бити све то тако, ó попе! Није Бог наше ћуди опаке, но милостив и праведан. Ја нијесам крив што сам се рађао, и што су ми муке довреле, кад су ме на ригањ растезали, да ми се бубрези одвају. Да ко тебе и те васеленске патријаре стави за очни трен на ону протезавицу, и вас мало изгруха, одрицали би сте се и Бога и закона, а и мајчина млијека. Но немој мудровати, него дријешај и праштај, па како ми тамо буде, тот га мени! —

— Ја не знам ни сам, поврне духовник, што би ми свештеници радили на таквој муци, и би ли били достојни да нас Бог охрабри, да заборавимо и прегоримо ово умрло тијело при души, но знам чисто, да ко права чоека клетвом потврди, топи душу у бездању, гђе ће се око ње грабити и прегонити рогати бјесови, ко да је прије раскубе и на ражањ натакне. Друге су то муке, мој Мијате, него ли те которске; то ти не дао Бог ни у сну сњети.

А Мијат хладнокрвно: — Ја се божје не бојим, јер сам се овђе у Млецима одрекао у данашњи дан лажне и напасне которске исповијести, пак и ако је било распе́ће латинско на кому сам присегнуо, даћу сутра главу за душу; ја мним да може поћи једна за другу на који му драго суд или пазар. За то идем сутра на смрт ка на свадбу, и као да ћу се прексутра родити царев син! —

На то ће духовник: — Душину си већ утопио, о њој није збора, колико ли ни о оној Арије безумпога, ако си слуша; него сад поради да барем спасиш то телесине. —

— А како? приупи́та Мијат хитно, кад си рекао да сам на смрт осуђен, и да ће ме сутра да́вити. —

— Лако, ако си у свијести, настави поп. Ти потврди као да је истина, оно с чим си већ запачао душу у Котору, пак ћеш се опростити тамнице и зле среће. —

А Мијат истрештенијема очима: — Шалиш ли се, попе, аманет ти божји? —

— Не ја, ваистину, одговори поп озбиљно, но си ме уболио пак те залуду учим и упућујем да не погинеш до краја, да не изгубиш оба свијета; јер док си жив животом, можеш се покајати и — ко зна? Бог је милостив — опроштен бити; а по смрти није кајања, но се опет састави душа с тијелом да обоје страда, као слијепац и хромац, кад су крали смокве кркочке, један очима а други ногама, пак их на та свијет онако и здружили да се муче и да примају за сваку смокву оку меда. —

Помами се Мијат на такви свјет, скопа објеручке стржеви столац на којему сједијаше, пак са свом снагом окроји попу сјепачки по врх главе. Пане духовник у несвијест, својом крвљу облит, а Мијат са столицом притукује, докле га с душом растави.

Свуче Мијат себе и попа, обуче његове аљине, а њега остави гола на́га, као што се од мајке родио, пак изађе лагано из тамнице с крстом у руци а с петраиљом о врату. Срећом Мијатовом били оба једнога стаса и једнијех година, а један другоме доста близу налицали, пак му се

страже понизно уклоне с врата, да Мијат у попово име слободније изађе, и да му пошту учине.[1]

На Бога нађе Мијат један грчки брод, који се та исти дан спремао на пут к истоку. Мијат му се каже аџиом, који иде да полази света мјеста. Брод га за душу прихвати и без бродарине и другог трошка превезе у Цариград.

Двадесет и пет дана ходио је Мијат из Цариграда преко Румелије и горње Арбаније, коначећи по хановима и колибама, просећи хљеба за љубав божју, док приспије гô и бос у Црну Гору. Ту се стани код једног побратима у селу Дупилу подну Црмнице, и трећи дан по уздану пријатељу поручи жени у приморје: „да се је по божјој вољи избавио из млетачкијех рука“, али јој сто пута препоручи и у главу запријети, да то не просочи живу духу.

Након неколико дана дође у Дупило, манастирскијем послом, стари превлачки калуђер. Мијат пође к њему и помоли му се да га прими на исповијест и причешће. Ту упознаде оца Максима, онога истога који му је преотео бабу Цвијету, да је у јаму не свали, и с којим је пио ракију у Друшкову дућану. Кад били при исповијести, Мијат изручи цијелу врећу, и повиједа калуђеру с рéда све што му се десило од њихова растанка у Котору. На то му калуђер отповиједа: — За све бих те лако одријешио и покору дао, али што уби свог исповједника, томе нема проштења на овоме свијету, а тéшко и на другоме; ти си душа изгубљена и проклета! —

— Што кажеш, оче, за велико име божје?! Ја мњах да је то добро дјело и да ћу с њега с опанцима полећети у рај. Један безбради расколник, који није знао што је Бог ни божја вјера, и којега су Млетке жириле да при исповијести вара и на зло наведа невољне сужње, заслу-

[1] Кад сам ову приповјест првом чуо од калуђера Мојсеја Вукшића Грбљанина, помињем се да је овђе примјетно, како су по тада Млечићи раздвајали сужње од исповједника једнијем приједбојом, на сред којега је окно с решетком, да један другога не види; јер, рече старац, зло и несрећа уче чоека памети.

жио је да му крв попијем, а нека што сам тијем спасио себе од неправедне и срамотне смрти. —

А калуђер оштро: — Ти се, Мијате, вараш љуто. Није могао духовник тебе силимице натерати на лаж, но си ти био дужан, као хришћанин, оставити у Млецима главу на откуп заробљене душе. А тако што си урадио, јадна ти мајка?! Зло врх зла, гријех врх гријеха! Па као што бездна безду призива, тако ти, да оправдаш биједу и кривоклештину, а да учуваш јошт који дан, зар горијема мукама, то труло и смрдљиво тијело, постаде разбојником свог исповиједника; па јошт крвавијема рукама приступаш да примиш страх божји у своје прси, не мислећи да би ти се огњем живијем претворио. Нијеси ли чуо, несретњиче, да ко ножем сијече, од ножа и гине! —

А Мијат као изван себе: — У разлог се попе, тако те под старост моје муке не допале! Ја сам чоек простак и неук, ви ме редовници за млада не учили, а отац ми је зље боље од мене знао; пак у својој невољи и туги разабирах се и тјешах, да су тобож Бога ражалиле моје муке и биједе, и да ме је за његову вишу славу, и да му се чудеса боље по земљи шире, навео да убијем онога безаконика, који ме је наговарао, у његово свето име, да до краја утопим душу у тијело. Он, Савахот, 'а да ко? учини да распоп замре под првијем ударцем, и да мени пане на ум, у оној забуни и страхи, да га свлачим и да у његовим аљинама избјегнем из пасијех рука. Оче, или је то божја, или божје нема! —

— Или вражја! додаде калуђер намргођен. Не будали, Мијате, зла ти срећа као ти јест! Да је Бог хтио да ти живот спаси, не би му било од потребе да те убицом начини, но би се ломила гвоздена врата, рушили камени зидови, а страже замирале јал бјежале на глас грома његова. Он те је био навео да откупиш главом душу и да примиш пакао на овоме свијету, како би чист и процијеђен уљегао у царство небесно; а ти мјести да мреш, уби онога, који је у црковно име долазио да те са свијетом праштa a с

Богом мири; пак јошт мниш у твојој празној шишки, да си јунаштво отворио, и да те Бог навео да раствориш свог ближњега, којега је он створио по својој слици и прилици. Бјежи, сотоно, с крај мене, да се пода нама земља не просједе. Два пут си се обуо у вражју кожу, пак из тебе рогати лаје! —

А Мијат очајано: — Е дао Бог и сила Христова, да се прије своје самрти намјерим на духовника болећа и милостива, који ће моје муке и невоље повјеровати и наћи им лијека и разлога! —

— Ако им не нађе? упита калуђер. —

— Ако им не нађе, питаш ли? А ја ћу се сам по нашки завјетовати под ковчегом светога Василије у Острогу: да не ћу мрсити док сам жив животом, да ћу једноличити петком и сриједом, а да ћу при стражњем часу оставити у светога Мине у селу цијелу окруту, калеж, дарце и кадионицу, ако ће, ко остане, продавати ми поткутњицу у бесцјену, која ми чељад хљебом живу држи. —

Ту се раставе скоро без поздрава.

У те дневи копали једнога ђеда у доњој страни Грбља, пак се на покајање скупило много свијета. Међу покајницама налазиле се жена и сестра Мијатова. Мало пред тијем Друшко проспе глас у пук, да су Мијата у Млецима одрли жива на мијех, јер је хтио лажима и кривоклештином да обиједи превлачке калуђере; пак неко куне, неко не вјерује, неко се руга, а неко прича и примеће десет пута више нег је чуо.

Невјеста није ни заови казала (чуда ваистину!) да је Мијат жив и здрав у Црмници. Но кад сестра Мијатова, чувши брату пусти глас и да су му на обојке кожу смицали, стаде да га тужи и да му наријеца: како погибе ни крив ни дужан, на великој божјој правди, јер га је кнез су неколико сељана суду облагао и на душу потегнуо, — пуче Мијатовици срце, видећи гђе се неки смију и ругају; заборави једанак мужевљу запријеку, пак се примаче заови и викне јој иза свега гласа: — Мучи, умукла

као станац ками! што кобиш жива брата, и зовеш на род зло без зла. Није Мијат погинуо, ни дао Бог, но сто га у Дупилу, бијесан као вук; нашле га Млетке права као дублијер, пак му дале обиљеже да му на прсима сја и намириле све штете, а Иванбег ће му поклонити Црмницу да је над њом господар. Но сам, кукавица на зеленој граници, то крила, да му господа которска не дођу у траг!

Свако стаде да се чуди и диви вражијему послу, док глас преко Друшка допаде господу которску, да Мијат збиља чами у Дупилу, а приповједач придá: да се посветио жив, да су га калуђери ставили у ковчег, и да пу́к врви и ријева ода свуд, да га целива и преда њ метенише.

Господа се узрујају пак наговоре провидника да пошаље к Иванбегу свог узданог и у таквијем послима вјештог пријатеља Бескућу, како би га на лијепе склонио да преда Мијата у млетачке руке.

Дочека Иван Бескућу као да му је Дужде у гости дошао. Бескућа му изручи поздрав провидников и све господе которске, па поче из далека да му откријева с чега је под онијем годинама предузео тако тешки пут: — Има неко доба, честити беже, да се је пу́к листом обезвјерио. Помињем се у својој младости кад људи говораху: да није богомољства латинскога и поста хрисћанскога, не би ни сунца сјало! Нећељом и празником бијаху цркве пуне удушене народа; мушко и женско, старо и младо врвљаше да се Богу моли. Дизаху се од пó ноћи, да прије приспију на ускрсу јутрњу. Четверо поста, сриједу и петак, не премрсаше ни бо̀ник. Два пут на годину приступаше свако исповијести и причесћу. А јутрос?! Цркве пусте, вечерње није а јутрње по једном на годину; кумство и братимство шала и спрдња; милостиња размет; праштање слабост. Томе је крива нека нова школа, која је наумила да претвори људство у скоство, како ће га лакше навести да поткопа темељ цркви и држави. Тешко онда ономе који што има, или ваља да гине бранећи своје, или да га пусти безништњацима и празновима, да му га дијеле на оруже под ње-

гове очи. Ко је на управи и господству, ваља да зарана отвори очи и да се од те болесчине вида. Ако она (Боже сачувај!) опријене и ако се удоми, по што превали олтаре и ћивоте, доће ре̑д на пријестоља и дворове. Опћа погибија, која пријети, опомиње господаре и господу да се посавјетују и удруже да тој аждаји сатру главу, док не објача и цио свијет не прогута. У то име ја сам овде послан од преведре владе млетачке. Она је готова да те потпоможе новцем, па и свјетом и џебаном, само да ми обећаш да ћеш јој бити на руци да тријебите губу из торине. Ти си јутрос млетачки зет и пријатељ, не смијеш се оглушити разлогу госпоштине, која за тебе, као за себе, бди и прати сваки погибељни покрет празнова̂ и скитача̂.

На то ће Иванбег: — Ја сам готов пристати на сваку праведну жељу, и пружити вам по својој вриједности у сваку пристојну згоду руку помоћи. Но Богу хвала то зло о којему бесједиш, од мене је далеко; ако је код вас проникло, то је од више знања и науке. Мој народ сваки дан гине и зло пати, борећи се за крст часни и свој опстанак. Он је богобојазан и вјеран колико икакав народ на свијету. Гладује, а не ће да ради сто дана на години кад се свеци славе. Један је перјаник доста да ре̑д одржи у цијелој нахији, а два три старца из села да суде и мире. Јефинијега а уреднијега владања, ја мним, да никуђ нема као у нас, и да није турскога бјеснила ја бих био најсретњи господар. —

— И ја мним, поговори Бескућа, да се та куга није јошт дотакла овијех брда, али се је доста добро примакла, првом јужином надај јој се дома; јер знај, честити беже, да у приморју вјера и страх божји исчезнуше, а преоте мах кривоклевшина, вјероломство, прељуба и суевјера. Лажни пророци те нове школе, већ су почели прелазити границу и крадом се провукивати на твоју земљу, гђе находе утока и гозбије. Имамо ми, беже, добре пријатеље, који нас о свачем обавјешћују, свашто доказују. Ти си опит борбом за крст и опстанак, са срећом. Но иза твојијех

леђа, неко сије раздор и мржњу како ће ти дјецу завадити, да завиди једно на друго, а теби врат сломити у највишој твојој побједи! Један од тијех лаживијех пророка, присегао је, ту скоро, под ћивотом светога Марка (светац што нам је тобож заједно) да су превлачки калуђери превјерили влади, и да си их ти, беже, на то подбо̂. Суд млетачки, којему је познато твоје пријатељство и побожност превлачкијех редовника, није могао никако да тога проклетова не накаже, да се други памети уче. По што га осуди на смрт, као што је обично у просвијећенијем државама, пошаље суд зликовцу мудра и освијесна духовника, да га наговара да се каје и Богу препоручи. Пак, би ли вјеровао? Длаке ми се јеже, језик трне, уста камене! Тај пас (лише оне воде коју су му на главу сипали и имена којега су, скоту, нађели) убије стржевом гредом јаднога попа, и с његовијем аљинама побјеже у Црну Гору, и ево га у Дупилу, гђе се свецем прогласи, а ћори пу́к свашто гонета и вјерује. Дубровчани пак, да ископају тебе и нас, шаљу му сребрни ковчег, да му тијело храни, кад се тобож престави.

Но ако желиш да ти господарство устраје, предај тога свеца нама, да га ми по нашки прославимо, и у сваку од четири кнежине грбаљске по један черек објесимо, нека се пу́к страви и у себе дође; пак ћеш брзо чути да је свак опријенуо цркви, страху божјему и својијем старешинама.

Иванбег се згрози, пак, послије подужег му́ка, проговори: — Ако је та безаконик унио главу у моју земљу, давам ти јемца Бога, да ћу га везана опремити у Котор. Него пођи збогом, поздрави ми провидура и увјери старца, да сам му друг и помагач да плијевемо троскот из њиве и куколь из шенице! —

По што размијене дарове и колаче, Бескућа крене пут Котора, а Иванбег пошље улака по побратима Мијатова и по Мијата, ако се ту намјерио.

Кад дође побратим Ђико пред Иванбега — Је ли истина, упита га бег, да си угостио Мијата Грбљанина, који је утекао с конопца?

— Јесам, господару, одговори Ђико, то ми је причасни побратим, изјелисмо заједно, од кад се познајемо, три пећи хљеба. —

— А какав је збиља та чоек? припйта Иванбег. —

— Вазда је био мирне нарави и поштена образа, дода Ђико. То је кућа од старине јуначка и чазбена. —

— А је ли ти каживао рашта су га Млечићи судили на вјешала? опет прихвати Иванбег. —

Тад Ђико каза редом, као пјесму на изуст, све што му је Мијат уз ватру причао од својега живота. На то ће ти Иванбег: — Дакле је истина и сам Мијат потврђује, да је кривоклетно обиједио праве људи, пак и мене уплео у ту мрежу. —

А Ђико: — Јест под тешкијем мукама калуђере на душу узео; али о теби, господару, није ту говора било, то је неко придао. —

— Ту ти, Ђикане, нијеси био, да гледаш и видиш како су га мучили и што је дробио. —

— Не ја ваистину, али бих се свакако подухватио са свијем својијем сухијем и сировијем, што је у твојој области, да ми није побратим ни једне извратио или изжарао. — Отповиједа Ђико.

— Не ћемо те на те муке метати, о Ђикане, рече му господар, него ми доведи овђе тога ускока, да га ја мало прорешетам и овијем, пак ако га нађем права биће му и право, не ли, нека плати поганство што је урадио.

Ђико је мислио свијем путем на повратку, што ће да ради: — Да га доведем, разговара се сам собом, пак да му по ђаволу што ружно буде, рећи ће свијет, да сам издао причаснога побратима на сő и хљеб, и врх њега примио мито, а нека што би ме свети Јован разгубао. А да га по чем и нађе господар права, ко зна? За хатор млетачки да га не преда латинима, па ја стидан и бручан. Данас је тасбина од родбине милија! Да сам ја побјегао од зулума господарева у приморје и нашао заклоништа у Мијата, не би мене побратим издао док му шљеме не пре-

гори. Ако га не предам, ко ће господаром ратити? А свакако ме донекле хвата разлогом, кад каже да се је Мијат криво клео, а да за муке нема свједока. Па кад лијепо чоек размисли, и јест погано учинио, ако ми је и побратим: маћи душом праве редовнике, који за нас грешне Богу додијаше молећи по зраку и по мраку; и још придодати да их наш господар уцка, како ће га тасту омразити, ствар је дебела! Бјеше умријети у поштењу, пак би му свак живи рекао: покој му души! Да га не знам какав је под кожом, рекао бих да је мјести мука примио благо да ископа Превлаку, што се јошт налази српске задужбине, и господара, што се јошт помиче од српске руке. То је свакако трн у очи Млечићу и без Мијатове прикојасе. — Да му речем да бјежи у Турско, стиће га тамо млетачко мито! Да му ствар затајим, пропасти ћу, а њему не помоћи. Што ћу пресирак?!... Идем дома, а немам га, бога ми! Најбоље да наженем пријатеља да се забије у спилу на планини; ту ћу га питати боље но на кући, док издуши ови први огањ а ствар се заборави и уђутка. —

Кад био дома, каже Ђико Мијату за што га је господар звао и што му је рекао, па га принуди да се за неко кратко вријеме измакне и закопа жив у спилу, а поручи господару да је Мијат побјегао преко грапице прије него се је он, Ђико, вратио кући.

Побратим је носио Мијату у спилу честијех понуда као: млијека, скорупа, сурутке, јамуже, рибе и по комад мрса.

Након мјесеца дана оболи Мијат у оној влажној и осојној спили, пак замоли побратима да му пошаље по жену „и ако ме, рече, на њу дроб боли, да ме је просочила господи, опет се без ње не могу проћи овако бо̂н и сужањ.“

Трећи дан дође Мијатовица товаром хране, и нађе Мијата у злој кожи: изашао му осињак под лијево пазуо, а осуле га красте као кора дубова, па на угњојено тијело пала муха и сваки гад и јад. Лежао је скоро го̂ на једној траљи сплетеној јасеновијем прућем, а по њој просута да̂

два наруча ржеве сламе, и већ није окушао ништа до по ка́п млијека, што му је једва слазило низ зајажени лијетњак.

Кад га жена онаква виђе, стаде да кука и да се под грло замиче: — А ко те заби у ову јаму, леле мени, као ми јест, кукавици на сухој граници?! — Ваистину ти, проговори натегом Мијат, која си ме просочила господи. Док ја тиснем, по твојему наговору, бабу Цвијету у јаму, ово је трећа у коју мене жива забијају, а нека она што ме чека кад испијехнем. Добро се рекло, моја, да ко другоме јаму копа́, са́м у њој стрмоглави. —

— Ја те нијесам просочила ни сестри, то ли господи; но кад се просу глас да су те у Млецима на мијех драли, стаде Горде да те живо плаче и коби, пак ми превре срце, гледајући гђе ти се злотвори наслађују.... За длаку се не дохватих кнезу носа! —

Мијата обузме троструки огањ, као да под њим ко пи́ри, пак поче да клапиња и да свашто збори; а кад се пред зору малашно разабере и окарља, рече жени: Ја са̑м своју чашу допио но шљегни у село и реци богобрату Ћику, да сам докончао, пак га молим да ми добави попа из Спича, и препоручи му да ми, за светога Јована што је међу нама, не води духовника који зна дубоке књиге, да ми ту запреда и у божје име закучице находи, као да сваки дан с Богом руча; но нека ми доведе попа од наравске, који је учан нашој сеоцкој невољи, а вик да свашто слуша и прашта.

Дође сутра дан збиља поп Арсо из Спича, одријеши и причести Мијата од прве у мањи час, по што му дадне посну покору ако преболи, а напише на кољену пријелоге и саландаре у светога Мине, ако по чем умре.

Мијатовица заустави попа при кретању: — Каза ли ти Мијат ко му је крвник, и записа ли га у ту књигу, да се обличи пред пуком прве суботе, кад му гроб преkаде? —

— Не ја, нити је мени Мијат казивао о каквоме крвнику. Он умире ево од своје а не од туђе, већ ако ћеш да запишем да га је пожњио стари срп, који ће, кад гођ буде, и мене и тебе и сваки створ покосити! —

— Немој тако, попе, за ране божје! викне Мијатовица да спила одјекне, но са̂м припиши по дну те књиге, да Мијат личи своју праву крв и ра̂ну смрт на кнеза Милоша и на дванаест сељана, које ћу ти ја нарећи, тер су га обиједили да је тобож једну злу душу, која му је дјецу јела у јаму турио; а ево ти три перпере труда, преко петрањске и путбене.

— Мичи се отоле, зла ствари, викне на њу поп. Не бих ја приписао из туђе главе, што не чујем од Мијата, да ми господар поклони Црмницу, то ли за те твоје шупље перпере. Оставио сам волове на баштини под тељигом, да прије дођем у ову пустињу, да ти домаћина жива затечем и да га срѐдим; пак једва чекам да се иза дневи вратим, да ми ко оне рањѐникѐ не зајми; а ти ме заговараш и наговараш. Не ћеш да кривиш красте и злу срећу; јер им не можеш ништа, већ трпјети и разабирати се; пак би сад хћела да ти ја помагам потварати праве људе, да искалиш то твоје погано и отровно срце, жено богомрска да те анатема! — Кад то изрече обрати јој плећи, па окрену к Спичу, а Мијатовица за њим:

— Чуј, попе, остало му је једно чаме иза бабе Цвијете, (у кам се станила!) које ни пири ни вири,[1] ни расте ни преде;[2] но ако дочека оруже као што не ће, нагнаћу га клетвом и укорбом да освети оца, ако ће ме на та свијет млини мљети.

Ону исту ноћ почне Мијату ропња. Жена му је врх главе држала зубљу повикујући: Куни кнеза и сељане, који су те суду облагали и господи омразили; ко зна да им једна од стотине не прионе! —

— Вуци се с крај мене, зли језиче, пушти ме да с миром умрем! Доста сте опанака раздрли, ђаво и ти, док сте ме овђе сутурисали. Није мени крив ни кнез ни сељани, него ти која ме омрази са свијетом. Свакому опрашћем, и онијема што су ме на муке метали у Котору, само ти не

[1] Свијећа.
[2] Кукурузов струк.

проста ако ми оно дијете злоћом отрујѐш. — То говорећи уздахну пак рече: „Боже прими и ове муке за моју покору!“ пак се прегне и отегне.

Мијатовица је жељела да пренесе мужевље тијело у Грбаљ, и да га тамо укопа у домаћу гробницу, како би лакше личила крв на кнеза, но јој га богобрат Ђико не даде, од страха господарева, већ нареди своме момку Мрђену, да ископа рупу при самој спили, под једнијем осушенијем бријестом. Била земља тврди ђер, пак се Мрђен ознојио и уморио док ископа лакат дубине, одвајући мотиком пласу по пласу.

Пред саму ноћ дође Ђико да закопа побратимово труплье. Кад виђе гроб, пуче на Мрђена сваке јаде:

— Гђе ти се ђела свијест? Ово је плитко! но за Бога у дубље! пак ћемо врх њега рѐд плоча, гомилу камења и навиље драча, да га по смраду не оптају и не разнесу звјерад и пси, као што су му попови за живота слутили; или ако би се по чем тенцем претворио, као што се догађа кривоклетнику и кривомјернику, да му буде теже из гроба излазити и дјецу обноћ плашити. —

Мрђен довати опет мотику и стаде да ломи ђер: — Гђе га ђаво и мој гријех нагна на мене сирака! Жив ископа калуђере, а мртав ево сад мене! Да се враг роди или умре на крају свијета, мене допане да му направљам колијевку и дубем рупу. Прије Мрђена закопали до године, но већ јио Ђикова хљеба. — Овако је Мрђен нарица, док издубе рупу до па́са. Закопају у њу Мијата и натоваре врх њега камење и трње, да би на чудо био и живи да из нутра прокопа и изађе.

Кад Ђико и Мрђен пођу кући, Мијатовица почне да кука мужа и да куне и у кам затуца кнеза и сељане, што јој на правубога до́м затворише.[1]

Трећи дан дође ноћу мо̀ба из Грбља пак пренесе крадом Мијатово тјело дома, гђе га свечано укопају у сјен црковни.

[1] У Црној гори и оближњијем земљама, зазорно је жени плакати мужа гђе ко чује.

То се било готово и заборавило, док Друшко пронесе да је изникао у сред зиме босијок као чучег на Мијатову плочу, и да врви старо и младо да гледа то знамење и да гроб целива. Властела се од страха смаме, и нагнају провидника тер пошаље чету војске да мрца откопа и да му трупље сажеже.

Намјери се у селу онај исти калуђер, који је годину прије избавио бабу Цвијету од пасје смрти, и што није хтио Мијата одријешити и причестити. Не пусти калуђер војсци да мрца откопаје, но скочи на гроб, стани у дубак и почни клети крстом у руци, ко би се машио да земљу преврће; док један од суда, што је војском управљао, рече: — Јадан калуђере, та је псина, као жив, дигао на душу тебе и све превлачке калуђере, пак га ваља мртва спалити живијем клаком да се свијет памети учи! —

— А ко је вас поставио, викне калуђер, да мртвијема судите? Ако је истина што кажете, Бог ће бити већ за то осудио или помиловао Мијатову душу. Пустите му тијело да мирује до стражњега суда; не срчите Бога и не дирајте се у његову вјечну правду. Не пуштам гроба отварати, ако ће се мени на ово мјесто данас свој отворити. —

Тек војници да дохвате и вежу калуђера, скочи пу́к, који се био на побуку окупио, и разаждене ону чету плаћене купљавине, и сломи је дрвљем и камењем.

Промисли како су провидник и господа то нашарали у Млетке: Посветили калуђери Мијата и подигли пу́к противу луждеве силе. Који час ће Бока ударити на тврде градове и оборити крилатога лава. Иванбег им је друг и пострекач, који је обећао да ће Мијата жива предати а хранио га је у потаји медом и погачом за жива, а сад га прогласи мучеником и свецем. Није нико скупље лажи плаћао од Млечића; но је било тешко ономе на кога су се придизале.

(Наставиће се.)

Стјепан Љубиша.

ЛУЖИЧКИ СРБИ

и

ЊИХНА КЊИЖЕВНОСТ

15. Јуни 1389. год. црни је дан за Српство. Косовском битком не само што је царство српско разорено, но мало по мало прегазе свирепи Турци вас цео српски народ и опустоше земље, које су негда у најлепшем цвету биле. Након неколико векова ослободи се један део српског народа од Турака, и са тужним срцем и сузним оком гледа своју браћу у околним покрајинама српским: Босни, Старој Србији и Херцеговини, ишчекујући жељно кад ће куцнути час и њихном ослобођењу. Време, кад ће тај час куцнути, привучује се све ближе, па за то гледајмо да будемо спремни и готови за велики рад ослобођења.

Овако стање ствари код јужних Словена даје довољно јамства, да ће се намењена цељ с успехом постићи, а то управо храбри и оснажава све српске родољубе на даљи неуморни рад. Много жалосније стање видимо код наше словенске браће на северозападу Јевропе. И тамо бори се чешки народ за своје биће и опстанак. Као што се наша пропаст датира од битке на Косову пољу, тако је опет Чесима битка на Белој Гори 27. Октобра 1620 год. била гроб њихној слави и самосталности. Држава чешка није могла остати у својим старим границама, него мало по мало изгубила је неке земље, које су јој по праву припадале. Тако

после прашког мира 1635 год. уступи цар Фердинанд II. курфирсту саксонском Јовану Ђорђу I. у наслеђе обе Лужице, т. ј. Горњу и Доњу Лужицу, које су донде са Чешком састављене биле. Само једна половина Горње Лужице остала је до данас као саставни део краљевине саксонске, друга половина и цела Доња Лужица припада пруској краљевини.

Многима од наших читалаца биће познато, да у Лужици живе Словени, и да се они зову Срби; њима ће бити још много што шта познато о животу и стању овог народа; но при свем том ми држимо, да има још доста наших читалаца, који ће радо хтети да сазнају колико толико о стању браће наше по имену и језику, што се тамо на северозападу Немцима окружени за свој опстанак боре.

У чланку нашем говорићемо нешто мало о народу лужичко-српском и за тим о његовој књижевности.

I

СТАТИСТИКА И ЕТНОГРАФИЈА

Словени у Горњој и Доњој Лужици потомци су старих Милчана и Лужичана, двеју грана Срба, који су заједно са Лутићанима и Бодрићима велики народ полабских Словена сачињавали. До данас очувало се код њих име „Србин“, док се међу тим име „Милчанин“ са свим изгубило и заменуо га општи земљописни назив „Лужичанин“.

Простор, који је данас лужичким Србима (они сами зову се именом: Сербовје, Серске) насељен, захвата 70 квадратних миља, од прилике једну трећину оног простора, који је некада чешкој краљевини припадао.[1] Горњолужичани насељени су на простору од 38 квадратних миља у 533 општине. Само половина Горње Лужице остала је од године 1855. саксонској краљевини, у којој

[1] Лужица у пређашњим границама заузимала је простор од 233 квадратне миље.

око 50.000 Срба живе подељени у 398 општина. Од овог броја долазе 324 општине а 40.000 житеља на Србе вере протестанеке а остали су католици. Протестанти имају 26 цркава са 30 свештеника, и 56 школа са 65 наставника. Католици пак имају 6 цркава са 10 свештеника и 12 школа са 13 учитеља.

У пруском дѣлу Горње Лужице живе 35.000 Срба, од којих има само 2.000 католика, остали су протестанти. Ови имају 24 цркве, 29 свештеника, 51 школу и 59 учитеља. Католици имају само 1 цркву и 3 свештеника, 3 школе и 3 учитеља.

Свега дакле има у Горњој Лужици 85.000 Срба и они имају 57 цркава, 87 свештеника, 112 школа и 140 учитеља.

Доња Лужица заузима простор од 32 квадратне миље и броји у 221 општини 55.000 житеља вере протестанске. Они имају 40 цркава са 43 свештеника и 80 школа.

Лужички Срби губе своју народност, јер говорећи матерним језиком, лако могу разумети чешки, пољски и друге словенске језике.

Пред судовима и у државној управи није српски језик припознат. У години 1848. Срби су једном депутацијом тражили од министарства и код самог краља, да се српски језик у јавном животу припозна, но њихна молба не нађе задовољења, само би наређено да се код оних судова, који се налазе у срезовима са српским житељством, постави по један преводник за парничаре који немачки језик не говоре.

У народним школама германизује како пруска тако и саксонска влада. Међу тим постоји закон, да се хришћанска наука у школама на матерном језику предаје, па једино с тога уче децу у школи и српски читати. Школске књиге штампане су српско-немачки и неке од новијих школских књига издане су о трошку државном. Да се неко право српској народности путем законодавним прибави са

свим је немогуће, јер Срби имају у саксонској скупштини само једнога свог посланика.

Народним учитељима, који се за свој будући позив у учитељским школама спремају, дата је само у школи буђишинској прилика, да нешто мало српски науче, док у пруским педагошким заводима на такво што и не мисле.

На гимназијама и универзитетима српски се језик не предаје, и само на двема гимназијама (у Буђишину и Хоћебузи) налази се у распореду но само као предмет за ђаке необавезан. Дакле све што се год за унапређење српског језика чини, долази са стране, нарочито из Прага.

Потпуно право ужива српски језик само у цркви, јер се Србима јеванђеље чита и толкује њихним језиком; и у самим Дражђанима толкује се јеванђеље српским језиком по четири пута у години за оне Србе, који су у тој вароши настањени или се тамо са службом налазе. Ово је уведено још 1848 године.

У социјалном погледу смета напретку лужичких Срба највише та околност, што немају довољно образованих људи, који би свест у народу будили и у сваком погледу упућивали и унапређавали га. Властела је немачка. Међу сељацима има их по више доста имућног стања. У Буђишину и другим омањим варошима, има и доста трговаца, који су добри српски родољуби.

Већи су фабриканти само Немци, а мање српске занатлије множе се по варошима. Нема довољно српских учитеља ни свештеника. Лекара српских има врло мало, и још мање Срба има међу адвокатима и чиновницима.

У религиозном погледу Срби су врло марљиви, и то како католици тако исто и протестанти. Тако н. пр. Срби празнују неке дане и свеце, које Немци не празнују. Срби лутерани у Пруској нису задовољни са државном црквом (Landeskirche), која их уједињава са Хелветима. За то се и иселише 1855 год. њих 500 у Тексас, где су основали српску насеобину „Сербин“, и имају тамо своју српску цркву и школу. Црквених и школских српских књига имају

довољно и чврсто чувају своју народност. Временом намножио се број исељеника и поникла је онамо још једна српска насеобина.

Католици врло маре за свечане литије, тако н. пр. о ускрсу носи се, уз певање црквених песама литија из једног села у друго и пред вече врати се у парохијску цркву.

Србима су омиљене народне светковине. За то н. пр. купе се сабори не само код појединих цркава већ и у повећим селима. Свадбе у неким местима трају и по два дана, и у таким приликама гостољубивост је велика, тако, да се по каткад и до 300 гостију части. И игра им је врло омиљена.

Сваке године у очи првога Маја спаљује сеоска младеж вештице, а првог Маја намести се на сред села високо дрво „мaja“ венцима и свиленим пантљикама украшено. По што прође неколико недеља, дрво се извади и тај се дан у радости и весељу проведе.

Осим тога има много и много других народних игара, које овде све побројати није могуће.

Народне ношње код лужичких Срба више нема, изузимајући нешто мало код жена. По оделу може се српска жена познати из ког је предела или које је вере. Протестанским женама знак је жалости бела боја а католичким на против боја црна.

У овом погледу Лужичани су врло мало особина очували, али није ни могло бити друкчије, кад узмемо, како су од толико векова окружени туђинством.

II.

КЊИЖЕВНОСТ.

Код једног малог народа, као што су лужички Срби, може бити и књижевност само мала, и то опет само просто народна, а не и научна. Цељ књижевне радње може бити и јесте: да се образује народ, да се у народу просвета шири. Без икаквог изгледа на признање и награду,

из чисте љубави к роду свом, ради се на књижевном пољу лужичких Срба. Много смета напретку књижевне радње, што имају обе гране лужичких Срба свака своју особену књижевност.

Књижевну радњу како Горњолужичана тако и Доњолужичана можемо разделити на старо и ново доба. У првом добу писало се само за свакидашњу потребу црквенску и школску; у другом добу заузела је књижевна радња већ шире поље и задахнута је више духом родољубља.

По што је горњолужичка књижевност већег обима, ми ћемо најпре о њој говорити у овом нашем књижевном прегледу.

а, Горњолужичка књижевност.

I. СТАРО ДОБА.

Зачетком ове књижевности можемо назвати оне рукописне списе духовничке, који су уз разне црквене обреде употребљавани и који се на неким местима још и сад налазе.

Кад су у почетку XVI. века у неким лужичким варошима подигнуте штампарије, тада угледаше света и прве српске књиге. Тако налазимо у историји забележено, да је јепископ мишенски Јован VI, (умрьо 1518 год.) дао наштампати први српски катихизис; но од овог издања није се ни један примерак сачувао.

Прва позната штампана књига јесте од пастора Вајрихија 1597 г. издани катихизис и 1627 г. издани од пастора Мартинија превод псалама. За тим штампан је 1670 год. превод јеванђеља а 1706 год. цео нови завет, обоје од Михаила Френцела.

Католичку црквену књижевност почео је обрађивати Јаков Тицин, језуита, који је поред осталога год. 1679 издао и прву граматику српског језика (Principia linguae wendicae).

Много је сметало развијању књижевности што Срби нису имали један књижевни језик и правопис. Католици

служише се српско-чешким правописом, којим је Тицин писати почео; а протестанти опет усвојише односно правописа предлог Бирлингов, који је он разложио у свом 1689 год. изданом делу „Didascalia seu orthographia vandalica.“

Од 1693—1696 штампано је више катихизиса и црквених књига за протестанте. У то време израдио је Аврам Френцел свој велики речник. И католици добили су ученог и вредног радника у лицу каноника буђишинског Свјетлика, који је многе црквене књиге и песме издао (1690-1696), целу библију превео (1688—1707) и први латинско-српски речник 1721 год. на свет издао.

Кроз цео XVIII век допуњавана је црквена књижевност. Протестанти добили су 1710 год. први канционал, један део старога завета и 1728. год. целу библију. На преводу ове библије радили су: Ланг, Јокуш, Бемер и Вавер; 1721 год. штампана је Матејова граматика.

Код католика је у XVIII веку највише радио на књижевном пољу свештеник Михаило Валда (од 1765—1787) а други свештеник Прокопије Ханчка трудио се да оба српска правописа у један споји.

На крају XVIII века учињен би покушај с издавањем новина, но само један је број угледао света, јер је даље издавање влада забранила.

1806 год. издао је Ђорђе Мјењ у изводу Клопфштокову Месијаду, хтевши тиме доказати, како је српски језик способан и за така књижевна дела. Од 1809—1812 год. издавао је Јован Дејка месечни лист, но доцније буде му издавање забрањено једино за то, што су само немачки листови имали право доносити политичке вести!

II. НОВО ДОБА.

Као преодницу новог доба у књижевности горњолужичкој треба назначити год. 1826, када отпочеше радити на пољу народне књижевности два млада богослова Сајлер Кригери. Они покренуше међу својим друговима мисао

о издавању писаних српских новина, у које су сви чланови дружине своје радове уписивали. Сајлер се у оно време у Липиској упозна са Палацким, Кубарским и Милутиновићем. То познанство није остало без уплива на његов рад. Он је наскоро за тим 1830. год. издао своју граматику. Сајлер и Кригер нису нашли довољно одзива и једномисленика. Ван отаџбине, у Прагу и Бреслави одгајише се друга два родољуба, а то су: Јован Јордан и Јован Смолер.

За то треба ново доба књижевности горњолужичке рачунати од 1838 год., када је у Бреслави трудом Смолера основано друштво за лужички језик и књижевност. Смолера потпомагаше у његовом раду тадашњи чешки професори на универзитету бреславском: Пуркиње и Чолаковски. По примеру Смолеровом саставиле се дружине српских ђака у Буђишину, Липиској и Прагу. Долазећи у додир са осталим словенским јевицима, увидеше српски младићи, како је њихов језик са свим необрађен и покварен.

Смолер (протестант) и Јордан (католик) саставе нов правопис и то по чешком, те тиме учине, да се обе до сад раздвојене књижевне гране једним књижевним језиком служити почну. 1841 год. издао је Јордан своју граматику и мало доцније почео је издавати недељни лист под именом „Јутничка.“ Лист овај није нашао у публике довољне потпоре, па је с тога после пола године морао престати. У другом полгођу 1842 год. Сајлер је почео издавати забавни недељни лист „Тиценска новина.“ Овај лист добро је напредовао имајући довољно ваљаних радника. Смолер је у оно време (1842—1843 г.) радио о граматици и издао је збирку народних песама (500), које је у Горњој и Доњој Лужици покупио. Поред новина највише су патриотске песме допринеле, да се свест у народу пробуди.

Најважније је дело новог Српства Матица српска (Maćica serbska), којој је 1847 године основ положен у цељи, да буде средиште књижевника и одгојиште народне и научне књижевности. Овој корисној установи много је

сметало у развитку њеном, што није имала довољно материјалних средстава и што је своја издања штампала поправљеним правописом. При свем том Матица је врло много урадила за развитак и унапређење књижевности. Она је издала доста корисних књига за народ, и српско-немачки речник, састављен од Др. Пфула, кога су у томе својски потпомагали Сајлер и Хорник. Од год. 1855. издаје Матица календар за народ. Врло важан у многоме погледу јесте и „Часопис“, који Матица годишње у две свеске издаје. Први је уредник овог часописа био Смолер, а сад га уређује Хорник. Матица има своју библиотеку, у којој су готово све познате српске књиге, она има и збирку старина.

Година 1848 донела је и лужичким Србима нешто мало слободе. Смолер почне одмах издавати политичке новине (Serbske noviny), и његовом примеру следоваху други, те тако отпоче мало живље кретање на књижевном пољу. Протестанти имали су следеће часописе, но само религиозног садржаја: Missionskepowjesće (1844—1848), Zernička (1849—1852), и од 1854—1873 г. Missionski posol. Да би се забавна и поучна књижевност с успехом неговати могла, почео је Смолер својим политичким новинама додавати забавни и поучни месечни додатак (Měsačny Přidawk), који је уређивао Хорник. У место овог додатка почео је Хорник 1860 год. издавати самосталан часопис „Lužičan“ у месечним свескама. Хорник је уређивао Лужичана кроз четири године, за тим кроз две године уређивао га Смолер, а после пређе уредништво листа у руке К. А. Фидлера, који га и данас уређује. Лужичан је врло важан лист, особито с тога, што даје прилике младим књижевницима, да своје радове на јавност изнесу.

По што Матица не издаје књиге религиозног садржаја, то су за ову цељ 1862 год. основана два друштва. Прво од Имиша основано, зове се „Lutherske knihowne towarstwo,“ и издало је до сад више већих и мањих књига.

Друго „Towarstwo ss. Cyrilla a Methoděje“ основао је Хорник. Ово друштво издаје осим књига и часопис „Katholski Posol“, који је кроз девет година уређивао сам Хорник, а сад га уређује Ђ. Лусчански.

У најновије доба израдили су потребне школске књиге (читанке и свештене историје) књижевници: Крушвица, Јордан и Хорник.

У песништву прво место заузима Сајлер (умрьо је 1872 г.) Много његових песама композитор Коцор ставио је у ноте. Ове песме јако су омиљене у народу и певају се радо на забавама и светковинама. Осим Сајлера добри су песници: Вел, Фидлер и Ћјесла.

Последица живе књижевне радње види се најбоље у поступно све већем броју читалаца. Тако на пр. имају Serbske Noviny 1500—2000 претплатника, Missionski Posol 1200, Katholski Posol 600 (на 12.000 католичких Срба!) и Lužičan 400 претплатника. Календар Матичин штампа се у 5.000 примерака.

Ово су заиста лепи успеси и није истина што Немци веле, да књижевни рад неколицине родољуба не ће лужичким Србима ни мало користити у погледу општег образовања.

б, Доњолужичка књижевност.

Ова књижевност доста је мала; једно с тога, што је број доњолужичких Срба мален и друго за то, што је само земљиште сиромашније и по томе и народ сиротног стања. Код Доњолужичана нема поделе вере, јер су сви протестанти, и могу за то слошки за своје самоодржање радити, али је код њих уплив германизације био јачи и штетнији но у Горњој Лужици.

Доњолужичка књижевност може се такође поделити на старо и ново доба.

I. СТАРО ДОБА.

Познати књижевни споменици Доњолужичана старији су од споменика горњолужичких. У берлинској библиотеци

находи се рукопис новога завета од Николе Јакубица писан у години 1548. По свој прилици било је ово дело за штампу спремљено. Прва штампана књига јес е 1574 године од Албина Молера издани катихизис. Тек након 36 година, на име 1610. године, штампана је опет једна српска књига, и то катихизис од Тареја. У половини XVII. века радио је књижевник Јован Хојнан, али његова дела (граматика и речник) осташе нештампана у рукопису.

У XVIII. веку појави се други оснивач доњолужичке књижевности, Богољуб Фабрицијус (1701—1741). Он је у селу Корјену подигао штампарију и штампао је овде 1710 године свој превод новога завета и катихизис. У његовим подузећима потпомагао га је пруски краљ Фридрих I. У исто доба радили су на религиозној књижевности Књежк, Габријел, Милер и Леман. Поред ових радила су на српској књижевности и два Немца. Први, Ј. Л. Вил израдио је од 1746—1771 године више црквених књига и катихизиса. Други, Ф. Г. Хауптман издао је 1761 добру граматику (Niederlausitz'sche wendische Grammatik). и радио је о речнику, који је оставио у рукопису.

На крају XVIII. века почеше радити на религиозној књижевности браћа Фрицо (млађи брат превео је 1795 г. стари завет) и Ладеман.

У првој половини XIX. века позната су два врло радена књижевника, и то: учитељ Копф (умрьо 1866 год. у Берлину) и свештеник Шиндлер (умрьо 1841 године). Копф је радио на пољу песништва, а Шиндлер је издао свештену историју и спремио ново издање библије. Године 1847 штампан је српско-немачки речник по рукопису Зваровом.

II. НОВО ДОБА.

Политичко врење у год. 1848. и пример Горњолужичана, изазвао је и у Доњој Лужици живљи рад. Свештеник Новка почео је издавати прве новине Bramborski serbski časnik; од 1852—1867. год. уређивао

је овај лист свештеник Панка, а за тим пређе редакција у руке учитеља Швјеле, који и данас тај лист уређује.

Год. 1855. основано је књижевно друштво Towarišstwo nižneje Lužycy, но већ после две године разиђе се издавши само четири књижице.

Најбољи зналац долњолужичког српског језика а уједно најприљежнији књижевник јесте свештеник Тешнар; он је издао нови завет, помагао је Ханчигу при издавању библије (1868 год.) и написао више књига религиозног садржаја. Свештеник Брониш, такође је добар зналац језика; он ради живо на часопису Lausitzisches Magazin. Гимназијални професор Дале издао је за употребу својим ђацима Lehrbuch der wendischen Sprache (1867). Књиге за ученике народних школа пишу учитељи Леман, Војт, Грис и Швјела.

То је све што смо нашим читаоцима могли казати о књижевној радњи лужичких Срба. И ако нам овај преглед не представља стање повољно, то се опет даје из њега увидети, да Срби своју књижевност обрађују колико год могу, и да језик свој ватрено љубе. И ако је судба њихна извесна, то ће се опет они још за дуго одупирати немчењу, и оставиће бар спомен у историји народа кад их са светске позорнице нестане.

Најбоље и најопширније дело о лужичким Србима написао је В. Богуславски; дело његово штампано је у Петрограду 1861 год. и назива се: „Rys dziejow serbołužyckich. Осим овог дела врло је добра књига: Pjesnički hornych i dolnych lužiskich Serbow, коју су 1841 године издали Л. Хаупт и Ј. Смолер.

У најновије доба писао је о лужичким Србима и немачки књижевник Андре.

Богољуб Јовановић.

РОГА

Приповетка са села

I

Е, људи, то је баш да бог сачува! Лепо не можеш живети од газда Раке Радишића! Досадио је већ свакоме у селу М. — Вала, ја не знам има ли кога, ко би се похвалио: да му газда Рака није што закинуо, опањкао га, посмехнуо му се, или макар у чему натрунио... Већ оматорио и оседио у пола, па опет не ће да се окане чуда. Толико имање, стока, баштина — па му све мало; све граби од другога. Као да хала из њега зија! Барем да има коме оставити ни пô јада, него сам као пањ; нигде никога до оног дугачког и сулудастог синовца, што сво село тера спрдњу с њиме... Па хајде што граби — нека га ђаво носи, нека граби — нико се није од харама спомогао! Ама што се надуо онако од тешког јордама? Где год дође, све ти се он размеће, све се хвали, у свачему се гради најнаметнији. Па хајде и ту нека га ђаво носи, кад је таки! Него што се онако матор помамио, те не дâ никаком чељадету с миром проћи? Jà ли ће се искашљати jà ли рећи каку неприличну реч — тек ће, цркао пукао, задирнути свакога. Где што су га и одаламили за то, па опет не ће да мирује...

Газда Рака не држи никаквог најамника, јер „брате, не може се: године омануле, свет се искварио, не ће млађи да те слуша, а овамо извлачи и краде где шта докопа.“ Његов синовац Паја слуша га у свему: и чува волове, и свиње, и иде у дрва, и у воденицу, и где год што затреба. Само је мало тром и једнако чмава. Куд год оде — лећи ће те спавати, а овамо се Рака љути, псује, праска — чује се по целом селу. Већ се пет шест пута успавао код свиња, а свиње право те у Ракину њиву па начине покор од кукуруза.

Једно јутро сео газда Рака поред ватре, па пу̑ри пуре́њке и припија по мало ракије... А он ти је највољео јести пуре́њке и пити уз њих ракију. Паја изишао пред кућу па се извалио колико је дуг и запалио своју симсију. А пушио је тако љут некакав дуван, да је Рака више пута морао кијати тако, да га свог сузе облију, па му је једном запретио, да ће му и чибук и симсију о уши омлатити, ако кад год пред њим задими.

Таман Паја већ задиманио у велике, док стаде дрека газда Раке из куће:

„Павле, Павле!.. Бо̀ље, бо̀ље! Ено нечијих свиња у њиви!.. Бо̀ље истерај!.. А терај у обор — оца им лоповског ја!“

Паја скочи, па поче климати — бајаги трчи, вичући лењо: „Уша! уша!“

„Бо̀ље. бо̀ље!.. Горе у врх њиве!.. Ено их, потрчи море! А чекај само запамтићете ви, ко је Радован Радишић, бо̀ли!..“ Развика се газда Рака, па полети и он за Пајом.

Кад тамо, а оно два назимета Симе Иванића провукла се кроз плот, па ришкају нешто по увратинама... Сиромах Сима, сад ће имати посла! А то је један поштен човек. Није бог зна какав газда. Има нешто баштине и ма̀ла, петља и ради као мрав са својом Стојом, па никад није сухотан. До сад се већ неколико пута свађао и судио

по општини са газда Раком, све око потрс. Па и сад му се некако назимад измакла те увукла у њиву Ракину.

„Ах, гони у обор! .. Госу им њинога ја!“ дере се газда Рака, трчи као бесан уз кукурузе, а сав се задувао. Паја само клима преко бусења, па тек по који пут викне и он: „Уша! уша!“

„Та макни се, сад ћу те овим кôцем!“ цикну па њ Рака: „Шта се гигаш, као да су ти јаја у недрима!“ па и он пристиже и заокупи назимад бацивши се за њима кôцем, те у мало једно не преби. Кад виде Паја да ту већ нема шале, растресе се мало и он, па заокупи с једне а газда Рака с друге стране, те погнаше назимад на ниже сеоскоме обору.

Псује газда Рака псује једнако — ама не оставља ни миша у дувару. Разлеже му се псовка по целом селу. Људи, неки на раду неки код своје куће, тек се само дозову: „Ено, ено газда Раке нашег! Чујеш како ситни? .. Јамачно оде у општину да се опет с неким суди!“

Газда Рака, псујући веселом Сими и где и шта има, сагна већ назимад у обор, накричи Паји, да иде кући и да мотри, да опет не буде каке штете, а он окрете право у сеоску механу. Кад Паја одмаче мало, обазре се два три пут, па кад виде, да је већ Рака одмакао, искреса ватре и задимани опет. Па онда полагано пође — све ногу пред ногу. Дуван га загрцне, те често застане да кашље; а онако дугачак кад се закашље превије се као прўгло чак до земље; ударе му од муке сузе, а он их растрља песницама, промрмља, као да нешто опсује, па опет најлак клима ... Не вида се он толико баш; дуго је до подне, стићи ће кући. А може где год и проспавати.

II

Механа је била са свим по плану, као што су сада обично механе по селима и друмовима. Столице плетене, обојене зеленом бојом; у неких се већ слама подерала па

виси доле. Астали обојени црвеном бојом. А тако је обојен и келнерај. На њему чаше, полићи, оканице с вином и ракијом; шољице, шафољ са слатким од руже, у коме си често могао наћи по неколико мува, мрави увек, а кашто и по неки ивер или читав шипурак. По дувару слике Максимилијанове: једна, како га ухватили; друга, како је у тамници и поп му нешта чита; трећа, како гледа слику своје жене; четврта, како су већ они генерали стрељани, а на њега нанишанили. Осим тих слика поређане су још слике женске, што преставља̂ју делове света и годишња времена; слика некаког детета у наочарима а доле пише „Kleiner Grosspapa“ и друга, опет дете женско у наочарима а испод њега потписано „Kleine Grossmama“... Еле искићено баш како ваља, као оно кад је што по плану. Механџија и момци — све Гоге, као што је то већ обично у нас по свима механама.

Осим учитеља и сељака, ту се често навраћаху два практиканта из среске куће на каву. Истина, среска кућа беше далеко за читаво пô сахата хода, али они пред вече, кад изиђу из канцеларије — пођу мало у шетњу, и неће обићи, а да се не сврате.

То јутро беше некаки свечаник, па се искупило у механу доста људи. Неки сели по клупама пред механом, неки у механи за астале, па тако у шали и разговору седе и пијуцкају по мало. Кмет Стеван сео опет са одабранијим људма па срче каву и после сваког гутљаја тек рекне: „Их, баш сам јечам!“ А они уз њега додаду: „Погане рекалије!“..

За једним асталом сели њих четири, пред сваким по полић ракије, пљуцкају и већ заводнили очима.

„Хајде, хоћемо ли?“ упита један од њих испивши полић до дна.

„Нека још, док оде кмет,“ одговори други, а испод астала склонио руку и у њој држи готово већ улепљено пакло карата.

„Ако је кмет! Што ти презаш од кмета?... Хајде, ко изгуби да да̂ полић ракије,“ прихвати трећи.

„Ама хоће да зановета ту ваздан. Знам ја њега...“ рече опет онај други, отпљуну, па наже полић.

„Нека, нека — баш и ја волем, док оде,“ припоможе четврти.

У том се отворише врата и уђе газда Рака. Онако осорљиво — већ као што му је обичај — назва бога, па хајд' кметовом асталу. И не упита се с њим, него одмах поче:

„Ама, Стеване, јеси ли ти кмет овде? Јеси ли ти глава међу нама, у овој општини?“

„Јесам, газда Рако... А што питаш? Зар ти до сад ниси знао да сам ја кмет?“ рече Стеван као љутито.

„Па шта чините ви, људи? Је ли ово арнаутлук, шта ли је?“ поче викати газда Рака, а људи се само згледаше. Неки се осмехнуше и шануше један другом: „Ето га опет! Његова посла!“

„Шта је теби, Радоване?“ упита Стеван готово зачуђено. „Какав арнаутлук, бог с тобом јутрос?!“

„Како: шта ми је?“ поче газда Рака још јаче, а све хода тамо и амо. „Ено, онај лопов напустио онолике свиње, те ми упропастише сав мој мâл!“

„Који лопов? каке свиње?“

„Ено, онај твој поштени Сима, што га ти једнако хвалиш!... Затреше ми све кукурузе.“

„Е, е, затреше?..“

„Јест, Стеване, затреше ја како!... А ти си ми бајаги кмет, па засео си ту у механи, а није ти ни у крај увета, што се овамо поштеним људма штета гради!“... поче Рака још јаче.

Док ти Стеван плану па скочи:

„Ама, шта ти хоћеш, Радоване? Хоћеш, да ти ја чувам кукурузе, а? Да ти ја терам свиње, шта ли?“

Газда Рака одмах се трже, па поче мало мирније:

„Не велим ја то, Стеване, боже сачувај! Него, брате, упропастише ме. Није шала онолика штета.“

„Ама шта хоћеш ти, кажи ми?!“ подвикну Стеван и унесе се газда Раки пред очи.

„Хоћу, брате, да ми се потра осече. . . . Оно је пронаст!“

„Па што људки не кажеш, него си се развикао, као бесан. . . . Потра, потра — добро! Ето осећи ћемо и ту потру. Не бој се, не ће ти пропасти.“

„Е, ти нареди потрчаре па хајдете горе у моје кукурузе. Ја ћу вас чекати,“ рече газда Рака са свим мирније.

„Не могу ја то данас,“ одговори Стеван. „Ја имам још триста послова. . . . Сутра ћу изићи с људма!“

„Ама, потра је најпреча, Стеване. . . . Реци људма нека изиђу сад.“

„Е баш да не изиђу сад. Не ће се до сутра свет преврнути!“

„Добро! добро, Стеване!“ поче опет газда Рака као да прети: „Има још суда и осим тебе!“ па љутито изиђе из механе и тресну врата за собом.

Газда Рака удари преко сеоских ливада да обиђе и свој забран, а једнако псује час Симу час кмета. Баш до његовог забрана кућа је Ђуре и Спасоја Павића. То су вам два отресна и вредна момка. Имају сестру — да је није шале у целој капетанији. Марица Павићева једна је па једна девојка и по вредноћи и по лепоти. Таман беше изнела хлеб те мећe у фуруну, а сва се запурила од посла и ватре те још дошла руменија, — док ето ти газда Раке, гунђа нешта једнако. Кад би, да прође поред њихових вратница, он ђаволасто намигну на њу па рече: „Хм, хм, дете!“ — „О, кљусино матора!“ промрмља љутито Марица па оде у кућу да изнесе тесто. Газда Рака осврте се још једном за њом, па махну главом, опет ђаволасто рече: „Хм, хм!“ и замаче у свој забран.

III

Сутра дан баш у сами мрак, стаде врева у газдаРакиној њиви. Газда Рака размлатао се и развикао, као да их има десет. Стеван се прислонио уз плот па само ћути и гледа шта се ради. Срећко и Илија, потрчари, обилазе по кукурузима и загледају оборене и у пола изедене кли-

пове и сумњиво врте главом. Сима се опет разгоропадио па виче на другу страну:

„Хајде, хајде, газда Рако, спомогни се!“

„Моје... моје ја хоћу! Ја не ћу никоме ни оволико зајести!“ виче газда Рака и показује црно за ноктом.

„Нека, нека, газда Рако! — Могу ја још толико платити! Немој ти мислити, што сам ја сиромах Сима, а ти газда Радован Радишић!...“

„Баталите, људи, свађу. Намирите се као људи.... То је срамота — комшије па се кољете!“ поче кмет Стеван да их мири.

„Баш, газда Радоване, биће много двадест врећа — по души реци!“ прихвати Илија.

„Шта велиш, много? А видите ли, људи, толики ми мал потрвен?!“ викну газда Рака, па поче трчати од оборена до оборена струка и дизати их вичући: „Нуто! нуто! нуто!“

„Вала, Рако, баш да не видиш у твом амбару двадест врећа, па макар ти био двадесет пута газда Рака!“ одупре се Сима у инат. „Два назимета, само што се провукла кроз плот, па хоћеш двадест врећа?... Е, не ћеш бѐли!“

„Јест, два назимета. А има, ваљда, недељу дана како ми овде ма̂л затиру, а ти их не чуваш!“ дерао се Рака.

„Чујеш, Симо! Дај ти њему четири вреће, па нека легне та кавга,“ рећи ће Стеван.

„Четири вреће!“ дрекну Рака и пљесну рукама. „Каке четири вреће, људи! Имате ли ви памети?... Оволика потра!...“

„Ама стој ти, газда Радоване, знамо ми тебе,“ дочека га Стеван. „Ето, ми смо видели потру и наше је, да осечемо....“

„Много је четири, газда Стеване, вере ми!“ упаде му у реч Сима. „Ево у живот, ако су моја назимад два струка оборила. То му је све стара потра.“

„Е знаш шта је, Симо! Даћеш му две вреће, па нека га носи ђаво!“ рече Стеван мало потише да не чује газда

Рака ко ће га носити. „Нек се зајази! Ти си човек млад, радићеш па ћеш и имати.... Само нека легне то један пут.“

„Право кажеш, Стеване,“ прихвати и Илија и Срећко. „Нека му дâ две вреће, па збогом!“

Газда Рака једнако виче и не чује колика се потра осече.

„Добро, добро, газда Радоване!“ викну Сима. „Ево ћу ти дати две вреће. Не могу само за хатар ових поштених људи, а не бих ти дао ни зрнца једног, па макар ишли на све судове!... Ама, вера и бог, гледаћу да и ја теби вратим зајам у чем било — заиста!“

„Ја не ћу да чујем! То је по хатару! То није право осечено!“ удари у вику газда Рака.

„Ако ти није право, а ти апелирај!“ подвикну на њ Стеван. Онда се окрете Сими: „Ето тако, Симо! Даћеш му две вреће кукуруза, а сад иди те гони оне прасце кући и гледај да не уђу опет у штету.“

И сви се разиђоше. Рака оде низ кукурузе псујући и Симу и кмета и потрпчаре све из реда. А Стеван опет са Срећком и Илијом на другу страну.

„Вала поган човек!“ рећи ће Срећко Илији и Стевану.

„Не може ти оно, брате, док не закине туђе муке — цркло би!“ додаде Илија. „Ено, све стара потра — готово иструнули они струкови.... Познаје се што је нова потра....“

„Вала и мени већ досади та потра сваки час!“ рећи ће на то Стеван. „Ама оваке напасти још нисам видео! Има десет пута, како је од јутрос слао оног његовог лудака: „Хајде, вели, рекао Рака да осечете потру....“ Сад скидох и ту беду с врата! — Да бог сачува! Најгоре ми је осецати те потре. Али шта ћеш?... Једнако говорим људма да чувају стоку и не пуштају у штету, па ништа! Него од сад ћу и ја друкчије.... Ти ћеш се Илија увратити на бирова, па му реци, нека закаже по селу да људи ударе роге на стоку....“

Сутра дан у зору, поче биров викати по селу: „Чујте, људи! Заповест од кмета — ударите рóге на стоку, да не чине штете! Хоће кмет све у обор! Немојте рећи да вам није казано!...“

А знате ли ви, читаоци, шта је то *рóга*? Не знате? — И не дао вам бог да знате!... Као што видите по самом имену — већ изгледа, да то није нешто лепо, што би се, на пример, могло од кицошлука понети. Рóга је страшна ствар. Она се може само носити на врату... и тешко томе, кога случај награди само једном јединóм рóгом, а камо ли кад буде штедар те му повише тих кобних ствари натовари на врат! То се овако гради: Осече се рачвасто дрво, али се гледа да врат може таман стати између оних рачава како ваља; онај крај у дну рачава остави се подужи, колико већ затреба; рачве се пробуше на према се, углави се између њих врат и удари се клин, који некад стоји за вратом а некад испод врата, и сад се живинче не извуче одатле лако. Ето, то вам је *рóга*. Рóга је у разним употребама добила и разна имена. Тако, она се зове *љӯба*, кад се дужи крај удари у земљу а рачве оставе горе, те планинка ту углављује телад, да јој не сметају док краве помузе. Кад се на волове или краве удари, да не чине штету, онда им се то обеси о врат: дужи крај виси низ груди а рачве су за вратом, и тада се зове *кљēчка*. А кад се удара на свиње, онда се дужи крај остави за вратом а рачве испод врата, и тек тада се зове оним кобним именом — *рóга*.... Него да се оканемо тако опасних ствари. Боље, да видимо шта ради наш газда Рака.

IV

Прошло је два три дана, како је осецана она потра Ракина. Поранио газда Рака и обишао забран свој, па ударио поред Павића куће — хоће преко ливада механи доле. Таман беше окренуо низ поток, кад ето ти Марице с Јаном Срећковом — иду с воде. Газда Рака узе већ да се смеши о.ако враголасто, па поче: „Нуто, нуто — по-

раниле цуре!“ Оне ћуте, па свретоше с путање и прођоше. А Рака се осврте за њима, па смешећи се кроза зубе упита:

„А како ти добро јутро, Марице?“

„Остало у потоку . . .“ осече се она на њ, па пође даље. Газда Рака махну главом па учини: „Хм, хм! ђаво дете!“ и удари преко Илијине њиве па на ниже те механи. Ту затече Симу, испсова се опет с њиме око потре, и рече, да ће га тужити капетану, ако му данас не донесе две вреће.

По што се већ сит навикао и попио чокањ ракије и каву, пође опет преко ливада — да удари поред Павића куће па у свој забран. Марица изишла у башту па нешто копа. Док ти се газда Рака наднесе на плот, па зашкиљио очима, а смеши се.

„Баш ти, Маро, копаш не шалиш се?“ упита је он.

Она ћути па ради свој посао.

„А где ти Спасоје и Ђуро?“

„Не знам ја. . . . Иди па их тражи!“ одговори она љутито.

„Е, баш си ми некако увек љута. . . . Нису ти нешто све кове код куће.“

Она се чини и не чула, па копа. Он поћута мало, искашља се, па опет поче:

„Зар баш остаде у потоку, Маро?“

„Шта велиш?“ осече се Марица па стаде наслонивши се на мотику и погледа га попреко.

„Оно твоје „добро јутро“. . . Баш си ти неки ђаво!“ и опет зашкиљи очима, као смеје се.

„Море, газда Радоване, обиђи де ти мало даље, док те није однео ђаво!“

„А што, чедо моје?“

„Чедићеш се ти никакав, док те одадерем овом мотиком!“ подвикну Марица.

„Охо, бога ми, она се не шали!“ прогунђа газда Рака па оступи од плота.

„Е, збогом, Маро, збогом!“ и климнув главом учини: „Хм! хм!“ па замаче преко једног прелаза у воћњак.

„Ђаво те носио, кљусино матора!“ рече она па узе опет копати.

Док ето ти Спасоја и Ђуре дођоше да се прихвате мало. А Марица те преда њих:

„Ама, Ђуро, бога ти, привикни де ти оном Радовандери — нек ме се окане једном.“

„Шта, зар ти опет не да с миром?“ упита Спасоје.

„Не могу никуд да се макнем од њега. Као да га сами ђаволи натуткају — куд год пођем, ја ли ће ме срести, ја стићи... Сад, баш пред вама, хтела сам га мотиком међу оба ока... Ја копам, а он се од некуд пришуњао па се наднео на плот и банеће којешта...“

„А ваља то јавити капетану,“ рече Ђура. „То је већ и сувише.“

„Није вајде, Ђуро, ја ти кажем,“ прихвати Спасоје. „Него хајде да ми њега издеветамо... то ће бити боље. А да га тужиш, капетан ће му ја рећи што ја не ће, па ће после још горе...“

„Није вала вајде ни деветати га,“ рече Ђура. „Толико пута лемали су га људи као вола, па ништа... Ваљало би то како друкчије заварчити.“

„А чекај ти, знам шта ћемо,“ поче Спасоје па прсну усмех.

„Шта?“ упита Ђура. Спасоје се смеје једнако и све више.

„Шта ти је сад опет? Кажи ми, шта ћемо...“

„Нека стоји казаћу ти после,“ рече Спасоје прекидајући смехом. „Само да понесемо маљу, сврдо̑ и секиру,“ па опет удари у смех. Повуче Ђуру за рукав па изиђоше оба на страну и почеше нешто шаптати. На то и Ђура нададе у смех — обојицу их сузе облише од смеха.

„Оди де амо, Марице!“ зовну Ђура своју сестру. И оба брата шапташе јој нешто, шапташе, па рекоше: „Али́ тако му реци — знаш!“

„Баш сте ђаволи!“ рече она и оде да послује нешто по кући. Ђура и Спасоје понеше алат и замакоше смејући се на више у осоје.

V

Било је већ око заранака. Сима претурио две празне вреће преко рамена, па се упутио од куће Ракине на више поред школе. Чује у авлији школској дреку и смех дечији, па се надвири да види, шта је то. Кад има шта видети! Ђаци ударили учитељевом ћурану малу ро́гу на врат. Сиромах ћуран запурио се; мучи се да је смахне, па све отреса вратом и брбља, а ро́га се окреће у наоколо... Ћурке се слетиле, па пућкају и окупиле да кљују у ро́гу — хоће да му скину, али све промашују те мимо ро́гу ћурана у го̂ врат. Кад му ваљда додија мука, а он ти заокупи ћурке тући, оне опет њега... Деца ударила у халакање и у смех, да се по изврћу. И Сима се стаде смејати. Док на један пут прхнуше ђаци куд који — само остаде на чистини она гомила ћурака; ухватила се па се претура. Обре се на један мах учитељ, здепана једна људескара са постриженим брковима и богињавим лицем; некаву сингаву капутину претурио преко рамена, а раздрљио се. Ухвати ћурана и псујући као кочијаш скиде му ро́гу, па се размлата оном капутином и растера ћурке, те се тако смири та галама.

Мало после а стаде врисак деце у школи: прут само пуцка, а учитељ се дере: „Обешењаци! Магарци једни! Зар да ми живину поморите! Штрангови једни!“ — „Море не удри ту децу!“ викну неколико пута Сима, и жао му беше ђака, што их онако душмански млати, па опучи на више к осоју да обиђе крчевину.

Кад тамо, а Ђура и Спасоје дељају и граде нешто у осоју. Нешто мере један другоме врат ивером, па опет мере на оном дрвету, а смеју се да попуцају од смеха. Сима хајде те њима.

„Шта ви то тешете?“

Они се згледаше, па се мало насмехнуше. Ђура одговори:

„Ево градимо ро́гу; хоћемо да ударимо на једног вола.

Чини нам зијан,“ па се опет осмехну и погледа испод ока у Спасоја.

„Богме, то није рóга него читава руда!“ рече Сима загледајући је. „Не може то ни један вȍ у нашем селу понети.“

„Има један те ће моћи,“ прихвати Спасоје.

„Голем зијанћер,“ поче Ђура: „па му ваља подобру ударити. Ако буде голема ласно је пократити... А откле ти са тим врећама?“

„Та однесох оном угурсузу потру.“ Ту се Ђура и Спасоје опет згледаше и насмешише. „Хтеде ми очи ископати. Једнако чангриза... Вала, да ми хоће пасти шâкâ да му вратим зајам — волео бих него бог зна шта...“

„А не брини се, може ти ласно и пасти,“ рећи ће Спасоје.

Сима спусти вреће на један камен па седе и поче:

„Ударих на школу, па хтедох пући од смеја оној врашкој деци... Е баш су ђаволи! Ухватили учитељевог ћурана, набили му рóгу, па ти се ту дигао читав урнебес!“

„Ђаволи деца!“ рече Ђура, осмехну се и махну главом.

„Кад ево ти учитеља, па удри! — Стоји писка јадне деце!“

„Несретник!“ рећи ће Спасоје: „Ваљда он није био никад дете; никад се није играо.“

„Ово дана, како оно заповеди кмет,“ рећи ће Ђура: „куд се год макнеш све људи граде гóге...“

„Јȁ збиља! И ја то хтедох рећи,“ потврди Сима.

„За то су и ђаци ударили учитељевом ћурану... Виде, где се удара на стоку, па хајд и ми, вели, на ћурке,“ рече Спасоје и прислони већ уређену рóгу уз један грм. „Е, хоћемо ли кући? Сад ће и мрак. Хајде и ти, Симо ако ћеш на ниже.“ И сва три пођоше низ осоје. Сима се одвоји те оде својој кући, а Спасоје и Ђура упутише се својим вратницама.

„Ама, да ли ће он одиста доћи?“ упита Ђура.

„Не ће jà! Зар ти не знаш њега? Иде ти он, болан, за кецељом као пас за помамом“ ...

„Ао, jà поганог гривоње, јади га знали!.. Ама шта велиш? Хоћемо ли га заварчити?“

„Не ће му вала пасти на ум ни она врљава баба Петрија, а камо ли ко други...“

„Ама, шта велиш, док то пукне по селу, а?“

„Море, гледај ти само посла“ ...

У том разговору дођоше оба брата кући. Рогу оставише у Маричин вајат за врата; спремише нешто и конопац. Опет нешта шапуташе с Марицом, па одоше полагано низа шљивар к механи.

VI

У механи већ заселн она четворица па играју жандара, а пред сваким по полић ракије. Долази још сељака — час један, час по двојица. Гоге трче тамо амо, додају каву, ракију, вино, ватру — лармају.

Помоли се и учитељ, назва: добар вече!“ Сељаци одговорише.

За чудо што ти беше тај учитељ достојанствен човек. Често је у разговору мешао по неку страну реч. И то кад хоће да је изговори чисто зажмури, да би тиме околина увидела колика је ту ученост. А околина обично тада шăне међу собом: „Нуто, нуто! Како се наш учо пући!..“ Неки ђаволани прогласише, да је био негде шустер; али ко зна? Можда су само изнели. Истина неки су виђали у његовом ћилерићу неке чекиће и шила, али кад су га упитали: „А за шта ти је ово, учитељу?“ Он им је одговорио са свим достојанствено: „То су неке инштрукције!..“

Шета се учитељ полагано по механи а ћути. Ето ти за тим и Симе. Чим уђе, одмах се окрете учитељу:

„Што ти, учитељу, поби ону децу?“

„Коју?“ упита учитељ устуривши се.

„Знаш, хвала богу, коју... Што бијеш онако ђаве?

Прођох данас онуда, а оно врисак, врисак — рекох, нико не оста жив.“

„Ваља ошинути обешењаке. Хтедоше да ми поморе онолики мȁл... Начинили читаву епидемију!“.. Шта је хтео казати са овом „епидемијом“ овде — бог би га знао.

„Не знам ја, шта ти је то,“ рече Сима: „Само не дао теби бог, да ти моје дете онако истучеш. Потражио бих ја ту твоју власт, да питам сме ли то бити!“

„Ја не зовем никога, да се меша у мој званични посао. То није комесијално...“ поче учитељ уплећући опет по неку страну, и хоћаше забраздити далеко са Симом, да не уђоше она два практиканта из среске куће.

Разговор се одмах прекиде. Учитељ приђе њима да се пита. Гога притрча услужно те сману с једног астала у ћошку рукавом прашину, нарећа три столице и метну запаљену лојану свећу у чираку од тенећке с репићем и мукаказама већ искривљеним, да ниси могао никако усекнути њима. Одмах понуди госте:

„Изволите господине! Шо заповедате?“

„Дај вина!.. Седи, учитељу, кад си и ти ту да поседимо,“ рече један од њих некако важно и растегнуто. Сви поседаше за један астал у крају, што беше на оку свима гостима.

Учитељ је веома уважавао та два практиканта, и често је говорио, да није лако наћи њихове „декорације.“ Један је био подугачак, са брковима обешеним на ниже, те су му се често сељаци и смејали: „Висе му, вели, бркови као гаће на плоту.“ Говорио је увек важно и растезао речи, ударајући на неким слоговима јаче гласом. Увек гледа читав корак изнад човека с ким се разговара. Други је био мало нижи. Бркови му накострешени напред, па изгледаху као да је у ноздрве уденуо два прамена црне вуне. Он је говорио мало обичније него онај с обешеним брковима. И кад говори, гледа обично по свима гостима, као да ишчекује, да му се чуде, како он то зна. Обојица су волели, а особито кад се нађу с учитељем у механи,

да се разговарају о научним стварима. — Ономе што гледа преко човека било је име Максим, а ономе што гледа по свима гостима — Марко.

Чим су заседи, одмах Марко поче о научним стварима:

„Ама што је капетаница добила данас мерџане... да си само видео, учитељу!“ рече и погледа по свима гостима.

„Комесијално.... Знам ја то!“ рече учитељ обичним својим тоном.

„Зар су оно мерџани?“ упита Максим и погледа изнад њега читав корак. Сељаци гуркају један другог лактом.

„Ја, мерџани... то су они корали? Је ли, учитељу?

„Јест, јест... корали,“ потврђује учитељ.

„А где ли то расте?“

„Не расте то, бодан, него се вади из мора!“ рече Марко па погледа опет по свима. Сељаци се опет гурнуше.

„Из мора?“

„Из мора, да богме, ја шта ти мислиш? Је ли, учитељу? рече опет Марко и опет погледа по свима.

„Натурално!“ потврђује учитељ.

„Па како ли се то вади?“ упита Максим и погледа још за један корак више.

„Ево, господине, вино!“ рече Гога и метну полобанцу на сто и три чаше. „Ами што сум добио вино — цариградска форма!“ дохвали вино па оде за други сто да нешто додаје.

„Имају ронци па они — је ли, учитељу?„ рече Марко окренув се учитељу и сипајући вино у чаше.

„Јест, јест ронци!“ потврђује учитељ.

„Они то ваљда зароне, па ваде?“ упита Максим.

„Да богме, зароне на дно мора, па секу мерџане. Је ли, учитељу?“ Учитељ потврђује: „Јест, јест!“ Сељаци се опет гурнуше; неки се згледаше.

„А кит?!“ узвикну Максим, чисто смешећи се од задовољства што је тако ухватио у тесно свог колегу, па погледа готово у сами таван.

„Јес ја — кит!“ рече Марко и чисто се ошваљи, што

наиђе на такав чвор. „Хм, хм! Кит — ја!.. То је, богме страшна звер!“

„Знате ли ви,“ уплете се учитељ: „да су у кита уста као ова механа, па само хукне у се — а човек улети!.. Така је то конкурција!“.. Шта му је „конкурција,“ то ваљда само он зна.

„Е то ваља посолити!“ рекоше међу собом неки сељаци. Неки се искашљаше. А неки опет гурнуше један другог лактом и згедаше се.

„Како би то било, да начини човек хаљине од ексера па онда да зарони?.. Баш би се набо!“ рече Марко и опет погледа по свима.

„Би, добро би то било!“ потврди Максим, погледав мало ниже од тавана.

У том ти уђе газда Рака и обазре се свуд по механи, па махну нешто главом.

„Е, је ли ти стало срце на меру, газда Рако?“ упита га Сима заједљиво.

„Ја, брате, ни чије не ћу, а своје не дам... Што си пуштао стоку у штету?“

„Нека, нека газда Рако!.. Платићеш ти то мени!“ рече Сима као претећи. И опет би се свадили, али уђе Ђура са Спасојем, па се мало поводе као бајаги пијани. Газда Рака погледа их некако као опарен па седе за један астал близу врата, што никад није имао обичај.

Ђура и Спасоје заседоше на клупу поред оних, што играју карте, па Спасоје као једва преврћући језиком викну и лупи руком о клупу:

„Механџија!.. Вина овамо!“

Максим, Марко и учитељ згледаше се, а Гога притрча: „Молим, брат Спасоје, не прави ларма! Саг ке да донесим.“

„Ама, где се ви тако оквасисте?“ упита Сима.

„Е, па... тамо, ето горе!..“ рече Ђура и поче преливати преко чаше донесено већ вино.

Газда Рака погледа тамо и амо по гостима, па се тек

извуче; нико га ваљда и не опази осим Ђуре и Спасоја. Они бајаги попише још по једну чашу па нађоше некаку махну вину, проинатише се с механџијом око плаћања па одоше.

Одмах ударише један с једне а други с друге стране пута да их не опази, па у стопу за газда Раком. Помрчина беше добра, а Рака није баш толико оштрих очију да их опази. Упутио се право њиховој кући, а говори сам. Он је имао обичај да се кашто и сам раговара. „Хм! хм!“ говори Рака да су Ђура и Спасоје рахат могли чути: „Рече, да ће бити њих два у механи... Ајак! Не верујем ја — ђаво је то! Хтеде ме јутрос мотиком. Али све једно... Само опет се бојим да не буде кака подвала!..“ Ђура и Спасоје умало се ту не насмејаше. Кад већ да зађу у воћњак они промакоше мимо Раку, па похиташе у вајат.

Шта је даље било бог би свети знао. Само да се ко прикрао, могао је чути у вајату загушен газда Ракин глас: „Немојте, браћо, молим вас! Даћу вам двадесет дуката... Кумим вас, пустите ме!.. Куд ћу од бруке сутра?!..“

VII

Тек се дан и ноћ дели, а Сима обишао своју ливаду па иде кући; гуњац претурио преко рамена и певуши полагано. Погледа нешто у трње крај пута, кад има шта видети! Нов, отесан дирек, ударен у трњаку — па се миче, нагиње се ђа овамо, ђа онамо. Сима стаде и ућута. Гледа, да ли му се није што учинило. Ајак! Баш се лепо миче дирек! Кака је то напаст јутрос? Хајде, што је ударен ту крај пута — ваљда је кмет наредио, да се потес обележи, али што се миче? Би ли пришао да види из ближе, не би ли? Готово га нека сумња хвата. Хајде да priђе. Кад тамо, а оно газда Рака чучнуо у трњак, па стење и ћути, а рóга му стрчи за вратом. Дужи крај окренут иза врата на више, па још руке му упетљане конопцем изнад главе за њ.

„Јеси ли ти то, газда Рако?“ упита Сима, а чисто му расте капа што га нађе у таком пријатном стању.

„Ја сам, брате слатки!.. Ето видиш... беда!“ одговори газда Рака, уморан од оног терета, готово стењући.

„А шта ту чиниш, болан?“ упита опет Сима.

„Не питај, брате... Зло ти чиним. Снађе ме, видиш беда!“,

Сима се обазре да не иде ко, па упита: „А ко те то тако јутрос убради?“

„Није, брате, јутрос, него још ноћас.... Они лопови — Ђура и Спасоје... Видиш, никуд ти нисам пристао овако грдан... Молим те, брате, ако бога знаш скини ми ову беду!“

„Е, е... бога, ми газда Рако,“ поче Сима као да се затеже. „Оно, ја бих ти као и скинуо... ама, шта ја знам, ко ти је то натурио.“

„Ама они, Симо брате, бога ми!... Ето, лепо хоће да ме обрукају. Кумим те богом, скини ми....“

„Не знам, бога ми, газда Рако,“ стаде опет Сима оклевати и слегати раменима. „Шта ја знам, може бити да ти је то баш и власт натурила....“

„Ама молим те као брата скини, платићу ти!...“

„Знам, знам.... Није то да рекнеш због плате,“ поче опет Сима да га мучи. „Него, може дознати власт, па да ја будем крив....“

„Даћу ти десет дуката, Симо брате, курталиши ме ове напасти! Ако бога знаш — ево ти у гуњцу шест дуката, узми.... Немам код себе, бога ми! Кусур ћу ти дати чим одем кући — само се наврати до мојих вратница....“

„Е хајд баш, газда Рако — не могу где си ти, а вере ми да је ко други не бих ни под које новце,“ рече Сима па priђе Раки и извади му из џепа у гуњцу четири дуката у злату и два у ситнини; попипа добро по џепу да није још шта остало, па завеза паре у пешкир и стрпа у недра. Одреши руке газда Раки, па узе један камен и поче избијати клин испод врата. Рака само сркне од муке, а светлаци му сену пред очима; али трпи — шта ће. Кад му је скиде с врата рече: „Богме, газда Рако, није већа ни у мог сивоње — добро си је могао носити!“

Рака окупио молити Симу:

„Молим те као брата, немој да се чује ова брука... Ако се разгласи, не смем ти изићи на бео дан... Уврати се пред ручак на моју кућу да ти дам паре.... Само, тако ти свега на свету, немој да се чује!...“

И ако је био газда Рака онакав, као што га већ знамо, опет се чувао да се не тера спрдња с њиме. Боље, да га убијеш, него да му се посмехнеш за што.

Немај ти бриге, газда Рако,“ увераваше га Сима. „Како бих ја то казао. Ти знаш, да смо ми увек... Ето тако, бога ми, увек као добре комшије... Куд бих ја то казао... Ако смо се и споречкали... Људи смо! Бога ми, газда Рако, не брини се ти!“

Рака удари на више све уз поток кроз трње, да га ко не угледа. Сима не хте кући, него окрете на ниже механи.

VIII

Пуна механа сељака. Збијају шалу, задиркују један другога, причају где је који на што награбусио, и смеју се. Док поче један између њих:

„Ама, људи, што сам ја једном налепио!“

„А како?“ упиташе га неки и окретоше се да слушају.

„Одем ти ја у Шабац нешто послом. Увратим се код неког Николе, што је овде био ћата код нашег капетана. Уђем у кућу, а само му госпоја његова ту. Погледам по дуварима навешано нешта — као некаке тепсије, па све улупљене. Јесу тепсије! Ама опет, опет... знам ја и у мене има тепсија; што су онако улупљене?... Кад тамо стоји један гвозден астал.... Као постављено да се руча, као није... Пометани лонци на астал, па врӯ — ваљда скинути скоро с ватре. Она госпоја узела па као меша — оно врӯ једнако... О, како то ври?! Подвирим се под астал, да није оздо ватра наложена. Аја! нема нигде. Пипнем за астал — вруће! О, анатема га било!... ђаволска посла! Напуним ти лулу, запалио бих. Шта ћу? Нема нигде ватре. Као упитао бих ону госпоју, ама опет не смем.... Могу

рећи што ружно. Док ти се она оврете, па мени: „Ти би канда ватре?“ — „Ја вала бих мало, да запалим.“ А она ти извуче чекмеџе и извади жишку, те мени на лулу.... Гледам ја, баш ватра! Горе лепо као год с огњишта.“

Сељаци ударише у смех. „Та то је био чпорет!“

„Знам ја — казаше ми после. Крстио сам се ђаволској мајсторији.... Само ти хтедох туне налепити....“

„Ама, јесте ли ви који опазили, што но рикаше ноћас говеда по ливадама?“ упита један.

„Јес ја,“ одговорише други. „Мора да их је нешто поплашило.“

„Око неко доба ноћи,“ рећи ће један: „Стаде хуктање мојих свиња па беж' кући, као да их неко јури.“

На то ће један између оних што су играли карте:

„Ама што су говеда рикала, што су свиње бежале — то је ништа, него што ти ја у мало не страдах... Нисам оно чудо видео никад. Толике ноћи пролазио сам преко самог гробља па ништа....“

„А шта је то било?“ почеше га запиткивати и искупише се око њега.

„Ето шта!... Пођем ти одавде ноћас у неко доба ноћи, па хајде велим преч̀е је, те ударим преко ливада... Чујем криве се говеда — јес, бога ми, неки ђаво! Поче мени коса на више. Вратио бих се, али куд ћу да обилазим. Хајде ја, хајде. — Кад бих у Павићеву ливаду, док ти нешто пристаде за мном. Као човек доле... Иде лепо баш као човек... Али му на врх главе рог, као овај дирек пред механом — ни узми ни остави толики, па стоји право као усађен... Богме мене ти подиђоше мравци! Оно све ближе те мени, а стење. Надам ти ја бежати, а оно све брже за мном. Потегнем те прескочим врљике и саплетем се те колики сам дуг — љос о ледину! Сенуше ми светлаци пред очима... Подигнем се, а оно дошло већ до врљика па замахује оним рогом на ме, а виче: „Стани стани, — не бежи!“ Ја ти онда попужељке замакнем за један трњак,

да бежи колико сам жив кући!... Што сам се ноћас престравио никад нисам!"

Сељаци слегоше раменима па се погледаше зачуђено. Неки рекоше: „Море, ти си се то опио, па ти се учинило!" — „Ама шта је стоку плашило?" питаху се други.

У том бахну Сима на врата.

„Добро јутро вам!" Сви му прихватише.

„Да није и тебе што јурило ноћас, Симо?" упита га Срећко.

„Није вала ништа."

„А што ли су сѐ говеда онолико кривила по ливадама?"

Сима се узе смејати, па викну:

„Механџија! Дај овде оку ракије нек пију људи, газда Рака части!" И одмах се обре ока шљивовице пред њима. Онда Сима исприча све: како је нашао газда Раку јутрос, како му је скинуо рóгу, како му је ту рóгу набио Ђура и Спасоје, да не задиркује више Марицу... Кад људи то чуше, све удари у пљесак и у смех. „А за то су кеђер говеда рикала!" викаху једни. „Каки си ти то момак? Уплашио се од газда Раке и рóге!" поемеваху се други ономе опет...

Еле, за часак ти пуче тај глас по целом селу. Људи и жене и деца вазда су говорили о рóги и газда Раки и смејали се. Сима је тај дан попио више части него на какој слави. А тако исто и Ђура и Спасоје.

Газда Рака утекао у качару на таван, па није одатле три дана силазио. И од тада се увек клонио женскиња. Чим сретне, било жену било девојку, тек само прогунђа нешто да заобиђе подаље, а поклопи се као водом поливен.

Милован Ђ. Глишић.

РУМУНИЈА И РУМУНИ

V

ПОЛИТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА

ФОРМА ВЛАДЕ. — НАСЛЕДСТВО ПРЕСТОЛА. — ПОРТИНО СУЗЕРЕНСТВО. — ДАНАК ПОРТИ — ЗАШТИТА ВЕЛИКИХ СИЛА. — УСТАВ. — ЗАКОНОДАВНО ТЕЛО. — ПОСЛАНИЧКИ ДОМ. — СЕНАТ. —

Румунија је уставна или ограничена монархија. На челу државе стоји кнез Карло I. принц од Хохенцолерн-Сигмаринген кога је румунски народ изабрао и прогласио за кнеза 20 Априла 1866. Он влада земљом по уставу и законима прописаним народним представништвом. Његова је личност неприкосновена.

Престо наслеђују његови непосредни и закони мушки потомци по реду првородства. Женскиње не могу никад доћи на престо. Његови потомци морају бити православне источне вере. У случају ако кнез не би имао мушке деце, престо наслеђује његов најстарији брат или његово мушко потомство. Ако не би било ни његове браће ни њихових потомака, или ако би их било али би се одрекли престола, онда је он властан да изабере себи наследника из ма које од владалачких јевропских породица. А ако се ни једним ни другим од ових двају случаја не би одредио наследник, онда народно представништво бира кнеза, али опет из владалачких јевропских породица.

Одношаји Румуније према Турској одређени су ди-

пломатском конвенцијом од 19 Августа 1858, на основу уговора закључених између турских султана и бивших кнежевина Влашке и Молдавије. Та је конвенција веома сузила границе султанових права на Румунију. Он се сматра за њезинога сузерена; и као таквом плаћа му она годишњи данак од једног милијона динара. У њезине унутарње послове нема право мешати се. У случају промене владаоца он нити га поставља нити га потврђује, него га само признаје. Према томе, Румунија је чисто платежна држава. Ако би се у њој изродили немири, султан се не сме умешати пре него што се споразуме с великим јевропским силама о мерама које би биле нужне да се учине те да се немири угуше и мир поврати. Без тога претходнога споразумљена, сваки његов оружани умешај у ствари Румуније сматрао би се за повреду не само румунскога него и међународнога права.

Од 1829 до парискога уговора мира од $\frac{30}{18}$ Марта 1856, Румунија је била под заштитом Русије; а од тога доба њезина права и независност стављени су под скупну заштиту потписница тога уговора: Француске, Аустрије, Енглеске, Италије, Прајске, Русије и Турске. Тиме су права и независност Румуније обезбеђени од повреде не само од стране Турске него и сваке друге јевропске државе, јер ни једна од њих нема право упустити се с Румунијом у рат без пристанка свију осталих.

Румунски је устав један од најлибералнијих устава јевропских држава. Он је дело које служи на част румунском народу и његовим патриотским вођама. Један народ који је до јуче био роб, а данас дâ себи овакав устав, даје довољно наде и јемства за будућност. Он је тиме показао да вековно ропство није у њему угушило осећање слободе и независности, него на против да је и он способан за ону слободу коју уживају остали напредни и слободни народи Јевропе. Садањи устав Румуније постоји од 30. Јуна 1866. Он је обезбедио Румунима потпуну слободу свести и вероисповеди, потпуну слободу мисли и изража-

вања истих путем штампе или ма којим другим начином, слободу наставе, слободу састајања и удруживања, слободу личну и имовну; укинуо је све племићске титуле, повластице и монополе класâ; изравнао је све Румуне пред законом и дао им је свима једнака права на јавна звања; обезбедио им је домове од произвољног насрта управне власти; осигурао је судску независност од извршне власти и ујемчио општинама самосталност.

Закони који су истекли из устава онако су исто либерални као и он. Они нису ограничили ни једну његову наредбу, као што бива у извесним државама. Њих издаје законодавно тело, састављено из скупштине народних посланика и Сената, а одобрава их и потврђује кнез, чиме и он учествује у законодавству. Основа је законодавству Наполеонов законик у коме су учињене извесне измене према наравима, обичајном праву и месним потребама румунскога народа.

Румунија није усвојила демократско начело општега права гласања. Право гласања зависи у њој, с неким малим изузетком, од имовнога стања. Истина, оно није са свим одузето ни сиротној класи народа; али ствар је тако удешена да богаташи морају имати врло велику већину у представништву. Због тога се садањи врло незгодан социјални положај масе сиротнога народа не може лако ни поправити редовним путем. Чланови посланичкога дома или посланичке скупштине, бирају се овако:

Сваки округ подељен је на четири изборна котара. У први од тих котара долазе сви притежаоци непокретнога имања који имају годишњи доходак од триста дуката па на више. У други долазе они који имају годишњи приход од сто дуката закључно па до триста искључно. У трећи (варошки изборни котар) долазе трговци и индустријалци који плаћају 80 гроша (влашких) данка. Од данка овога котара ослобођени су сви бирачи који се баве лепим вештинама, ислужени официри, професори и државни пенсионари. У четврти котар долазе сви они који плаћају

данак, па ма како мали био, и који не спадају ни у један од прва три котара.

Прва три котара бирају посланике непосредно, и то, два прва бирају сваки по једнога, а трећи бира овако:

Букурешт, 6; Јаш, 4; Краљево, Галац, Плаеште, Фоксани, Београд и Ботошани, сваки по 3; Питеште, Бакау, Браила, Роман, Турна-Северин, по 2; све вароши једнога округа образују, заједно с окружном вароши, један изборни котар који бира по једнога посланика. На тај начин, трећи котар бира 58 посланика.

Четврти котар бира посредно, и то, на сваки округ по једнога посланика. Тај се избор врши овако: педесет бирача изберу једнога повереника. За тим се сви повереници скупе у окружну варош и изберу између себе једнога посланика.

По томе, у посланичком дому имају 157 чланова, од којих први котар шиље 33 (јер имају 33 округа); други 33; трећи 58; и четврти 33. Они се бирају на четири год.

Сенат се састоји из 68 изборних чланова. Његови се чланови бирају овако:

Сваки округ образује један изборни котар, који се зове први. Право гласања у томе котару имају они којих баштине доносе годишњег прихода преко 400 дуката. Тај котар бира једнога сенатора.

Други котар, који такође бира једнога сенатора, образује свака окружна варош. У њему имају право гласања они којих непокретна добра доносе годишњега прихода најмање триста дуката. Ако у окружној вароши не би било сто бирача с толиким приходом, онда се тај број попуњава власницима из округа којима непокретна добра доносе годишњег доходка од триста па на ниже до сто дук.

Осем тога, букурешки университет бира из професора једнога сенатора, а јашки другога.

Остали чланови сената не бирају се, већ постају сенатори по праву које је скопчано с њиховим положајем, и остају као такови све донде док им се положај не из-

мени. По томе праву, престолонаследник постаје сенатор кад напуни 18 година; али он добија право да и његов глас решава тек онда кад наврши 25 година. Исто су тако по праву чланови сената митрополити и епархијски епископи.

Сенатори се бирају на осам година, и обнављају се коцком сваке четврте године. Они не примају ни какву плату.

За сенатора може бити избран онај који има 40 год. и 800 дук. годишњега прихода, ма какве природе. Овај приход не захтева се само од извесних личности.

Посланички дом и сенат већају сваки за се. Законске предлоге може чинити свака од три гране законодавне власти. Само онај закон који се тиче државних прихода и расхода или контингента војске, мора најпре бити усвојен посланичким домом.

Ни један закон не може се поднети кнезу на потврду ако га није усвојио и сенат и посланички дом. Но кнез може не потврдити неки закон при свем том што би био усвојен и од сената и од посланичког дома.

На скупштинским састанцима мора присуствовати бар један министар.

Министре може оптужити кнез или ма која од двеју скупштина. За суђење министара надлежан је касациони суд.

VI

АДМИНИСТРАЦИЈА

ИЗВРШНА ВЛАСТ. — ЦЕНТРАЛНА УПРАВА. — МИНИСТАРСКИ САВЕТ. — ДИПЛОМАТИЈА РУМУНСКА И СТРАНА. — АДМИНИСТРАТИВНА ИЛИ УПРАВНА ПОДЕЛА. — ОКРУЗИ. — ОКРУЖНИ САВЕТИ. — СРЕЗОВИ. — ОПШТИНЕ ВАРОШКЕ И СЕОСКЕ. — СЕЛА. — ВАРОШИ.

Извршна је власт у рукама кнеза који је врши преко својих министара по прописима устава. Она је са свим одвојена од законодавне и судске власти.

Централну управу врше седам министара који се зову државни секретари. Сваки од њих има своје министарство. Према разним гранама државнога посла, министарства се

зову овако: министарство унутарњих послова; правде; страних послова; рата; просвете и црквених дела; финансије; агрикултуре, трговине и грађевина.

Сви министри скупа образују министарски савет. Но тај савет није никакво организовано тело, и по томе није никаква власт. Он постоји само ради узајмног обавештења министара и давања свога мњења владаоцу у извесним приликама.

Румунија врши своје спољашње послове и брани интерес земље и својих грађана у страних држава преко свога дипломатског тела, које стоји под министарством спољних послова. У тој цељи има она на страни седам дипломатских агената, и то: у Бечу (за Аустро-Угарску); у Петрограду (за Русију); у Паризу (за Француску и Енглеску); у Цариграду (за Турску); у Берлину (за Немачко царство); и у Београду (за Србију и Црну Гору).

За чисте трговачке послове има она неколико трговачких агената у турским пристаништима на Дунаву.

Као што Румунија има своје заступнике на страни, тако исто и многе стране државе имају своја заступништва у њој. Нека од тих заступништва постоје још од прошлога века. Најстарије је је руско, које је установљено 1782. За руским долази аустријско. Француско се датира од прве републике, а енглеско од 1802.

Сад у Румунији имају заступништва ове државе:

Русија: једнога агента и ђенералног консула у Букурешту, а у Галцу, Исмаилу и Јашу консуле.

Француска: једнога агента и ђенералног консула у Букурешту, а у Галцу, Браили и Јашу по једног консула.

Енглеска: једнога агента и ђенералног консула у Букурешту, а у Галцу, Браили и Јашу консуле.

Немачка: агента и ђенералног консула у Букурешту, и консула у Јашу.

Италија: агента и ђенералног консула у Букурешту, и консула у Галцу.

Америка (савезне државе): ђенералног консула у Букурешту, и консула у Галцу.

Белгија: ђенералног консула у Букурешту, а у Галцу и Браили по једног консула.

Данска: консула у Галцу.

Холандија: ђенералног консула у Букурешту.

Грчка: по једног консула у Букурешту и Јашу.

Србија: агента у Букурешту.

Шведска: консула у Галцу.

Турска: агента за трговачке послове у Браили.

У административном погледу Румунија је подељена на округе, срезове и општине.

Округа има свега 33. Њима управљају префекти (начелници). У сваком од њих има по један *општи савет*. Чланове тога савета бира цео округ. Његова је задаћа да води бригу о окружним интересима. Он предлаже све мере које би захтевало унапређење интереса целога округа или његових појединих делова, или које би биле нужне да се отклоне извесне незгоде и оштете.

Срезова има свега 164. У окрузима имају најмање по два, а највише по седам срезова. Њима управљају потпрефекти који имају само извршну власт.

У целој Румунији имају 3082 општине, од којих су 62 варошке а 3020 сеоске. Ове последње састоје се из 7402 паланке, села или засеока.[1] По томе, на сваку сеоску општину долазе готово по $2\frac{1}{2}$ села или засеока. Општинску управу врше општински званичници које општина бира а влада потврђује. У сеоским општинама живе 4,050.000 душа.

[1] Овај број општина, села и заселака узет је из студије г. Емануила Крецулеска која излази у La Roumanie contemporaine под насловом la Roumanie contidérée sous le rapport physique, administratif et économique. Он се не слаже с бројем који наводи г. Фридрих Даме у своме Annuaire général officiel de Roumanie. Г. Даме вели да сеоских општина има само 2908 и да се састоје из 30.000 села и заселака. По њему би дакле свака општина била састављена из 10 села или заселака. Но ја сам усвојио број г. Крецулеска као прави за то што је он Румун, а г. Даме странац, па се као такав могао лакше преварити.

Вароши Румуније, којих има 62, деле се на вароши првога и другога реда. У први ред долазе: Букурешт, са 221.805 становника; Јаш, 90.236; Боточани, 40.000; Галац, 80.000; Плоеште, 33.000; Браила 28.000; Београд, са 26.000; Краљево, 22.000; Исмаил, 21.000; Ђурђево, 21.000; и Пјатра, 20.000. У други ред долазе осталих 50 вароша. У свима варошима скупа живе 950.000 душа. Управну власт врши у варошима *примар* са општинским саветом.

VII

СУДСКО УРЕЂЕЊЕ

РУМУНСКИ ЗАКОНИ ДО 1862. — САДАЊИ ЗАКОН. — ОКРУЖНИ СУДОВИ. — ПОРОТНИ СУДОВИ. — АПЕЛАЦИОНИ СУДОВИ. — КАСАЦИЈА. — ТРГОВАЧКИ СУДОВИ. — АПСАНЕ И АПСАНСКИ ЗАВОДИ. — БРОЈ ОСУЂЕНИКА. — ЊИХОВО ЗАНИМАЊЕ.

Подељена бивши на две кнежевине, Влашку и Молдавију, Румунија је до 1862 имала разне законе. У Влашкој је важио Карацин, а у Молдавији Каламакин закон. Оба та закона били су чисте компилације старог византиског права. Првим је био замењен закон влашкога кнеза Матије Бесарабе, који је издан у почетку XVII века, а другим закон молдавскога кнеза Василија Курјака, из истога времена. Кад се кнежевине спојише у једну државу, онда се усвоји и један закон. Али се не узе ни један ни други од оних који су дотле постојали нити се на основу њих начини нов, него се 1862 преведе Наполеонов законик с неким незнатним изменама.

За вршење правде постоје у Румунији редовни судови. Изванредни судови не могу се завести ни под каквим изговором и ни под којим именом. Редовни судови имају три ступња. У сваком округу има по један суд који се зове окружни или првоступни. Његов се делокруг простире донде докле и округ. Поред првоступног суда постоји у сваком округу и један поротни суд за суђење злочинства, штампарских и политичких преступа. Персонал окружних су-

дова састоји се из 1277 особа. По томе, на сваки суд долазе по 38 званичника.

Апелационих судова има четири: у Букурешту, Јашу, Краљеву и Фокшани. У њима има 241 званичник, што чини да на сваки долазе по 60.

За касацију има само један суд у целој земљи. Он је у Букурешту. У њему имају 24 члана.

Судије свију судова поставља кнез, као и све остале званичнике.

За трговачке ствари постоје четири трговачка суда: у Букурешту, Јашу, Галцу и Браили.

Румунија има све услове за вршење правде. Она има добре законе, доста судова и судија, добре правнике и ваљане адвокате. Али при свем том, правда се у њој добија врло тешко. Откуд то долази? Отуда што је у њој судски морал на врло ниском ступњу. У њезиним судовима, као и свима другим надлежништвима, царује подмитљивост. „Ко више плати, онај има веће право.“ Такав је одговор свију оних који су имали посао с румунским властима. Између многих доказа за то, ево једнога: На краљевски апелациони суд апелују парничари не само из његова делокруга, него и из свију крајева земље. За што? За то што је од свију апелационих судија у земљи један једини познат као неподмитљив. То је први председник тога суда, г. Браилој. Ко ту изгуби парницу, тај се враћа с убеђењем да је није добио за то што није имао право. Ето колико вреди судско поштење.

За преступнике и злочинце постоје у Румунији двојаке апсане. Државне и окружне. Првих, које се зову централне, има 16; а других 31. Свега дакле 47. Централне апсане падају на терет државе, а окружне окрузима. Државу коштају 16 централних апсана 1,423.096 гроша (влашких) на годину; а окрузи троше годишње на своју 31 апсану 333.504 влашких гроша.

Робија с тешким пословима највећа је осуђеничка ка-

зна. Смртна је казна укинута. Она постоји само у војсци, и то у извесним случајевима.

Број осуђеника у централним апсанама износи у средњу руку 3000. Године 1866 било је у њима 2800 људи и 103 женскиња. Осуђеници који издржавају тешку робију већином су из земљорадничког и занацијског сталежа. Прошле године били су састављени из ових сталежа:

Земљорадника	1939
Занацијa	358
Слободног занимања	318
Трговаца	94
Званичника	21
Свега	2.730

Најобичнији преступи и злочинства јесу: крађа проста или опасна, крађа марве и убиства. Злочинства већином чине особе од 20—40 године.

Један део осуђеника на тешку робију ради у сољаним мајданима Окне, Телеге, Сланика и Велике Окне. Други ради у апсанским заводима разне занате. У радионицама Окне преду се и плету ужа; а у радионицама у Маргинени и Драгомирешту тка се платно, сукно и чоха; штаве се коже, прави се обућа и разне дрвенарије.

(Наставиће се)

Настас Петровић.

СТЕВАН ДУШАН

историјски роман.

4.

У који мах император заповеди да се отпочне свечаност, затрешташе трубе и фанфари, граја у светини престаде као каквом чаролијом; борци, тркачи пешаци и коњици, гимнастичари и припитомљачи дивљега звериња, све ти то похита да заузме своје место, а то је било лако, јер су се ређали не по својој струци него по цвету својих хаљина.

На једној страни искупише се „модри“ а на другој „зелени.“ Пред модрим стајаше њихов старешина који се звао „димокритос тон венетон,“ а пред зеленима стајаше опет „димархис тон прасинон.“

Поред свакога од ових партајских старешина, неколико корачаји позади, стајаше и по један „нотаријус,“ који у осталом није био само бележник својега друштва или секретар, као што би се по имену могло помислити, него у једно и песник своје партаје, који ју је својим стиховима одушевљавао на борбу, који је имао дужност да својим стиховима овековечи славна дела својих „стасиота“ или партајских другова.

На други знак који засвираше трубе испред царске трибине, одвојише се нотаријуси од својих старешина, изађоше до пред царску ложу, поклонише се императору ромејском, па онда отпочеше трку — утркивањем својих стихова.

Најпре је декламовао модри песник па онда зелени. Шта се казивало у тим стиховима, да ли је у њима била само апотеоза великом императору, под којим су се давале тако сјајне трке, или је сваки песник доказивао да дотле у Византији не ће бити среће докле сви Ромеји не буду модри, односно зелени — не умем вам казати. Историја је о њима само толико забележила, да су и модри и зелени стихови били нанизани у беспрекорне јамбе, који су могли задовољити и најстрожијег учитеља појезије.

Међу тим по свој прилици ни онда не беше појезија невино јагњешце, без икакве тенденције, јер тек што умуче зелени декламатор, а међу стасиотима па и међу искупљеним гледаоцима диже се страшна граја.

— Не може модро пашче док не уједе, па макар га самим слаткишима хранили! — зачу се Николин глас из гомиле.

На то ће Јован с другога краја:

— Па крезубе бабе не могу ни уједати голим дêсним. Зелени су јамби тако отужни, тако празни, да се на њих не може човек ни ражљутити! —

— Ко?! — повика неколико гласова у један пут — пошљите ви вашега краснога нотаријуса најпре у манастир да још учи школу, па онда нека дође да натпева нашег славног песника! —

На тај глас наставило се још мало на обадве стране док стадоше звекетати укрштени мачеви, и ко зна да ли би и дошло до праве трке, да димократис и димархис не повратише на скоро мир уважењем, које је сваки имао код својих људи.

По што се опет поврати мир, одвојише се пешаци од обе партије те се поравнаше у једну врсту код нарочите белеге. Сваки је притегнуо оба лакта уз тело тако, да му обе песнице стоје под брадом, и сваки избацио леву ногу а подао се целим горњим трупом у напред, па у том положају сваки само гледа укочено у свога старешину.

Димокритос и димархис оборише у један мах своје

подигнуте палице, и већина тркача јурну из места у највећи трк. Само неколицина трчала их је одмереним кораком као да није утркивање, као да трче за своје задовољство, а не за оглашену награду.

— Та лакше за бога, лакше, стићи ћете сувише рано на белегу! — исмеваху их једни.

— Дуго је до сутра — брањаху их бајаги други.

Ал они не осврћу главе него све ситним кораком трче даље. Мало после па прваци пројурише још један пут мимо њих по што су већ једном оптрчали целу заграђену просторију иподрома, ал гегавци их само погледаше како су већ исплазили језике и како им кипти зној с лица па опет трче како су и почели.

Кад би да се по трећи пут оптрчава, прваци почеше да малаксавају, те један по један стаде заостајати, а они гегавци сад опучише да трче колико им енага стиже...

Што се више приближавао крај пешачкој трци, све живље постајаше учешће публике, све бурније се разлегаху усклици.

— Наш је највише измакао! живели зелени! —

— Није, није! Ено га претече модри! држ се соколе! —

— А модри, а! —

И би онако како каже света књига: „Последњи постадоше први“ Они који су испрва штедели своју снагу, сада први дотрчаше до белеге. Срећом беше их од обе странке по један, те тако их поздрави једнодушно одушевљење.

„Живели, живели!“ орио се урнебес кад оба подиоца поведоше онако задуване и прашњаве пред императора да из његове руке приме сваки по један венац ловорике.

Само оној дружиници, с којом се познадосмо у државној гостионици — не беше право што овако испаде пешачко утркивање. Њима није ишло у рачун сложно радовање свију стасиота. Ставре само што није раскрвавио доњу усну грицкајући је од љутине... Врпољио се на своме

месту као да на жеравици стоји... Најзад као да се нечег присети, па се стаде гурати кроз гомилу гледалаца, док не дође до анимодулијона где је рекао Јовану да се нађе. И доиста Јован је био на стражи, по изгледу у истоме мучном расположењу, јер чим угледа Ставру, он му похита на сусрет.

— Јеси чуо, земљаче, ово данас ништа не ваља. Стасиотима као да данас тече млеко у место крви по жилама! —

— С тога сам те и потражио — прихвати Ставре, па му онда стаде шапутати — ако случајно и трка на коњма и на двоколицама испадне овако, онда их не можемо завадити, па да нас је још толико. За тај случај треба нам једна паљевина по што по то. Ти треба да запалиш какву год кућу овде на иподрому. —

Јован се стаде чешати иза увета.

— Хм, хм... То није тако лако! —

— Како није лако? — испречи се на њ Ставре — Сви су укућани на прозорима и на балконима, па и саме слуге су изашле да гледају трку. Можеш од шале запалити коју год хоћеш, а да те жива душа не спази! —

— Па коју као велиш да би ваљало понајпре запалити? — припита Јован.

— Богме — одговори Ставре — како у нас добро гори све с реда, само ако се једна запали, то је све једно. Тек није с горега почети каквом помаснијом, где се можемо надати добром пљачкању. Ено ти куће куропалатисове! —

— Баш добро, Ставре! Та је кућа и онако понајближа цркви. То је за сваки случај врло добро! —

На те речи оба се зликовца грохотом насмејаше, па се растадоше и сваки се врати на своје место.

Међу тим се коњаници већ прикупљаху код полазне белеге. Милина их је била погледати. Коњи жива ватра, једва их уздржавају да остану на једној линији. А овамо опет још није све готово. Несу још прегледали све коње да л имају прописане године, још се несу ни сви коњаници

измерили на вази, још се несу испунили сви прописи, кој и су постављени да не буде преваре ни с чије стране. Али најзад испунише се све формалности, старешине се попеше на своја постоља, подигоше своје палице у вис.

Цео жагор умуче, само се чуло како нестрпљиви бујини копају земљу пред собом.

Старешинске палице спустише се, и коњици појурише као исти ветар, ал' у исти мах осу се вика из стотину грла ка' из једнога:

— Не ваља, не ваља! Лажно се пошло! Назад, то не вреди ништа!

— Е, тако је то! Опет се један зелени морао да истрчи пре него што се дао знак за полазак!

— Како можеш тако на очиглед лагати, безобразниче један? Зар си слеп те неси видео како се један ваш прво истрчао! —

— Тако је, тако је. Ови су модри свуда непоштени. Ја сам био на многим тркама. Они су свагда кварили! —

— Мир, мир, остав'те се зађевица! — разлегао се глас димокритосов и димархисов, по што су дали знак да коњици изнова почну трку.

Али лакше је било викати назад, него зауставити захуктане змајеве. Сироти коњаници прикупљаху узде свом снагом, ал све забадава. Једва у неко доба стадоше се један по један враћати у линију.

По што је и други полазак испао траљаво, једва трећи пут погодише те у један мах појурише сви.

Гледаоци беху толико раздражени, што им се нестрпљење ударало на тако тешке пробе, да с обе стране загређенога тркалишта стаде трчати читава руља народа за коњаницима, ко бајаги да боље види ко ће претећи, а заборављаху да не ће моћи уз њих трчати ни десет корачаји.

Сад се стадоше разлегати узвици, псовке, свађе, да од вике није могао човек разумети, шта му каже онај који до њега стоји. Из опште граје тек по који веома снажан глас продре:

— Модри, модри побеђују,! —

— Богме, ако ти ја намодрим и кожу на леђима победиће те! —

— Охо, јуначе, ти си ми за то не само зелен него и сувише силан! —

— Ко хоће да се клади? Ево за три нумизме да ће зелени први стићи! —

— Ако стигне да ти платим два пута толико! —

Испрва су сви коњаници били прилично близу један другога, али што су даље трчали све већи размаци остајаху између појединих; најзад двојица одмакоше врло јако од целога друштва, и случајно један беше модар а други зелен...

Учешће публике прелажаше већ у беснило. Не само сиротиња што је стајала већ и господа и богаташи по трибинама и балконима све живо беше скочило, све живо махаше рукама, марамама, капама, дераше се на сав глас:

— Модри, ха модри! —

— Зелени, држ' се зелени!

И доиста зелени победи, али само за пола коњске дужине стиже пре свога супарника на мету. Сад се диже урнебес. Модри стасиоти не хтедоше да признаду победу зеленима, избране судије не могаху ни приступити делу, јер — настаде покољ... потече људска крв... у след забаве и играња...

Срећом је на тој свечаности било и војске, те тако покољ не узе велике размере. Један фаланкс оплита јурну с обореним копљима у метеж, и за четврт сахата беше мир опет повраћен. Оно неколико мртваца и рањеника што је пало, уклонише брзо хитре слуге тркалишта, којима као да то не беше са свим необичан посао... Оно нешто мало барица људске крви брзо покрише свежим песком, и — није ништа ни било...

Трубе оглашују трећи акат свечаности, преставу азијатских гимнастичара...

Подигоше грдно високе „трапезе,“ затегнуше ужета од

металних жица на страшној висини, подигоше некака вешала, и то све за тили часак.

Стадоше азијати показивати своје вештине.

Византинци су их више пута гледали, али данашњега чуда као да још није било, јер сви беху зинули као људи кад виде нешто што несу никад мислили да може бити.

Један из дружине беше упртио своје дете од пет година на главу па с њиме игра на затегнутом ужету, има за десет хвати над главама гледалаца...

Многи од публике окретоше главу па страну, да не гледају тај покор.

Жене зажмурише и покрише лице обема шакама.

Детешце на глави својега бездушног оца није могло ни слутити опасност у којој је. Оно се љупко осмешкивало и обема ручицама раздаваше пољупце гледаоцима који су још имали срца да у њ гледају.

На један пут врисну јадно дете.

У истом тренутку беху и отац и дете на земљи... са размрсканим лубањама... Још неколико грчевитих трзања и они беху две лешине...

Цео искупљени свет као да онеме... као да се укочи од ужаса. Грозна, ледена тишина владала је за неколико тренутака, таква тишина да се на далеко чуло, кад један човек уздахну:

— Кукавно дете! Сопствени отац дође му главе!.. —

— Којешта — зачу се други један глас — ко ће своје дете понети на глави у таку вратоломну игру? Ко зна, где је он тог сина узео у зајам за данас? —

И та иста светина, која је у том тренутку била готова да плаче — поче се смејати...

— Е, па кад су они такви вештаци, онда није чудо што је њихово друштво тако брзо спало од 40 на 20 чланова. Колико их је само преда мном скрхало врат! — рече један од слугу тркалишта посипљући песком оно место, где се беше просуо питијасти мозак детињи.

— Човек што лети, човек што лети! — почеше викати са свију страна.

У оно време много се промућурних глава бавило проучавањем тога питања, како би се могао човек удесити, да лети као тица по ваздуху. Какви вам ту није било покушаја! Тек већина их се састојала у томе, да експериментатори разапну између својих раширених руку и трупа платно или чоху, па се онда спуштаху с великих висина као на пуним једрилима.

И ова дружина из Азије имађаше свога „човека што лети“, само што је он имао савршенији апарат за тај посао. Он имађаше некакав огроман огртач у коме беху ушивене зракасто распоређене шипке од китових зуба, као што су намештена пера у тичијих крила, и он је могао да рашири и скупи та „крила“ како је кад хтео, и ако се не може за њ рећи да је баш могао „летети“, толико је извесно да се с повисоких кула могао спуштати на земљу а да се не повреди много. Барем тако причају о њему.

Док се он спремао да се попне на анимодулијон, с кога је хтео да полети, прогура се један чисто и пристојно обучен роб, кроза целу гомилу света до саме царске трибине. Ту припита, да ли је у императоровој свити и деспот Константин? Рекоше му да јесте, и показаше му где седи.

Роб приђе деспоту, клече пред њим, пољуби му ногу, па му онда рече:

— Моја светла госпођа, Јевдокија Палеологовица, удовица Констатина Палеолога, пок. намесника царског у Солуну, поздравила ти се, честити деспоте, и шаље ти ову ситну књигу! — и пружи му свитак пергамента, о коме је на концу висио мали печат.

Деспот устаде, уклони се мало од свога друштва, твори свитак па стаде читати. Кад је прочитао у мало није заграјио роба који му то писмо донесе, али увидевши у мах, да робу од тога загрљаја не би ни мало било лакше, покупи све новце што је по шпаговима имао, те му их предаде с речима:

— Ово ти је напојница за овакво писмо! —

Роб је чисто дрекнуо од радости. Толико новаца није још никада имао ни у рукама, а камо ли да су били његови! Та он се тим благом може и откупити, па да буде опет слободан човек!...

Јован Кантакузен, који је видео све што деспот ради с робом, приђе му.

— Ама какво је то писмо, деспоте, те ти дајеш тако грдне напојнице за њ? —

— Ево, па читај сам — одговори деспот Константин — Ја сам толико изненађен да чисто још не смем да верујем у моју срећу! —

Кантакузен је читао:

„Од мене удовице Јевдокије пресветломе господину деспоту Константину.

Од како је мој муж умрьо није прошло дана, када ми неси или сам говорио или по коме поручио, да сам ти милија од очњега вида, и да би био најсрећнији човек у целоме ромејскоме царству, када би само ја пристала да за тебе пођем. Ја сам те свагда одбијала говорећи да се не мислим никако удавати. Данас сам се уверила да не могу више живети без икакве заштите сама у свету. С тога, ако још жудиш за мојом руком, и ако ти је довољно једино што ти могу обећати, а то је, да ћу ти бити верна жена до гроба — а ти похитај у моје дворе, али одмах чим прочиташ ове врсте; јер се може десити да ме не ћеш наћи више, ако се задоцниш... *Јевдокија.*“

Деспот узе перѓаменат из руке свога пријатеља па јурну да иде.

Кантакузен га ухвати за руку.

— Та стани, човече. Шта се то... —

— Остави ме пријатељу, упаде Константин у реч — зар не видиш да је сваки тренутак драгоцен. Измисли, здравља ти, штогод те ме извини код императора за овај нагли одлазак! — и за неколико тренутака нестаде га у

гомили, која се с поштовањем расклањаше да му остави стазицу којом ће проћи.

Јован Кантакузен остаде замишљен.

— Шта ли се то догодило — премишљаше велики доместикус — зар је Душан одустао од своје речи? То не може да се замисли... Још синоћ ми се заклињао да је ово његова прва и последња љубав, да без Јевдокије не може живети, да би се пре одрекао престола него ње. — А она? Та она до синоћ није хтела да чује за прижељкивања Константинова. Бог и душа непојамно!... —

Велика граја, која се у том тренутку подиже на иподрому трже Кантакузена из ових размишљања. Он полети напред да види шта је, кад ал човек „што лети" полетио је с куле, и већ пао на земљу. Међу тим данас му „крила" не послужише бог зна како, јер се на један пут пронесе глас да је крилати човек сломио ногу...

Али ни том догађају не беше суђено да дуго привлачи пажњу публике, јер у исти мах грануше с више страна:

— Ватра, ватра! —

Византинци су толико страдали од тог „елемента" да није ни чудо што одмах изгубише главу од страха. Мували су се по оном иподрому, као мрави кад им се разори мравињак, нит се знало ко плаши ни ко плаћа. Неки су трчали да гасе, други су бегали својим кућама, трећи су гледали да се користе општом забуном, да се што више накраду и напљачкају. Док у један пут пуче глас:

— Ето паликуће, држ'те паликућу! —

И доиста то беше Јован; поред све његове опрезности и пажљивости беху га ипак укућани угледали на делу, али у који мах га спазише у исти мах га и нестаде испред њихових очију. Они потрче на улицу, али докле га у оној гунгули познаше, док у оној вици и дреци успеше да надвичу околину, и да јој покажу паликућу, дотле се Јован провуче кроз светину као змија кроз травуљину.

Бадава што су сви викали „држ'те паликућу", узалуд

је скоро сва светина у иподрому јурнула за њим, за тили часак Јован узтрча уза степене оближње цркве, обрну се на прагу још један пут да се поруга својој хајци, начинивши јој дугачак нос, и у који мах га један хтеде дочепати за јаку, он се громко насмеја, утрча у цркву, па право у олтар.

То море људско што се у грдним таласима ваљало за њим да га прогута стаде на један пут, исто као што причају за Мојсија да је једном речју зауставио црвено море. . . .

Да је Јован поред паљевине учинио још и сва остала злочинства која се само замислити могу, у оно доба не беше те земаљске власти и суда, који би га смели отргнути од олтара. . .

У томе тренутку у коме је све живо стајало укочено од беснила и раздражености, Ставре показа колико је вичан своме занату, јер он је знао да је грдна гомила људи само дотле сложна док има једног општег непријатеља пред собом, за то он сад подвикну колико га је глас доносио:

— Срам вас било, модре стасиоте! Ваши људи у сред општег весеља и забаве пале нам куће па онда кукавички бегају у цркве! —

Те речи беху жишка која је запалила много већи пожар но што беше ватра коју Јован запали. Стотину мачева посукташе из корица, стотина мишица замахну на Ставру, али толико исто мачева, буздована и секира подиже се у његову обрану, и крв људска на ново потече по иподрому. . .

Ставрино друштво старало се својски да својим узвицима распламти што боље започету борбу, и она за по часа обузе целу светину на иподрому. Што је год имало оружја на себи све јурну у бој. . . Зајажена лична и партајска мржња која је одавно тражила одушке, развали јаз, и као планинска бујица однесе и последњу трунку памети. . Од људи начинише се крвожедни зверови.

Где беше војска сада да поврати ред као мало час?

Сад је најамничка војска имала преча посла, јер се из опште вреве и жагора чујаше и по који глас:

— Доле с императором! Доле с крвопијом народном, који сваки дан измишљава нове данке и пушта своје форологе као курјаке у народ! —

Андроник са целом својом блиставом свитом саби се у једну гомилицу, цела војска узе ту гомилицу у своју средину, па начинивши око ње жив и наоружан зид од многих густих врста, пође у палату, по сред покоља, преко исакаћених лешева, који су се мало час веселили и смејали...

Узалуд је љубимац народњи Јован Кантакузен, целим путем викао:

— Немојте, браћо, преварени сте! Нема никаквих нових данака, па баш и да их има, ја вам задајем моју поштену реч, да ће се сви данци укинути, да ћу све форологе повешати, да ћу свакога Ромеја задовољити! —

Одговори беху стотине стрела које су звиждале поред ушију и њему и цару Андронику. По гдекоји се тек у гомили нађе који удостоји великог доместикуса оваког одговора:

— Лажеш, удворице! Ти да си прави пријатељ народњи не би сада био у сред тога најамничког фаланкса, не би чувао ту бубу на византијском престолу, него би је гурнуо ногом па би сам сео на престо и обновио би потамнелу славу византијску! —

Кроз кишу од стрела и таких узвика проведе верна војска свога господара у палату. Ту беше сигуран цар византијски, јер његов двор беше уједно најчвршћи град његова царства; а најзад, ако би се све гвоздене капије развалиле, ако би се сви јендеци и ровови испунили телесима верне страже, па би раздражена светина јурнула преко њих у место преко дигнутих мостова, до у сама „свјатаја свјатих“, за тај случај за леђима је златан рог од Босфора, и на њему спремне галије...

Не само да у вароши не оста од целе војске нико да повраћа ред, него и свима раштрканим одељењима и и стражама по разним квартовима велике Византије оде заповест да се што скорије искупе у палату.

Како је Ставре са својом дружином основно познавао своје земљиште! Сад метежницима беху са свим одрешене руке.

Борба која се започела на иподрому, настави се по свима улицама, по свима кућама... Убиству и пљачкању као да не беше краја. Историци византијски који су причали о томе добу казују таке ужасе и покоре, да би човек волео, ако се икако може, да не верује њиховом причању. Ево примера ради, шта међу осталим прича Никифор Констатинополитанус:

„Једна чета модрих стасиота беше почела малаксавати у борби, док на један пут, један међу њима заче паклену мисао, да на најужаснији начин очеличе своје мишице; он им кава како ће постати „непобедни“. А знате ли шта учинише зверови по томе савету? Мене је страх да вам причам... Ухватише једну младу жену, која носаше чедо под срдашцем... Још само јој је требало неколико недеља па да се ослободи... Дивљи бесомучници а не људи распорише јадницу живу, ишчупаше јој чедо из утробе, па га бацише у један котао пун вреле воде да се скува... Уза зверски смеј говораху да је та вода, у којој се невинашце тако купало, света, и они сви замочише своје гадне руке у ту воду... Мнидијаху да ће тако постати неодољиви, непобедни!

У исто доба наиђе путем једна чета зелених, па кад виде шта ови несрећници раде, јурне на њих.

Модри потрчаше за оружје — ал' им свако оружје испадаше из руке... Деснице им беху укочене као у мртваца... Зелени их све исекоше као траву. Ни један проклетник, који је замочио рук у онај котао, не оста жив...“

Али да бегамо из тога понора. Сунце се већ спушта крваво иза европских гора... То је рок за скупљање оних

ропских душа које су потплаћене да убију Душана... Хајдемо на обалу, ка галатскоме мосту.

Међу тим као да данас нема ни једне улице ни једнога кута у пространој Византији где се не чине безакоња и гнусна злочинства...

На обали златнога рога навалила грдна гомила људи да гледа „народњи суд"... Ухватили стасноте дивну Калиопу, младу жену једног доместикуса, који је својом званичном ревношћу највише досадио Византинцима, па хоће њој да плате и на њој да искале све, што им је њен муж учинио, кога несу могли дочепати.

Сиротица Калиопа кукала је целим путем и богорадила је да је пусте, али канџе које су је држале беху јаче од челика...

Доведоше је на обалу морску где је најфинији песак, и ту стадоше јој копати раку у песку, а њој рекоше да се моли богу за своје грехе, јер јој ваља умрети.

Јадна жена склони руке па гледаше у небо, немо и очајно... Преко лица јој се котрљаше бисер-сузе, а уснице јој се тихо мицаху у последњој молитви.

Кад је рака била готова, шчепаше Калиопу четири „извршиоца народњег суда" па је положише на дно раке...

Како? Зар је не ће најпре убити, удавити, пробости, одсећи јој главу? Како, зар ће је живу?..

Да шта ви мислите? За народњи суд сувише би милостиво било оваквога кривца, као што је Калиопа, најпре убити па онда саранити. Такве кривце народ у оном веку живе закопава. Е, међер је народ кад постане сам свој госа, далеко бољи и праведнији од свију својих тирана, био бар у оно време.

И доиста стадоше је живу затрпавати песком... У страшној муци и жеђи за ваздухом, сиротица је развијала нечувену снагу, отимала се из гвоздених руку својих џелата неколико пута макар само за два три тренутка, ал је барем за то неколико тренутака могла дубоко уздахнути

два три пута... А ви не знате каква је то сласт човеку коме нестаје ваздуха за дисање.

Најзад је са две греде притиснуше на дно раке док насуше толико песка, да се више није могла маћи. Кад извукоше греде којима су је притискивали, спазио се на песку још један грчевит потрес, па онда — беше све свршено...

У исти мах зачу се нека потмула грмљавина. Људи с мало искуства, и то махом странци у Византији, погледаше у небо, и чуђаху се од куд грмљавина кад је небо тако ведро. Искуснији људи, а нарочито Византинци од старине, побледеше ка' мртваци у лицу. Они су знали шта значи та грмљавина, па стадоше један по један бегати кући.

Нико није извесну реч први изустио и опет стотине усана мрмљаху:

— Земљотрес, би ће страшног земљотреса!..

Неколицина помисли да се земља тресе кад се Бог наљути, па повикаше:

— Можда још није доцкан!.. Раскопавајте, раскопавајте гроб јадне Калине! —

И много више руку него што је требало приону да раскопавају тај кобни гроб, рад кога се небо љути.

За тили часак изнеше лепу жртву на рукама из гроба, прскаше јој лице хладном водом, трљаше јој лепо чело — све за бадава.

Она беше мртва.

Историк византијски *Никетас*, говорећи о томе случају, уздише:

„О сунце, што мораде да гледаш такво крвничко злочинство, о вечни дӯше божији, који си пре постајао него ли свет, ала дуго можеш да трпиш и да сносиш!..“

Подземна грмљавина зачу се на ново, само силније но што беше отоич.

Сва се светина разбеже с морске обале за тили часак.

И друштво Ставрино, које се беше већ искупило по

договору код галатскога моста пође забринуто, ни само не знајући куда.

У том ударе на Ставру

— Шта сте се окуњили као бабе? — повиче им он још издалека — Зар ви верујете што императорски људи пуштају у глупу светину? Какав земљотрес у Византији! Где су овде гôре што бљују огањ? Земља се тресе само онде где има вулкана, а не где кукавице иза сваке грмљавине виде земљотрес! —

То што говораше Ставре изгледаше тако вероватно, па онда он се тако безбрижно и сигурно држао, да се и нехотице враћала кураж његовоме друштву.

— Тако, а сад у бусију, у Галату! —

— Да видимо је л' истина Душан убио краља Михаила, или му само удворице то казују и хвале његово јунаштво! —

— На Душана дакле, на Душана!

5.

По што оде отац Анлоније, Јевдокија оста као укочена неколико тренутака.

Као нежна млада стабљика, коју је бесна олуја сломила, сруши се њено дивно тело још један пут.

Са згрченим коленима, испруженим рукама и склопљеним шакама, са клонулом главом и погрбљена сеђаше јадна лепотица непомично гледајући преда се.

У томе стању затече је другарица. Чим је погледа, она се трже чисто од ужаса, али одмах за тим притрча јој, клече пред њу, узе је за руку, па с пуно учешћа припита:

— Шта је теби, Јевдокијо? Какве ти је то страхоте причао незнани калуђер, те си се тако променила у лицу? —

Удовица ћуташе, не одговара ни речце.

Тек у неко доба уздахну дубоко, махну руком преко чела, као да хоће да избрише неку успомену са њега па онда готово промуклим гласом рече:

— Хрисанто, молим те узми лист пергамента и све што ти треба за писање, па напиши неколико речи које ћу ту ја казивати! —

Хрисанта пође тражити све што јој треба за писање, а Јевдокија удари дланом о длан.

Уђе некаква робиња.

— Чујеш, Агапијо — рече јој госпођа — када дође високо му краљевство, млади краљ Душан од Зете, замолићеш га лепо од моје стране да сутра дође, јер га данас не могу примити!

— Добро госпођо! — рече робиња мало зачуђена таквој заповести, поклони се, па изиђе.

Хрисанта се само окрену.

— Ти нећеш данас да видиш Душана, нећеш да га примиш? Реци ми, молим те, та то је некакав чудотворац тај старац што је мало час овде био? —

— Жури се, сестро, молим те! — беше сав одговор, и у гласу којим је изговорен видела је Хрисанта јасно да су се морале крупне ствари догодити, да њеној пријатељици није ни мало до шале. С тога похита те намести на једном столићу све што јој треба за писање па рече:

— Ја сам готова, голубице моја. Коме ситна књига? —

Јевдокија убриса хладан зној с чела па готово јецајући рече:

— Деспоту Константину! — и за тим издиктира оно писманце које је деспоту донесено на иподром, као што видесмо.

Хрисанта је једва довршила то кратко писмо. Три пут је скакала са свога седишта и заустила да пита каквим се чудом одлучило то, што је она толиким разлозима узалуд тражила да постигне, али свагда јој очајни израз на лицу Јевдокијином учини, да јој реч у грлу застане.

— Тако — а сад Хрисанто изабери најпоузданијег и најбржег роба у моме двору, па га пошљи с овом књигом деспоту! —

Хрисанта узе писмо па изађе из ложнице.

Јевдокија паде на колена, подиже склопљене шаке у вис, па с очима пуним суза гледаше у знамење спаситељево...

Она беше тако срећна што је учинила најважнији корак, што је сагорела своје лађе, што повратка не беше више...

— Спаситељу — шапутаху њене усне — дај ми снаге да издржим до краја!

Хрисанта уђе опет у ложницу, али видевши шта јој чини другарица, остаде као прикована на своме месту. Сад јој није требало никакво објашњење више. Сад је разумела све...

Кад устаде Јевдокија, па им се погледи сретоше, није могла више ни једна срце устегнути. Другарице полетеше једна другој у наруче, загрлише се, па стадоше плакати обе заједно...

Мушкињу је лако. Кад њега задеси каква грдна несрећа може да пркоси целом свету, судбини својој, може да се брани, да виче, да се свети. Женскоме је теже. Ако нема пријатељске груди да се на њима наплаче, хоће често да му препукне срце од јада.

Ко зна докле би другарице плакале, докле би остале у том немом загрљају, да се на двору не зачу један глас, који их растави као да је гром међу њих ударио.

Обе скочише. и обе изустише у један мах:

— Душан!

И доиста то беше глас младога краља, који се разлегаше на двору.

— Ти не знаш добро ромејски — грмио је он — луда робињо, кад мислиш да је твоја госпођа то заповедила. Уклањај ми се с пута, или ћу заповедити да те одмах у море баце! —

Јевдокија је дрхтала као лист.

— Не дај ме, Хрисанто, љубави ти наше! Брани ме од мене саме... Ја сам била јака док не чух његов глас... Била сам моћна над собом док не гледах у његове очи...

Сад... не стојим ни за што добра... Ах, Хрисанто, дражи ми је Душан од живота мога! —

У тај мах уђе Душан.

— Помисли, драга Јевдокијо — рече он смејући се — једна од твојих робиња... — ал' овде му се реч пресече кад је видео како изгледају Јевдокија и њена другарица.

— Учинила је своју дужност — настави Хрисанта његову прекинуту реченицу — испоручивши само оно што јој је госпођа заповедила да каже високом ти краљевству! —

Душан чисто није могао да верује својим ушима. Он ћутећи само погледаше час у једну час у другу.

— Камо срећа, сјајна круно — настави Хрисанта — да си поверовао робињи, па да си овај састанак оставио за сутра. Јевдокија би ти писала узрок, ради кога се данас није хтела састајати с тобом, па ако би високо ти краљевство и после те књиге дошло сутра, састали би се бар као добри пријатељи! —

Душан је само мерио од главе до пете. — Девојко, — рече по што је мало поћутао — или ти говориш загонетке, или ја несам доучио ваш језик; свакако ја не разумем ни словца од тога што ти говориш. Какав је то узрок? —

— Врло прост — одговори Хрисанта — Јевдокија чека сваки час да јој дође деспота Константин, за кога се удаје, па није хтела да јој вереник у првој походи затече високо ти краљевство овде, јер се по вароши толико говорило да... —

Душан се с муком савлађивао да не плане.

— Жено — рече јој најзад кроза стиснуте зубе — благодари Богу што знам да си пријатељица Јевдокијина, јер другаче, крснога ми имена, запамтила би по што се така шала збија с једним Немањићем! —

— Није шала, светли господару... — промуца овде и сама Јевдокија гледајући преда се и тражећи рукама какав наслон да не падне.

Млади краљ као да се зграну кад зачу ове речи. Он

јурну к Јевдовији, притиште је десном руком на своја прса а левом руком подиже јој главу, да јој у очи погледа, ал она клону на његово раме.

— Од кад сам ја теби господар, сунце моје, душо моја? Која је то сила што хоће да ми те отме, животе мој? — и он јој обасу бледе усне својим првим пољупцима.

Узалуд се сиротица отимала из његовог наручја, узалуд је Хрисанта упрепаштена викала:

— За име божије, светла круно!.. —

Он није чуо ништа, он није видео више ништа.

— Реци да није истина, данице моја, реци да си хтела само да искушаш љубав моју... Та то не може бити истина. Онда би лаж била и кад отац своје дете љуби, онда би лаж била и топлота којом нас сунце загрева, онда би лаж била и овај ваздух што га дишемо, онда би лаж била и оно чему се цео свет моли и што својим Богом зове, ох реци, да си се шалила... —

И он јој стаде љубити чело, косу, образе, обе руке...

Сиротица само што прошапта:

— Ах, Душане, уби ме... Издишући благосиљаћу те! —

— Видиш, сјајна круна, — тумачила му је брже боље Хрисанта последње речи своје другарице, јер се беше уплашила да ће сада све пропасти — видиш да је твој поступак доводи до тога, да жели себи смрт. Она је у својој таштини да се допадне сваком и теби можда ревла какву нежност у шали, а ти си мислио да је из ње срце говорило. Она не може бити твоја, јер она љуби деспота Константина!.. —

Душан одскочи од Јевдокије, као да је гују пригрлио био.

— Реци, је л' и то истина, Јевдокијо? —

Сиротица се вила као црв под ногом своје судбине, али најзад изусти:

— Јесте!.. —

Душан пребледе и посрну мало, одступи неколико корачаји, прекрсти руке, па са разрогаченим очима гледаше

у Јевдокију, као у какво чудовиште... У мозгу младпћевом почеше да се бркају најразличније мисли без икакве свезе... Ко зна како би се крваво завршио тај састанак, да су њих троје остали још дуже сами.

Срећом уђе деспота Константин.

Хрисанти као да сунце сијну. Она је умела одмах да протумачи зачуђеноме Византинцу, за што тако необично изгледа тривалски млади краљ, за што му није прихватио поздрав, за што му је вереница тако хладна и збуњена; она је у место своје другарице уверавала младожењу о срећи која га чека, о томе како је свет рђав па је свашта износио о познанству Јевдокијном са младим краљем.

— О, госпођо — упаде у реч заљубљени деспота — ја ћу бити први који ћу вазда поштовати света осећања, која су једина могла бити основа тој пријатељској свези. Ја сам најсрећнији човек, што ми се допушта да мојим целим животом тек заслужим твоју љубав, дивна Јевдокијо! —

— Ја не могу обећати љубав, светли господине деспоте! — одговори лепа јадница — али вам се заклињем, да ћу вам бити верна жена! —

— Ха, ха, ха! — насмеја се грохотом млади краљ — али то беше тако леден смех да се од њега смрзну крв у жилама Јевдокијним — ха, ха, ха! И ти говориш о верности, блуднице једна!.. —

Јевдокија врисну, као да је неко ножем у прса ударио. Деспот Константин потеже мачем на Душана, али га млади краљ тако грчевито стиснуо над десном шаком, да му је од шале извио мач из руке па га баци подалеко, и рече:

— Деспоте Константине, кад год хоћеш у другој прилици готов сам, да нас двојица укрстимо мачеве, само понеси други мач, а не овај који си обешчастио, што си га замахнуо да њиме браниш једну жену која је гора од блуднице. Не мичи, деспоте, смрвићу те! Ево ти доказа за то, што рекох. И најгора, последња хетера византијска продаје само тело своје — а ова блудница овде, коју ја хте-

дох да подигнем на престо мојих дедова, и да је учиним краљицом свих српских земаља и поморских, она тргује душом својом! —

Јевдокија је лежала полуонесвеснута у крилу своје другарице.

Душан се наже над њу:

— Проклета да си, жено, што угаси најсветију ватру која се у мојим прсима разбуктала беше! Проклета да си што ми уби веру у поштење људско. Срам те било! —

И бесомучник пљуну у оно лице, које је мало час онако жарко љубио, па изиђе...

На двору га је чекао дворадржица, који одмах притрча да огрне свога господара великим црним плаштом.

— Угљеша — рече му Душан пошавши с њиме из врта на путању — ти и твој брат вазда ми замерасте што усред раскалашне Византије и у пуној младости мојој живим као калуђер у каквој сихастарији. Од сад не ће бити тако... —

— Светла круно... — промуца Угљеша Мрњавчевић више уплашен од гласа краљевог него од његових речи. —

— Да, да мој Угљеша. Ја сам био тако луд, да сам у тврдо веровао да има разлике међу женама. Данас сам видео да су све, од прве до последње — једнаке. Кажи ми како се набавља у Византији оно мало љубави женске што човеку треба на дан? —

— Господару!... — муцаше Угљеша, који никако од чуда к себи да дође.

— Заповедам ти да говориш! — грмну Душан.

— На водама европским, светла круно, има шетница и на њој има један дугачак зид којим је заграђено гробље. На белом кречу тога зида напише се име оне девојке која се човеку најбоље допада. После подне шаљу те девојке своје робове да виде је ли њихово име на зиду написано, па ако јесте, у сумрак ће се наћи свака на шетници, и свака стане на ономе месту крај зида, где је њено име записано! —

— Ха, ха, ха! — смејао се млади краљ — па то је много лакше, него што сам се ја у овоме дворцу мучио! Сутра ћемо на европске воде, Угљеша! —

— Како заповеда високо ти краљевство! — рече дворордржица.

У тај мах спуштила се стаза кроз један теснац просечен у вулканском стењу, који међу тим беше сав обрастао шушњаром и ниским дрвећем.

Тек што Душан уђе у теснац на један пут звизну некакав необичан писак, и у исти мах фијукну неколико стрела поред самих ушију Душанових.

— Заседа Господару!

— Ха, маћехо, дакле ипак је истина! —

Ова два узвика јекнуше у исти мах кад и њихови мамачеви посукташе, и кад се зачу Ставрин глас:

— Напред јунаци! —

Зликовци поскакаше са стења, где су прикривени у шушњару лежали, те јурнуше једни с преда а други с леђа на Душана.

— Ха, кукавице — викну им Душан — да знате како сам сад жедан људске крви, не би ми излазили на сусрет! — и он јурну на њих као орао међу гавранове.

У исти мах проломи се таква страшна грмљавина да би сваки помислио свет се руши. И доиста земља се тако потресе, да су сви на земљу попадали.

— Милост, милост! — повикаше српским језиком престрављени зликовци у један глас. Душан је први на ноге скочио и први разумео ту појаву.

— На колена робље! — грмну им он за тим — баците оружје!

Зликовци почеше бацати своје мачеве, стреле, секире на једну гомилу.

— Рђе од рђаковића! — викну Ставре једини, који први од њих дође к себи — зар се тако реч држи? — И он хтеде да јурне сам на Душана, али га овај за тили час тако пробурази да је мртав на земљу пао.

— Милост, милост сјајна круно! — повикаше на ново зликовци.

— Везујте се сами! — грмну млади краљ — а ти ћеш их, Угљеша, једног за другог везати. Тако, сад напред! —

После неколико тренутака ишли су најамници краљице Марије сви везани пред оним, кога им је ваљало убити.

Кад су се спустили близу Галате, угледа Душан читаву гомилу људи где трчи, истом стазом, њему на сусрет. Још мало па се пред том гомилом ласно могао распознати циновски стас кнеза Прибца Гребострека и црна раса оца Андонија.

— Јес' остао жив, господару? — виче из далека Прибац — Шта ја рекох, светла круно? —

Уставише се.

— Један од зликоваца проказао нам је све — настави отац Андоније показавши Марка, који је с њима ишао, једва дишући како се беше задувао — али се бесмо побојали да не стигнемо доцкан. Слава ва вишњих Богу! —

— Казах ли ти ја, господару, да ти о глави раде? — понављаше Прибац прождирући погледима повезане зликовце.

— Имао си право, кнеже — одговори Душан — али ја несам знао до вечерас да су и краљице жене као и друге што су. Спремајте се на пут. Сутра полазимо у Зету.

— Бог нека благослови за ту одлуку високо ти краљевство! — благосиљаше отац Андоније. —

(Наставиће се.)

Владан Ђорђевић

ШТА ЈЕ СТРАТЕГИЈА А ШТА ТАКТИКА?

Војна вештина, о којој у првом разговору говорасмо, има данас два своја имена и два своја главна дела: *тактику* и *стратегију*. Да видимо сада: *шта је стратегија а шта тактика?*

Да би на ово питање могли боље да одговоримо, прођимо летимице сво војевање, ал у најновијим појавима.

Пре почетка војне свагда се најпре промишља: Колика је противникова држава, колико богата, какав народ? Које су стране у његовој унутарњој управи јаке, а које су слабе? Каква му је земља сама по себи? Даље истражујемо: Колика му је и каква војска? и т. д. Све то избројано испитујемо и код нас, упоређујемо једно с другим па из тога изводимо: *колико нам војске треба* да дигнемо? Да л је противник јачи или ми? Да ли се морамо *бранити* или можемо *нападати* — одређујемо дакле *начин војевања.*

За тим уређујемо одређену цифру војске, скупљамо је на избраном војишту, бирамо згодне правце за наступање, важна места, која отети ваља, или, ако смо слабији, одређујемо, која места и које пролазе и правце треба бранити и утврдити — одређујемо дакле, којим правцем треба војска да се *креће* и у којој просторији и ради чега да се *бори*, а то се другим речима каже: састављамо *план војне.*

После тога војске се по главном плану крећу, једна другој приближују, сударају, оружјем боре и старају се,

да једна другу савладају, т. ј. онда се бије *битка* или извршује план војне, па било то у једној битци или у неколико. Но пре самог судара, мора се такође промишљати и то исто онако као и у почетку војне, само овде у ужим границама, на пр: јесмо ли на *бојишту* јачи или слабији? Јесу ли прилике за борбу боље за нас или за противника? Хоћемо ли га *нападати* или га на изабраном месту *дочекати?* Којим правцем и у ком строју треба се прикучити? Са које га стране ваља напасти и како? Како поступати у самом боју? Како и у том правцу гонити или одступати и тд.

То је у главном војевање, и ако га добро схватимо, оно је једна непрекидна *радња*, коју руководи једна непрекидна *мисао*.

Да видимо сада, како поступа војска у војевању. Представимо себи једног *вођа* и његову *војску*. Главни вођ има пред очима *главни план*: он га кроји, дотерује, мења, онако како се и прилике мењају. Но тај главни план у име извршења дели он на мање планове, предаје их својим подчињеним вођима; ови опет исто тако поступају за своје подчињене, и тако се онај главни план све више и више ситни, док се не дође до простих војника, који су истина највише извршиоци, али за које опет не смемо казати, да немају *никаквог* плана у својој радњи. Главни вођ има у виду целу државу или највећу њену просторију, *бојиште*. Први његови подчињени имају поједине делове тог војишта и тако се та просторија војевања сужава до простих војника, који се задовољавају са 2—3 кор. земље, летом свог куршума и бодом бајонета. Главни вођ ради само главом и памећу и не узима у рачун само војску но и све остало, што би по успех од користи било. Први његови подчињени имају један део те бриге, остали све мање и мање и имају посла највише с војском, док на послетку прости војници најмање раде главом и памећу а највише снагом, мишицом, на самом *бојишту*. Што се год дакле од простих војника иде на више, то *планирање* или вођење расте а

извршавање опада. Што се год од вођа иде на ниже, то планирање опада у својој величини а извршавање расте. Леден мозак вођа кроји план, војници га крвљу својом извршавају а међу њима је читав низ старешина, који обоје раде. Границе дакле између планирања и извршавања нема. То је једна ствар као у сваком другом послу, јер ма шта да предузмемо, морамо најпре *смислити*, па после *радити*. Узето је, да се руковање целим ратовањем зове *стратегија* а извршавање главног плана да се зове *тактика*. Обе те чињенице ратовања уткане су једна у другу. У сваком војном предузећу има стратегије и тактике. Сваки је стратег тактичар, и сваки тактичар у исто време стратег у свом кругу. Другаче се не да замислити. Само што су људи од природе различни: једни боље *мисле* а други боље *раде*. Први треба да заузимају све виша места, дакле више стратегијска, а други нижа, дакле више тактичка.

Кад је дакле то тако, кад се ово двоје не да цепати ни одвајати, онда се не да строго речима ни определити свако за себе. Најбоље је признати, да има само *војне вештине, која нас упознаје са војском и излаже нам начела и савете, како ћемо њу а и сва остала средства од утицаја употребити против противника, да се цељ војне што сигурније а што мањим жртвама постигне.* —

Сви данас признају, да је тактика и стратегија једна целина, но опет неки у сред тог признавања деле их и засебно опредељују, на пр: *Тактика је вештина која нас упознаје са борним својствима војске и начином најзгодније њене употребе на бојишту.* А за стратегију: *Она је наука, која нам излаже начела ратовања и употребе свих осталих чињеница, да се цељ војне постигне.* Подобних опредељења има врло много и мало их је, која се потпуно слажу. Нека су међу њима и чудновата, т. ј. у место да обележе сам предмет, а она га само уподобљавају другом неком предмету. Свакога је стало много главобоље док је скројио своје опредељење. Но то је најјаснији доказ, да стратегија и

тактика у самој ствари засебно не постоје, па се засебно ни определити не могу.

Друго је то, кад ми хоћемо војну вештину да пишемо у виду књиге, као *упутство*. Да би ово упутство било јасније и прегледније, морамо га некако поделити на делове. То дељење треба да буде онако, како је оно у самој ствари подељено, или да се томе највише ближи. Тако на пр: може се за обуку узети сама војска за основу поделе. Тада би се цела војна вештина могла згодно поделити на 3 дела. Први део излагао би све основе војне вештине са применом на прве јединице војске, дакле за мала одељења. Други део пропраћао би велика тела проста и здружена. На послетку трећи део говорио би о целокупном војевању са целом војском на целом војишту. Но у свима говорило би се свестрано и у целини. Први део могли би назвати *основни* или *бојне јединице*. Други *бојна тела*, а трећи, *војевање*. Па на послетку онда можемо баш и да попустимо у форми и да назовемо први део: *тактика основна*. Други: *тактика тела*, а трећи: *стратегија*, при чему оба назива више замењују име.

О чему би имала тактика да говори?

Тактика треба да изложи начела *борбе* војске на *бојишту* са противником. *Бој* то је најглавнија радња војске у ратно доба, дакле и један од најглавнијих предмета за тактику. Но док војска дође до боја, она мора још многе друге послове да посвршава, који су такође важни и ако се добро не врше, и сам бој може рђаво испасти. Тако војска треба да се *креће*, после кретања и боја да се одмара и *станује*. Тактика дакле треба да изложи начела и савете за *кретање* и *становање* војске, како би прво било брзо но без умора, друго давало војсци потпун одмор а у оба случаја противник не би могао изненада напасти. Борба, кретање и становање јесу три главне радње војске у боју, дакле и три главна предмета за тактику. Но војска

мора се за те радње спремати у мирно доба, да буде обучена издржљива, храбра, послушна. И тактика дакле поред избројаних предмета треба да покаже пут, како треба војску у мирно доба за бој спремати те да буде образована, т. ј. *васпитана* и *обучена*, и то како поједини војници засебно тако и кад су у скупу. И овај део тактике, *образовање* војске, исто је тако важан као и горња три, јер је стара истина: Како је војска васпитана и обучена у мирно доба, онако ће поступати и у ратно доба. Ово су 4 главна дела тактике, у које могу да уђу и сва друга питања.

Остаје нам на завршетку овог првог разговора да кажемо коју реч о начину самог писања тактике. Истина предмет је тактике један исти, али опет из тога не излази да свака писана тактика може да поднесе за сваку војску. Нема војске ни државе, које немају своје особине и своје прилике. Писац дакле треба да удешава своје дело према *својој* војсци, *својој* публици. Просто преведена тактика не може никад да допринесе потпуне користи. Може донекле да учини збрку у појмовима, ако се не одвоји оно, што је само за војску пишчеву примењиво за које се пак хоће умења а и посвећености у саму ствар. Може да даде непотпуног упутства, ако пишчева публика и војска стоје на много већој висини војничког знања. Због тога, што ми имамо велику народну војску, која је тек у почетку војног знања, за нас би требала тактика, која би 1, објаснила сва наша правила службе; 2, односила се на наше устројство војске, наше земљиште и остале прилике; 3, која би имала што више примера и задатака, који најлакше бистре појмове о војној вештини; јер признати морамо, да у војном знању треба још доста да се пењемо; 4, која би била написана просто, да је што већа маса наше народне војске разумети може; на послетку 5, која би говорила на начин *очигледан*, тако рећи *опипљив*, што је врло нужно за младу војску и по знању и по устројству и по историји. Овај очигледан метод остварио би се задоста, кад

би се поред осталог усвојила горња подела тактике на *основну*, за мала одељења, чете, батаљоне, највише до пука; и на *тактику тела*, за бригаде, дивиз и корпусе, дакле за мању и спремнију публику. На послетку која би била *потпуна*, т. ј. да о *свима* питањима говори и да их објасни. Не треба се бојати *великих* књига, па према томе удешавати писање. Величина књиге треба да се мери према количини знања у маси публике, за коју се пише. Тек кад се знање намножи, онда се могу писати књижице, које би претресале целину у кратко и претресале само нека новија питања.

Д. Ђурић

ОЈ, ПРОИГРАНИ...

Ој! проиграни и пропевани
Детињства мога весели дани..
Ко у сну златном да сам те снио,
Младости прве спомене мио!

Много година међ нама стоји,
Црних и тужних — да нас раздвоји,
Да с јадом збришу из мог сећања
Сласти детињства и — спомињања..

Ал спомен блиста у срца тами,
Ко јарког сунца у магли сјај —
Па тек по кад кад из груди мами:
Слађано-горки уздисај!

Владислав.

КОСМЕТИЦИ С ХИГИЈЕНСКОГ ГЛЕДИШТА

Косметици су средства, која се употребљују на одржање чистоће и лепоте тела, поглавито коже и њених придатака.

Косметици су познати од памтивека. Осим светих књига, говоре о њима Хипократ, Целз, Гален, Павле од Егине, Плин, Марцијал, Светон, Јувенал и други.

У римско време, особито у време римског опадања, употреба косметика била је страшно распрострта. У то се време разликовале две врсте косметика, и према томе и две вештине улепшавања тела. Све што се односило на хигијену и смерало на улепшавање тела, састављало је Ars ornatrix; а све што се употребљавало на забашуривање природних махна и трагова, које године за собом остављају, састављало је Ars fucatrix. Последња средства позната су била под именом комотика, док су прва носила име косметика.

И сад се и једна и друга средства свуд у свету јако употребљују, па и код нас. Само што се паметан свет служи таквим средствима, која не руше здравље и не кваре природну лепоту. Код нас се на против употребљују понајвише баш она средства која рђаво утичу на здравље; што се у новије време и по селима раширострло.

До пре петнаест година, ретка је била жена, и у вишим и у нижим круговима, која се није белила познатим турским белилом, које је састављено од извесних препарата живе. Тек од поменутог времена, по свој прилици, угледањем на највише кругове почела се поступно губити употреба опасних косметика, и заменула се, бар у вишим круговима, невинијим и безопасним средствима. И сад је само по нека стара лепотица заостала верна обичајима из њеног младог доба. Но на жалост, што је у нашим

већим варошима престало, то се почело увлачити у села, и човек који није одавна по Србији путовао, изненадиће се, кад у колу девојачком види лица, које од кога беље. У исто ће се време згнушати, кад види искварене зубе и месо око њих, и кад осети непријатни задах из уста, који се и из далека осећа.

Да ли су косметици нужни? Да ли су шкодљиви? Жене би ово питање одмах решиле, а ја држим да је нужно, да се разгледа по наособ свака група косметика, па ће се онда тек моћи и одговор дати.

Но пре него што пређем на поједине косметике, нужно је да напоменем одмах, да међу њима има двојаких. Једни нису ни мало опасни за здравље, јер немају у себи никакве отровне ствари. Такви здрављу не шкоде па макар се и сваки дан употребљавали. Но и међу најневинијим опет се мора избор чинити, према извесним околностима и према намери, која се жели постићи.

И најневинији косметици могу сами од себе да се покваре, или их сами фабриканти и продавци с намером кваре (фалсификују). Превара се у оваквим приликама обично своди на лошији избор употребљеног материјала, но обично се не тера дотле да би превара шкодила здрављу. На прилику, у миришљавим спиритима подмећу спиритус од жита или други какав у место винског спирта; у место винског сирћета подмећу сирће од дрвета; у место чисте и изабране масти употребљују ма какву маст.

У другу групу долазе косметици, у којима има отровних ствари, који могу да шкоде, било одмах после кратке употребе, било после дужег времена. Добра хигијена треба свакад да стаје на пут употреби косметика, који су састављени од препарата олова, бакра, живе, сребра, сичана, креча и у опште минералних ствари, ма у ком се виду јављали: у виду прашка, водице, помаде итд. Но на несрећу многи такви косметици тако су ушли у обичај, да их је врло тешко искоренити.

Ко мисли да ће у овом смислу наћи препоруку овог или оног косметика, тај нека и не чита. Лекар нема бољег, поузданијег и за сваку потребу удеснијег косметика од текуће воде, са свим чисте или с мало нешто додатака; а то је средство свакоме познато. Овде ће бити говора о опасности неких косметика и о могућим лошим последицама претеране употребе и невиних средстава. Прво ћу говорити о мирисима, јер они улазе у састав готово свих косметика, па ћу онда прећи косметике косе, уста и зуба, и завршићу са косметицима коже.

Мириси (парфими). Сиромашнији свет намирисава своје тело и одело разним миришљавим биљем, свежим или осушеним

Наше сељанке најрадије употребљују за ту цељ биље, ког сви делови или бар лишће мирише, као: босиљак, селен, калопер и т. д., и којим се обично ките и у недрима носе. На подобан начин употребљују и миришљаво цвеће: миришљав кукурек, љубичицу, ђурђевак, ружицу, кадивицу, карамфил и т. д. према сезону. Богатији свет служи се за мирисање скупим и уметнички концентрисаним парфимима. Из даљег говора видеће се, шта је лошије за здравље.

Парфими у миришљавим телима или су природе смола или ветрећих зејтина (уља), и могу лако да се одвоје из биља или других тела, у којима се налазе; но има и таквих, који брзо ветре, и врло се тешко засебно одвајају.

Благи парфими у опште не шкоде, осим ако се употребљују преко мере, или у извесним приликама. Јаки парфими могу да изазову многе нервозне појаве: главобољу, вртоглавицу, муку на стомаку, несвестицу и т. д. особито код лица на то ненавикнутих. Но има и таквих лица, која не могу да поднесу никакве ствари, и којима шкоди и најблажији мирис, као мирис од руже, од поморанџе и т. д.

Но ако природни парфими, одвојени из биља, у опште не производе болесне појаве, да ли су тако исто безопасни и они уметнички парфими, које може да склопи нова хемијска вештина из разних ствари? Не верујем. Многи оваки производи спадају у групу сложених етера, а ти могу да изазову разне незгоде; а има их, који су тровање изазивали, као што је нитро-бензина, због чега је и избачена из финијих парфимерија. У избору парфима мора човек обазрив бити.

Многи писци сматрају као врло опасно, удисање ваздуха препуњеног мирисом од ораха, од зове у цвету, од конопље, од турчинка, невена и т. д. Но као што вели др. Ревељ не треба сматрати мирис биља у опште, као апсолутно отрован, т. ј. да може да изазове појаве тровања у свакој прилици, него као релативне отрове, што много зависи и од велике осетљивости особе, од њихове идиосинкразије и т. д. И за то не треба веровати оним историцима, који веле, да су се људи могли негда отровати преко намирисаних рукавица, писама и т. д. Дакле треба сматрати као измишљотину, тровање цара Хенриха IV, папе Климентија VII и других историчких личности, за које се прича да су у један пут пали мртви, кад су помирисали мараме; рукавице намирисане. Отрови познати у старо време нису били јачи од садањих; а међу миришљавим телима нема ни једног, изузимајући цијан-хидричку киселину, који би могао смрт задати, кад се помирише. Цијан-

хидрична се киселина покаже у малој количини, кад се протрља лишће од бреске, од горког бадема и т. д; али се тад не добије у један пут толико поменуте киселине, да би се ко отровао од самог мирисања лишћа; а без трљања лишће је без мириса и без икакве опасности.

Не треба побркати миришљаво биље са мирисима извученим из биља. Ови последњи (парфими) могу произвести само оне појаве, који су везани за њихову природу; врло је ретко, да неки од њих покваре ваздух, кад су у малом простору нагомилани, оксидишући се т. ј. узимајући кисеоник ваздуха, а пуштајући у место њега угљену киселину неспособну за дисање и тако опасну за живот. Док на против миришљаво биље, кад је у малом простору нагомилано то свакад учини. Бављење у таквом простору, особито ноћу, врло је опасно, особито ако је биље врло миришљаво, као: крин, јасмин, магнолија и т. д. Цветом од дафине у мало се и сам нисам отровао, кад сам неколико расцветаних грана дању у собу унео. Тог истог вечера, после кратког задржавања у соби, тако сам се занео, да сам једва могао наћи врата и умаћи на поље. У оваким приликама појав је компликован. Осим цветног мириса, квари се ваздух и самим дисањем биљке или њеног цвета, т. ј. поступно се губи кисеоник, неопходно нуждан део ваздуха, а у место њега гомила се угљена киселина, која није у стању да дисање и живот одржава; дакле у таквој прилици настуле појави асфиксије. Може бити да се тада начини и мало угљеног оксида, као што вели познати хемичар Бусенго, који мисли да је доказао, да се међу производима дисања биља, у неким приликама, налази и оксид карбона (угљена), који је врло опасан, кад се удише.

Кварење ваздуха цвећем лако се може доказати. Треба метути неколико расцветалих ружа под какву чашу потпуно (херметично) затворену, и оставити их ту преко ноћ. Те ће руже усисати сав кисеоник ваздуха, што је у чаши, а пустиће угљену киселину. Кад се сутра дан мете у чашу упаљено дрвце или свећа, мора се угасити, јер не може да горе без кисеоника; а где свећа не може да горе, ту се не може ни дисати. Због тога само један цвет у спаваћој соби може да произведе главобољу. гађење, несвестицу и т. д.; док се то не догађа, кад у спаваћој соби стоје миришљаве водице, помаде и т. д.

У кратко се дакле може рећи са Константином Жамом, „да нема никакве опасности од употребе парфима, осим изузетних прилика; али превелика употреба парфима слаби и тело и дух. Слабеће особине припадају поглавито финим и благим (бљу-

тавим) парфимима, као што су парфими од руже, крина, јасмина и т. д. Азијати, да би занели и лакше држали у ропству харемском њихове жене, окруже их атмосфером препуном парфима. Јако парфимирани двор Лудвика XIV био је и врло разнежен. Оштри парфими, као од лаванduле, мајкине душице, нане, врбене и т. д. оживљују и крепе, и један ступањ више па би били срества за надражај мозга."

Косметици косе и косматих делова лица.

Коса испуњава више физиолошких улога. Она покрива лобању и брани је од ваздуха, сунца и других атмосферских утицаја. Често се појаве неке болести, кад глава оћелави, као: кијавица, реуматичка главобоља и т. д. Коса брани лобању и против страних тела, која могу да ју обране.

Кад је глава знојава, коса не да, да се сувише брзо осуши и охлади. Ваздух долази у додир са косматом кожом, тако рећи просејан кроз косу, где оставља сваку нечистоћу, која би могла кожи нашкодити. Најзад, коса и длаке чувају и кожно дисање

У жена је коса не само одећа, већ и украс, елеменат опште лепоте. Ни мало се дакле не треба чудити, што се траже срества, да се коса сачува, поврати или замени. Лепа је коса готово свакад и знак доброг здравља; и да се коса одржи и сачува од прераног пада, најпоузданији је начин, да се опште здравље сачува и да се избегава све што може рђаво утицати на косу, било посредно или непосредно.

Нега косе може често да буде узрок опадању косе, као: насилно намештање косе у разне положаје, при чему се коса јако вуче; употреба оштрих четака, и сувише честих чешљева; употреба косметика за бојење косе или за спречавање њеног опадања.

Неговање косе ради чистоће може се свести на ово: Треба се чешће чешљати ретким чешљем, а честим бар један пут на дан, да би се овим скинули производи лучења коже. Треба косу и удесним четкама чистити, како би се уклонила перут и прашина, и да би се до неког ступња и корен длаке надражио. То треба да буде свакидашња нега, и то би се могло назвати по К. Жаму: „провејавање косе". Исти аутор вели; „Што више ваздуха у косу допире, тим боље сокови у њу долазе, и отуда бујно растење косе. Коса личи на биље по соковима, које у се прима, и по улози ваздуха у њеном животу. Као што биље вене и осуши се, кад је лишено додира с атмосфером, тако и коса закржља и опадне, кад не ужива оживљавајуће дејство ваздуха."

По овој настави Жама врло паметно раде госпе, које држе по пола дана косу низ тело пружену и са свим слободну, т. ј. ничим непокривену. То им косу крепи и таквим поступањем могу је дуго сачувати.

Треба ли прати главу, и може ли се коса квасити без икакве штете по њу? Питање ово није баш потпуно решено. Многи писци веле да треба косу мити млаком водом или каквом невином течности, као благим сапуном, благим алкалним или ароматичним растворима. Свакако то треба чинити у ретко. Врло је рђав обичај сваки дан квасити косу, а још горе, сваки дан мити главу, јер отуд може само штета за косу да произиђе. Још је горе и за косу штетније, кад се кваси при купању у морској или каквој минералној води. За то не треба никад замакати главу у таква купатила.

Треба ли косу мазати каквим страним телом? Најбоље је да се коса ничим не маже. Само она лица, у којих је коса сува морају да употребљују разна масна тела, да би тако у неколико надокнадили недостатак сокова у коси; и у том случају треба бирати масти и уље (зејтине), што чистије и блажије. Кад је на против коса у некога масна и влажна, кад се лучење космате коже слаже у виду прљаве коре по глави, тај треба да се клони масних тела, јер ће се њима још више дражити поменуто лучење, а то ће повредити косу у њеном корену и изазвати њено опадање

У трговини има сила помаде и уља за косу. Међу њима треба бирати такве у којима нема никаквих шкодљивих ствари; нарочито треба бирати чисто фино уље, у ком има нешто мало смоластих честица или балсама, јер га ови чувају, да се брзо не ужеже. Обични зејтин и обичне помаде брзо се ужегу и постану љуте, те тако драже кожу и могу да изазову разне кожне болести.

Често се употребљују „лепљиве помаде," за држање косе у извесном положају. У њихов састав улази гума, или лепљива материја гуља или друго што лепљиво, и нешто мало алкохола, да би спречавао њихово брзо кварење; но и алкохол се брзо претвара у киселине, које драже кожу. О њима се може рећи, као и о другим помадама, да су врло често шкодљиве, да су свакад излишне, и да само сметају чишћењу главе.

Од памтивека су лекари говорили о опасности *косметика за бојење косе*, па поред тога њихова употреба нити је престала, нити се умањила. Нарочито жене траже, да ма каквим начином прикрију пустош њихове лепоте, коју су им године нанеле, онако

исто, као што су чиниле у старом веку Клеопатре и Аспазије. Јувенал казује како су у његово време навлачиле обрве и трепавице, као што и сад чине жене:

Ille supercilium madida fuligine tectum
Obliqua producit acu, pinguitque trementes
Attolens oculos — — —

Слаб је дакле изглед, да ће се овај рђав обичај кад год искоренити.

У невиним среѕтвима за бојење косе налазе се биљне ствари, но те су готово све немоћне, да косу дуго црном учине, изузимајући неке персијске прашкове, до сад још неиспитане. Др. Трусо добио је од персијског амбасадера у Паризу две кесице прашкова за бојење косе на црно, и те је прашкове прегледао и испитивао др. Ревељ. Један је прашак био жуто-мрк, и произвео је жуту течност, кад се у води расквасио, и врло је богат у танини. Та је течност бојила косу жуто-црвенкасто. Други је прашак сиво-плаветникаст и обојио је воду прљаво-плаветно, а коса је постала лепе плаветне боје. Кад се коса помаже прво жутом течности, па онда плавом, добије изредну црну боју. Први је прашак очигледно „кана“ (Lawsonia inermis), која је јако распрострта по целом истоку, а и код нас добро позната. Други се прашак зове на персијском језику „ранг“, али се није могло дознати, од какве је биљке. Судећи по плаветној боји, биће од неке биљке која чивит даје (indigofera).

Код нас такође често боје косу каном, особито женској деци, у намери да им коса расте. Да коса од кане расте, по свој прилици не ће бити истина, но свакако не шкоди; и коса тад добије жуто-црвену боју, која деци прилично доликује, а и по некој одраслој лепотици. Прашак се од кане обично расквасн у белом вину, у ракији, у обичној води или у води од јечма. Кашто се најпре држи у водиољвина од црна лука, па се онда ту расквасн и кана, и тад коса буде црвенија.

Црне помаде, црна воштана помада за бркове и т. д. добиле су црну боју од чађи, од плутиног угљена и т. д. Оне истина обоје косу, али се боја брзо смакне, кад се коса ма чим протре.

На подобан начин жене код нас боје обрве: изгору језгру од ораха, од бадема или каранфиља па онда њиховим гаром мажу обрве; или ухвате чађ од свеће на каквом олојављеном предмету, и добију оцрњен лој, који изгњече и њим навлаче обрве; или просто по примеру Римљанкиња огараве на свећи тупе игле и њима се мажу по обрвама и трепавицама. Од свега

тога опадају обрве, а кад се трепавице мажу, може произићи и запаљење очних капака.

Све се поменуто слабо на коси држи, и за то се готово свуд у женском свету употребљују разне металне ствари за бојење косе, а то је далеко опасније и за опстанак косе и за здравље у опште.

Међу металним препаратима најопаснији су: оловни, бакарни, сребрни и живани препарати.

Олово и његове соли. За бојење косе употребљују или чешљеве од олова, или оловне оксиде или оловне соли. По теорији се држи, да је доста, да се прашак од оловног оксида или оловне соли по коси поспе, или да се коса истрља оловним чешљем, па да добије црну боју. У таквој би прилици требало да се сумпор косе сједини са оловом, и да начини црн сулфид олова, али у практици то тешко испада за руком.

Многе водице хваљене за црњење косе, и бајаги састављене од биља, садрже обично раствор ацетног олова (Solutio plumbi acetici). Такве су флоридска водица (Eau de la Floride), у којој на 100 делова ружичне воде има 2,78 неутралног ацетног олова и 2,65% сумпора. Налик је на њу и бахамска водица (Eau de Bahama), у којој има на 100 делова дестилисане воде од аниза: 2,5 сумпора и 0,75% неутралног ацетног олова.

Олово и његове соли производе двојако дејство на тело: локално и опште. Локално: суше кожу и учине те се збрчка и поцрни у додиру са сумпоро-водоничким гасом. Општи су појави разни ступњи оловног тровања, о чему ћу говорити при оловном белилу. Овде ћу само поменути, по К. Жаму, један случај тровања због црнења косе оловом:

„Неки човек од 47 година, јак и здрав, почне од један пут слабити и телесно и душевно, без икаква узрока. Његов лекар др. Шотен за дуго се бадава мучио, да дозна узрок тога, кад један пут чује, да се болесник неколико пута на дан чешља оловним чешљем, да прикрије седе власи. Лекар га почне лечити у том правцу, али је већ доцне било; болесник умре отрован оловним препаратом.“

(Наставиће се.)

Др. Сава Петровић

ВОЈНА УДРУЖЕЊА И БЕСЕДЕ КОД НАС

Да се војска каква у опште, као и њени појединн чланови посебице, успособе тако, да се с коришћу могу употребити кад то прилике затражиле буду, служе: *вежбања* и *школе*.

Али осем ова два фактора, који највећег уплива имају на образовање и васпитање војске, долази и трећи, који је такође од немале важности, а то су: *војне дружине* и *војна предавања*.

Оваква удружења и предавања, не само да распростиру војна знања у војсци, него развијају и *другжељубље*, а која је црта преко нужна онде, где ће један другога на самртном часу гледати и помоћ му пружати.

Вредност оваквих предузетака тако је голема, да им је у свима војскама јака пажња поклоњена. Сваки који о овоме посумња, увериће се док прочита чланак „Војно-научне задруге и њихов значај“,[1] у нашем истина покојном, али поштовања вредном „Војину“, нашем јединном досадањем војничком листу. Ми за сада из тога чланка само ово вадимо:

. . . „Међу тим официру у садање доба нуждан је далеко већи ступањ образованости него пређе; није довољно само да у службу ступи спреман, већ непрестано треба да се у своме послу усавршава. *Књижевност* у томе погледу млого помаже, за то је правитељства свуда више или мање помажу; одређују награде за најбоља војничка дела и издржавају периодичке листове. Осим тога заводе се библиотеке, дају се такви послови, који захтевају, да је умна снага увек напрегнута, образују се официрски клубови, друштва, заједничке трпезе, војничке беседе,

[1] С руског превео Стеван Велимировић, штабни поручик. Види „Војин“ за 1869 год. страна 444 и т. д.

све с том цељу, да чланови војничког сталежа мењају своје мисли и погледе, да се отргну од апатичког дремежа и да им се служба омили.

„Пут је овај заиста користан и најпрактичнији, да се умна снага развија и држи непрестано напрегнута; *тако се само може и друштвени живот међу официрима да развија.*“...

У томе се чланку набрајају војничке трпезе у енглиској, пруској и француској војсци; војничке академије и војне дружине у Шведској, Француској, Пруској, Аустрији, Швајцарској и т. д. и излажу се укратко њихова устројства и радови.

Ми би још само имали додати, да су у најновије време поникле исте врсте још неколике војне задруге у разним европским државама. Тако у *Белгији* официри држе „Беседе“ од времена на време, и која беседа издржи критику, та се штампа у засебној књижици, под насловом „Conférences militaires belges.“ До сада је од ових предавања штампано 15 књижица, колико је нама познато, и то 10 у 1870—71 и 5 у 1872—73 години. Осем других нарочито помињемо књижице: „Тактика пехоте,“ „Употреба олучне артилерије у пољу,“ „Тактика коњице и употреба њена за службу сигурности.“ Све су књижице укратко и лепо изведене.

Подобно овоме заведена су предавања и војне дружине и код француских официра после француско-немачког рата 1870—71, јер су увидели у чему им је недостатак. Ове дружине штампају не само добра предавања и беседе него и друга добро израђена дела, и то под насловом: Publications de la réunion des officiers.“[1] Под овим насловом штампано је силество добрих дела. Али као карактерна црта у овим делима огледа се то, да се највећа пажња обраћа на проучење пруске и уопште немачке војске у свакоме погледу, те да сазнаду њене добре и рђаве стране.

И у Аустро-Угарској војсци у последње време обраћена је још озбиљнија пажња на ова војничка удружења и устројиће се нешто на форму француских војних дружина...

I

Е, сад, кад смо видели у кратко, како је са овим на другим местима, ред је да се упитамо: како је код нас у овом погледу? Можемо слободно рећи: Никако! Нит има каквих војних

[1] Сва радња ових дружина јавља се у листу, њиховом органу, који се зове: „Bulletin de la Réunion des officiers,“ која излази сваке недеље на 1 или 1½ табаку и кошта годишње 15 франака без поштарине.

дружина, нити беседа,[1] па даже ни војничког листа нема! За ово, у колико се с једне стране може у грех уписати незаузимљивости самих официра, у толико и онима, који не дају по оћи за оваква предузећа. Него, оставимо на страну како је до сада било, гледајмо сада што да радимо. —

Опомињемо се, да је 1860 год. било рађено на уређењу неке војне дружине код нас, али на томе и оста. Пре 1—2 године рађени су и израђени неки статути, али се и они још не могаху досада остварити.

Али као да се почињемо све боље будити. Од кад је настала већа радња у нашој војсци, од онда наста и живље кретање међу самим официрима. Предавања и беседе официрима почињу постепено да се јављају на нашем војничком небу.

Као скорашњи почетак[2] има да се у овом погледу забележи летошњи говор генералштабног мајора и команданта II пешачког пука г. Јована Анђелковића, који је држао официрима пешачке бригаде. Ми нисмо били присутни томе говору, па за то нисмо у стању ни да кажемо о чему је и шта говорено; али у толико више и са задовољством имамо да пребележимо предавање, које је држао г. мајор Анђелковић, 31. Децембра 1874 у очи нове године, и које је предавање истина, намењено било пешачким официрима, али нас је било присутних из свију родова оружја и струка.

Па као присутни овоме војно-дружевном говору, мило нам је да и осталим друговима који нису могли доћи, у кратко кажемо, о чему је и шта говорено. Ако смо у чему погрешно г. беседника схватили, нека нам се не замери; у хитњи је рађено, а осећамо задовољство да ово урадимо тим пре, што су код нас ово праве *реткости*. Ево дакле језгре говора:

Говорено је о *пешачким стројевима*, и као основна правила изведене су ове мисли и начела у кратко:

О *чети*. Чета тактичка јединица. Њена јачина 150—300 људи.

Чета се дели на 4 вода; водови на оделења од 4—7 људи. Водни командири у средини вода.

[1] Предавања и беседе које су чињене зими 1866—67 године не узимљу се у рачун, као ни предавања официрима 1872—73 г. и сада, која се чине, јер су то школе „по наредби“, које морају да се слушају и у којима мора да се предаје, а не вољна удружења и говори.

[2] Ова беседа није учинила апсолутни почетак у овом погледу, јер је пок инџинирски капетан Радојкић покушао подобна предавања у своме пионирском батаљону; али ми наводимо говор г. мајора Анђелковића као почетак нове ере, за коју држимо, да ће се тек развити, а не ће на овом започетку стати.

Линија главни основни строј како за борбу тако и за марш под непријатељском ватром.

У стрељачком низу вод је јединица борбе.

Кретање у бок са стрељачким ланцем опасно; продужавање низа вршити новим одељењима.

Управљање увек лично и помоћу одашиљања заповести, а не сигналима.[1]

Команде произлазе само од четног команднра, а не и од водника.

Пола чете да се распе у стрелце, а половина да остане у потпори. 100 стрелаца заузимљу 100 метара. То је највећа и најмања мера и кад се потпора распе.

Стрељачки низ да се увек низом ојачава, а не смакнутим стројем.

Употребу потпоре у смакнутости треба избегавати.

Паљба за време кретања да се укине.

У стрељачком низу пазити да се људи и старешине разних јединица не мешају.

На самоме бојишту приступа се непријатељском положају, ван топомета, у четним колонама; ближе у развијеном фронту:

Увек се јуриша расутим али што збијенијим стројем. И потпоре се расипају.

Најглавнију пажњу обратити: *на хитро и чврсто прелазење из расутог у смакнути строј,* ради сузбијања јуриша смакнутих трупа браниочевих.

Осем овога: *ваља да је употреба ватре што могуће боља и поузданија.*

Батаљон да се строји обично у две линије, по 2 чете напред и две за њима на двоврсном одстојању (даљини).

Овај строј дозвољава најбољу употребу ватре,[2] у средњу руку најмање трпи, а трупе су у руци старешине.

[1] У Француској, у најновије време узето је у претрес питање, не би ли корисно било, да се за командовање у боју употреби *дозивало*, које се код морских лађа употребљује. Ако се ово питање прими као корисно, о чему нема сумње, онда ће се за ове прилике имати нарочито да одреде димензије и вид дозивала, према законима акустике, који одговарају сувоземним бојним приликама. (Bulletin de la Réup. des off. 1875). J. M.

[2] Кад предње 2 врсте клекну, онда се има ватра четворврсна. Међу тим ово се чини код нас сада у батаљоној кари. Ово су Пруси упражњавали 1866 године и из четне колоне, када су изненадно на непријатеља нашли, командовавши да предње 2 врсте клекну, и онда су добијали четворврсну ватру, а у неколко накнађавала се оскудица развијеног фронта. Ј.

[3] По учињеним пробама и добивеним статистичким податцима у рату, ви-

Чете не морају бити по нумерама напред и назад, него како кад прилике донеле буду.

За лакше искупљање војника свака чета има по један барјачић, на коме је нумера чете и батаљона.

Онај који барјачић носи, у колони је увек напред, а у фронту у средини је.

Колоне се добијају из основног строја, простим окретањем и заодењем одељењима.

Стројење у опште из средине, због веће брзине...

И т. д.

Ето, то су главне мисли, које је г. мајор Анђелковић тога вечера о пешачким стројевима изговорио. То су мисли једног немачког писца, а чије име није нам познато, јер га г. говорник не каза.

Ми с радошћу и задовољством поздрављамо почетак оваквог корисног рада у нашој војсци, и желимо, да овај почетак не остане као почетак,[1] него да постане редовна и наша најмилија забава, у којој ћемо стећи и више знања и више братскога и дружевнога осећања. Желимо да из ових друштвених разговора поникне боља будућност нашој војсци и нашему народу. Желимо, да ово корисно предузеће прихвате не само сви другови официри, него и они, који су у стању да ово материјално потпомажу.

Почетак је учињен, а од нас зависи да овај почетак развијемо тако, како ће се од тога створити једно средиште за прикупљање свега што је паметно и честито у нашој војсци.

Као што смо могли разумети и наш је г. министар војни вољан да ове установе што више потпомогне, и у тој цели ставио је неке суме у нашем војном буџету.

Госп. министар је показао да је рад, да наше умно изображење у војсци са сваке стране потпомогне; а од народних посланика зависи, оће ли се његова корисна намера и остварити. Наши свесни посланици, који у свакој прилици показују како им јако на срцу лежи унапређење наше војске у сваком погледу, уверени смо, да се овде не ће показати тесногруди, где ће сваки уштеђени грош коштати потоке невино проливене крви;

дело се, да је за 70—71%, број губитака од пушака већи него од топовске ватре.

Пруси се строје у 3 врсте. Трећа врста даје стрељце

[1] Дознали смо да је у половини Јануара хтео да држи говор и командант I артилер. пука и то артилер. официрима, али као што се чуло, овај се говор није могао остварити, због неких непредвиђених узрока.

уверени смо, да ће се њихова патриотска издашност и у овој прилици показати, јер ће тиме засведочити да оће свесну и поуздану војску, на коју се у свако време ослонити може.

Одавна се зна:

Да не решава број бајонета, него број паметних глава.

Знање је *снага* и човек онолико *може* колико *зна*,[1] рекао је умесно један од наших другова.

Да ли смо имали права што смо тако говорили; или смо се преварили, — идемо да видимо.

II

Кад смо горње редове писали, нисмо имали уверења да ће се поменути скупови и међусобни разговори продужити како су и започети. Сада пак са задовољством јављамо, да је други *официрски скуп* био 29. ов. месеца, у очи Три Јерарха.

На овоме скупу беседио је наш друг ђенералштабни капетан г. Мијаило Илијић. Он је читао лепу и кратку беседу, у којој су изложене ове 4 главне мисли:

1. *Установљење официрског фонда* за потпомагање поштених и ваљаних официра и њихових фамилија, ако би у какву болест или изненадну невољу пали.

2. *Оснивање официрске библиотеке* и користење њоме.

3. *Читање подофицирима* популарних извода, и прегледа из историје, географије, физике и т. д. да би се њихово знање упитомило и наука омилила; и

4. *Долазење почешће међу војнике*, особито пред спавање, и бављење у њиховој средини, као у каквом породичном кругу, да се војници старешинама више приближују и сроде како у мислима тако и у осећањима, те да тако и стварно војска буде једно цело нераздвојно, које једној мети тежи, као што је и по изгледу целина.

Ово би био поглавити посао официра, те да наклоност својих војника што више задобију, њихове нарави умекшају и облагороде, посао им омиле и вољу им за рад усладе.

Ово су, без сваке сумње, корисне мисли, и не треба да остану глас вапијућег у пустињи.

Видећемо шта ће се даље урадити.

Ми се веома радујемо, што у нашој војсци ове установе све

[1] Војин за 1868 год. Види чланак „Писменост у нашој војсци“ од штабног официра Мијаила Илијића

више корена хватају, одакле ће, ако бог да, понићи још више знања, дружељубља, слоге и воље за рад.

Истина, ове установе не треба да се код нас зауставе на овој полазној тачци, него треба да се много боље усавршe. Али само нека је воље и слоге, па ће се све постићи. „Где је слога ту је и напредак,“ тако вели народна пословица.

Ми не сумњамо у добру вољу и у заузетост наших другова за овако корисне ствари, и нама ће веома драго бити, да јављамо, овим путем, и осталим нашим друговима, који су на страни, резултате и закључке, које оваквим радовима постигли будемо.

У тој нади и жељи и завршујемо ово неколико редака.

III

Суђено је, да још један пут продужимо ове белешке. Још док нисмо предали за штампу ове цртице, држао је 1. Фебруара у штабу артилеријске бригаде говор, који је у половини Јануара требао да буде, мајор и командант I артилеријског пука, г. Стеван Пантелић, и то искључно артилеријским официрима, али смо и ми били на томе говору, па за то смо у стању, да и о њему у кратко осталим друговима бар главне мисли до знања доставимо, како би и они, који нису присутни били, знали бар у главном о чему је говорено.

Тема или предмет говору био је *„дисциплина у војсци.“*

Говорник, по што је учинио леп приступ и дефиницију „шта је дисциплина?“ и по што је начинио разлику између негдашње и садашње дисциплине, према развитку војске и образовању људства, навео је, да дисциплину руше:

1. Претерана ревност;
2. Прекомерна строгост; и
3. Мекост у служби.

Свака од ових тачака лепо је разложена и објашњена.

Црте и својства пак, која дисциплину потпомажу и снаже је, наведена су ова:

1. Лична храброст у опште а посебице код војних старешина.
2. Самопоуздање у своју снагу и знање.
3. Славољубље и частољубље.
4. Вера и оданост према владаоцу и отаџбини.
5. Дружељубље и слога.

И ове су све тачке појединце претресане и како лепим реченицама тако и примерима потврђене.

Уопште у целоме говору г. беседник показао је такта и уметности у излагању. На угодним местима навађани су карактерни цитати из страних списа, а и народне изреке и пословице, које су код српског народа утемељене и имају своје истинске цене.

Ми о овом говору само толико имамо рећи, да би добро било, кад би га наше војно министарство у засебној књижици оштампало, и тиме ударило темељ низу подобних књижица код нас, које би, на прилику оних код француских и белђијских официра, не само више знања у нашој војсци распрострле, него би се оваквим радом и већа вођа за рад код наших официра отворила.

На послетку, имали би рећи, да оваква предавања буду заједничка за официре свију родова оружја и струка, једно, што ниједан род оружја не прави једну са свим засебну целину, него има неке заједнине са осталим родовима оружја; а друго, што и тако код нас још нису утемељена ова предавања и беседе, да би се за сваки род оружја засебно држала, — него је корисније да се свима заједнички држе, тим пре, што и тако није страшно голем број официра овдашњег гарнизона, да се не би могли сви на једном месту искупити.

Ми само што шта овом приликом помињемо, али то стоји, да о овоме важном питању по развитак наше војске, ваља озбиљније промислити и извесна правила усталити, а не да се и даље остане у овом провизорном стању. Ови говори не треба да се ограниче само на гарнизон београдски, него би се могли уредити бар још у Крагујевцу и Ћуприји, где повише официра у скупу има, па би се могли састанци држати. Војни лист, који свакако треба покренути, у велико би потпомогао и олакшао ово предузеће.

Оволико се до сада на томе урадило, а да ли ће се још више и шта урадити, показаће нам најскорија будућност.

Ми рачунамо много на одушевљење и радиност наших другова, не само у овом него и у свима питањима, где год се тиче усавршења и ојачења наше како стајаће тако и народне војске.

Сваки је почетак тежак. Радом и прилежањем све се даје постићи.

Јов. Мишковић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД

Vienac, list zabavi i pouci, godina VII (1874). Izdala ga dionička tiskara. Uredio ga August Šenoa. Zagreb. (Свега 52 броја на четвртини).

Јавор, лист за забаву, поуку и књижевност. За годину 1874, уређује др. Илија Огњановић. Нови Сад. (Свега 36 бр. на четвртини).

Познато је да су оба листа, којима смо горе исписали наслов, представници тако зване „лепе књижевности“ (белетристике) у нас. И на једном и на другом на првом месту стоји: *за забаву.* И ако се забави додаје још поука и књижевност, опет сама забава толико надмаша сав други садржај, да од њене важности зависи и важност самих листова, и да се тек по забави могу потпуно оценити и сами листови. Нарочито се за Vienac може рећи, с обзиром на суму забавног садржаја и особито на правац ове забаве, да је потпуно белетристичан лист, пун витезова, девојака, месечине, љубави — особито доста и доста љубави!

Врло смо ради да се сваки разговор о нашој књижевности изведе на чистину, за то тражимо на првом месту прецизност израза у разговору. Каже се, да су Vienac и Јавор намењени забави *и* поуци (и књижевности). Не ћемо се задржати код поуке и књижевности, не ћемо правити никакве изводе отуд што се забава одваја од поуке једним *и*, и што се тако навлачи сумња, да у забави не ће бити *никакве* поуке, него ћемо само обратити пажњу на смисао речи забава. Шта се и шта у књижевности не може протурити као „забава,“ па и сматрати као забава? Шта би могли одговорити ономе, који би вам рекао да је „Гроф од Монте Христо“ забаван роман? Па и „Излишная любовь Филандра и Ириньи“ па и „Цветак дивни цвет за осетљив свет“ и још сијасет књижевних грехова могу да буду забавни. И на послетку

за читаоце по образу и подобију Гогољевог Петрушке, може да буде забавно читати ма какав комад штампане хартије. Сва „забавност" у овим случајевима зависи наравно од умне снаге или од одсуства умне снаге дотичног читаоца. Али се већ отуда види колико сама реч „забава" није јасна и колико мало може она да покаже, какав је лист за који се зна да је забаван лист. И види се даље, да вредност књижевне забаве није у самој забавности и у самој занимљивости.

Што се још по негде мисли, да је књижевној забави једина цељ да забавља читаоца причањем занимљивих и чудноватих догађаја, то може бити да је од неправилних схватања саме цели књижевне забаве, а можда се у то меша и та околност што реч забава има у обичном животу своје извесно значење, и то такво да просто прекраћује дуго време. Кад би се и књижевна забава свела на исто значење, кад се и од ње не би тражило ништа друго него да растерује сплин, онда би така забава за кратко време изишла из домашаја књижевности и књижевне критике, јер би мерило за њену вредност било у личном укусу читаоца, дакле у таком нечем што је друкчије код сваког појединог човека.

Но ми никако не мислимо да се и данас још могу писати таке књижевне забаве и таки романи, који би за своју одбрану имали само ту околност што их каква гомила читалаца радо чита. Све оне развучене приповетке у којима се увек прича, како је неки прекрасан младић био заљубљен у неку прекрасну дјевицу, како је њиној срећи стајало на путу небројено много сметња и препрека, но како је, при свем том, херој приповетке најчудноватијим начинима савладао све најчудноватије препреке и, на последњим листовима приповетке, опет се нашао са својом геројком итд., све те и такве приповетке изгубиле су данас сав кредит у свету, и осуђене су самом својом унутрашњом пустоћом на сигурну и брзу смрт.

Но то није тако са свима приповеткама, и са свом белетристиком. И баш за то што има белетристичких списа о којима се не води никакав рачун, баш за то ваља још више водити рачуна о таквој белетристици која у књижевности има своје место онако исто као што га има и физиологија и друштвена наука.

Ми ћемо одмах показати прави значај данашње белетристике, али морамо најпре да одклонимо од ње једну сенку, коју у осталом само предрасуде и некритично мишљење бацају на њу. Ствар је у томе што се белетристика на многим местима сматра као „лак еспап". Има на свету људи који налазе да имају разлога одрицати сваки озбиљни значај белетристици, и који њу

ни најмање не уважавају или је још презиру. „Ја не читам романе" говоре они, и тада направе на лицу толико достојанства колико ваљда није направио ни сам Акакије Акакијевић кад је добио нов шињел. Колико је овде смешно што се тако озбиљно говори, да ништа не може бити паметно што није написано у обичној форми научне расправе и што није зачињено математичким доказима и формулама, итд. толико је још смешније кад се така ерунда исказује као „реализам". У самој ствари може да буде без икакве вредности најужаснија научна расправа, а један роман може човеку да расветли поглед на свет и да у знатној мери рашири количину његовог знања и нарочито количину његове критике. Повика на забаву саму за се, забаву an und für sich, нема никаква смисла. Друга је ствар кад је забава празна и без вредности. Онда је нападајте, али нападајте је за то што је *рђава*, и док је рђава. Као год што у књижевности има и врло глупих списа из природне и друштвене науке, па се отуд не може правдати нападање на природну и друштвену науку и не украћује се њиово уважење, тако исто може да буде (ох, и има!) и глупих романа па се отуд тако исто не може и не сме нападати на сам роман у опште, на белетристику.

И тако дакле ми не држимо да је белетристика „лак еспап", него је сматрамо као и остале књижевне послове, и не ослањајући се једино на спољашњу форму, ценимо је као и свани други књижевни посао по њеној унутрашњој вредности.

А белетристика може доиста да има високу унутрашњу вредност. Довољно је само узети у обзир, да она има за свој предмет: човека са свима разноврсним странама његове природе.

Белетристика је по форми приповетка, и у самој ствари она се и развила из народне приповетке. Но приповетка је само *начин* да се искажу идеје, а до тих идеја долази се тек путем критике и индуктивне мисли. Од тих идеја зависи и вредност белетристике и утицај њен; то су те идеје што чине да је, поред можда једнаке занимљивости, бољи Виктор Иго него А. Дима, да је бољи Шпилхаген него Хаклендер и т. д. Те идеје и одвајају роман данашњега времена од романа који само задовољава киселе жеље љубитеља чудноватих догађаја.

Савремена белетристика не забавља читаоца чудноватим и невероватним приповеткама, него га поучава и упућује на размишљање. Исто као и други књижевни послови, има и она свој задатак и своју цељ, и та наравно није никако у простој забави.

Колико је виши и обимнији значај белетристике, може се видети по овоме што ћемо у кратко споменути.

Тако, белетристика с великим успехом може да обрађује најважнија питања психологије и друштвене науке. У удесној форми приповетке, ту се може најозбиљније проучити велико питање о одношају једне личности према друштву и о свези извесног карактера, извесних пасија и у опште целокупне душе једнога човека са другим карактерима других људи и са целим друштвом. Белетрист, који разуме потребе свога времена, послужиће се приповетком да проучи и другога научи како се под извесним условима формира извесни карактер у човека, како различни карактери узајамно утичу један на други и какав утицај у општем животу остављају поједини карактери и пасије. Такав белетрист износио би право огледало свега друштвенога стања. Он би раскрио утробу друштва и показао нам све молекиле друштвене у њиховом мирном стању и у њиховом узајамном утицању. Благо је речено кад би његов посао назвали статистиком душе друштвене. Такав би посао био према статистици као жив организам према начињеном моделу.

Читаоцу не ће бити криво, ако му покажемо пример који ће најбоље потврдити оно, што ми оћемо да кажемо и допунити оно што смо ми пропустили споменути.

Виктор Иго је написао између осталих и један роман: „Јадници“ (les Misérables), који најбоље показује до које се висине може да подигне белетристика, и који ми не можемо а да овде не наведемо као пример. На сваки начин, ми не мислимо да је то један једини роман на свету, и да сувремена белетристика нема ништа друго да изнесе, али ми смо изабрали тај роман једно за то што он обухвата скоро читав свет у идеји те се тако на њему најочигледније може да види моћ белетристике а друго и за то што је он почео излазити и у српском преводу.[1]

Узмите дакле да прочитате „Јаднике“. Читајући, ви ћете се и забављати, ви ћете се доиста забављати. Али се ни близу не може да примакне вредност те забаве огромној вредности онога што сте научили док сте ту књигу прочитали. Пред вама је као у огледалу изнесен живот у свом шаренилу своме, са свима правцима и са свима тежњама својима. Писац је подигао завесу која сакрива унутрашњост друштвену, и показао вам све састојке његове. Ви ту налазите представљене и заступљене скоро све пасије и скоро све стране човечије душе (ако се у опште икад

[1] До сад је изишло 5 свезака. Цело дело изаћи ће у 17 свезака.

и могу дознати све те стране). Она гомила личности, која се пред вама развија и живи у том великом роману, представља комбинацију разноврсних живих сила које одиста постоје у друштву и које треба проучавати може бити и пре него финикијанске старине и афричке флоре итд. У појединим личностима представљена је ту врлина у одношају њеном са законом, са дужношћу, с грехом итд; представљено је начело које следује само заповестима своје унутрашњости; представљено је начело које има да издржи борбу с породичном предрасудом и с љубављу; представљена је идеја законитости и поретка, и, најузвишеније у роману, њена борба са врлином и резултат те борбе. Да не отежемо разговора који се не може ни свршити, помињемо само да је у том роману показан и осветљен човек са свих страна: најчистија љубав и најпрљавије лакомство, живот за другога и најгрознија грабљивост, човек апстрахиран у чисто начело и човек „материјалист“ који зна да на овом свету или ваља јести или бити поједен и који зна да ће моћи сварити сва дела своја кад му се гроб над главом затвори; висока озбиљност и наивност која и на самрти пева и ћерета, морална висина једнога владике у додиру с моралном висином једног философа конвентовца, жандарски појам о правди и дужности поред високог човечанског појма о правди и дужности... итд. итд.

Колико је ту материјала за размишљање и колико је побуда за то! А то је све само *један роман*.

Ми смо хтели показати потпун значај белетристике кад њу раде људи који су дорасли своме позиву, и за то смо изабрали велики роман чувеног В. Ига. Али нису једино белетристички послови генијалних мислиоца што чине силу белетристике. Она може да буде врло корисна, може да има врло велике заслуге за напредак људске свести — коме напретку једино и служи цела књижевност — и кад није толико узвишена, као што је нпр. у романима В. Ига, Ж. Санда, Текереа, Дикенса, Шпилхагена, Гогоља итд. Ми мислимо овде оне мање белетристичке послове — новеле, приповетке, — у којима нити има, нити може бити ако дубоких студија као у романима, али које могу врло удесно да фотографишу извесно стање друштва и да тако рећи буду архива за све карактерне црте данашњега времена. У таким приповеткама, које опет не смеду бити без студије, најзгодније се могу сачувати сви одношаји у једном извесном друштву за извесно време. А колико је то корисно за књижевност и за научна испитивања у опште, могло би се од прилике извести из користи коју би ми данас имали, да су нешто наши претци

XII и XVI века могли написати доста таких приповедака. Могло би се рећи, да главне моменте данашњега друштва и данашњега времена може да забележи статистика, али ту се заборавља да статистика бележи само опште стање елемената што састављају друштво, а белетристика може да нам покаже *живот* тих елемената.

Но нису заслуге белетристике само за будућност. Тиме што црта суврзмено стање, даје нам она снажна средства у руке да решимо и расправимо најважнија питања: *како да се живи?* и *шта да се ради?* — питања која нам задаје наш век и од решења којих зависи наш опстанак.

А колико је важно што се у приповеткама црта живот свију редова људи, те се тако види колико има хармоније у телу друштвеном и дознаје се у каквом одношају измеђ себе стоје поједини редови? Нарочито високу важност имају приповетке из народног живота, јер оне сликају живот велике гомиле која је данас већ у свом образованом свету призната као извор свега што има данашња цивилизација и за коју се гомилу данас ради сва књижевност!

Ми смо се потрудили да покажемо како белетристика има у савременој књижевности са свим части пуно место и како проста забава нема никакве свезе с њом. Још имамо споменути једну важну околност, на име: да је *белетристика приступна највећем броју читалаца.* Па кад се зна, каква може да буде белетристика и кад се зна, да се њом највише може утицати, онда је јасно да критика мора врло ревњиво пратити све белетристичке списе, и тражити од белетристичких писаца много и много пажње у послу..

Држали смо за потребно да искажемо ове мисли о белетристици пре него бисмо прешли да прегледамо белетристички рад Vienca и Јавора.

А после тога, ми можемо прећи на сам тај посао.

Да прво разгледамо Vienac.

Vienac је у 1874 години донео приличан број приповедака, међу којима су изворне и преведене у равнотежи, или изворне нешто надмашују преведене. Но да оставимо то па да видимо саме приповетке. Сад већ знамо каквим ћемо их мерилом оцењивати, сад смо већ видели да спољашња форма не вреди много и за то ћемо им испитивати вредност независно од форме.

У једној приповетци, која се зове *Пасква*, читалац дознаје да се догађало ово што иде. У сироту, и наравно врло лепу као што су све девојке у приповеткама, дакле у сироту швању, Пасквy, заљубио се (наравно леп) мрнар Фран. Пасква од своје

стране воли Франа, али Пасквина мати не верује у Франову љубав и покушава показати својој ћерци како је он лакоуман и несталан и није за њу. То све не утиче ни најмање на Пaскву: она љуби и даље Франа; и одиста је за нас то веома природно, јер ми Паскву и не знамо другчије него као девојку која љуби. Така, с љубављу, она и излази пред нас; ми о њој више ништа не знамо. Али на скоро дође време да Пасква увиди колико су биле истините речи материне и колико је она мало познавала човека кога је тако силно љубила. То је било на овај појетски начин: богати трговац Барокин возао се једног дана са својом ћерком (наравно врло лепом) Аделајдом по мору. Док је море било мирно читалац је могао само дознати како је то највећа пријатност на свету возити се тако по мору, извалив се на меке простирке у гондоли, гледајући плаво небо и смишљајући до каких ће се „увеселенија“ после тога доћи; али је брзо после тих невиних мисли богатога трговца стигла бура и довела у највећу опасност и трговца и његову ћерку. Куражни мрнар Фран — онај исти Фран — стоји на обали, и кад види да је опасност озбиљна, иде у помоћ и избавља трговца и његову ћерку. Пошто их је избавио, он их је отпратио и до куће и — заљубио се у Аделајду. Но није то од његове стране била права љубав. Њега је заносио интерес, златан изглед да ће постати богат човек. Рачунао је да ће (наравно лепотом) освојити „срце“ госпођице Аделајде, а са њеним срцем и кесу њеног оца. Што се тиче Пaскве, то он њу наравно није био са свим сметнуо с ума, али сав однођај према Пaскви разрешио је врло кратким начином: шта ће ми сирота Пасква? Довољно. Шта бисте и хтели више од једнога човека о коме не знате ништа друго него да је црномањаст и да је волео Паскву а сад воле Аделајду. Писцу је и одвише лако с таким човеком; он га може упутити којим путем хоће, и лево и десно, и горе и доле, па опет нико не може томе да замери: Но да идемо даље. Фран потпуно осваја срце Аделајдино. Он је блажен; на обали морској, при појетској месечини, (а месечина је наравноноћу) они се тајно састају и уверавају се о „взаимној“ љубави. Пасква међу тим дознаје то и непрестано чезне и вене, као што и треба да ради девојка која само љуби, кад нема кога да љуби. Пасквина туга мучи матер и она се стара свима силама да ублажи ту невољу. Лек се јавља у облику богатога старца који проси Паскву у мајке, а Пасква, савладана материним наговорима, не поноси се, већ пристаје да пође за старога дику. Усред спремања за свадбу долази Фран, који не може да трпи да му Паскву

уграби старац, и коме почиње бивати већ непријатна љубав женскиње која има куражи да, још као девојка, иде њему на тајне састанке, долази да каже Пасгви како је он грешник, али како он њу опет воли. Пасква га још једнако љуби и одмах заборавља све што је било. Старцу се одказује. (Куд је био стари чика дика?) Сад се праве припреме за венчање Франа и Пасгве! Они шетају испод руке, разговарају о будућој срећи итд. Само мати једнако гледа Франа испод ока, и још се једнако боји због његове љубави. — Једнога дана Фран добија писмо од Аделајде: госпођица поручује да јој је (хвала богу) умрьо стриц и оставио наслеђе од 100000 лира, да се сад отац не противи њеној вољи и дозвољава јој да пође за Франа, за то нека Фран појури у Млетке где ће се венчати мирно и без галаме, па после живети медени лептирски живот. Фран одма оставља Пасгву и пође у Млетке, али по несрећи, он се помете у лађи те пошав из Трста крене се лађом која је путовала за Цариград и тек далеко на путу дозна шта је урадио, па се искрца у Крфу, врати се на ново у Трст и тек одатле одјури у Млетке. Путујући тако паметно он је изгубио раван месец дана, а последица је томе била да је у Млетцима, у хотелу где је била Аделајда, нашао од ње писмо, у коме му јавља да је „заборављена од Далматинца отишла у наручје Енглезу,“ а последица је томе била да се Фран вратио своме дому и са свим мирно опет отишао Пасгви, која је знала шта је он урадио но која је опет пошла за њега. Трећи пут тек Фран се одиста венчао с Пасгвом и Пасква је одма после венчања — умрла. Она је дакле умрла потпуно појетски — од љубави.

У приповетци која се зове *Нина* прича се како је сиромашна Талијанка, Нина, (наравно и сувише лепа) љубила врло богатог Енглеза који је трговачким послом био дошао у Терацин. одакле је и Нина. Да не мучимо читаоца дугачким изводом и за ову приповетку, казаћемо је врло у кратко. Богати Енглез није волио Нину толико да би њом могао заменити мис заручницу која га је чекала у Лондону, а другачија се љубав није слагала с његовим појмовима о части. Тако се ствар свршила, да је Енглез отишао кући с читавим срцем, а бедна Нина, пошто се најпре давила у води, полуди од љубави.

У малој приповетци „*Веран до гроба*“ прича се како је неки бележник волео јако своју жену, да је све ишао на њен гроб, и да је и умрьо на гробу њеном. Упућујемо ову приповетку жењеним читаоцима. Али мучно да би се икако могла доказати потреба за таку приповетку и мучно да у њој има икаква смисла.

У врло дугачкој оригиналној приповетци, која се зове *Дивља девојка* не налазимо опет ништа друго до љубав. Али је већ овде више живота и читалац налази неколико истинитих живих типова. А после је и приповетка написана лако, живо и занимљиво, те тако заслужује похваху бар са техничке стране. Приповетка на коју је потрошено доста рада и то рада марљивог у овоме је: девојку Ренату воли два младића, њен комшија Мирослав Борковић и њен учитељ у пансиону, Рен. — Ренова љубав има више одзива код ње, и кад јој је Мирослав исказао своја осећања, она њега одбије. Међу тим љубав Рена и Ренате прелази обичне границе и како је Рен имао ђаволске појмове о части, тако на скоро долази за Ренату алтернатива или да се што пре уда за Рена или да остане у срамоти. Но Рен није ни мислио на какво венчање и Рената кад дознаје сав свој положај заверава се да ће му се осветити. Али место сваке освете, Рената се просто убија и то најпојетскије: на бесном коњу одјури до провале која је била у близини њене куће и стропошта се у провалу заједно с коњем!

Да употребимо стрпљење читаочево, па да му покажемо још коју приповетку. *Великаши у великом граду* зове се једна приповетка којој је морал исказан на крају у речима: да сиромах мора бити стрпљив да би могао сносити своју муку, а богаташ, по истој философији, да уме бити богаташем, мора имати разума, срце добро или — хладно, а душу племениту или — никакву (како то?) Даље се још додаје: кад богаташ осиромаши он не може то да трпи, а кад се сиромах обогати он не уме да ужива! Ради тога морала, и може бити њему за потврду написана је сва приповетка, и, не може се одрицати, написана је лепо, т. ј. вештачки. Вредност нека јој цени читалац. А ево је. Јосиф сиромах књижевник заљубљен је у грофицу која и не мрзи њега, али опет полази за своју прилику, а Јосифа остави да се забавља својом књижевношћу. Но ненамирено осећање гони Јосифа да како тако опет освоји љубав грофичину. Да би дошао до богаства, он испроси врло богату стару и ружну девојку, која му доноси два милиона и коју он ни најмање не воли и ни најмање се не устеже да јој сваком приликом покаже како му је досадна. Покушаји његови да опет задобије љубав грофичину — поједина места у том делу приповетке спадају до таке низине, да их никад не желимо више наћи у нашој белетристици — остају без успеха, јер се он за то био служио врло азијатском методом, и он, да би се за то осветио грофици, лажно износи на њу така дела да се она на послетку разводи с мужем

и доиста пада у такав живот, а Јосифа отера његова ружна жена и он се удави. —

Ми мислимо довољно је оволико приповедака да читалац увиди правац белетристике у Viencu. Наше је мишљење о њима кратко. Ми смо споменули напред како белетристика може да буде моћна. Да то буде одиста, иште се од ње добар *избор предмета*. Није то све једно писати приповетку о вечно лепим момцима и лепим девојкама, о њиховој љубави и њиховим састанцима, и писати приповетку о живим људима савременог друштва. И она приповетка може да буде *лепо* написана, али ова друга има, образујући, васпитавајући утицај, има трајну вредност. Ми не ћемо ни да испитујемо на ситно и на дугачко целу приповетку, ми се само уверавамо о томе да ли је та приповетка била писцу средство да изнесе пред публику неке идеје до којих је дошао искуством и размишљањем или је приповетка сама главна цељ пишчевом послу, па се он само трудио како ће наслагати једну „сцену“ до друге те да у главном изиђе нешто занимљиво и пријатно за читање.

А таке су у ствари приповетке које смо у кратко изнели пред читаоце.

Но овоме морамо додати још да смо нашли у Viencu приповетке: *Капетан Исаило, Преки лек, Млади Шловак, Бан и Капелан, Барун Ивица, Алтар* и *Живи Костур*, које чине похвалан изузетак од овога и које ће за дуго остати одабрана лектира у српско-хрватској књижевности. Осим тога сама редакција Vienca обећава да ће нам доносити приповетке у којима ће бити више штудије него технике. Бар то смо ми могли разумети из речи на једном месту: „има људи који мисле да белетристу не треба наука. Ти немају појма о важности белетристике у народњем животу и (стр.192). Упоредите ово са једним саветом који уредништво даје чак *лирском* појету: „*преузано* вам је поље кад вам песничку душу заносе само радости и жалости ваше љубави. Призахватите у круг вашега осећања (ми би рекли: у круг вашега књижевнога рада) сваки племенитији узпламај нашега века, све радости и жалости, све лепе наде, све живе узхитаје, све благости и миле доколице нашега народа“ (стр. 208.)

С оваким мислима ми се потпуно слажемо и надаћемо се да их одсадања белетристика Вијенчева неће утерати у лаж.

О другом садржају Vienca не узесмо говорити овом приликом зато ћемо прећи на „Јавор“.

(свршиће се.)

Андра Николић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

Мало би било и места и времена, а најмање потребе, да испуним своје обећање, да прегледам овде сва нова позоришна дела од почетка 1874. па до сад. — Најважнија је позоришна појава у 1874. години, што се позориште почело живо походити. Овоме су два поглавита узрока: прво, спуштене су цене за гледање; друго, позориште је постало потреба јачем делу нашега друштва. Ово двоје чини два животна услова сваке позорнице; али има још један трећи. То је одабран репертоар; или боље репертоар с одабраним и утврђеним циљем. Најситнија ствар на свету може да постане какав чинилац, кад је мудро упућена; — што не би могло бити и позориште? Али је репертоар нашег народног позоришта још једнако цикцакрепертоар. Забава без цели, више пута забава без забаве. Оно, што превлађује, то је свакидашњи живот, али не нашега него „великога друштва"; отуда је нама много којешта неразумљиво. Али је галерија свуда једнака. Разблудан смех, — то јој је свуда цел. Мимика, која крши ноге и руке, декламација, која прелази и границу промуклости, певање с лакрдијањем, декорација с чудесима — то су јој чини за учин. Отуда *„Распикућа"*, *„Кућна Капица"* et Comp. неизбивни гости нашег репертоара — али има у њему неколико дела, која су се драмском својом вредношћу високо узнела над осталом масом. Ја сам одабрао три, да о њима овде проговорим.

1. **Нарцис**, трагедија у пет чинова, написао Брахфогл. — Снови на јави — то је оно, што човеку живот слади. Чист такав сан, без трзања и буђења, то је детињство. У младости нас често трза реални свет, али је ипак диван сан младости. Што дубље у године, све смо буднији, и живот постаје мучан. Костобоља, седина, немоћ, то су лажне муке, то су само знаци будноће. Од свију пак снова младости најлепши је — драга. То је једини сан, који

се до смрти може продужити; и ко се срећно ожени — не смејте се, не мислим на хиљаде, — кажу срећан је док је жив. Нарцис Рамо, сиромах музикант, беше срећан човек: имао је младу, лепу жену, био љубљен и љубио. У сред највеће среће остави га мила жена. Утече од њега љубећи га, само из частољубља; и од степена до степена дође до највећег степена и постане маркиза Помпадур. Још је неколико дана требало, па да буде и краљица Француске. Читаоцу је позната историја Лудвика XV. Нарцис је остао сам, оставио свој занат и живео је од туђе милости, као луда и просјак. Париз га је звао лудом и забављао се њиме; а он се смејао целоме свету. Само га је помисао на његову стару срећу чинила кад кад боним, и то га изда. Непријатељи маркизе Помпадур дознаду за ову тајну и добро им дође. Измисли се једна дворска престава. Нарциса најме, да игра главну улогу превареног љубавника. Нарцис се осећаше, да је за таку улогу. Још му казаше, да ће играти пред маркизом. Он не знађаше, ко је Помпадур, само знађаше историју њена неваљалства. Кривицу, која је налик на ону, која је нас унесрећила, мрзимо ако је и у туђини. Нарцис је играо добро. Помпадур је била гледалац. Они се познадоше. Али то познанство учини им животу крај. То бејаху два потреса, неједнака суштином, али једнака снагом.

Нарцис је трагични јунак рода људског. Први чин ове трагедије почиње саздањем Еве. У свакој је лепотици клица трагичног греха: частољубља. Што већа лепота, веће частољубље. Само угодне прилике — и клица ће проклијати, и трагедија ће се играти, једна иста, на стотину начина. Само је мало Нарциса, и то је срећа за људство; људи су обични глумци, махом статисте. За трагичну улогу кадар је само виши човек. „Сваки је виши човек — вели Вебер — Сократ, коме свет пружа свој отровни пехар лагано и кап по кап.“ Само филистре мине ова чаша. За то се они смеју Русо-у. Нарцис, његов савременик, мрзи га; јер му завиди. Тако обично мрзи велики глумац великог песника. Овоме иде слава, а ономе мука. Русо је писао муке срца, а Нарцис је играо. —

2. Адријана Лекуврерова, од Скриба и Легуве-а. — Драма представља трагичну љубав славне француске глумице, из прве половине прошлог века. Љубавник јој је знаменити јунак онога доба гроф саксонски. Супарница њена, војвоткиња нека, шаље јој, после свију неуспешних сплетака, киту цвећа отровним прахом посуту, и Адријана издише отрована у сред највеће среће, кад јој гроф своју руку пружа. — У гомили драмских карактера велике госпоштине и дворана, светли карактер Адријанин као сунце, и то је оно, што ће ову драму задуго одржати у животу. И иначе је драма

пуна радње и вештачки изведена. Изузимајући усиљене модерне мотиве трагичне — отровито цвеће и мучно лудило у последњој сцени, много слаби утисак драмски и непознато име главне јунакиње нашем друштву. Друкчије то име стоји у Францеском, особито париском друштву. Адријана је била прва францеска глумица, која је и на позорници стајала и имала поште у друштву. „Има имена — вели Сент Бев, говорећи о Адријани — која живе и о којима се може говорити у свако доба, као о нечему, што је ту. Изреците име Хелоиза, Лавалијер, сваки га зна и опет је радознао да чује још што о њему. Вазда желимо, надамо се чути још нешто више.“ Њихов живот и судбина остављају нам у души вечни спомен и вечно их подмлађују у нашем уображењу. — „Il se forme — вели исти С. Бев — à leur sujet comme une légende, qui ne meurt plus. Si l'on savait où est leur tombeau, on irait volontiers tous les ans en renouveler avec piété la couronne.“

— — И *Нарцис* и *Адријана Лекуврерова* су сјајни пропланци у нашој позоришној гори. Мало ће бити гледалаца, који не ће пожелети, да их чешће виде. —

3. Лукреција Борџија, од Виктора Ига. — Сећам се својих ђачких дана. Професор францеског језика и књижевности седео је на катедри и предавао францеским језиком, а ми смо на клупама зевали и дремали; слабо је ко десету разумевао. На један пут паде једноме на памет, да прекине зевање, те запита: Господине, зар није В. Иго најбољи данашњи песник францески? Ah ce n' est qu' une exagération et imagination.... Од оно доба је повише година; имао сам времена, да се с Игом боље упознам и да се уверим, да у оним речима има доста истине. Иго доиста прегони у приповетци, роману, драми — свуда. У њега нема нигде скоро правога трагичнога; али ко хоће да позна, шта је грозно, нека се с њим упозна. Његове драме не могу издржати суда естетичкога; али је на позорници Иго вазда победник. На нашој позорници видео сам како је пропао Шилер, Лесинг и још по неки великан; Иго пак, чини ми се, не би никад пропао, кад би му само вазда слободно било тамо изићи. Шта је то? То је тенденцијозност свију Игових списа; свуда искрен и поштен смер, свуда слобода крајња цељ. То је оно, ради чега вели Берне „mit einem guten Bruder Liberalen muss ich einige Nachsicht haben.“ И на другом месту: „ich muss wieder den Brutus machen. So oft ich Victor Hugo richte, ist es mir, als sollte ich meinen Sohn verurtheilen. Ich liebe den Rebellen denn nur mit solcher Kraft und solcher Kühnheit kann man sich so

weit und so hoch verirren und ich hoffe, dass, venn er erst ganz die Besinnung verloren, er zur Besonnenheit zurückkehren wird.“

Ради читалаца, који ни представе нису видели, ни драме читали, испричаћу причу ове драме, која је врло добар представник велике „смелости“ Игове. — У почетку нас одмах упознаје писац с другим главним лицем своје драме; то је млади наход Ђенаро. Он је капетан у млетачкој војсци, не зна од кога је рода и жуди за својом мајком, које није никад видео. Месојеђе млетачке довеле су га на бал код једног племића млетачког; јер и ако нико, као ни он, не зна за његов род, опет га сваки штује са доброте и храбрости. Изашао је с друштвом у врт иза двора домаћинова, легао на једну клупу и заспао. У то дође једна госпа под маском, приђе Ђенару, дуго га гледа слатко и љубавно и најпосле га пољупцем пробуди. Ђенаро је пријатно изненађен, учтиво поздравља лепу прилику, моли је да скине маску и да му се покаже; а не опажа и не слути — а једва се досећа и најбристрији гледалац — светињу њене нежности и љубавног јој понашања. Он јој исповеди, да га је нежност њена особито придобила и да хоће да јој открије своје тајне. Прича јој о својој незнаној мајци, чита јој писма њена, која из туђих руку добија. Исповест његова дира и разнежује особито младу госпу. Али је један од друштва Ђенарова позна и јави осталима. Млада дружинанасрне у врт, гњев им је у оку и покрету, и опколе младу госпу као најљући непријатељи. И један по један прилази јој, и један за другим подвикује јој: ти си мога оца убила, ти си мога брата отровала. Лепа прилика вије се као змија у процепу од бола, стида и страха, и као да је највише боли то, што њена неваљалства Ђенаро слуша. Сад прискаче он у помоћ и својим мачем прети дружини, ако не престане. А познајеш ли је ти? питају га. И скинувши јој маску с лица повичу: То је Лукреција Борџија! Племенити Ђенаро, ужаснут тим именом, страшилом Италије, окреће се с грозом и мржњом од ње. А увређена Лукреција се враћа у своју Ферару, мислећи на освету. — У другом акту долазе у Ферару, као посланици од млетачке републике херцегу ферарском, мужу Лукрецијину, они исти племићи, што онако љуто увредише Лукрецију; међу њима и Ђенаро. Лукреција мисли на освету, а млади Млечићи стрепе. Али их дужност веже, да буду близу своје душманке; само једва чекају, да се опросте несрећне Фераре. Али Ђенаро мрзи толико Лукрецију, да за страх нема места у срцу његову. Под капијом двора Лукрецијина стојало је написано име *Борџија*. Страсни Ђенаро, занет мржњом, потегне мачем, те одбије слово Б, и остане само *орџија* (неваљалица). Лукреција дозна за ову поругу, али не зна кривца. Али херцег, њен

муж, зна га и весео је. Јер је његова љубомора пратила сваки корак њен и видела је и у Млецима у врту с Ценаром. Лукреција улази бесно као фурија, у собу херцегу и иште освету за срамоту, коју јој је, вели, учинила његова рита ферарска. Хладно, мирно и подругљиво саслушавши је, одговара херцег: кривац је ухваћен. Шта? цикне Лукреција, ухваћен и још жив! Умреће, одговори херцег хладно и даје јој на то своју владарску реч. На то намигне и Ценара уведу. Лукреција дрекне од страха. Ценаро прилази и проговара, ја сам кривац. Лукреција замоли мужа, да се с њим на само разговори. Па онда га стане молити и преклињати да кукавном лакоумном младићу живот опрости. Херцег је опомиње на своју реч, коју јој даде. Заклетве су, вели она за пук а не за владаре. И молбе, клетве, сузе, умиљавања и претње не помогоше ништа. Ван себе од бола пита најпосле мужа, за што не поклони живот томе младићу и за што јој толикну љубав не учини. „За то, што ти је љубазник", загрми сад језик љубоморнога мужа и оспе плаху кишу свију њених недела. „Твоји љубазници могу и од сада на која хоће врата к теби доћи — рече најпосле — али врата, на која буду излазили чуваће — џелат." Али нека бира за Ценара отров или нож. Лукреција избира отров. — Донесу се два пехара, један сребрн, други златан. У златноме беше отровито вино, које ће она морати Ценару пружити, јер ако се маши да му сребрни пехар пружи, приправни ће јој џелат на један миг драгана покосити. — Кад Ценара опет уведу, учини се херцег благ, опрости му све и напије му из сребрнога пехара; а Лукреција клонулом руком уточи Ценару из златнога пехара. Херцег одлази, а Лукреција виче: Ценаро, ти си отрован; тако ти Бога, пиј брзо из овог стакленцета; ово је противуотров, спашћеш се једном капљу. Ценаро не ће да пије, зна, вели, како је једном она једног кнеза отровала, давши му тако стакленце, да пије корсем противу отрова. Лукреција моли и запева очајнички, као мајка којој сина на смрт воде, и најзад се Ценаро склони да пије. Спасен је; али место да бежи, остане на молбу својих млетачких пријатеља, да још једну ноћ у Ферари проведу на гозби једне ферарске госпође. Ово је последња сцена дела. Лакомислени Млечићи поседали весело око господске трпезе, код сваког красна Ферарка; ту се једе, пије, шали и весели. Ту је и Ценаро, али сетан, замишљен и слабо једе и пије. Ту је и још један црни витез, Шпањолац, који се с Млечићима опријатељио, те га у друштво примили. Али је то шпијун, повереник Лукрецијин, слепи роб њен за новац, за који он чини добро и зло. Он је једини трезвен и ништа не пије, и ако се претвара да је пијан. А цела ова гозба ништа друго није, до освета

Лукрецијина; а сиракузанско вино, које је онако срца развеселило и главе занело, то је оно познато борџијинско вино. — Верна слуга Борџијина, црни Шпањолац, уједанпут замете кавгу. То беше шеретски тако намештено. Лепе госпе се поплаше и оду из собе. Кавга се утиша, јер мачеви им не беху при руци, него их беху отпасали у предсобљу. Опет потече весеље. Удеси се једна песма винска. Кор весело јечи. Али се сад стану мешати у њ, као да испод земље долазе, нови гласови, најпре из далека а после све ближе, најпре тихи, па после све јачи. Весели Млечићи ослушкују; али брзо окрену опет у смеј и весеље. Ма чудна песма постаје све јача и све се боље разбира. То бејаше црквенска песма, калуђерским гласом певана, песма укопна. Весела дружина умукне. Сад се уједанпут отворе велика двокрилна врата и укаже се пространа дворана, црно застрта, воштаним црквеним свећама осветљена, пуна калуђера, у црним камилавкама и мантијама, с црним маскама на лицу, који певаху тихо и тужно, страшну песму латинску. Још се смеју Млечићи, мислећи, да домаћица тера шалу и да су то младе госпе калуђерски обучене; за то су и из собе онако утекле. Један ће прићи к једном калуђеру, па му скине маску. И тад угледа одистинско, камено, сухо лице калуђерско. И весела дружина обамре од страха. — — — Сад се укаже на крају собе самртничке женска господска прилика у црну свилену руху, златну појасу и злаћеној дијадеми. Она стане на степенице од врата и гњевно и подругљиво повиче: Је ли Н! ја сам ти оца отровала, знаш ли ти то? — А твог сам брата удавила, и т. д. зовући поименице њих петорицу. И ви сад морате умрети, ви сте отровани. Али ћете се хришћански сахранити. Мој отац, папа, дао ми је ове добре калуђере у послугу. Они ће вас исповедити. Погледајте! И калуђери се одмакну, а иза њих у крају дворане промоли се пет мртвачких сандука, на свакоме записано име будућег му становника. Отровани младићи, песмом калуђера праћени, пооддазе у своје гробове. Мртвачка се дворана затвори. — Лукреција остане сама, па онда угледа Ценара. „Ценаро!“ повиче, „зар ти мораш свуда бити?“ Она није знала, да је и он ту. Стане га молити, да узме противуотрова, од кога у њега још има. Ценаро извади стакленце и упита је, може ли оним и своје друштво спасти. „Не, мало је“ одговори јадикујући Лукреција. Онда хоће и он да умре, рече, али и она. Лукреција му падне пред ноге: „Не убијај ме, само ти не, Ценаро; ја сам твоја тетка“ Тим горе! повиче он, „шта ли је моја мајка од тебе пропатила!“ И прободе је; У самртном ропцу повиче Лукреција: *ја сам ти мајка*. Ценаро

очајно пада крај ње. Она беше одиста мајка; али и тетка, и баба, така беше генеалогија папско-кнежевскога дома Борџијина. —

„И на што све ово, сви ови ужаси?“ — пита Берне. — Осим срамних дела, што их на позорници својим очима видесмо, испричаше се још и сва друга, што их је Лукреција од вајкада починила. За што да се начини вештина дерач, а позорница место за дерање? Виктор Иго вели у предговори своје драме: „La paternité sanctifiant la difformité physique, voila „le roi s' amuse“; la maternité, purifiant la difformité morale voila „Lucrece Borgia — — — à la chause la plus hideuse mêlez une idée religieuse, elle deviendra sainte et pure. Attachez Dieu au gibet, vous avez la croix.“[1]) Грдна безумља! Бог истина остаје и на крсту Бог, али га не чини крст Богом, и молитва га с бољом само тамо налази. Истина драги камен и у блату не губи цене, и ко га тамо нађе, нека га подигне; али тражити драги камен у том оквиру и волети га тако — хоће ли то икад коме пасти на ум? Зар песник не могаше да покаже племенитост и силу мајчине љубави друкчије, но у Лукрецији Борџији? И немајчинска љубав није бисер у калу, то је као у калу. Њен је син плод крвног срама, то је син њена брата.“ —

Нисам ја само ради Борџије потрошио оволико хартије, или да покажем, како је Иго грозан у грозноме. Грозно, страховито може још бити и лепо; а донекле је и добро за модерне живце,—али све, док је гроза само физична. Али морално не. Може бити грозно без моралне штете, и то је оно, ради чега бих ја желео, да се Лукерција Борџија не поврати више на нашу позорницу. Њена је престава њено сиракузанско вино за душу невиних гледалаца. А таких, хвала Богу, у нас још има. Мене то још једино теши у овој грдној анархији од толиких проповедника и учитеља народних, који сви хоће да усреће и да науче народ. Молим вас, браћо, немојте га само кварити; и њему ће већ доћи памет у главу. Па ипак у позоришту, које такође хоће да обучи народ, гледао сам толико пута право бомбардање на моралне градове, најбољу узданицу и једино имање нашег лепог пола. А да ми се не рече, да сам опадач, поменућу само толика неверства брачна на позорници, па толике разговоре, прави гром на морални дом без громовође.

[1]) Хоћете ли да видите, како отац чини светом ругобу физичну ето вам *Краљ се весели* (ранија драма Игова); Хоћете ли да видите, како мајка чисти ругобу моралну, ето вам *Лукреција Борџија* . . . помешајте с најгнуснијом ствари једну религијозну идеју, очистиће се и биће света. Турите Бога на вешала, добијате крст.

У „Маркизу Вилмеру“ пита један чича раскалашног херцега, кога затиче у разговору с младом девојком, је ли већ успео; а он одговара: бих ја, али . . . али доста! Па кад истога херцега мајка кори са несташлука, а он јој одговара: а да знамо, мајко, како си ти у твојим младим годинама ——— красна сина! — У *„Циганину“* стари циганин чита лекцију девојкама сеоским код бунара, па једној вели: Ти си лепа, имаш кућу, али твоја лепота плаћа кирију. Да је такав виц пао у нашем дому, у предсобљу, ми би циганина истерали, или би женска чељад утекла одмах куд у собу. А у позоришту смо везани за наше седиште, не смемо да погледамо у наше сестре до нас и зебемо од страха, да тај отров, који се испрва јавља у облику руменила на њихову лицу, не сиђе и у њихову душу. Често се сетим Хајна, кад о овоме мислим. „In der That — вели он — höre ich, wie in unsern Lustspielen die heiligsten Sitten und Gefühle des Lebens in einem liederlichen Tone und so leichtfertig sicher abgeleiert werden, dass man an Ende selbst gewöhnt wird, sie als die gleichgültigsten Dinge zu betrachten. Höre ich jene kammerdienerlichen Liebeserklärungen, die sentimentalen Freundschaftsbündnisse zu gemeinschaftlichem Betrug, die lachenden Pläne zur Taüschung der Eltern oder Ehegatten und wie all' diese stereotypen Lustspielmotive heissen mögen, ach! so erfast mich inneres Grauen und bodenloser Jammer, und ich schaue ängstlichen Blickes nach den armen unschuldigen Engelköpfchen, denen im Theater Dergleichen, gewis nicht ohne Erfolg, vordeklamirt wird. —

——— Рећи ће се: то је претерано, мерити тако строгим мерилом реч, израз. Али једна једина реч може да убије. Зар не би боље било убити њу, не дати јој на позорницу. — А, после, време би било, да се наше позориште престане бринути за свој џеп и угађати и онима, за чију моралну срећу не хаје. Али ми имамо само једно позориште, веле неки, па се треба побринути за све врсте гледалаца. Баш за то, што имамо само једно, што сви у њега долазимо, пазите! Па и ако нас има, којима ништа не шкоди, опет је боље, да нама поквареннима буде дуго време, него да се онима, који чисти и непокварени долазе, задају опасни ударци у име културе и напретка. —

Свет. Вуловић

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА [1]

Као што је познато нашим читаоцима, у другој свесци нашега часописа не донесмо политичког прегледа, те тако нам данас ваља наставити хронику политичких догађаја онде, где смо је с првим прегледом прекинули, а то беше тренутак, када се у нас први пут састави парламентарно министарство под председништвом г. Чумића.

Пошто се нова влада преставила у скупштини (26 Новембра пр. г.), по што је њен председник обећао поднети пројект закона „о већој слободи штампе,“ о „већој самосталности општина у својој управи“ и о „већој личној безбедности“ — устаде скупштински секретар *Кујунџић* те предложи отпоздрав скупштински на престону беседу. Скупштина је одмах и једногласно усвојила тај отпоздрав. Он гласи:

„Ваша Светлости, премилостиви Господару!“

„Друга законодавна народна скупштина, примила је племенити поздрав, којим сте, Господару, седнице њене отворили.“

„Скупштина, као народно представништво, изјављује Вам, Господару, у отпоздрав оданост и љубав свега народа, којом чврсто стоји уз престо Обреновића, и којом не одвојно прати и вазда срета љубљеног владаоца кличући из свега срца:

---

[1] Политичка борба у нас ударила је стазама тако страсне партајичности, такога фанатичког рата на живот и на смрт, да јој ми у нашем политичком прегледу, не можемо следовати, а да не ризикујемо непартајичност, објективност и патриотску висину над свима партијама, коју би желели да наша „Отаџбина“ свагда сачува.

С тога смо одлучили да од сада у нашем листу доносимо у место политичког прегледа само *хронику политична догађаја,* остављајући читаоцима да сами себи створе пресуду тих догађаја.

Како је сада наш цео политички живот усредсређен у скупштини, то ћемо док је она на окупу доносити извештаје само о њеном раду.

Уредништво „Отаџбине“

„Живео кнез Милан М. Обреновић IV."

„Живео народ српски!"

За тим је нарочита скупштинска депутација однела тај отпоздрав узвишеном владаоцу, који је изволео примити га с овим речима:

„Господине председниче! Свака ми је прилика мила у којој видим да народ у мени вере има, а ова ми је још дража, што осећања оданости долазе од оног тела у држави, које је позвано, да престављајући народ, у договору са мојом владом, која владаоца престaвља, донесе оне законе, који ће народ до боље и сјајније будућности довести."

„Народно преставништво, задахнуто духом уставности, реда и законитости с једне стране, и владалац задахнут духом народољубља с друге стране, — то су нераздвојне чињенице напретка народног."

„Ваш се рад на овоме путу, због промене министарства, мора да одложи, но ми ћемо се скоро видети, и сложни продужити наш рад за добро народа, коме заједно с вама кличем из свега срца „Живео!" —

Када су ове узвишене речи Њег. Светлости саопштене у самој скупштини, она им се одазвала громким одушевљењем.

За тим је прочитан указ којим се седнице скупштинске одлажу до 14 Јануара 1875 године.

Кад се народна скупштина после шест недеља опет састала и отпочела свој рад, после неких ситнијих административних послова, започето је износење предлога појединих посланика.

1. Посланик *Срета Поповић* предлаже, да се у договору с владом учини, да у напредак са предлозима посланичким и у интерпелацијама не иде као што је до сада било, да се на њих или никако или тек после толико година одговара.

2. Посл. *Петар Ђуричковић* интерпелише г. Министра ун. дела: За што је хапшен бив. посланик Александар Николајевић? За тим је исти посланик прочитао 6. својих предлога: а.) да буду слободни зборови и договори, б.) да се просветна струка боље уреди, в.) да суђење постане што је могуће простије, г.) да се полиција одвоји од судства, д.) да се што пре нађе заштита за нашу земљорадњу, трговину и занате, ђ.) да се од сад порез разрезује по имању и приходу.

Ти су предлози упућени дотичним скупштинским одборима

(Наставиће се.)

БИБЛИОГРАФИЈА

(*Саопштава књижара браће Јовановића у Панчеву.*)

Албум светковине двадесетпетогодишњице књижевног рада Змај—Јована Јовановића. Издаше пријатељи песникови. Нови Сад 1874. 8. Стр. 55. Цена 20 н.

Православна српска црква у књажеству Србији. Израдио митрополит Михаило. Београд 1874. 8. стр. 218. Цена ф. 1 —

Белешке о винодељу крајинском и смедеревском по сортама винове лозе у Србији с додатком о користи друштава винодељских, заламању лозе и прављењу бела вина. Извешће Милутина М. Савића. II. Филоксера Вастатрикс. Од дра Мачаја прештампано из »Тежака«. Београд 1874. 8. стр. 76. Цена 12 н.

Лукијанови разговори мртваца. Превео с јелинског оригинала проф. др. П. Папакостопулос. Београд 1874. 8. стр. 75. Цена 35 н.

Školstvo Europe i Amerike na svjetskoj izložbi u Beču god. 1873. Piše Franjo Suller. Zagreb 1874. 8. стр. 160. Цена 70 н.

Priegor o ljubavi. Izvorna novela. Napisao Milan Grlović. Zagreb 1874. 8, стр. 72, Цена 50 н.

Gragja u odgovorima iz različnih krajeva slovenskoga juga. (Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena. Knjiga prva.) Osnovao, skupio i uredio V. Bogišić. Na sviet izdala jugoslov. akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb 1874. вел. 8. стр. LXXIV. и 719. Цена ф. 6 — 60.

Srčanice, glasinke, zvonjelice. U 5 razdjelka. Novi Sad 1874. 46. стр. 460. Цена ф. 1. —

Српски архив за целокупно лекарство. Издаје српско лекарско друштво у Београду. Уређује садашњи секретар срп. лек. друштва, проф. др. Владан Ђорђевић. Књига прва. Београд. 1874, 8. I. део. стр. 290. II. део: Преводи. Стр. 54. Цена ф. 1. —

Флора Кнежевине Србије или васкуларне биљке, које у Србији дивље расту, по аналитичном методу сложио др. Јосиф Панчић. Београд 1874. 8. стр. XXXIV и 800. Цена 18 гроша.

Мала српска граматика за српске народне школе по Даничићу саставио Јован Павловић, друго умножено издање. Панчево 1875. 8. стр. 50. Цена 18 н.

Настава о маршевима, предстражној, логорној служби и о служби, кад су војници по квартирима размештени. Министарство војно. Београд 1874. 4. стр. 79. Цена 30 н.

Изводи правила о дужностима војника, о војничким принадлежностима, о дисциплинарним и војно-судским казнима гарнизонске и градске службе. Министарство војно. Београд 1874. 4. стр. 84. Цена 40 н.

Упут за упражњавање гимнастике код пешадије. Министарство војно. Београд 1874. 4. стр. 35 и 4 литограф. таблице. цена 36 нов.

Опис пушке и муниције пибодијевог система и руковање истима. Министарство војно. Београд—1874. 4 . стр. 80. Цена 36 н.

Настављење за гађање у нишан за стајаћу и народњу војску. Министарство војно. Београд 1874. стр. 4. 58. Цена 30 н.

Prve posljedice zanovetanja ili pak rekoste, da ih nejma. Odziv F. J. F. pisca zanovetanja. Zagreb 1874. 8. стр. 48. Цена 70 н.

Женски забавник. УређујеБранко Рајић.I. Панчево 1875. 16. стр. 107. Цена50н.

Историја развитка трговине, индустрије и фабричности. У животу и радњи главних трговаца и индустријалаца у Европи и Америци. свеска I. Извео Ч. П. М. Београд 1874. 8. стр. 98. цена 50 н.

Пет недеља у балону. Путовање по Африци. Француски написао Јулије Верн Нови Сад 1875. 16. стр. 312. Цена ф. 1 —

С археолошке изложбе у Кијеву 2 — 21. Августа 1874. Белешке Стојана Новаковића. Београд 1874. 8. страна 37. Цена 2 гр.

Вевелова историја индуктивних наука Српски од Владана Ђорђевића. Београд 1874. 8. стр. X и 415. Цена 10 гр.

Нацртна геометрија за више реалке кнежевине Србије. Написао Георгије Козак. Превео с немачког Миливоје Е. Јосимовић. Београд 1874. 8. стр. 223. и 2 литографске таблице. Цена $8^1/_2$ гр.

Основи нацртне геометрије и перспективе у два дела. Ручна књига за ученике наших највиших школа. о професора Е. Јосимовића. Београд 1874. вел. 8. стр. XII. и 272. и 49 литографске таблице. Цена 82 гр.

Физика за учитеље основних школа. Израдио Никола J. Петровић. (са 50 дрворезних слика). Београд 1874. 8 стр. IV и 96. Цена 5 гр.

Грађа за историју уметности у Србији у трећој четвртини XIX. века. III. Пројекти за споменик почившем књазу Михаилу Обреновићу III. од М. Валтровића. Београд 1874. 8. стр. III. и 33. Цена $2^1/_2$ гр.

Шта бива од залогаја хлеба. Писма једној девојчици о животу човечијем и животињском. Француски од Жана Маса. Српски од М. Ђ. Милићевића (Прештампано из „школе“). Београд 1874. вел. 8. стр. II и 216. Цена 6 гр

Борба за право. Написао проф. др. Иеринг превео К. Н. Христић. Београд 1874. 8. стр. VII и 92. Цена 5 гр

ВАСА РЕШПЕКТ

1

Знате где је Св. Андреја? Св. Андреја мала варошица лежи на десној обали Дунава, између Будима, Вишеграда и Острогона, столица најсилнијих маџарских краљева: Матије Корвина и оца великог Лајоша, Роберта и острогонских примас-патријараха.

Диван предео. Пред варошицом „мали Дунав," то јест рукав Дунава, пред очима плодним селима посејана ада; преко даље „велики Дунав," а тамо опет остатци, развалине римског каменитог моста за прелазак римских легијона. За леђи варошице, и с лева бока све сами виногради и дивне планине, које се са вишеградским шумама сучељавају. Ту краљ Матија, и други краљеви, ловили су брзоноге кошуте и јелене. Па онда она лепа долина између Св. Андреје, Помаза и Будима, као амфитеатар диловаски а у суседству древни, бели Будимград, са чувеним купатилима; преко од Будима опет Пешта.

Кад се попнеш на врх планине Орловача, видиш преко плава Дунава модре, магловите брегове Ваца, а од стране вишеградске, како Дунав савија и спеши срцу Угарске.

Св. Андреја, Вишеград, Вишеград, Св. Андреја то су сестра и брат, ал близанци. И радост и жалост су делили. У слави видели су суврсмене дивове, у жалости заједно су стењали и судбу оплакивали. После славе Роберта и

Лајоша, насташе бурна времена по удову Лајошову, Јелисавету, ћер босанског краља, и кад дође отимач престола кнегиње Марије, Карло од Драча, њега убије Форгач, и у Св. Андреји у латинском манастиру дух испусти.

Ал у оно доба још није постојала Св. Андреја, та варошица, но само леп предео са манастиром.

2

Још мало, па ће бити два столећа, како се српски народ у Србији поче кретати, да би се од турска ига ослободио.

Патријарх Чарнојевић извуче из Србије тридесет и седам тисућа породица, с којима се у Угарској населио.

Сви који су се иселили, задржали су веру, да ће се својим оружјем, а помоћу ћесарске војске, опет у своју драгу стару отаџбину повратити.

Оставили су Метохију, стару Србију, алем камен српске круне; изнели су силно благо и оружје; остала је најкраснија српска земља пуста; ослабили су српски народ, и бацили су ослобођење васцелог Српства о које столеће назад.

И опет се нису вратили.

По Угарској раштркали су их тамо и амо.

Језгро, богаштина, бачена је у Св. Андреју, Будим и околину.

Патријарх са тисућама Срба оснује варош Св. Андреју, као нов Енеј; ал Троја паде, а српски се Рим не подиже.

Патријарх после оде и стани се у српском Сиону, у Карловци, ал вредни Срби у Св. Андреји за кратко време сазидаше куће, подигоше седам цркава и школу, све са красним иметком, искоренише планинске шуме, и створише винограде, где роди, салаксија, малвасија и нектар, прави синови дичне Метохије.

Трговина поче цвасти. Св. андрејски патрицији нису лењи, они су познати по трговима Липиске и Кракове; Пешта купује на св. андрејској пијаци робу; Пешта, онда још слабачка у трговини.

А Св. Андрејац поносит, у кругу породичном, у храму као и на јавни мести поје: *„Ми же Сентандрејци цјелог свјета славни!“*

Леп предео, богаштина, лепо вино, красна вода. Шта хоћеш више?

Сав српски жени усредсредио се у Св. Андреји.

Св. Андреју увек су звали, па и сад зову Сентандрејом; но ништ не смета што је први слог „сент,“ јер и „Сентомаш“ је „сент,“ па му опет ништ не фали.

Дакле нека буде „Сентандреја,“ „Сентандрејци.“

И „паки, *ми же Сентандрејци, цјелог свјета славни.*“

И доиста могао је поносит бити Сентандрејац. Ту ти је било великих трговаца, знаменитих војника, чиновника ваљаних, владика и екселенција.

Само по гдекојег да споменемо:

Ето ти два владике, арадског и темишварског, два Авакумовића, оба „екселенције.“

Ето ти „фелдцајгмајстора“ Радивојевића, бранитеља Тиролске против Бонапарта, и доцније ломбардијског „командирендера.“

Ето ти другог Радивојевића, који се са шаком Срба против тисућа Турака брани, и кад су му „царски“ „слепе фишеке“ дали, и кад се већ пуцати не може, а он као Леонида ил Хајдук-Вељко славно пада.

Јесте л' чули за младог „грендхусарског“ официра, Радобицког, коме су, кад је постао обрлаћман, сви у оно доба певали: *„Виват виват галант, Радобицки оберлајтнант,“* и који је доцније у битци код Ваграма двааест и осам година млад, јуначан потпуковник на челу својих уланских ескадрона на душмана јуришајући погинуо: пресече га тутопско ђуле преко пола и прекиде, као Хајдук-Вељка.

А јеси л' чуо, када је код Улме, код капитулације ђенерал Мака надвојвода Фердинанд д' Есте са тридесет ескадрона кроз француску војску пројурипио, продерао, ко је у тој опасности надвојводу штитио, и све ударце француских коњаника од надвојводске главе „испарирао?“ То је

био Живко „вахмајстор“ прави Сентандрејац, и док је после тога живео био је у Будиму код надвојводе довек, при свакој паради у његовој ђенералштапској свити.

Па шта да рекнемо о мајору Авакумовићу, који је знао на флаути и хегедама лепо свирати, да му се и у Италији чудише, а покрај тога био је изврстан песник, тако, да све оне красне српске љубавне песме, које су пре осамдесет година певане, од њега произлазе.

Па каквих је било ту још ваљаних људи у осталим сталежима!

3

Сентандрејци су од вајкада врло гостољубиви. Седам цркава, свака има свој „храм“, и онда онамо долазе господа и сељани, да прославе. Особито „храм преображенија“ на гласу је у „преображенској цркви,“ и многи долазе из Пеште и Будима. Дођу чак из доње земље, Бачке, Баната и Србије.

Већ у очи „преображенија“ многи се странци показују и „великолепно бденије“ посећују. Други дан, то јест о храму, бива дупком пуна црква.

Тако једне године на „преображеније,“ баш 6. Августа по старом, стече се силан народ. Дан што може бити леп; чисто азурско небо, топло ал без препеке.

У цркви служи се света летурђија. Црква пуна. Који онде места нема, тај је у порти, и онде се чује служба. Један младић, прави „Сентандрејац,“ у порти разгледа плоче, што мртве покривају.

Пред врати на десно једна плоча, клекне па на њој чита: „Здѣ почиваеть рабь божій С.... О... поживе лѣть 87. г. 17....“ остало изглађено.

Један „Сербијанац“ у антерији и димлијама стоји до њега, и пита га — ко ту лежи?

„Мој дед,“ рече, „живео 87 година, а ја бог зна хоћу л' половину доживети. Он је дошао из Србије са оцем под Чарнојевићем, као дете, са још два брата. А ко сте ви?“

„Ја сам Јанаћ Сарајлија, трговац из Београда, дошао сам у Пешту трговине ради, мало код Милоша.“ Тако се звао у Пешти један трговац.

„Па где сте одсели, и где ћете ручати?“

„Тамо у биртији.“

„Ви сте данас мој гост.“

„Евала!“

Сад јеванђеље читају, прангије пуцају, Сербијанац се једнако крсти, моли се Богу.

После службе Сентандрејци „фатају“ госте.

Ту странац не сме у биртију; сваки дочепа једног, два ил више гостију, па с њима својој кући.

Треба и то знати, да су у Сентандреји најгоре гостионице, јер Сентандрејци од гостионичара госте одмамљују, па не могу на крај изићи. За то у Сентандреји у биртији ретко да има добра вина.

Сад тај младић доведе Сербијанца у једну стародревну кућу, не далеко од „преображенске“ цркве.

Једна стара капија с бока, а с фронта мала ниска врата. Кад уђеш басамак доле, на лево два басамака горе, па соба, па опет три басамака више па соба, нешто оријентално-европски. Кућа, ил кућица, зидана 1700 године.

„Ето видиш, ту је тај живео, што сам му плочу читао.“

Кад су ушли, а већ ту је било више „страних“ гостију.

Наш младић није био прави домаћин ове куће; данас је и он гост, ал тек кућа му је дедовина.

Његов сродник је прави домаћин, ал може и он кога хоће довести. То је Влада Огњан.

Гости се представе, и брзо се упознаду. Најлакше је тако приликом „храма“ упознати се.

Служе шљиву, хлеб и ракију, па ето и ручка.

После ручка оду да виде коло у порти.

Опет се врате, приспе време вечери; та ће раније почети и свршити се, јер ће бити у школи бал.

Баш да се вечера сврши, а нашем полудомаћину, томе младићу који је Сербијанца довео, донесу са поште писмо.

Младић тај звао се Војко Огњан.

Чита писмо, на лицу му се боја мења. Пусти писмо на сто.

„Дакле умрьо сиромах, Васа."

„Наш Васа, Васа Огњан, Васа Решпект!"

Сви од родбине зачуђени; читаш на једном лицу задовољство, на другом сажаљење. Странци забленуто гледе.

Од родбине неко рече: „Нека га, добро једаред што је скончао!" Други опет: Штета, био је „Mordkerl," јунак!"

Војко уздахне; њему је најтеже било.

„Сад не ћу ићи на бал. Сви спомени његова жалосна жића сабили ми се у главу. Ко хоће нек иде на бал, ко остане томе ћу испричати живот тог несретника, ког из свег срца жалим."

Неколико њих кажу, да не ће ићи на бал, само да чују какав је то човек. Ту остаде и Јанаћ Сарајлија.

4

Када се разиђоше, који хтедоше на бал, Војко Огњан овако поче причати:

Васа Огњан, или Васа Решпект, био је син нашег чика Игње Огњана-Решпекта. Које што сам од старијих чуо, које што сам видео сам, све ћу вам испричати; пред очи ћу вам ставити једну жалосну породичну слику.

Игња Огњан, наш чика, био је прави Сентандрејац. Шта је био? Не зна се шта је. Рувета није имао. Имао своју кућу и винограде и од тога је живео. И могао је поштено од свог иметка живети.

Имао је жену Сару, и сина јединца Васу.

Неописано добра, мекана, питома жена.

Чика Игња је био мало жестоке нарави, а син исти на њега.

Чика Игња био је и надрикњига, то јест нешто је читао, па је мислио да много зна. Иначе био је поштен од пете до главе. Био је истина особењак, као понајвише њих у породици његовој што су били. Тако на пример, имао је

једног брата од стрица, који се по други пут женио, па кад је видео да она синовима од првог мужа вуче, поче је гањати, ал кад није хтела ићи, а он узе њене јастуке и перине па изиђе пред кућу с њима, на пијацу, јер ту је кућа била и маказама све исече. Био је баш први дан Духова, но мало је ветар дувао, па раздувано перје тако је изгледало канда снег пада. Јединца сина од прве жене није трпио, јер га је држао за трошаџију; није се с њиме тридесет година, до смрти разговарао. Давао је оном кога је обегенисао и новаца у зајам, ма да је тврд био, и то без обвезнице, и много му је новаца пропало, и покрај свег тога није се ником тужио, држећи, да би и онако временом све то његов син упропастио. Када је умирао, није се хтео ни исповедити, ни причестити; рекао је околини, да није у животу никога преварио, па му није до те нужде. Док је живео, ма да је имао више кућа, лети код куће најрадије би се по тавану шетао. Економска лозинка била му је: што год купиш то је јевтино, што год продајеш, то је скупо. Син његов док му је отац живео, био је раскошан; када остаде без оца, штедљив, прем да је и госта честито угостио, као год и гладног наранио. Он би рекао: „Док сам имао оца, имао сам ко ми рече, ал кад га немам, бар то морам сачувати што ми је оставио“. И овај је у женидби првој био сретан, ал без деце; у другој несретан. Кад је самац био, маст је на фунту куповао, и кад му ко пребаци да је то срамота, одговори: „Када имам буре масти, куварица краде по вољи, а одмах се не позна; а кад је мало, лакше је уватити“. И он као прави оца син, дао је таван још лепше оправити, прозор тавански гледа на сокак, над њим красна пупчаста стрејица, као глоријолета, а он намести испод ње столицу, седне, па чита, а овамо гледи у паузи ко сокаком пролази. Понајвише би читао дела о социјалним питањима, о источном питању, о великој Србији, која се има саградити, био је ужасан српски шовениста; па онда читао би радо брошире финансијске, особито о аустријским финансијама, о могућном државном банкрот-

ству. Кад би га каква цифра финансијска у брошири пекла, устао би, па би се шетао по тавану тамо амо, као мачак, прави таванородни син свога оца. Ал је био поштен, ма да жесток; слагао није никад, а то ће много рећи.

Доста то, од родбине сваки му је био више мање особењак.

5

Чика Игња, кад му се што допало, имао је обичај на то рећи „решпект.“ Ако му се није допало, и онда „решпект“, ако се ражљутио, ил подсејавао, и онда „решпект“. Тај „решпект“ залепио се за њега, и место Игње Огњана постаде „Игња Решпект.“

Кад је синак Васа почео ићи у школу, њега деца назваше „Васа Решпект“, и тај до смрти остаде.

Ја сам као дете нешто врло мало познавао чика Игњу Решпекта. Умрьо је годину две после мог оца; био сам онда још дете.

Кад ми је отац умрьо, тек сам наступио у шесту годину.

Мог покојног оца, никад не ћу заборавити. Мати ми је пре умрла. Оцу ми је било преко седамдесет година. У очи оног дана, када ће умрети, уђем к њему по обичају унутра, да му ноге чешкам. Он је у кревету лежао, и највolео је, да га ја прочешкам. А ја, чешкајући га, гледао бих му у очи, хоће л' ми крајцару дати, јер увек сам крајцару ил две за то добио.

Мој отац дозове ме к себи, до главе му станем, а он сиромах метне ми суву руку на главу, и рече: „Само ми је жао, што не знам коме ћу тебе, сироче, оставити.“ Те ми се речи ужљебиле у мозак, нит ћу их икад заборавити.

Отац заспи, уђе газдарица и изведе ме ван.

У јутру пробудим се, чујем жубор, ларму, обуку ме, уведу ме у другу собу, а мој сиромах отац лежи мртав, већ и обучен. Гледим га, лице му се смеши, бог зна какве је муке у том смешењу, на смрти, у ропцу претрпео, ал то смешење никад не ћу заборавити; чини ми се, канда се на

мене смешио, и то хладно смешење остаде ми, као сироти, вечита утеха.

Кад су га укопавали, ишао сам и ја за сандуком, ал право за сандуком, но нисам плакао, нисам осећао значај те смрти; то сам осетио доцније.

После укопа, одведу ме код чика Игње, и даду ми кафе с кифлом; ја сам је слатко појео.

Сутра сам тек осећао бољу, и то детињу. Одведоше ме тутору, у другу кућу; из наше куће разносили су све, што је ко хтео.

Колико се сећам, чика Игња био је жустар, окретан старац. Васа већ онда није био код куће, већ је био катана, „хусар.“

„Па како постаде хусар?“

Кажу овако:

Отац му је био престрог, Васа опет жив дсран. За најмању ситнарију га тукао. Ако учитељ каже да није знао лекцију, а он удри по Васи; ако се игра, ако се туче с децом, опет туци по Васи. Кад се већ сазнало да га ма за шта туче, лукава деца ишла су оцу на тужбу, ма да их није тукао. „Васа ме је тукао“, то је доста, па Васа извуче фуру.

И то тукао би га страшно. Када се чика Игња ражљути, он га узме обема рукама за уши и за главу, дигне га у висину, па га пусти као јаје. Сретан Васа, ако се онда може подићи и побећи. Онда побегне на таван, а тетка Сара, мати његова, одмах врата закључа, да га отац не може гонити. Једаред у шврипу побегне и попне се на грану на дуд, отац за њим, зове га доле, прети му, неће да сиђе; отац узме пушку плаши га да ће га убити, ако не сиђе, Васо не силази; мати га моли, отац га светује да сиђе, а ја — неће; на послетку отац да матери реч да га не ће тући, и на материну реч сиђе.

Мати га је увек бранила, ал она не поживи дуго, умре.

Сад настадоше по Васу тешка времена.

Васа тера своје, а отац своје.

6

Васа постаде већ повећи.

Васа се није рђаво учио, и рад је даље учити. Отац рад би га учити, ал тако да иде у богословију, а после опет у калуђере, да постане владика, екселенција.

Треба знати, да су Сентандрејци своје синове радо давали у калуђере, да постану владике, у солдате, да постану ђенерали; ако се то покида, онда за адвокате и трговце.

Чика Игња страшно је мрзио адвокате. Увек би сину говорио: „Хоћеш ваљда да будеш адвокат? Од тог не ће ништа бити! То су варалице! Има их као кусих паса.“ Када је видео да се два пса кољу, рекао би: „Гле како алегирају“.

Кад је питао Васу хоће л' у калуђере да постане владика, он је казао, да воле бити хусар нег владика.

И већ од дванаест година деран, треба на што да се одважи, да не буде од њега клуподер.

Ал Васа не ће да буде друго нег хусар. Ту чика Игњи ни битка не помаже.

Док је мати живела, донде је још све добро ишло; Васа је имао заштите. До душе, сирота мати јако га је мазила, што строгом оцу није ишло у рачун. Мати му крадом додавала, што за децу није, као новац, и научио се коцкати, па после и картати, почео је од „фрише фире“ па ће доцније дотерати до „макау“.

Већ у детинству су му решили судбу, — две крајности, претерана строгост очева, и материно мазење. Између њих ће сад као између Сциле и Харивде бродити, но хоће л' добра пристаништа наћи, видећемо.

Боље да је отац мало попустљивији био, а мати оштрија.

После материне смрти отац је држао газдарицу, а да шта ће, а покрај газдарице једну малу девојчицу, Аницу, једно сироче две године од Васе млађе.

Газдарица, Софија стара, није баш у вољи имала Васу,

јер се у ћуди много са оцем слагала, па доказивала све, и због ње много је пута био Васа лупан. Аница пак држала је Васи страну, и увек му сваку опасност доказивала. Увек би плакала кад отац Васу туче. Искрена, добра душа.

Васа је у битке тако већ огуглао, да је на послетку примао је као свакидашњи хлебац.

Деца му се ругала „решпект.“ Био је врло кура̀жан, па кад му ко то рече, а он јуриши на шегрте и ђаке ма их колико било. У нужди и камењем се помагао.

Већ из далека је на сокаку познао, ко ће га задиркивати, па већ иде да га туче пре нег што ће му викнути „решпект“.

Тако једаред види из далека једног, који му обично „решпект“ подвикиваше. Васа је на сокаку, а отац му стоји код капијских врата, раскречио ноге па пуши, и гледи дерана. Васа види оца, приђе к њему па рече: „Отац!“

„Шта ћеш?“

„Видиш оног онамо?“

„Па онда?“

„Па онда туци ме најпре.“

„За што?“

„Оћу оног тамо да тучем, па волем напред бити бијен, јер ћеш ме и онако после тући.“

„А за што да га тучеш?“

„Чућеш, викнуће ми „решпект.“

Отац га ухвати за кику, продрма га и заошија унутра.

Васа ако и јесте био несташан, и много пута казну заслужио, ипак свет га држао за млого горег, нег што јесте. Држали га за најневаљалије дериште у вароши. Кад је који отац корео своје дете, увек би рекао: бићеш као Васа Решпектов. Сво неваљаство је у њему сабијено, тако су мислили, и никад не ће бити добар, већ је рођен рђав. Родитељи су деци забрањивали с њиме дружити се, на послетку се и сама деца испред њега уклањала, да већ ни друштва ни друга није имао.

Нема више материнске руке, отац неутолим; ником се

не може изјадиковати, јер никог нема; ништа му се не верује, ма најистинитије што рекао. Тако је био већ као дете презрен, и сам себи остављен. Није чудо што је све гори дивљак бивао.

Само једина Аница имала је саучешћа. Она је плакала кад би он патио. Кад га газдарица глађу казни, она сирота откида од својих уста, ил мало невидимке на страну метне са сиром резанаца, пите, меса, па му крадом у качару однесе, и ту у једном већем бурету сакривен Васа једе. Аница стоји код бурета, на једно уво слуша полуокренута вратима, да не изненади газдарица, па опет гледи како Васа једе. Сваки залогај Васин чини јој се, да га она прогутала, кад види како Васа слатко једе. Када је крај, Васа се извуче из бурета, а Аница га детињски загрли и пољуби, па зарумenив се с влажним очима из качаре истрчи.

Бог зна како осећање Аницу Васи веже.

И она је сироче, те како сироче. У гладној години у оравској вармеђи, жупанији, где се тако снажни словачки момци и девојке рађају, а жита није ни видети, јер су саме горе; у гладној години, кад ни кромпир није родио, људи и деца су од глади умирали. Спусти се од горе, реком Вагом у Дунав једна лађа, и доплови до Пеште. У тој су лађи премрле од глади словачке породице. Ту су сад на баиру децу куповали и продавали. То јест, куповали су и продавали, не онако баш као робље, као на пример у Африци, но са свим по модер-хришћанском начину. Словаци моле да се смилују на децу, и да их узму „под своје“. Милосрдни људи узму их, који мушко који женско, па још родитељу даду по форинту два „као бакшиш.“

Тако је покојна тетка Сара баш онда у Пешти на вашару била, и видевши код дунавског баира, како децу носе, смилује се и она, и узме једно девојче од пет година, да̑ за њ два форинта и однесе кући.

Чика Игња није се томе противио. Шта више узео је као неку срећу, као аманет. Дете се звало Ханка, но после постаде Аница. То је ова наша Аница, добра душа.

7

Васа је већ свршио код куће „славеносрбске школе“ и прву латинску. То је могао у Сентандреји изучити. „Мразовића“ граматику знао је у прсте.

Но на страну све те школске књиге, Васа је најволео читати српске јуначке песме, из неких старих „собранија.“

Што је год читао о јунацима, све је држао да се баш то тако збило, ма да је на немогућност наличило. Како сече Арапе Краљевић Марко, јунаштво Страхињ-бана, то Васа не би допустио да је могло бити другчије. Те виле српских јунака, те су живеле и живе остале. Оне Осијанске слике, где српски јунак, кад му је врућина, ишчупа с кореном читаву јелу из земље, па на коњу јездећи држи јелу у руци, а сунчани зраци кроз лишће на токе му падају, — то је све тако било, као год и оно, кад се Марко буздованом у облаке хита.

У недељу, ил о „храму“ тражи слепца, да му пева јуначке песме, и онда би се тако заблејао у њега, и дао би му последњу крајцару. Онда би му се представљали циповски ликови. и тек би презирао садашњи мекушан нараштај.

Но сад треба даље да иде у школу. Сад се тек зноји чика Игња, шта ће с њиме. Ако га да у школу даље, могао би временом постати адвокат, а то је смрт за чика Игњу. Не ће у богословију, а не ће ни докторију; па кад већ сад не ће, у толико ће мање хтети кад већ време томе дође. Није га рад за шегрта дати, јер има толико да као јединац, ма ништ не имао, може живети, и то од „грунта.“

Предомисли се, даће га годину две дана на пробу.

Да га у Будим у латинске школе.

Кад је већ опремљен отишао, нико није за њим жалио тако као Аница. Кад је чула да ће у Будим, једнако је плакала.

Васа је био у Будиму код једног имућног касапина, на „косту и квартиру.“ Чика Игња је хтео да је на добром месту, где не ће гладовати, да Васа не може рећи: не могу учити од глади.

Васа ништ не учи, већ се коцка и карта. После опет иде са касапским шегртима где волове туку, у „битонгу", и кад кад је и он помагао штрангу вући.

Коме се ђаку касапски живот допадне, тај ил неће више бити ђак, ил је рђав ђак.

Јако је пофалио чика Игња, што је сина код касапина дао у „кост". Боље да га је дао код свештеника, ал овако од „владичества" нема ништа.

Касапски је занат за ђаче јако примамљив. Има у себи тај занат нешто јуначко, швалересно. Па момци здрави, јаки, „феш"; кад опаше белу кецељу па сече месо, обнажене мишице му све играју, па кад метне девојци у котарицу месо, она сва дркће од радости.

Васа је имао у родбини касапа, па се већ од детињства навикао на касапницу.

Овде је сад господарев син већ касапски шегрт, и његов парњак, и овај га свуд води.

Васа прве године добије „другу класу" и мора школу „повторити".

Кад то чује чика Игња, ражљути се, и закључи да га више у школу не да, но да га код куће задржи. Васин газда, касапин намоли оца, да га још за једну годину остави на проби. Отац се реши и на то.

Друге године Васа иде опет у ту исту школу, ал не напредује. Не иде му у главу латински ни по што. Већ је момчић, па крадом иде са газдиним сином на „музику."

Зна већ добро играти. Газда има красну велику ћерку, образи да јој пукну. Васа место да иде у школу, остане код куће па с фрајлом игра полку: он звижди а фрајла пева.

Газда га је здраво волео, био је жив деран. Газда је имао још једну млађу ћерку, тако око десет година, па не би бранио да га да отац за касапа, могао би му бити зет, фајн момчић а јединац.

Прође Васи и та година, школу опет није свршио.

Кад то чује чика Игња, ражљути се; оде сам директору да запита за сина.

Носио је обично чакшире у чизмама и доламицу, ал кад иде у Будим, то јест, кад би се свечано обукао, онда панталоне, зелен, дугачак капут од „трајдрота, и цилиндаршешир с широким ободом, доле узан горе широк.

Кад дође директору, а овај исприча, да његов син ништ не учи, да је увек у „битонзи“ где волове туку, и већ коље овце, но боље ће бити ако га на занат да.

Чика Игња се упрепастио. Две године изгубити, две године трошити па узалуд!

Доведе Васу кући, са великом натегом истуче га, јер се Васа већ отимао, и закључи да мора код куће остати, и економ бити.

Чика Игња је тај мах последњи пут Васу тукао.

Васа је донекле оца слушао, ал кад од једаред реши се и каже оцу, да би рад бити касапин. Отац не ће да зна за то, и нападне на Васу да га туче. Васа се отме из шака и побегне, не зна се куда.

Свуд га траже, нема га. Отац жалостан, озлојеђен.

Само је Аница знала за њега куд побеже, јер му је она још онај дан нешто хаљина додала.

8

Васа је побегао у Будим, управо своме газди, и јави му да је рад код њега остати као шегрт. Газда га драговољно прими, прем да није допуштењем очиним, но он ће то, мисли се, код оца уредити.

Отац га свуд тражи; оде у Будим, нађе га код газде, зове га кући.

Васа се поплаши, но не ће кући, већ побеже, и сакри се у касапници. Отац сад не зна где је. Газда моли оца да га код њега остави, но он се не да ни осолити, већ науми тражити, курентирати сина.

Оде у варошку кућу и ствар пrejави, но узалуд.

Онај исти дан газдин један момак „понкнехт“, због

неке кривње добије дванаест палица. То је момка јако осрамотило, ражали му се, па, не рекавши газди ни речи, оде у Пешту у „вербскоманду“ и врбује се за катану.

Још онај дан начује то Васа, и сутра дан оде и он у „вербскоманду“ да се врбује за „хусара“.

Био је у шестнаестој години, и мера му је била таман као што треба. Приме га.

Отац љутит иде кући, заборавио је у „вербскоманди“ тражити га. Мислио је, вратиће се доцније газди, ил ће кући доћи.

Када се чика Игња кући вратио, чека три четир недеље, месеце чека, но Васе нема. Бог зна, где је већ Васа.

Чика Игња доцније чује, да је његов Васа катана, прави хусар. Дошао је један момак кући на „урлауб“ од те исте регименте, и све му испричао.

Чика Игња падне у велику жалост. Није шала, изгубити добру жену, тетка Сару, сад опет јединца; јер бадава, како је Васа постао хусар, прави је блудни син, изгубљен син за чика Игњу, нити хоће више да зна за њ.

Сад се тек чика Игња дао на дешперат. Постао је прави мизантроп. Пре тога трезвен човек, а сад се пропио. Није трпио друге људе, већ мизантропе као што је и он. Газдарица и Аница служе га. Газдарица још већма ватру потпирује, грди Васу, и гледи како би Аницу истисла, јер она једнако за Васом плаче; но чика Игња не да Анице, она му је сад као рањеница.

Најрадије примао је старог Јову Деникелу, бесног немеша, племића. Ужасног изгледа старац, ужасан пијанац. Седе куждраве косе, очи крваве, седе брчетине спуштене; велика коштуњава људина, канда га сад гледам.

Кад се њих двоје састану, онда да чујеш дивана!

(Наставиће се.)

Јаша Игњатовић.

ЂУРАЂ БРАНКОВИЋ

историјска студија

(Наставак.)

III

Материјалне и душевне прилике Ђурђеве државе

Покушали смо да се упознамо с карактером деспота Ђурђа и деспотице Јерине.

Да нам историја онога доба буде што потпунија и што јаснија, ваљало би да се добро упознамо с материјалним приликама земље и с душевним стањем народа, коме је Ђурађ господарем постао.

На жалост, за таква питања, — за питања која управо чине најважнији део историје, — за сада још мало материјала имамо.

У географскоме погледу деспотова је држава могла бити од прилике два пута оволика, колика је данашња кнежевина. Источни део данашње Босне са Зворником и са Сребрницом, за онда знаменитим и богатим градом, припадао је деспотовини. На југ су јој границе биле Шара планина, Качаник, па онда северна обала Дрима до некле и после линија од Дриваста до Бара на јадранскоме мору. Ова јужна гранична линија хватала је у деспотову државу и Призрен и Приштину. Бар је најјужнија а Будва најсевернија тачка јадранскога приморја у држави деспотовој. Још је теже одредити јој границу на истоку. Сва је при-

лика да је источну границу чинила Морава, тако да су Прокупље, Лесковац и Врања улазиле у деспотовину. Али неке су земље и преко Мораве припадале деспоту. Нарочито за Ниш имамо у Брокијера сведоџбу, да је при ступању Ђурђеву на престо, спадао под српску власт.[1]

Кад би имали да покажемо најплодније, најнасељеније и у опште најбогатије крајеве српске деспотовине, ми би показали на Браничево, Топлицу и Моравску долину.

Браничево је од старине било на гласу са свога богаства. Рударство, трговина и пољска привреда, начинили су на остатцима старих римских насеобина један од најпитомијих и најбогатијих крајева српске државе. Од како су Турци задобили с почетком XV-ог века сталног станишта на Дунаву и одатле упадали харајући у околину, град Голубац стекао је стратегичку важност, бранећи са те стране Браничево.

Питомост краја који се пружа од Ибра па до Мораве јужно од Копаоника, показује већ и само име Топлица. Плодовитост и богатство тога краја доводи у усхићење стране путнике још пуних сто година после Ђурђа.[2] Пад топличких градова под турску власт помињу наши летописци с очевидном бољом у души.

О насељености и богаству моравске долине имамо занимљиво сведочанство француског ритера Бертрандона де ла Брокијера, који је год. 1432—33 прошао кроз Србију. Његово сведочанство вреди тим више, што је Брокијер не само савестан посматрач, него и човек, који је видео много света, па у стању био да суди, шта је добра насељеност а шта не. „Оставивши Крушевац, пише он, пређосмо Мораву на скели и уђосмо у државу деспота од Србије, у

[1] »Ниш има леп градић, који је припадао деспоту од Србије. Турчин га пре пет година (дакле 1427-28) оте на јуриш и разруши до темеља.« Brocquiére, p. 271.

[2] „E il paese Topliza non solamente piacevole e bello, ma ubertoso e abundante di tutte le cose necessarie al viver etc.“ Cose de Turchi, Vinegia nell anno 1539.

красну и добро насељену земљу.“ Мало ниже вели: „Путовао сам низ Мораву, и изузевши кланац један, који држи од прилике једну миљу и који долази отуда, што се планина притисла уз реку, имадох добар пут *кроз красан и добро насељен крај*. Другог дана имадох да путујем кроз шуму и по блату. Него и поред свега тога, ова је земља тако красна, како само брдовит крај бити може. *Пуна је села и сваку потребу ту намирити можеш.*“ (стр. 275). И опет на другом једном месту: „Између Некудима и Београда, *долине су начичкане селима, у којима се хране и добра вина добити може.*“ (стр. 280).

Појимљиво је да је насељеност, коју је краљевство иза себе оставило, порасла и услед тога, што је поплава турска отерала велики број српских породица из крајева Турцима заузетих, у земље, које су још колику толику независност и сигурност имале (Србија и Босна!) Ова добра насељеност доста објашњава деспотове велике финанцијске изворе. Она налази потврде и у небројеноме робљу, које су Турци у више прилика из Ђурђеве државе одводили.

Међу градовима српским у оно доба најславнији је био Ново Брдо. За њ се знало на далеко по Европи, и његово латинско име Novo-Monte долази у списима онога доба у западној Европи често и где му се не надате. О његовоме се богатству у сребру и злату читаве басне причаху. Ново Брдо најзнатније је трговачко место у српској држави од средине XIII-ог па све до средине XV-ог века. Царина његова била је свима српским владаоцима један од најважнијих извора за доходак. Осим Срба, било је у њему много Саса и Дубровчана као сталних грађана, који су ту имали своје баштине, куће и земље. Град је био велик и јак за прилике онога времена. Деспот Ђурађ примивши владу могао је погледати на Ново Брдо не само као на најбогатији него и као на најјачи град свој.

Београд је био радост и понос нашег народа у оно доба. Деспот Стеван дао се срцем и душом да га утврди и украси. Подигао је у њему сјајне дворове и дејствовао

34*

је те су се најбогатији људи из народа ту доселили и куће подизали. На источној страни вароши подигао је митрополију, велику и сјајну цркву, окружену здањем за духовнике (општежитељство) и „**вьсакыими сады оукрашена разлитьнаа садовиа сь многыимь достоинниемь.**“ Подигао је био још једну цркву негде у „перивоју,“ а на „слаткој води“ сазидао је странопријемницу за болеснике и цркву у њој, и „**насади садовиа вьсакого избранааго плода.**“ Види се да је онда било неколико повеликих и лепих башта у Београду. Град је био управо систем један од неколико градића: Константин их набраја седам, Брокијер пет са две куле на уласку у пристаниште, — дакле опет седам. Константинов опис београдскога града доста је опширан, али и нејасан нарочито са многих упоређивања Јерусалиму и Сиону. Види се да је град имао двогубе зидине, да је имао на Дунаву пристаниште добро утврђено, да је ризница деспотова била у једној од кула у доњем граду а арсенал опет у једној другој, да је горњи град имао четири капије, од којих су оне на исток и југ биле велике и имале мостове који су се на ланцима дизали. Као што Константин тврди деспот је Стеван често говорио, како му је намера била, да град према истоку распространи. Брокијер опет са своје стране спомиње, како је Београд јак град, може да смести пет до шест хиљада коњаника, има доста артиљерије и како је међу топовима у граду видео један, којега је пречник износио 42 палца. За пристаниште на Дунаву он каже да се затвара гвозденим ланцима који полазе од кула које стоје на уласку, и да се у њ може сместити до 20 војених бродова. Стеван се старао свима срествима да вароши подигне трговачки значај; београдским трговцима дао је нарочите повластице и још је, као што Константин пише, израдио за њих особите олакшице у суседних држава. Брокијер је видео на Сави дванаест које већих које мањих лађа, што даје закључивати на доста развијену радњу трговачку. У опште, у време кад је Ђурађ ступио на владу Београд је био ако не најлепша

и најнапреднија, а оно за цело једна од најлепших и најнапреднијих вароша српских.

Осим „долина пуних села," осим великих градова какви су били: Ново Брдо, Београд, у неку руку и Сребрница, Крушевац и Голубац, осим приморских градова какви су Будва и Бар, и осим напредних трговачких и рударских места као што су Рудник, Плана, Кучајна и Ваљсво, која сва долазе у споменицима онога доба, у деспотовој је држави било још пуно градића и утврђених кула, које су истина саграђене биле у доба, кад се рат водио поглавито стрелом, копљем и балистама, али које би се с додатком нових утврђења могле довести у стање да бар отешчају непријатељу продирање.

Напред смо споменули, да има доста разлога за веровање, да је деспотова земља била добро насељена. У сведочанству које смо за то навели има већ потврде у природној претпоставци да је народ, доста у густо насељен, био и приличног привредног стања. По крајевима које су Турци притисли били, народ је тако осиромашио био, да путници нису могли по селима наћи тако рећи ни залогаја хлеба. Брокијер, на више места у своме путопису помиње како је њему, као и другим путницима по Турској ваљало носити са собом у бисагама, што му је за храну требало. Али у Србији је нашао са свим друкчије прилике. Његово сведочанство да се по српским селима може добити и хране и добра вина и у опште да се по њима може намирити свака потреба путникова, врло добро карактерише привредно стање нашег народа у оно доба. У осталом, ко проучава споменике о трговачким одношајима Србије с Дубровником у оно доба, не може а да не дође до убеђења, да су трговина и рударство били у красноме полету.

Како би добро било кад би знали што ближе о ондашњој државној управи, о финанцији и о војсци! А о њима баш тако мало извора имамо. Што се администрације тиче, види се да је земља била подељена у неколико округа, којима су у полицијском, финанцијском, војничком, у не-

колико можда и у судском погледу, управљале *војводе*. Конци земаљске управе стицали су се у двору деспотову у рукама три највиша званичника, преко којих је деспот владао. Та су тројица: велики челник, велики војвода и протовистијар. Први је имао дужности које у данашњој држави врши министар полиције и правде; други је био министар војени и заповедник војске; трећи је имао дужности министра финанције, главног казначеја и главног управитеља добара деспотових. Има неколико знакова, који дају мислити да је унутрашња управа чврстом руком вођена. Један је знак у ономе факту што, ма да између смрти Стеванове и доласка Ђурђева у Београд у Србији није било владаоца, ред у земљи није нигде озбиљно ремећен; други је знак што по народноме предању Старина Новак, одметнув се у хајдуке, није могао наћи станка у деспотовој држави, већ морао да бега у Босну; врло је важан знак и у томе, што поред политичког терета, који је пао на народ, и поред све мрзости на Јерину, правих нереда није било; нити је Сибињанин Јанко, поред свега свог настојавања, могао да прође прерушен кроз Србију а да га власт није добила у своје руке и деспоту одвела.

Кад је Ђурађ предузео владу финанцијски су извори били: владаочеве приватне баштине, рудници, царина и непосредна пореза. Од рудника се узимао десетак; од соли такође, на сву прилику и на име царине у опште наплаћивало се до десет на сто. На име непосредне порезе наплаћивала се „царева перпера,“ и то по дванаест великих сребрних гроша, или пола млетачког цекина од куће или од оџака (вид. Acta Arch. Ven. II, 177). Од Млетака је деспот примао годишње по хиљаду дуката на име царине скадарске (Acta II, 209). Брокијер је слушао да само од Новог Брда деспот има годишњег прихода на двеста хиљада дуката! Ово је тешко веровати; али је врло за веровање да је од свију рудника толико прихода имати могао. Из речи Брокијерових види се, да се управ тај доходак од рудника сматра за најважнији. „Царева перпера“ тешко

да је доносила више од двеста хиљада, јер и ако је насељеност односно густа била, опет с друге стране не треба заборавити да је онда у једној кући у средњу руку више глава живело. Баштине које је Ђурађ иза Стевана у Угарској наследио и оне које је после сам добио, доносиле су му око педесет хиљада дуката годишње (Брокијер; — Engel, II, 321). За сада немам никаква поуздана мерила, по коме бих могао бар од прилике казати колики је био државни приход српски у оно доба. Него узевши у поглед приходе других савремених држава, узевши у рачун вероватну насељеност деспотове државе, и после и ту околност што су Турци од вазала својих на име данка обично десетак тражили, ја мислим да има нека малена вероватност да је целокупан доходак државни под Стеваном износио око 300.000 дуката, да је Ђурађ одмах првих година повисивши старе и завевши нове дажбине, подигао га на суму од 500.000, као што је на скоро за тим под притиском неприлика, које ћемо видети, и данак Турцима од 30.000 повисио на 50.000 дуката. Султан је имао прихода на своја два и по милиона дуката, као што су Брокијеру причали људи, „који су се дуго бавили на двору султанову и који га добро познају.“ (p. 245).

Него осим редовних годишњих прихода, деспот је Ђурађ имао и знатну готовину у злату и сребру. Благо кнеза Лазара и благо Вука Бранковића, стекло се сада у једну руку. Одмах од првих дана своје владе Ђурађ је стекао глас и у својој земљи и ван ове, као необично богати владар. На другоме месту у овој историји имаћемо прилику да се мало ближе упознамо с благом Ђурђевим.

Долази на ред да о војеној снази деспотове државе проговоримо.

Ми још немамо стручну историју српске војске. Ово је, рекао бих, с тога што у великом делом историја српске војске није друго већ историја српског народа. С друге стране и с тога, што за техничку страну српске војске старога доба, немамо за сада скоро никаква материјала.

Кроз цео средњи век српска је држава имала неку врсту народне војске. Сваки је властелин дужан био, да на позив владаочев пође на војну и поведе собом и о своме трошку издржава неки број наоружаних људи. Наши властели и властеличићи својим војничким дужностима према поглавару државе, наличе у многоме на турске тимариоте и зијаметлије. Шта више прилика је, да је ова последња установа у отоманскоме царству постала с угледом на такву установу у српској држави.

Властелинска ова војска скупљала се само кад је рат био неизбежан и по учињеноме миру опет се пуштала кући. Природно је да су владаоци наши давно осетили потребу да имају неку сталну војску, војску састављену од људи којима је оружје алат а војевање занат. Прилика је да је још и Стеван Немања имао неку сталну војску од најмљених странаца, Грка, Латина итд. За краља Милутина знамо извесно да је имао у својој служби под најам неколико хиљада Кумана. Душан је своју сталну најмљеничку војску састављао нарочито од Немаца (Алемани!). У опште у време мира ред је у земљи одржаван поглавито најмљеничком војском; у време рата сазивала се под оружје и војска властелинска. Тако је било и под деспотом Стеваном Високим.

Кроз све време наше независности у средњем веку, главна је струка наше војске — каваљерија. Колико ја опажам, рекао бих, да је од почетка XIII-ог века па до средине XV-ога, српска каваљерија прошла кроз три фазе. Кроз цео тринаести век језгро је српске војске било у лакој каваљерији. Војска којом је краљ Милутин тукао Грке и војска коју им је позајмљивао кад је с њима бивао у пријатељству, били су лаки коњаници.

Душан као да је пренео језгро војске у тешке оклопнике. Одмах од првога дана своје владе па до последњега, видимо га где једнако из Млетака увози у Србију оклопе. То су тешки оклопници, који ширише границе његова царства. Брзо стекоше славу и у непријатеље улише страх и поштовање.

Сеад-ед-дин Коџа-ефендија говорећи о побуни карамanској у год. 1387 вели: „Осим друге војске Тимурташ је довео из Европе још и две хиљаде оклопника, ђаура али храбрих јунака из војске Лазареве.“ (Brattuti, p. 127).

Исти овај Коџа-ефендија причајући како је султан Мурат изашао са сином Бајазитом да рекогноскује српску војску на Косову, вели: „погледавши на ђаурску војску, чинило му се као да је зид од гвожђа земљу притиснуо, као да је сва војска ђаурска све у самом гвожђу, које сева као ватра.“ (Brattuti, 146). И у војничкоме већу, које се после овог рекогносковања држало, српски оклопници задавали су главну бригу турским везирима.

Неколико година после битке косовске, 28. Септембра 1396, видимо под Никопољем где пет хиљада српских оклопника сјајним једним јуришем бришу пред собом цвет каваљерије француске, немачке и угарске, и решавају битку у корист полумесецу. (Hammer, I, 241; Engel II, 202).

Па онда у битци светско-историјског значаја код Ангоре 20. Јула 1402! Сви историци те битке, и персијски Шерефедин, и турски Нешрија, и византијски Дука — једнодушно помињу јунаштво српске војске. „Срби, борећи се као лавови,“ одбили су први напад Тамерлановог десног крила под управом Мираишаха и сина му Мирзе Ебубекра. „Европска се војска борила с ванредном храброшћу и несавладљивим јунаштвом,“ пише Хамер; „али док Срби на левоме крилу починише чудеса храбрости, на десноме крилу војска Ајдинова, видећи своје кнежеве у редовима непријатељским, пређе к њима. Већ се била пресекла веза српске војске с Бајазитом, кад јуначан вођ њезин Стеван, са својим оклопницима пробије непријатељске редове чинећи им грдне штете, па дошав до Бајазита световаше му, да се повуче натраг. Видећи јунаштво Срба, Тамерлан је повикао: „*Дервишан таксир некерденд*!“ Сиромаси, све су чинили! (Нешрија л. 107, у Hammer I, 313).

Може бити да је битка код Ангоре била последња велика прилика, где се српска тешка каваљерија сјајно

показала. На сваки начин позније не налазимо спомена о њој. Брокијер, проучавајући организацију и маневрисање турске војске у првој половини петнаестога века, нашао је за потребно, да Европи светује, да организујући поход против Турака не саставља војску од тешке каваљерије већ од лаке. Ово је морало бити јасно и другим стручним људма онога доба, а још по најпре Србима, који су имали толико додира с турском војском. Може бити да је још Стеван високи пренео главни значај српске војске у лаку каваљерију. Свакојако, извесно је да се под деспотом Ђурђем не спомињу оклопници, а помиње „лака каваљерија.“ У једном писму своме Сибињанин Јанко моли деспота Ђурђа да му пошље *„нешто од оне лаке каваљерије, коју он као што је познато, свагда на расположењу има.“* Писмо од год. 1448. Fejer, Cod. dipl. X, 363). И народне песме помињу катане на двору деспота Ђурђа.

Катане су биле на сву прилику стална најмљеничка војска. Ђурађ ју је, као што ћемо позније видети, састављао нарочито из Грка, Албанеза и Далматинаца, а тако је ваља да и за време деспота Стевана састављана. Колика ли је била та војска?! Знамо поуздано да је год. 1423 Ђурађ опсео Скадар са осам хиљада коњаника. (Acta, II, 187.) У војничкоме распореду цара Жигмунда стоји записано, да је деспот српски дужан да Угарској у рату с Турцима помаже са осам хиљада коњаника. Брокијер опет вели на једном месту, да би деспот Ђурађ могао у Србији да дигне четрдесет хиљада коњаника. Брокијер је у својим потврдама обично близу истине. Може бити да не ћемо много погрешити ако узмемо, да је стална најмљеничка војска српска под деспотом износила осам хиљада а властелинска, која се сазивала у време опште и велике опасности, око тридесет и две хиљаде, тако да је Ђурђева Србија заиста могла у нужди да изведе четрдесет хиљада добро наоружаних коњаника.

У овоме што је напред видесмо деспотову земљу добро насељену, долине пуне села, поља застрвена житом,

брда покривена лозом виновом; видесмо да благајница има злaтне изворе, и да у случају невоље може да се дигне прилична војска. Али народ не живи само о хлебу и вину нити се држава само копљима држи. Наравно да историја не може а да не пита, има ли народ хлеба и друго што му за живот треба, али још мање може да не пита: шта народ тај мисли, шта осећа, од чега зебе, чему ли се нада? Струја осећања и мисли кроз народ има пресудна утицаја на политичке догађаје и онде, где народ по форми једва да има или баш никако и нема учешћа у политичкој управи. Само што је несравњено теже схватити и на видик изнети истинско душевно стање народа у неком датом времену, него сазнати и описати материјално стање његово. А може бити да ни у којој периоди народног живота није то теже него у овој о којој говоримо. Бура, која је у политичком свету педесет година с малим изузетком скоро непрекидно беснила, усколебала је и узмешала осећања у души народа. Узевши добро у поглед сав материјал који ми је данас на расположењу, писане кронике, народна предања, историјска факта, мени је двоје изван сваке сумње: 1., да је народ гајио у срцу топлу чежњу да види да се старо српско царство васпостави; 2., да је ипак и поред свега тога, друго једно осећање на површину излазило, — осећање да се народна држава, поред свих напрезања да се сачува, једнако руши, да се њезин пад већ никако више не може да отклони. Ова два осећања добила су израз у уверењу, да је суђено да Турци царство преотму, али да ће опет после доћи дан, у који ће Срби Турке протерати. Ово уверење добило је појетскога израза у народноме предању о смрти Краљевића Марка.

Ово осећање, које показује како је дух народни у Ђурђево време клонуо био, огледа се и у оној зебњи, којом наши кроничари помињу сваки и оле ванредни појав као предсказивање несреће која долази. О феноменима на небу и на земљи никада се у средњем веку није водила тако грозничава белешка као у првој половини XV-ог века. Ни

једна опашита звезда, ни једно помрчање сунца, ни један трус земни, ни велика бура каква, није се измакла зашиљљеноме оку наших кроничара у ономе добу. Лако је појмити да је народ, који је кроз последњих педесет година борбе с Турцима имао толике прилике да осети силу турску, све такве појаве на зло тумачио. Сви ти појави јачали су само у маси простога народа злу слутњу.

Ова злослутност, ова клонулост душевна имала је за природну и непосредну последицу ако не ојачање религиозног осећања, а оно на сваки начин ојачање формалне привржености к цркви. У историји света има пуно примера, како су велике несреће народне ојачале религиозно осећање и прочистиле моралне идеје. Али већ и само примицање несреће, о којој се верује да ће неизбежно доћи, дејствује истина далеко слабије али тек у истом правцу. Некада је био обичај да народ поврви цркви на молитву, кад се небо натушти облацима и грмљавина затутњи у даљини навештавајући буру. Политичко је небо било натуштено те каквим страшним и црним облацима. Тутњава од турских ордија допирала је једнако до народа; сваког се дана зебло да ће да оборе слабу ограду око Србије па да земљу прегазе. У оваквом душевном расположењу народ је осећао више него икада потребу, да се чврсто прибљуби уз своју цркву. Тако се може објаснити потпуна и суревњива оданост народа нашег к православној цркви баш у времену које је било препуно искушења за религиозни живот. Наравно да је и тај моменат морао имати јака утицаја на Ђурђеву политику, нарочито у питањима о уједињењу источне и западне цркве.

Ми смо овде поменули само два правца душевног стања народног у оно доба. Али има још и других осећања, која су изливи његови, а која више или мање излазе на видик. Нарочито се опажа неко неповеравање према дому Ђурђевом. Чини ми се да је некако природан закон у нашој историји, да друштвени редови пре и радије верују један о другоме зло него добро. Кад један човек не разумева прави

значај радње другог неког човека, он му обично даје најгори значај. Семе неповеравања и подозревања свагда је добро напредовало на нашој земљи. Кад се поред тога узме у вид и она душевна расположеност о којој напред на првом месту помињасмо, онда није тешко протумачити један жалостан одјек од жагора у маси народа из ондашњег доба. Ђурађ је одмах првих година напрегао све снаге и покренуо сва средства, да оправи градове и да доведе земљу у стање, да се срећно брани. А по земљи се говорило да Јерина зида градове, како ће с Турцима народ лакше да гњечи! Каква трагичност у судбини по гдекојих људи, који се жртвују радећи као најбољи пријатељи народни, а које народ ипак показује као највеће непријатеље своје!

Трагичност у судбини гдекојих вођа народних, подсећа на трагичност у судбини нашег народа у опште. Кад би могли да се дубље упустимо у испитивање његовога душевног стања у оно доба, нашли би да он још никада није толико мира потребовао као тада. Наступио је био у народном животу један тренутак, који би се могао упоредити с оним, кад пупољак очекује још само неколике благе сунчане зраке, па да се развије у пун цвет, блистајући и просипљући мирис. Косово нас је изненадило у прелазној једној периоди нашег политичног живота. Ударци за Ђурђеве владе затекли су нас у прелазној једној периоди нашег духовног живота. Књижевност, вештине, леп укус, питомост живота, све је то за време Стевана деспота ударило одсудно путем напретка и плодности. Никада се у Србији није више писало, и ако не могу рећи да се никада није боље, а оно на сваки начин није се никада лепше ни с већом ревношћу писало. Старе су се ствари преписивале, нове преводиле. Константин философ и „ресавски преводници“, то су наши први академици. Из њиховог писања продире на видик љубав к раду, ентузијазам, који је најбољи доказ да се осећала потреба од књижевности. Не само да се много писало, него се много радило и на архитектури и на живопису. Какав је красан споменик из оног

времена Манасија! А колико ли споменика архитектонске вештине није пропало у самом Београду, где је Стеван толико зидао! У живописним споменицима из онога доба са свим је очевидан добар корак на путу ослобођења од византијског стила; из њих вам веје у очи и шапуће души млада самосталност и у формама и у колориту. Укус за лепше форме показује се већ и у гдекојим типовима сребрних новаца Стевановних, а нарочито Ђурђевих, од којих неки управо и јесу најлепши новци, које имамо.

Каква несрећа за нас, а и за Европу, што није настало једно педесет година мира, те да се ови красни покрети образованости развију! Може бити, да би тада на место Италије Србија постала колевка ренесанса!

Како ли је овај духовни покрет дејствовао на политичке догађаје, који су наступали? Врло је тешко то сад на сигурно казати. Већа питомост можда је прочистила љубав к отаџбини, али је и повисила природну жудњу људску за миром, и то у она времена, кад се рат, крвав и суров рат, неумољиво наметао. У тренутцима мира питомост је та повишавала милину живота, али с друге стране без сумње повећавала и осетљивост под ударцима народних несрећа. Као обично, најбоља срца највише су патила.

(Наставиће се.)

Чедомиљ Мијатовић.

ПРОКЛЕТИ КАМ

приповијест грбаљска крајем XV. вијека

(Наставак)

IV

ТЕНАЦ

Мртви Мијат разбијао је сан которској госпоштини. Стари Враћен пошаље по Друшка, као тобож да му навијести да су звона кренула из Млетака, и да ће који час доћи под котор. Гђе зуб боли ту и језик тиче! С ријечи на ријеч доведе их разговор на Мијата: — Ја сам чуо синоћ, каза Друшко, да ће га калуђери откопати и пренијети крстима у манастир, пак га успети на олтар да му се пук моли и завијете носи; а доћи ће на то весеље пука као тушта чак с Дунава. Овоме је послу крив ваш суд, који је послао војску у сред подна да Мијата раскопава, а препоручио јој да мирује, да не би кога драча огребла ни глава забољела, тер скоче жене из села кујељама и вилама, војску сломе а ђецу науче да пјевају како је дужедва сила стругала низ оне долине, ка' овце кад их звијере гони! Да сам се ја чуо, којега често питате а ријетко слушате, не би слали војску да раскопава ону мрцину, но ћах ја навести исто село да Мијатову љешину распори и да јој гроб грохотом наспе.

— Је ли могуће?! упита зачуђени Враћен. —

— Јест, богме, ономе ко умије, и који је нашему пуку вјешт. — Одповиједа Друшко.

— А је ли се тај лијек опознио? — припита нестрпљиво Враћен.

А Друшко уздишући: — Не залуду да ми је што при руци, барем од онога својега давања! Ја бих Мијата тепцем пронио, подмитио соке и свједоке, да кажују и да се куну гђе су га гледали; а село би живо умрло и од страха гроб напало. —

Онда Враћен дâ Мијату с руке у руку замотуљак перпера и препоручи му да то изради помњиво и скровито, како не би била гора последња лаж од првашње.

Прими Друшко мито и нешто мало од њега одвоји пријатељима и присташама, учнијем у такве после руковати.

Трећи дан проспе се по селу глас, да је неко видио Мијата у самој зори гђе се мије и купље на Маровој води. Други кажује да је чуо од једнога шегца бугара, што је ранио послом преко Жупе, како је гледао Мијата гђе језди крилата коња, који, кад игра у све четири, не тиче копитом тле, а из ноздарâ му суче крвави плам; и да није, срећом његовом, при себи имао нож црнокорац, чисто би погинуо од тенчева зо́ра. Трећи повиједа да су сеоске дрварице каживале некоме на тајно, како су нашле Мијата гђе пред саму ноћ купи у грму планикове магиње. Нико не рече да га је видио, а стотина их да су чули. Село се страви до зла Бога, и свак се у кућу забије тек излети из пуклотине слијепи миш; пак не доста што су иза дневи затварали вратнице, но су их из нутра тврдили мандалима и клинима, а затварали потпирачама у пријекрст, и забијали трнове драче под кутњи праг. Оближња села почну изводити страшивицама пјесмице и напијати им подругљиве здравице. Спопану Мијатове сусједе страх, сутука, стид и злоба, од којијех једно би било доста да људе узнемири, камо ли све четверо.

Сутра дан црковно звоно окупи село на збор, тек је рекла зора: евоме. Зачне да говори кнез: — Од кад се је ово село населило није јошт падало под ову мараму! Докле смо били на јаде живијем Мијатом просте муке, пу̂та

и суд па легло! Но сад кад бијасмо без њега проживјели, а ми напани на горе зло! Ко ће боја с мртвијема?! Изађосмо из чисте памети ми, тобож јунаци, то ли неће жене и дјеца, што им се Мијат по сву ноћ сњева. Не мили ми се дома поћи, јер кад куцнем на врата кутња, свако ми чељаде дохвати трострука грозница. Извели околни зборови пјесмице и подругуше, па ми тоне образ под очи, као да сам припасао куђељу. Но хајте да се видамо док смо још живи. Молимо суд да опрости што смо лудовали, а провидура богорадимо да пошље опет војску да спали Мијатову љешину, и обећамо му да ћемо јој бити при руци, да се ослободимо од ове нове клетве. —

А ковач сеоски: — Тебе је, кнеже, нешто из далека уболо, пак си ударио странпутицом. Претворио се Безмијат тенцем, проклео га свети аранђео, јер је дига' на душу манастир и калуђере, пак не хоће земља да га прими, но млита обноћ ка' јеина, докле нас подави и село ископа. Оставимо им суд и провидура нека се прича живијема, ту му је доста посла, а ми се видамо од мртвијех по старинску. Посјецимо девет трновијех колаца гђе у таложини,[1] пак избодимо Мијату дробушину а гроб наспимо бобицом[2] и сравнимо га според земље, да се не зна гђе су га зачепрљали.

Неки Радун од стотине љета, што је био некад манастирски кухар, крвавијема очима од огња и дима, рече: — Није Мијата, ваистину, проклео арандио, но нас. Онјезди мртав виловита коња, а ми живи умиремо на ноге; а нека што нас људи по прсту кажују. Не хоће нико ни у млин ни на воду без пратиоца, а у дрва се задигне чета, као на војску. Којијем ћемо образом у Котор? Но хајте док сте јошт живи по кбце, да од нас сутра не буде отпатка! —

У то дође од некуд Мијатовица расплетена и у црну, и пуче на кнеза свакс јаде: — Није ти доста, крво, да си га у гроб сложио прије рéда и времена, права као анђела божијега, но му мртву надијеваш срамотна имена...

А кнез кроза зубе: — Права ка' уже у врећи...

[1] Гђе сунце не грије. [2] Обли камички на лйк боба, што се на лазе покрај мора.

Мијатовица сљедује као тралица: — Није у Мијатов рôд никад бивало тенца ни вукодлака одкад људи памте, већ ако се по ђаволу уметнуо у прабабу, што је била твоја кост![1] А ево ми жива у Црмници богобрата Ђика Којичина, пак га куните на сребрну икону нека каже право како је мртву Мијату забô у палац под нокат, на обје ноге, трнову драчу, пак га потрбушке свалио у гроб, а врх њега гомилу за чоека висине, да не би почем излазио ако се буде натурио на ђедовну ујчевину. А ја, кукавица у плотини, лише онога црва[2], ја бих једва дочекала да се претвори и ђаволом из пакла, тек да ти главе дође, а своју замијени! — Пак се обрати к сељанима и рече им: — А од вас, који се први маши мотиком да Мијата откопава, простријелила га суха муња из ведра неба, мртву му земља кости измећала, а врана му их у пештере пренијела! —

Свакоме се годи срамота препирати се са женском главом, док један момак сломије мŷк: — Хвала, збиља Богу! Има ли на свијету тенаца, и могу ли нама живијема пакостити? —

А стари се Радун подбочио на државо од шкљабуре, пак му одговори, по што се посагне и удари три пут заосапке о кам средњијем прстом, као да се о камену обије зло: — Бог ти, синко, не дао да обиђеш има ли их, ни у стопу да им станеш, ни да те њихова апа ошине. Било је у Спичу, за моје младо доба, седам брата у једној истој кући, сви на зôр као лави, док један од њих премине на пријечац од покошљице на саме Петрове покладе, а роди му се посмрче негђе око цвијетне нећеље. Вјеште жене маторе[3] броје на прсте и находе да је родиља захватила ношњом комад десетога мјесеца. Пођу у попа да завири у књизи, и нађе поп да су те године Петрове заузе преврглe ље четири нећеље а Цвијети подвргли барем пет, пак рече, да дијете није ни доносче камо ли преносче! Стричеви пиње,[4] тек да не одвоје синовчићу дијелак очевине, скоче на невјесту да је прождру, а она се, на ње зли пут од

[1] Својта женска. [2] Дјетета. [3] Које већ не рађу. [4] Тврдица, произлази зар од пињеза, новца.

страха изује и каже: да јој је долазио мртви домаћин обноћ, петнаести дан по укопу. Кад то чуше ђевери пукну на њу: — Гђе мртви муж?! Што лажеш, тамо она кога није овђе,[1] и злогласиш мртва друга? — Дохвате је да је у врећи од кострети утопе у море, но на Бога скочи село и осуди да пођу на пророчицу да удовици на длану прочита старо и ново житије, да виде је ли загазила. Пророчица каза из пера петопрснице[2] ка' из књиге, да се мртвачко трупље, кад крене да се вукодлачи,[3] иза хода[4] савије у кожурицу, као буба кад свилá, пак се зачне у смотки лепир, а кад лепиру петнаести дан промоле рогчићи а изникну крило̂ца, излети и иде по жену. — Гђе лепир по жену, је ли Бога под небом! — реку зла[5] браћа. А пророчица: — А ви га разчепрљате да видите јесам ли погодила. — Пођу сво шест с трновијем ко̂цима на гроб и нађу збиља брата гђе се надуо као кожурица; скопај ко̂це и избоди ону мјешину набрекнуту. На њихову несрећу било им дрвље краташно, пак се прегињали у гроб да им прутови досегну, тер у оној хитњи и навалици остркни и окропи их по која кáп оне погане крвушине, и нестану сва шест у кратак рóк, а претворе се засеобице[6] тенцима, да је била на чуду сва барска држава док је ђавола истријебила. —

А једно момче са шале: — А да за то Мијатовица не да̂ мужа бости, јер се лепиру нада! —

А брат Мијатовице: — Не нада се она томе, нити је ко полази, но, тамо њему, мучи, кад не умијеш љепше зборити! Мијатовица се развила као ливада, да на њу брецуља пане би се мољак[7] учинио! —

У то дођу с пазара два сељанина и кажу: да су чули у Котору како је поп Крцо Бјелош ходио некуђ пред зору да исповиједа бо̂ника. Кад дође на једну раскрсницу, напане на магаре натоварено на утреш мијехом пунанијем уља. По што виђе да је шићар пу́ст, рече ђаку, што за њим

[1] Из штовања к збору ријеч *лажеш* одбија на удовицу, која ту није. [2] Трава на ли́к руке, што јој лист пророчица растре на длану оному о којему чита, проријече. [3] Вукодлак скоро што и тенац. [4] Постепено. [5] Овђе значи *невољна*. [6] Један за другијем [7]. Муха брецуља, која на месо пада и површи цра.

иђаше: — Дохвати мијех за грлић, стисни га добро и добро да ти не поплузне да не проспеш уље, пак га прпипи на раме и носи у село, а ја ћу узјахат на магаре, да ме изнесе на ту главицу, јер су ме ноге издале. Кад дођу у село један с бременом на раме, а други магарцу на хрбат, ту им сване а мијех проговори: Ђс ме, море, носиш? Пане ђак од страха и замре, а поп се обрати с магарца да види што бӣ, кад ли је мијех одскочке засио за њим на кљусе, а из мијеха промаља Мијатова глава. Да не би поп хитар да запрештá, погибе као ђак, но је поп знао дубљу! Изчезне Мијат, мијех и кљусе, а поп остане на ноге у ду̏бак, лак као перо! А многи реку: — Као ко умије! —

Кад сељани чују што се догодило попу и ђаку, скоче и пођу једанак по кōце, а Мијатовица тркне до онога калуђера који јој је спасио мужевњи гроб од војске. Сељани одозгó с кукама, с мотикама и с прутовима, а калуђер одоздó с петраиљом и крстом, док се сутеку код Мијатова гроба. — Гђе си кренуо, о народе? — викне калуђер. А стари Радун: — Ваистину да избодемо Мијата, што се у зао час претворио тенцем; да нас мртав не расели, као што је жив хтио да вас калуђере раскући! — Какви тенац, јесте ли здрави? — викне опет калуђер иза свега грла. Нема тога на свијету но ћете јутрос од божје погинути, прије нег Мијату мртву нахудите. Прођи се безакоња, ó народе ћори и глупи! да 'те не прокунем, јер се моја клетва свака стијеца као у амин. —

А стотина грла, да се једва од треске и буке разумије: — Ако си, калуђере, избавио бабу Цвијету, праву као криво држало, не ћеш барем Мијатову трбушину, но се мичи без твоје погибије, а ми с њим како учинимо. —

Калуђер скочи на гроб и с њега рече крстом у вӣс: — О, боже и сило божја, који први удари мотиком на гроб ударило га гђе највише боли без пријебола!

Сељани разјарени и не осврну се на те клетве, колико ли ни прије на ону Мијатовице, но насрну рпом на гроб и ударе су сто мотикâ и ку̏кâ да га раздвоје од зе-

мље, како ће лакше по собом тенца бости да их не оцкврни која капља његове крвушине.

Случи се да једноме од њих остркне под мотику једна грабова љуска и да му се засади у сред очне зенице. Рањеник стане да кука и лелече, а остали се зачуде што му бӣ, док му виђеше грабову љуску и око отечено као у вола, а бијелу насјела крв нáцрна. Побацају гвоздива и кȍце а умукну и руке подавију.

Калуђер употреби пригоду, и рече: — А сад скините капе и молите Бога за овога несретњика, што је за све вас платио! Ја ћу очитати молитву а ви аминишите: — Боже велики и праведни, дӣвна су дјела твоја и ниједна бесједа није довољна да искаже твоја чудеса! Смилуј се на нас грешне, поштеди нас од вишé погибије и оздрави овога, што си наказао, за већу славу твоју! А сто грла у три пут викну: Амин! А калуђер, као добри војсковођа, побједом напријед: — Ко би по данас, мимо боже, вјеровао у тенце, у вједогоње, у вјештице, у мóре и у сву ђавољу силу, да је проклет и продевећен!

На то ће стари Радун рећи: — Ја не бих, оче, да хитамо и да се данас кунемо, но ћемо се разабрати и владику питати, има ли злијех душа, и вражије силе, јер не бих рад дома понијети под ове године какви благослов. Ја сам слушо од духовника који је премета те исте твоје књиге, да му има ко открити тиглу на цркви кад преко летурђије рече *„оглашени изидите“*, познао би с олтара сваку вјештицу; а да му ко то исти час стане десном на лијеву ногу, погодио би ко је вједогоња. —

Сељани не даду Радуну да сврши, но врх њега да га удаве, док се и он од страха с њима закле на вољу калуђерову.

Мијатовица донесе кољиво и свијећу воштану, а калуђер прекади гроб и очита Мијату проштену молитву. Тако се народ скроти и даде у размет, а калуђер повјери рањенога Мијатовици да га допрати за руку до манастира, да му тамо вáри и привија траве оку.

Кад били путом рече Мијатовица калуђеру: — Ја се,

оче, све бојим да ми се почем није муж посветио, јер сам чула од секрве, да се та кућа ископа од које се чељаде посвети, пак се тресем врх онога сирака што ми на очи лиња![1] —

А калуђер: — Моли се Богу, моја, за себе и за њега, и ја ћу га, грешан, молити; а прођи се зломисонства и сутуке, тако ти Бог сачува то сироче, да не угасиш кућу до краја. Не копају домове свеци, но злоћа и суевјера! —

Ходили дома Радун и ковач сеоски. Путом пита ковач Радуна, што му се чини, ко укле Војина, тер му око испаде, калуђер ја ли Мијатовица? А Радун: — Злосретњега лумбарда[2] бије! Него ти Крцуне, тако жив био, скуј до сутра четири гвоздене споне, пак им главе оловом залиј преко процијепи, гђе се плоча плочи на Мијатову гробу приљубљује; ако ти нико не плати, ја ћу дати османик жита. Јер, мој синко, добре су клетве а јошт љепше пости и молитве, али ко се чува он се и учува! Ако је ђавола у паклу, не може бити да нема и он своје војске овђе доље.

— Идем с ове стопе у увигањ да кујем споне, рече ковач, пак ћу поћи да их ноћас по ноћи залијем на плочу Мијатову, а процијепи ћу заклачити да не може ни лепир из нутра излећети.

Радун закључи: — Вйш, Крцуне, ону Мијатовицу, чудне онђе пасјаке! Жалије јој што није кнеза Мијат убио, него што је остала самохрана. Оваква је била једна у нашему селу у моме дјетинству, Бог је простио! Звали је баба Стана, на њу се свако зло остáнило, као не ће! И тамо она, била самохрана и, као жива, крвомутница. Жњела подну поља нешто шенице, што су јој туђе руке за душу усијале и опљеле. Зовне је чељаде с тога брда: Хитај, кукавице црна, дома, а немаш га, изгоре ти кућа! А баба припйта: Изгоре ли уз своју и она сусједа Панта? Док чоек повикне: Не она, јер су сељани ватру прегасили. Тад ће ти Стана бацити срп из руке́ и стати да се бије пестима у главу: леле њојзи угасној, гђе погибе до краја сама! —

[1] Та́ни, гине, отпада. [2] Топ зову лумбардом а пушку брешком, јер су из Италије долазили.

Да је кнез погинуо, лакше би Мијатовица мужа прегорела! Жалије је њекијема твоје добро но њиово зло!

Кад се и ова мајсторија изјалови, Друшко пронађе трећу и смијешнију да се прође Мијата мртва. Нагнао се у Будви и тамо у оној луци упозна једнога Улцињанина, који је од зла времена ту бродом сврнуо. О свачему се разговарали а највише о благу и трговини. Рече Улцињанин: — Од нас живи боље свако! Издао рôд, трговине није, море изјело ако је ко имао бродића, стока полипсала, остали на ништа и без ништа. Сви око нас живе као бубрег у лоју; грну благо као лопатом, свака им пара роди десет, сто је пута годином преметну, а нама пуста у руке ли́ња и бијежи ка' да је скована од живога сребра; а да јој нијесмо крвници, но је залуду стискамо и пред њом гладни зјамо. Радимо у томак дању ралом и мотиком, а ноћу веслом и мрежом да избијемо из земље и из мора кору хљеба. Кад ни дотужи, а ми на књиге староставне да видимо што ни пишу, пак у њих нађемо: тешко мјесту који нема свога свеца, но се туђу моли и завјетује. Кад од нас не ће вражи да се свети, ево трећа година да обијамо, да га гђе ку́пимо и ако је трговина мимо икакве грешна и пријеварна. Негђе нађи свеца, који још није почео да чуда гради, негђе напани на цијену за очи, а негђе ти донесу какву мрцину да је ку́пиш крадимице под руком. Да је светац прави не би се пу́шта красти? Пак смо чули, гђе се људи разговарају да их је доста у ове краје, гђе је, богу хвала, цркава и манастира ка' у једној царевини. Али не знамо на кога бисмо се наставили, и ко је тијема послима главација. Не би гледали за цијену, ако смо и сиромаси, тек да је цјелокуп, да мирише и да му ријеч код старијех ваља. —

Друшко одговори: — А да си срећан да на мене нанапанеш! Ја сам таман тому послу вјешт и трећак! Рад бих само знати тражиш ли свеца на гласу, који је одавна себе прогласио и што се сад обретко чује да је жив, или једнога који је још под земљом, а већ почео од оздô зна-

мења чињети. — Онда исприча Уцињањину како је чинио Војину да му око испане, јер је хтио да га раскопава и мртва русмари. — Њега би, рече, народ одавна открио и у цркву пренио, но не смије од Латина, а до душе није му ни хитње, јер кад му гођ дажда требује, доста му је понијети гранчицу цвијећа на гроб, ево у час кише да све понесе; ако удари цркавица у стоку или помор у чељад, он то прекине као ножем тек му се обећа завјет или намијени свијећа. Ко се њим закуне криво, згрчи се као жаба губавица прије нег се сунце на исток поврати.

А Уцињанин: — Је ли путник? То ми ти кажи, јер нама мрнарима, ако није путник, за све друго мало би смо му тежали.

А Друшко: — Јест! од кад се, хвала му и слава, објавио, пак до данас, више је но сто топца спасио од морске пучине. —

— Волио бих да му није нашко име и да је био свештеник. Је ли млад? —

— Просијед. —

— Зна ли му се житије? —

— Лијепо! Митили га Млечићи, да обиједи лажима седамдесет и два калуђера превлачка, а кад им мито не помога, ударе да га на огањ пеку, а у то дођи андио с неба, дохвати га за перчин и пренеси из Млетака у једну спилу, гђе је постећи и себе пељешући преминуо. А није преминуо, благо њему, но је вазда жив. —

— Дакле мучсник? —

— Петозарни! —

— Је ли му ко од рода жив? —

— Нико, но се угасило цијело племе! —

— А како се појавио свецем?

— Дошао је попу у сан; изникао му босиок на голу плочу у сред зиме, а војска, што је хтела да га откопа́ и сажеже, oћори листом и обезуми.

Уцињанин завључи: — То су добри сроци! А која му је цијена?

А Друшко: — Не могу ти ја данас нарећи цијену, док не нађем ко ће га украсти и до доле пренијети, јер га народ не би продао да му дâш за њ ови брод пун удушен жутијех дуката. Но ћу се ја наставити пријатеља вјешта, пак ако се светац пусти открити и носити, лако ћемо се погодити; ми, Богу хвала, нијесмо на њега самога пали! Ако ли се не пушта, ми ћемо распазарити. —

— Но ако коме око испане кад га открио тер не буде рад селити, ја за то не ћу да знам; таква је трговина, здраво за готово! —

— Не, богме, него кад би те душа бољела да ћору што бациш! —

— Луди се дару нада! — То је коло шарено! Ја хоћу да знам цијену на ови час, мени светац у броду, а теби паре у кеси! Овако се послује. Више ваља један *држи*, но стотина *узми*.

— А да добро, рече Друшко, а ми се погодимо овако, без пријеваре и грехоте. Ви донесите на крај мора ону велику вáгу, на којој дуждеви људи продају пýку сô. Ја ћу на једну страну ставити свеца, а ти на другу примећи парâ, док бреме не криви ни тамо ни амо.

— Мјера није добра, примјети Уцињанин. Ако свецу није угодно селити и отачбину оставити, не ће вáга у крст доћи да ставим Ловћен спореd њега, ако је прави светац.

— Добра ти је, поговори Друшко. Ако свецу буде досадило под земљом, те би био на народ једак што га не откријевамо, олакшаће као маслиново перце, пак poћи у двије паре, тамо у вас гђе ће му пред њим свијећа горети, тамијан благоухати а прси завјетима сјати! —

А Уцињанин: — Најбоља је цијена осијеком. Ја купујем мачку у врећу, јер ако буде светац и цјелокуп, ја ти не бих за њ пару дао, ако није чудотворац. Дакле знаш која је, прекинимо на сто цекина на срећу божју. Ако ли учини светац да пристане јужина, која ме овђе усидрила ево двадест дана, и доведем га вјетром у крму сутрадан,

по што га укрцам, дома, придаћу ти пића и бакшиша десет дуката. —

На ту стану и раздвоје се пуни вина, да би га прстом у грло дотакли.

Нађе Друшко два херцеговачка ускока, који му се подухвате да ће трупље Мијатово крадом изнијети из гроба и пренијети у Будву првијем мраком. Наком петнаест дана оба се поврате к Друшку невесели. Рече му старији: — Ми залуду одбисмо споне и отворисмо гроб. Од смрада и хале имасмо оба пануги на врх главе, но бијасмо понијели по срећи смрековијех зр'ана, пак њима окадили гробницу. Нађи Мијата распадена и угњела, гђе су га црви расточили. Опет покријемо плочама гроб, пак да нас народ не куне заковасмо их опет120 спонама. Ти си нас преварио, али што је јошт горе, с нами ругао, но дај ни два дуката, да се сад око нас не купи велико и мáло.

Друшко плати дукате, а Уцињанин је чекао залуду мрца под Будвом мјесец дана.

Напокон господа которска проуме се да на сваки начин прожену оца Максима с дуждеве земље, јер им је он био пéта која смета, бојали се, да настоји око тога како би Мијата прогласио млетачкијем и њиховијем мучеником.

Једно вече пане у превлачки манастир књигоноша и донесе игумну Рухвину писмо провидниково, којијем га моли лијепијем начином да га дође колико прије походити: — „Ја бих лично, пише провидник, код вашега преподобија престао, но ми се годи срамота путовати сухијем, од кад је несрећа хђела да се госпоштини одметне један дијелак Грбља; а морем не смијем са слаба желудца.“ —

Сутрадан похита игуман у Котор. Уљегне иза дневи пред провидника у највећу собу. Ту нађе старога Бескућу и уза њ сједне. Бескућа је пренашао игумну ријечи провидникове, а провиднику игумнове. Како? Чућеш, ако ти се не досади читати!

— Је ли познат вашему преподобију отац Максим из Попова, херцеговачки ускок? — Упита Бескућа игумна у име провидниково.

— Како ми не би био познат најврједнији брат!? — одповиједа игуман, зачуђен ненадному и неумјесному питању.

— Је ли вам познато његово житије? — припита Бескућа.

— Лијепо! понови игуман, оно то јест од кад је постригнут, а за пврашње ми се, калуђери, и не питамо нити истражујемо, у колико се сматрамо, онај дан у који се овом лику обећамо, новорођени ре́ду а мртви свијету. —

А Бескућа довативши игумну руку десну међу обје своје, па гладећи је и посмјехивајућ се, као у шали рече му: — За то и мијењате именом, да кад умрете не нађу вас под старијем. Но име и хаљина не мијењају што је под кожом. Пучка пословица каже: ако лисица и мијења длаку не мијења ћуд! А наши су стари ковали пословицу сто година, док се у пук ста́нила. Знате да ја почитујем мимо чоека редовнике кротке и богобојазне, који су огледало свијету. О крсници, о божићу, у опће при свакој свјетковини домаћој, моје трпезе није без редовника ваше и наше руке. Али ми допустите, као стару и искусну опазити, да шенице без кукоља нема, ни велика братства без укора. Отац Максим, лише свештенства што је на њега, остао је оно што је и био кад се звао Марком, братоубица и разбојник! Пак да га нијесу срећом године стигле, брзо би видјели, оче игумне, плам на врх манастира! —

А Игуман тихо: — Не знам, господо, опет вам поговарам, шта је био и чинио тај духовник прије нег је камилавку ставио, но да је почем и истина што ви сад о њему кажете, била би та најсјајнија побједа нашега реда који претвара најгору злицу у кротка чоека, а најбјеснијег вука у благо јагње. Знам за живог оца Максима то: да су му седамдесет година а да их је прошло педесет од кад је монах. У то вријеме није премрсио никад ни рибом ни месом; петнаест година провео у прошњи, три пут полазио гроб божји а шест свету гору. Два пут је прекужио чуму, једном красте, жутицу, сраби, злића и петиће, болијести које су му оприједенуле дворећи Христа у свом ближњему. Два

пут се топио, три падао у разбојничке руке, шест избјегао као по чуду турском кôцу, проповиједајућ ријеч спаситељеву, мирећи освађене, бранећи слабашне, пitајући гладне, разабирајући потиштене, тјешећи тужне и презрене! Он је ланих спасио једну бабу, да је сутука вашијех кметића у јаму не свали, нити је мировао док је не смјести у Херцеговини на црковноме. Под онијема годинама удари и млита од села до села, од колибе до колибе, да тражи гђе би Христу послужио. Многе дане проваће гладан, окиснут, озебао; многе ноћи виси и клима над постељом боника, бјесомучена, рањена, трудне родиље! За све ово што рекох, и што је блиједи опис његова неуморна труда, он не заслужује похвале, јер је просто вршио своју дужност. Но сам вам хтио набројити неке од многијех његовијех врлина, једно за то да се сам у њих огледам и, ако ми милост божја удијели толико крјепости, да им барем донекле подражим; а друго да докажем вашој разборитости, да свако његово дјело, прије нег се ја Максимом прозвао, пак било горе и безаконије од тијех што му се пришијевају, стоји на то вишу дйку и понос онога ре́да, којему смо се оба обрекли, и на утјеху оне наше браће који, пошто оставе свјеске сласти и разварања, узму крст свој и слиједе Христу! —

Провидник упи́та Бескућу што је игуман рекао, а Бескућа изврће талијански овако: — Пас не једне од пса, а сви ђаци једнаци. Каже игуман, честити провидниче, да му се је брат Марко посветио жив: руке му већ пожућеле као жуков цвијет, живи о мани божјој, трагови му воњају, а из њега свети дух прозире и (чуј!) чини седам чудеса на дан, као они наш, не било премјењено.[1] — Но је Бескућу свакако убила жива и искрена бесједа игуманова, пак стаде да увија и превија и поче да му одговара: — Један домаћин који мисли на дйку и напредак свога дома, ваља да себи стегом почини свако кутњс чељаде, ако ће да му је на дому среће и мира. Његова је ријеч закон

[1] Споређено.

што се не пориче, ко му преступи није његов. Тако исто радите ви у манастиру, тако и провидник у земљи. Ко тлачи заповједи старијега треба да сели, па био он војвода ил војник, господар или кмет, владика или ђак, правда свакому! —

А игуман: — Па добро! —

Бескућа сљедује: — Пошла једна чета јавне силе да спали неку наказу која се у гробу очајала, разбојника који је макао о душу све вас превлачке калуђере и убио свог исповједника. Е добро, како свак љуби своју соју, тако и отац Максим развратном бесједом узрује свјетину сујеверну и распуштену, као да су дошли тобож Латини да јој свеца уграбе, дику и поштење народно! Скочи необуздана свјетина, ко шилом ко огњилом, сломије јавну силу низ оне стрмене брегове, да је једва жива Котору допрла. Преко тога отац Максим сипље по пуку неке лудорије и сањарије, да би се чоек ситан изасмијао, кому до плача није. Ми од вас не тражимо ни да тога калуђера спалите ни другом муком мучите; ми га не ћемо ни свијескијем судом гонити, да се виши дим не дижé, но вас свјетујемо да га уклоните с наше земље и ваше трпезе, да не квари ђакове, које наставља и синовима зове, јер све што мачка коти то мише лови! Нека иде у турско да тече душу и проштење што је распорио онога који је на исту груд почјевао! Спаситељ је рекао: — Ако те око твоје саблажњава, избоди га; ако ли рука, осјеци је! Ми не тражимо толику жртву, ту не треба ни ћорити ни кљастити, него с Максимом преко врха а ми пријатељи као до данас, тако по данас! Другчије, Бог уклонио... доље у Млецима, гђе се из далека гледа а ближе види, могло би се посумњати да... да... Бог зна што! да сте сви ви у томе колу! —

Игуман се зажари пак рече живахно: — Господо у разлог ако сте и јачи! Гробље пада без спора под црковну власт. Нападати на распалу телесину, коју је мати земља примила у своја вјечита њедра, дјело је што се вашој разборитости не пристоји. Била је света дужност оца Мак-

сима бранити гроб, чији био, — цара или војника, богата или убога, праведна или грешна! Да се он није ту намјерио исто би камење проговорило! Није отац Максим пронио да се је Мијат посветио, но ви, кад га мучеником градите у очи лаковјерна пу́ка. Ја, који и онако недостојно носим ово тешко бреме манастирске старешине, којијем би образом и душом обличио онога, који, вршећи Христове заповједи и науку, заслужује похвалу? Какав би то био с моје стране, злокобни примјер?! Нијесу ријечи оца Максима узрујале народ, ни чиниле да јавној сили попада оружје из рукâ, но је то божја воља, пред којом су недосташне све људске јавне и тајне силе! Пријетите и вршите! Ми смо знали, кад смо се овому лику одали, да ћемо се изложити срчби пучкијех кнежева, и да ће лакоми вукови зјати над стадом господиновијем, но ко изгуби душу своју Христа ради и јеванђеља ради та је и спаси! —

Опет припита провидник, чему се калуђер згријао? а Бескућа преваће: — Игуман каже, да је Млечић отео ове краје лукавством пак да су калуђери дужни отварати очи слијепу пу́ку, и учити га да му је ре́д господарити а не робовати! —

— Је ли могуће, достави провидник талијански, да је смионство калуђерско допрло толико далеко?! — пак скочи на ноге као да прекида сваки даљи разговор.

И Бескућа устане и закључи: — Оче, пошли збогом? Ми се надали да ћемо лијепијем начином одбити олују, а јавној сили повратити образ на мјесто.[1] Но видимо да сте се ви ишно угријали. Кад будете сами у вашој ћелији, призовите духа светога да ви памет просвијетли, како ће вас ово зло о најмањој суминути! Баците Јону у бурно море, да спасите брод и војску! —

Игуман се дигне достојанствено, и при поласку закључи: — Молићу се, и принијети Спаситељу свијета молитву вјере и ухвања, да нас свију сподоби вршити његову свету науку: Љубити Бога и ближњега! Вјетрушина о којој натуцате,

[1] Овако се српски каже оно што данас пишу *задовољштина*.

не дýха є неба, да јој треба жртве; она је плод сумње, а сумња слабости. Блажен они који је оздоглашен и прогоњен Христа ради, он се радује и весели, јер је велика награда његова на небесима! —

Почетком јесени приспију звона из Млетака, величином, оправом и звуком, да их се таквијех јошт није довозило у Боку. Друшко се заузме да их натегом и мôбом искрца из брода пред Котор, свијету на угледе. Мало и велико ходило с пазара на море да гледа и да се дѝви онијем грудама туча глађенијем и нарешенијем сликама и надписима. Међу пажљивијем мотриоцима био и један ђак превлачки од постаријех, који донесе глас игумну да је Друшков пријелог приспио. Каза да су звона висока највишему чоеку до грла; да их он није могао обухватити по сриједи; да је на оба слѝта слика, с једне стране Арханђео Гаврил гђе навијешта Богородици зачéће, а с друге Михаил гђе сјече и гњечи Вузеула и Сатанаила. Подну, око прваза, сливено је великијем словима име матере Друшкове и Друшково. — Но, рече ђак стиснувши усницама, ја не знам, допушта ли наша црква да се свеци слијевају и ђељу, јер сам чуо од старијех редовника да се не смије Бога молити, но при писатијема приликама! —

А игуман њему: — Мој синко, од зла дужника и козу без козлета! Ми се свакако не ћемо звонима клањати ни пред њима Богу молити. Наша звона слијевају Латини, па ко купје лонац он му мсће ручицу гђе сам хоће! Да би чекали да Срби науче тај занат, не би за скоро звона пројало на нашој цркви, но би клепали о ускрсу као велике нећеље. Знање и умјетност напредује гђе је мира и слоге! а тога код нас нема, но смо вазда на похарици. Неко љушти а неко прљушти![1]

(Наставиће се.)

Стјепан Љубиша.

[1] Говори се о класу кукуруза, кад му један смиче сламу а други га коруба.

РУМУНИЈА И РУМУНИ

VIII

ПРОСВЕТА И ВЕРА

ОБАВЕЗНОСТ НАСТАВЕ. — ШТА СЕ УЧИ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА. — ЈАВНЕ И ПРИВАТНЕ ОСНОВНЕ ШКОЛЕ. — БРОЈ ОСНОВНИХ ШКОЛА СЕОСКИХ И ВАРОШКИХ. — БРОЈ УЧИТЕЉА И ЂАКА У ОСНОВНИМ СЕОСКИМ И ВАРОШКИМ ШКОЛАМА. — БРОЈ ЂАКА И УЧИТЕЉА ПРИВАТНИХ ШКОЛА. — СРЕДЊЕ ШКОЛЕ. — БРОЈ ЊИХОВИХ ЂАКА И ПРОФЕСОРА. — УНИВЕРСИТЕТИ. — БРОЈ ЊИХОВИХ ПРОФЕСОРА И ЂАКА. — ТРГОВАЧКЕ ШКОЛЕ. — ШКОЛА ЗА МАРВЕНЕ ЛЕКАРЕ. — ЗАНАЦИЈСКЕ ШКОЛЕ. — КОНСЕРВАТОРИЈУМ МУЗИКЕ И ДЕКЛАМАЦИЈЕ. — ШКОЛЕ ЗА ЛЕПЕ ВЕШТИНЕ. — ДРЖАВНА ВЕРА. — НЕЗАВИСНОСТ РУМУНСКЕ ЦРКВЕ. — ЦРКВЕНО ПРАВОСУЂЕ. — ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И СВЕШТЕНИЦИ. — МАНАСТИРИ И КАЛУЂЕРИ. — НЕПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ. — ПРАЗНИЦИ. — КАЛЕНДАР.

Закони румунски о настави задахнути су оним истим патриотским духом којим и политички. Сматрајући изображење за први услов народнога напретка, они се нису зауставили пред начелом самосталности по коме би васпитање и изображење слободних грађана требало да буде остављено њиховој слободној вољи. Да би дошли до сврхе коју су имали пред очима, они су родитељску власт заменили државном, па су основну наставу оба пола учинили обавезном. Они приморавају румунску младеж да прибави оно знање које је нужно човеку и грађанину. У тој цељи прописано је да се у основним школама учи читање, писање, рачунање, граматика румунског језика, земљопис, историја, катикизис и нешто мало из физичких и природних наука. У женским школама поред тога учи се и женски рад.

Настава је слободна, и устав гарантује слободу обучавања у колико оно не би било противно моралу и поретку. У свима јавним школама настава је безплатна.

Основне су школе у Румунији јавне, којима управља држава; и приватне, којима рукују поједине особе. Јавних школа има у селима 1.975, а у варошима 246. Од оних 1975, 84 су за женску, а 1891 за мушку децу. У сеоским школама има 1.909 учитеља и учитељака, и 55.985 ђака. У варошким има 571 учитељ, и 26.160 ученика. По томе, јавних основних школа има 2221, са 2480 учитеља и 82.145 ученика. У тим је школама велика оскудица у учитељима. Устав је наредио да свака општина има школу. Услед тога школе се праве, али многе стоје затворене за то што нема учитеља. То се види и из броја сеоских школа који је већи од броја учитеља.

У приватним основним школама има 855 наставника, и око 10.000 ученика оба пола. У овај број нису урачуната деца која се уче у родитељским кућама и којих је број доста знатан. У јавним и приватним основним школама Румунује има дакле свега 3335 наставника и 92.145 ученика. Како је број румунских основних школа и њихових ђака незнатан према становништву земље, види се из овога: 1 школа долази на 4 села, а 1 ђак на 12 фамилија или на 9 кућа.

Од средњих школа има у Румунији: 14 гимназија са 85 професора и 1.145 ђака; 7 лицеја, од којих 2 у Букурешту, 1 у Јашу, 1 у Крајеву, 1 у Ботошани, 1 у Београду и 1 у Болграду; у лицејима има 113 професора и 1734 ђака; 8 семинарија, са 61 професором и 2.038 ђака; 3 централне женске школе, у Букурешту, Јашу и Крајеву, са 25 професора и 291 ученицом које се, осем њих десетину, издржавају о државном трошку; и три мање женске школе, у Јашу и Браили, са 13 професора и 185 ученица. Свега дакле има у тим школама 297 професора и 5393 ђака.

Трговачких школа има четири: 1 у Букурешту са 185 ђака; 1 у Галцу са 59; 1 у Браили са 32 и 1 у Исмаилу са 26 ђака.

Учитељских школа има 7, са 567 ђака.

За марвене лекаре има једна школа у Букурешту са 22 ђака.

За вишу наставу постоје у Румунији два университета, у Букурешту и Јашу. Букурешки се университет састоји из четири факултета: правног, књижевног и философског, медецинског, математичког и природњачког. У њему се уче 316 ђака. Јашки се университет састоји из три факултета: правног, књижевног и философског, математичког и природњачког. На њему има 155 ђака.

Осем наведених школа има у Румунији три школе за вештине и занате, у Букурешту, Јашу и Краљеву. У њима се уче 114 ђака. За тим има два консерватоара за музику и декламацију, у Букурешту и Јашу, са 383 ђака. И две школе за лепе вештине, у Букурешту и Јашу, са 52 ђака.

У Румунији дакле има свега у грађанским школама 99.279 ђака.

Румунски је устав признао православну источну веру за државну. Све су остале вероисповеди законом заштићене. Црква је румунска независна; али је, у односу на догме, остала сједињена с општом источном црквом. За духовне канонична и дисциплинарне спорове постоји један синод општи, осам јепископских синода и осам декастера. Цела је земља подељена на две митрополије и шест јепископија. Један митрополит станује у Букурешту, а други у Јашу. Јепископи су по разним местима у унутрашњости земље.

Књиге о рођењу, венчању и смрти води грађанска власт. Верозаконе церемоније врше се тек пошто грађанска власт сврши свој посао. Оне су обавезне само код брака, из чега следује да је у Румунији брак двојаког карактера: грађанског и верозаконог.

Православних цркава има у Румунији 6.858. У њима служе 9.800 свештеника. Манастира има 272, са 8.776 калуђера и калуђерица.

Осем православних јепископа имају у Румунији два католичка, који се зову апостолски намесници.

Неправославне цркве овако су подељене:

63 католичке цркве, са 45.152 исповедаоца.

11 јерменских црк., „ 10.000 „

7 липованских „ „ 8.178 „

12 протестанских храмова са 28.903 исповедаоца.

176 јеврејских синагога са 350.000—400.000 исповедаоца.

3 цркве разних вероисповеди.

Празници се у Румунији деле на велике или царске, и мале празнике. Великих има 12, и исти су они који и у нас; малих има преко 90.

Румуни се служе, као и ми, старим Јулијановим календаром који се одржао до сада само у православних хришћана. Али, због лакшег међународног саобраћаја, и они се већ служе у поштама и телеграфима новим Грегоријановим календаром чија је правилност данас онако исто позната као што је позната неправилност Јулијанова календара.

IX

ВОЈСКА

Као што готово ни једна јевропска држава није основана на природним темељима, тако исто није ни Румунија. При њиховом организовању није владала слободна воља народâ који их састављају или који би требали да их састављају, него сила. Једне су склопљене из народâ и елемената са свим противнога духа, а друге само из одломака једног истог народа. Еле, готово ни једна не може рећи да је коначно организована, и да нема друге задаће осем унутрашњега развијања и унапређења. Једне се упињу да одрже у неприродном јединству оне противне елементе из којих су састављене, друге да уједине оне делове који су им силом отргнути и који теже за јединством, а трећима

се опет чини да им је мало оно што имају и да треба још да отимљу. То је узрок што су се све јевропске државе претвориле тако рећи у војничке таборе, и што скоро сву своју срећу полажу на војску.

Што се Румуније тиче, она има да постигне двојаку цељ с војском: да се осигура од напада и да поврати оно што јој је отето. Према томе она и развија своју убојну снагу која се састоји из редовне и народне војске. Контингенат редовне војске одређује се законом сваке године, а број народне војске зависи од броја особа способних за оружје. Сваки је Румун војник једне или друге војске у годинама које је закон прописао (од 20—47). Редовна се војска састоји из ових родова оружја:

8 пукова пешачких	9.056	људи
4 батаљона стрељачка	2.196	„
2 пука коњичка	1.246	„
2 пука артиљеријска	1.582	човека
1 батаљон пијонерски	559	људи
2 батаљона и 1 секција помпијера . .	900	„
2 ескадрона возарска	158	„
1 чета радничка	248	„
1 чета инвалидска	1.000	„
1 чета дисциплинска	1.000	„
5 ескадрона и 2 чете жандарске . .	906	„
Свега	18.851	—

То је број војника редовне војске по списку, а реални број износи 17.576.

У редовној војсци има 6 ђенерала, 126 виших официра и њима равних по чину, 780 нижих официра и њима равних, 147 цивилних званичника, 1688 подофицира и њима равних.

У народној војсци, које ће се организација видети мало ниже, има 64 виша официра, 487 нижа, 684 подофицира, 60 цивилних званичника и 35031 војник.

У обема војскама има дакле свега 1463 официра, 207 цивилних званичника и 52607 војника.

Војни материјал састоји се из 48 челичних Крупових топова за 2 артиљеријска пука; 4 челична Крупова топа за убојну лађу Стеван Велики; 48 бронзаних пруских топова; 36 бронзаних француских пољских топова од 4 фунте; 12 бронзаних француских пољских топова од 12 фуната; 24 француска брдска топа од 4 фунте; 24 белгијска брдска топа од 4 ф.; 25.000 пушака Пибодијевог система, 20.000 прајских иглењача, и толико старих прекројених пушака. Коња има 14.480, од којих су 891 официрски.

Униформа војничка налик је на прајску. Редовни војници носе на глави прајски шлем са шиљком, а граничари и милицијаши шубару с пером на једној страни.

Из каквих се елемента састоји румунска убојна снага, како се војници рекрутују, колико се служи у којој војсци, ко је главни заповедник војске, како се врши правосуђе у војсци, каквих има школа за официре и подофицире, каква је санитетска услуга и каквих има оружница и војних радионица показаће овај

Кратки преглед војне организације у Румунији

Убојна снага Румуније састоји се из ова четири главна елемента:

1. Редовна војска с резервом.
2. Територијална војска са резервом.
3. Милиција.
4. Народна гарда у варошима и масе у сеоским општинама.

Редовна војска

Штаб. — Редовна је војска организована овако:

Кнез је врховни заповедник.

Кнежев војнички дом састоји се из ађутаната и ордонанц официра.

Војни министар врши општу администрацију војске.

Ђенерални штаб обухвата све команданте територијалних дивизија и све ђенералне официре.

Штабни корови, састоје се из официра почевши од пуковника па до капетана закључно.

Штаб и штабни кор стоје на челу војске и распростиру се на све родове оружја. Они образују кадр великих јединица: бригада, дивизија и корпуса на ратној нози.

У мирно доба ђенерали командују територијалним дивизијама, а по потреби држе и опште смотре.

Штабни кор даје нужне официре ратном депоу у коме се изучавају сва питања која се тичу војне организације. Поред тога он израђује географске и топографске послове целе земље.

Артиљеријски штаб води бригу о војним фабрикама и радионицама, а енжењерски о војним грађевинама.

Трупе. — Организација корпуса редовне војске готово је онака иста као и у осталих јевропских држава.

Закон о војној организацији од 27 Марта 1872 одређује силу и састав пукова овако:

1. Линејни пешачки пук састоји се из 3 активна батаљона и једнога у депоу; сваки батаљон има 4 чете, а свака чета по 120 људи у мирно и 250 у ратно доба.

Стрељачки је батаљон тако исто организован, но он има и свој штаб од три официра.

Пешачки пук има у мирно доба 2074 човека, од којих су 76 официри и они који су с њима изравнати (војни лекари итд.); а стрељачки батаљон има 669 људи, међу којима имају 15 официра и њима сличних.

2. Коњички пук има 5 ескадрона, и то 4 активна а 1 у депоу; у сваком ескадрону има по 120 људи и 100 коња у мирно, а по 200 људи 170 коња у ратно доба.

У коњичком пуку има у мирно доба 772 човека, од којих су њих 46 официри и њима слични, и 685 коња, разумевајући ту и официрске коње.

3. Артиљеријски пук има 8 батерија, од којих су 2 коњичке, а свака батерија има по 6 топова.

Свака артиљеријска батерија има у време мира 1094

човека, од којих су 56 официри и њима слични, и 981 коња, у које спадају и официрски коњи.

4. Енжењерски је батаљон образован са свим друкчије: он има 7 чета, од којих је свака подељена на 4 секције, те тако свака има 2 секције пијонера и минера, једну секцију понтоњера и једну телеграфску.

5. Сила и састав административних трупа различни су према потреби.

Рекрутовање. — Рекрутовање бива или на позив, или вољним уписивањем, или уписом пошто се одслужи.

Рекрути се уписују у 21 години.

Војна служба траје 8 година, и то 4 под оружјем а 4 у резерви.

Рекрутовање се врши вучењем коцке.

Војници који одслуже 4 године под барјаком ослобођавају се активне службе и прелазе у резерву, где се воде у списковима оних истих пукова у којима су служили, све донде док се са свим не ослободе.

Војници из резерве припадају војсци и на први позив морају да јој се придруже.

(Наставиће се.)

Настас Петровић

МИЛАН

слика из године 1848

Године 1848. усудише се и Срби гласом читавог једног народа грмнути:

— Слобода или смрт!..

Та се песма није допала немачкој, а још мање маџарској господи.

— Шта?.. рекоше, зар и робови да имају права на своме прљавом језику обесвећавати ту реч, која је само наша својина!.. Маџарски грофови, немачки барони... Јесте! За њих је слобода! За њих је господство!.. А Раци, Власи, Хрвати и Словаци... Хе! Хе!.. Та то су робови круне Св. Стевана, створени само за то, да дворе два господујућа племена Немаца и Маџара!..

Тако говорише насилници и угњетачи српског народа и послаше своје извежбане регименте противу шаке побуњених Раца, да их пале, сатиру и поробе...

А послушни војници испуњаваху строге заповести немилостивих старешина: села која се не хтедоше пред маџарском заставом поклонити, бише попаљена; људе, који се усудише свој глас у обрану правде и слободе подићи, ударали су на муке, па после онако бледе и измучене, попеше их на вешала, нека се тако грозним примерима усаветују бунтовници и незадовољници!.. Па и цркве у којима се седи служитељи светога олтара, усудише умилним словенским језиком бога славити, беху похаране, попаљене...

Свуда на све стране пустош, свуда крвави трагови беснила, насиља и неправде!..

Сад већ дође ред и на Кикинду.

Жедни тирани хтедоше и у њеноме срцу отворити крваве изворе да у њима утуле жеђ свога беснила и освете...

Једна гомила сељака усудила се на одпор устати; беше их сто две ста другова; сво оружје њихово беху исправљене косе, две три ловачке пушке и она — самосвест, да су Срби! Па да су им и дедови, презирући јарам ропства, гинули за слободу.

Само један старац беше у целој гомили што је у руци носио белу неку крпицу, он говораше гомили да сѐ преда, јер ће изгинути.

— А зар у ропству има живота?.. рече један младић коме су Мађари оца обесили само за то: што се усудио рећи, да у *земљи угарској има и — Срба*!..

— Ал живот! Живот!.. Хеј децо!.. рече чича, коме се и у ропству милило живети. Па имање наше, па деца и жене наше?..

— Све нек изгине! Звучним гласом говорио је младић, коме насиље мађарско у срцу не остави ни једне капи, која не би на најстрашнију освету мислила:

— Да изгинемо!.. И крв ће наша пред големим светом сведочити: *да је оно српска земља, коју су Срби крвљу својом росили.*

У томе дође и парламентар из мађарске војске; бесан Мађар на помамноме ждрепцу;

— На смрт и живот, на милост и немилост предајте се!..

Гомила ћуташе немо, нико не рече ни речи, само се онај старац диже, у руци је завитлао ону белу крпицу, па са свим понизно проговори:

— Ја се... Ево ја се предајем!..

Један из гомиле истрже му ону крпицу из руке, а стотину гласова угуши његов један глас, са пркосећом грмљавом:

— Не предајемо се!..

Парламентар одјури изненађен јогунством те мале гомилице, која се и без оружја на одпор спремаше.

Топови загрмише, и већ по нека бомба истериваше густе облаке дима и пламена из сувих тршчаних кровова.

Сад нагоше хусари, сигурни да ће се разбећи ти рацки мишеви, само док угледају гајтане на њиховим шареним доламама, а то ли кад виде сабље, карабиље и пиштоље!..

Али се љуто преварише.

Капетан ескадрона, паде од косе онога младића што му оца обесише.

— Ово је теби за душу, оче мој!... рече разјарени младић, а после потеже косом да и другога преполови, али се коњ у тај мах пропне на две ноге, те својим грудма заклони хусара; оштра коса звизну по зраку и верноме вранцу пресече гркљан до половине врата.

По примеру младићевом борила се и остала гомилица; и већ многи крвави лешеви шарали су зелену утрину поносите Кикинде.

Сад дођоше пешаци.

Батаљони командант, командоваше: „плотун!“

Хиљаду пушака плану, први, па онда и други пут...

Кад се дим разишао, од упорне гомилице није се видео ни један жив... само онај старчић викаше рањен:

— Пардон!.. Ја се предајем!.. Ја сам био на мацарској страни!..

Хтеде он још говорити, али му се један из батаљона примаче, те га бајонетом за свакад мацаронској партији осигура... После му онако крвавом испремета џепове, преви оно неколико банака што се у њега нашло, па их лепо и пажљиво сложи у шпагове своје шарене доламе... па онда поругљиво рече:

— Ти си на мацарској страни!? Ја као рођени Мацар постао сам твој законити наследник!..

· · ·

*

Разуздана гомила бесних Маџара која нигде на отпор наилазила није, јураше као бесомучна из једне у другу улицу, са једнога на други крај велике Кикинде.

Где су на живот наишли, сатрли су га. Благо су отели, куће су попалили!.. Унуци Монгола крвавим траговима трудили су се, да посведоче: да је у њима једна крв и једно млеко које је некада текло у жилама њихових прадедова... „Kutjafejü Tatár-a...

Али у једној малој улици чанадскога краја, нису без крви своје однели плена.

У кући некој, исте улице на којој беху само два прозора, и то излупана или са хартијом излепљена, у једном ћошету од собе, заседа су њих три Кикинђанина... људи мрка изгледа; из очију им је говорила крвава освета; у рукама су држали дуге пушке, запете, спремне за крвав бој; у другом крају те собе спаваше мирно у коританцету једно мушко дете; не беше старије од две године...

— Куд да идем по свету с њиме, с отим маленим црвом?.. Рече човек дугих, смеђих брка... Мати га је напустила, курјачица!.. Одбегла је својој рођеној браћи Маџарима; оставила је мене, презрела пород свој!.. Али ја не ћу, ја немам куд, до овде код твоје колевке гинути!..

— Не бој се, брате Андрија; храбрише га она два садругара, многи ће од њих оставити на тој прљавој прашини главу, док наше попадају...

И они дигоше астал што је на сред собе намештен стојао, па га утврдише на један пенџер.

— Овај један прозор доста нам је за нишан, а онај запушени, нека служи детету, као бедем противу њихових куршума.

Рече Андрија... Али се на мах ућута, пажљиво прислушкујући.

— Иду Маџари!..

И ороз на пушци његовој кврцну.

Једна бесна гомила хусара projури мимо те кућице и не освр̂ћући главе на њу.

— Овде немамо шта робити!.. мишљаше у себи... Али Андријина пушка плану, и један што је последњи за гомилом јурио, паде стрмоглав; на глас пушке застадоше коњаници; њима се примаче и неколко пешака који су такођер по томе усамљеном крају тражили плена; разредише се као пленкари, иза оближњих плотова, и гађаху кроз отворен прозор Андрејине куће... Из куће су пушке ређе пуцале, али је сваки куршум погодио свога нишана... У томе дојури читава једна рота солдата, један лаћман у своме заносу викну:

— Предајте се!

Али му из нутра одговорише грмљавом пушака... Маџари су јуришали, и кад се дим разишао, у соби су се видили три погинула упорника: двојица од њих лежали су потрбушке лицем на земљу обрнути, трећи се довотурао до колевке, снажна му је рука пригрлила мало коританце, изгледао је као да јоште живи.

— Жив је, рече лаћман, пуцајте!

Пушке припуцаше... а у колевци дете врисну...

Лаћман у коме беше мало и човечности, утрчи у собу; жалостан је онде призор видео: отац са расмрсканом главом лежи мртав, а дете у крви, бледо, својим великим плавим очима гледа убицу... Лаћман га узе у наручја, прегледа му рану, замота је једним чаршавом, па га онда изнесе из куће а разјарени војници запалише јој кров...

У самој пак вароши т. ј. на пијаци, беше војницима забрањено паљење и пљачкање: јер су ту становали Срби чиновници, Немци и Чивути — а то беху све верни пристаоци Маџара... Лаћман је тамо отишао и ношаше свога рањеника од куће до куће... Људи су немилостиви!.. Чивути се бојаше крста, хришћани су мислили: Чивуче је!?...

*

Ту у томе крају, у једној господској кући, гледаше кроз отворен прозор једно лепо женско лице, посматрајући

жалостивим погледом густе облаке дима, што су се као црни облаци дизали часом горе у висину а час опет потиштени ветром, помешани гаром и прашином куљали су кроз пусте сокаке.

— О милостиви боже!.. Уздисала је лепа госпођа, смилуј се овог јадног народа!..

А кад би издалека чула где пушке пуцају, а она као рањена са бледим уснама процвили:

— Ох, и сад је неки погинуо!..

Тако је застаде лаћман; а она кад га је у својој соби угледала, стаде бледа као мермерна статуа, и од страха не умеде ни једну реч проговорити.

А лаћман поражен необичном лепотом упрепашћене госпође, муцао је збуњено:

— Engedelmet tés aszony!.. Молим по сто пута опростите!.. Ово рацко дете, ово рањено сироче довело ме је у ваш стан...

— Рањено рацко дете!.. Врисну лепа госпођа... сирото!.. Па где му је мати? где је отац?

— Отац му је погинуо... Матере ваљда и нема?..

— О боже мој!.. Свладана саучешћем јецала је лепа госпођа, а сузе јој текоше низ лице... Ох, па куда ћете с њиме тако рањеним?.. Дајте га мени, оставите га овде!..

И дете пружаше своје слабе ручице доброј госпођи... Лајтнант га предаде, и дубоко поклонивши се оде, да после овог једног човечног дела, хиљаду безделља почини...

. . . .

Дете се после великога труда и неге од ране опоравило, добра госпођа наденула му је име Милан, али мучење и болест оставише на лицу детињем онај тужан израз који ти и без тумача говори:

— Ја сам сироче!

*

Давно је како је ратна јека и ломљава престала; куће, села, и вароши повратише свој стари изглед: људи поло-

жише смртоносно оружје и дођоше, да белим кречем премажу чађаво лице својих погорелих колебица.

Све је мирно.

Грађани иду сваки својим послом, са оним свакидашњим, мирним лицем, на коме ти свака цртица изгледа, као неки од веће власти потврђен рецепис, на коме је јасно исписано: да је тај и тајданачка глава порезу положно а попи исправно бир исплатио.

Али са сиротим мученичетом не беше тако . . . Нема му више од седам година, па каква туга, какав бол почива на свакој цртици његовога лица! . . Погледајте га кад се осмехне: колика неописана сета дркће му на увелим усницама, колика ли се тужна озбиља у његовим великим плавим очима огледа.

Овако мало дете, па тако тужна историја!

— Милане, чиј си ти?

Питају га стари сенатори кикиндскога мађистрата, који се са тим болешљивим и тужним дететом радо забављају. . .

Дете их погледа жалостиво, а у великим плавим очима запливају му сузе:

— Ја не знам!

Сирото дете није знало чије је.

— Па зар ти немаш мајке, Милане?

— Ах, имам мајке ал оће да ме отму од ње. . .

И дете јецаше од бола.

— Да те отму? . . Ко, Милане? . .

— Дође понекад и друга мајка — ах како је зла, па немилостива, па оће да ме носи, она вели да сам ја њено дете! . . Али ме мајка не да, па и моја мала сестра Габријела плаче за мном. Ох, да знате како ме она воли! . . Свакад, кад нам год мајка донесе јабука или бонбона, она са мном подели, па све мени најлепше избира; а с лутком се и не игра кад ја нисам код куће, него је лепо обуче, намести је на ону малу шарену столицу па јој говори:

„— Чекај моја мала луткице докле и Милан из школе дође, па ћемо се сви заједно играти, ручати и вечерати...“

Тако Милан приповеда старим сенаторима а сузе му теку низ блеђано лице.

— А имаш ли оца, Милане?..

– Имам!.. Ох, да знате како је он опет добар, никад не дође кући, а да нам што лепо не донесе, само да видите какви вам ми лепих ствари имамо: књижице све у златним и шареним корицама; па дивита, пера и плајвасова не мож их се од лепоте нагледати... Али се и отац наљути, кад нам она друга мајка дође, онда не може ни да руча, и по два дана само ћути...

Толико је Милан о своме бићу знао. а оно друго остаде за њега тајна коју је и у гроб понео...

Једнога дана кад су се деца пустила из школе; беше некако мочарно као што обично у Фебруару бива — корачао је Милан пажљиво и хтеде већ прећи преко једне раскрснице па да буде код куће; али га на ћошку задржа једна жена, ружна изгледа; нос прчаст, јабучице и вилице јако развијене, очи са свим округле зверске, на први поглед могао си познати онај маџарско-монголски тип...

Кад ју је дете угледало, оно сироче врисну и хтеде бегати, али му жена не даде; дете се горко плачући отимало, али из њених коштаних руку није се ни маћи могло... На ту вику се скупише деца, а после дође и неколико људи, један међу њима, отмена изгледа човек, са својим озбиљним погледом посматраше најпре жену и дете па онда скоро заповедајући рече жени:

— Жено, шта oћеш с овим дететом?..

— Дете је, господине, моје... Ја оћу да га носим кући!.. Нек и он буде као и ја — просијак!.. А не господичић...

Жена хтеде и даље пркосити, али је човек отиште а дете које је сво од стра и препасти дрктало, одведе оној лепој госпођи, његовој доброј помајци..

Кад га је угледала сирота мати, она врисну:

— Милане, теби је зло!.. Ти си блед!.. Ох јадон

моје дете!.. Та лице ти је као лимун, као у мртваца!.. Јецаше уплашена мајка а после га нежним, материнским гласом запита:

— Милане, шта те боли?.. Где осећаш највише болова..?

Милан показиваше својом слабом ручицом оно место које су Маџари четрјес осме године ранили.

— Проклета жена!.. јецаше добра госпођа сама је своје дете убила!..

. . . .

Беше пролећни дан. На пољу по баштама и луговима мирисала је ружа а тице су на глас певале... Али у соби лепе Миланове хранитељке са свим је тужно изгледало:

Црном чојом застрт астал, на њему гори велика воштана свећа и својим бледим зрацима осветљава — мртво Миланово лице; чело његове главе седи у жалости погружена мајка, и ћутећи посматра бледе цртице измученога лица.

Сироче мало! тако младо, слабо нејако!.. А тако тужна историја!..

Мала Габријела је своју луткицу у црно обукла, сузе јој теку низ лице, па само гледа кад ће се и књиге и она мала луткица којом су се играли заплакати.

— Мати! Па зар Милан никада више не ће с нама играти?..

— Никада више, јадно моје дете!..

Ђ. Јакшић.

ДЕМОКРАЦИЈА

и данашњи преставнички (репрезентативни) систем

II

(Појам суверености и појам закона. Одношај преставничког система према тим појмовима).

Ми смо означили своје полазно гледиште при оцењивању данашњег преставничког система и уједно смо покушали да у кратко побијемо научну вредност легитимистичке и доктринарне теорије. Остаје дакле *демократск*о гледиште. Но да ли је тиме већ довољно казано? Није ли свакојако потребно, да изближе карактеришемо то демократско гледиште? Доиста је то потребно, јер такав општи израз: „демократско гледиште“ још не даје сасвим утврђено и прецизно научно мерило за оцену оваквог или онаквог државног строја. Дакле да видимо у чему се управо састоји то, што највећма и најјаче карактерише модерни демократски правац у политичкој философији.

Већ смо казали како је у другој половини прошлога века Русо први сасвим пресудно и свом снагом своје логике изнео на среду и развио мисао *народне суверености*. Како је он ту мисао извео из друштвеног уговора, то смо такође већ навели. Самоопредељење свију почива у свима и не може им се *никад* одузети. „То беше почетак новога времена“

као што каже новији писац *Стајн.*[1] То самоопредељење то је *увереност* и у томе је смисао оне знамените изреке: la souverainété réside dans la nation. Огласивши начело народне суверености Русо је основао управо демократску науку о држави али начин како је он то начело извео из „друштвеног уговора“ очевидно је погрешан; то је данас већ призната ствар и по томе ту већ није више ни нужно неко опширно побијање. Цела мисао друштвеног уговора погрешна је, јер друштво као такво није ствар и производ људске воље, но напротив оно је *природни факт*, који је са самим човеком постао, пошто се оснива на самој природи човековој. Није нужно да се пењемо чак до старог Аристотела па да доказујемо да је човек „друштвено створење“; данашња природна наука испитала је боље и тачније но икада пре тога и саму природу човекову и показала је да човек по самоме своме створу има у себи друштвени инстинкт, по коме човек живи и *мора* да живи у друштву још пре, него што је о томе почео да размишља. То је факт, о коме данас нико више не сумња и не спори. Дакле се друштво само по себи оснива на некој природној неопходности, а не на уговору; веома је добро о томе приметио Стајн[2] како та уговорна теорија „никако није опазила, да уговор, који она мора као по себи *нуждан и неопходан* да призна, већ није више уговор.“

Па као што је погрешна сама мисао друштвеног уговора, тако је исто погрешно и само Русовљево схватање народне суверености, јер она је по њему *апсолутна*, а то значи онда на место апсолутне власти једнога човека метнути апсолутизам целине или управо већине над појединцем, а то је тако исто противно појму истинске слободе и праве демократије као год и владалачки апсолутизам. То схватање народне суверености као апсолутне оснива се међутим на једном општем историјском правилу, које нам објашњава потпуно, како је Русо могао да дође до тога

[1] Dr. Lor. Stein, die Verwaltungslehre I. Th. 102.
[2] У нав. књизи стр. 6.

погрешног и једностраног схватања. То је већ признато правило у свему историјском развићу, да свако једнострано начело, кад дотера до крајности и до вршка изазивље реакцију и упадање у другу противну крајност. Ваља дакле узети у обзир целокупни положај друштвених одношаја у Францеској у оно доба, кад је Русо писао и на среду изнео своју теорију. То беше доба теократског апсолутизма, који је у неограниченој краљевској вољи усредсредио сав закон и прогутао сву државу и чији је најпрецизнији израз у познатој изреци Луја XIV.: L'état c' est moi. Русовљева наука по томе не беше ништа друго до узвик бола од стране погаженог, исцеђеног и истрошеног народа; кад је краљевски апсолутизам озго у ланце оковао и разорио државу, онда Русовљева теорија беше покушај народа да оздо из себе ту државу обнови и преустроји.[1] Кад је Босије прогласио краља као носиоца божије моћи, онда Русо на супрот томе проглашује, да је народ тај, који на земљи врши божију моћ и наслеђује његову непогрешивост. Нема моћи која би могла краља ограничити, вели Босије. Жиријен и Русо на то одговарају: кад је народ извор суверености, онда њему није нужно никакво оправдање, да сваки свој закључак изврши. И тако по Босије-у монарх а по Русову народ и онда има право, кад ради нешто, што је противно праву. Ту се дакле унутарњи покрет у Францеској кретао између те две крајности, с једне стране владалачког, с друге стране народног апсолутизма; она је прва ову другу просто изазвала. Да је то доиста тако било, показује нам међу осталим још једна карактеристична појава, коју ћемо овде у кратко напоменути. Босије, као главни теоријски преставник божанског права, казује међу осталим како су сви људи по себи хрђави, пошто је њихов заједнички праотац прекорачио божији закон; због тога дакле тим људима треба један господар, који ће их зауздати и казнити. То што је Босије казао, то беше тада такође мишљење или управо предрасуда свију влас-

[1] в. H. Ahrens Recht u. Rechtswissenschaft im Allgemeinen као увод у Encyclopädie der Rechtswissensch. v. Holtzendorff I. Th. II. Aufl. стр. 26.

ника и владајућих сталежа, јер њима народ у маси својој беше по самоме начелу седиште сваке покварености и дивљаштва. На супрот томе сад Русо и његова школа изађе са противним мишљењем или противном предрасудом, по којој то беше догма, да су сви виши сталежи из реда неморални и покварени, а само је маса народна добра и морална. Па та је догма шта више добила израза у нарочитом члану, кад је Француски конвент прогласио „човечанска права“, па је ту у члану 19. казао изреком: toute institution qui ne suppose le peuple bon et le magistrat corruptible est vicieuse (свака је установа погрешна која не претпоставља да је народ добар а власт подмитљива). [1]

По свему овоме, што смо споменули о Русову и његовој теорији, види се, да је његова наука у основи својој садржавала једну велику *истину,* али да је под упливом друштвеног стања, у коме је он писао, та истина у њега појавила се у једностраном, изврнутом и погрешном облику; неумрла историјска заслуга тога необичног човека остаје свакојако то, што је он стојао на прагу нове повесничке епохе као најглавнији и најжешћи умни виновник и апостол њен, што је ударивши правце на саме темеље, на злоупотребе и невоље постојећег друштвеног и политичког поретка дао најјачег и најречитијег израза новој демократској струји, која већ беше у велико ојачала и покренула се у дубини самога постојећег друштва; а да је томе свему дао верна израза, то сведочи огромни утицај, што га његови списи имадоше на јавно мишљење у Францеском савременом друштву.[2]

Оно што беше погрешно и једнострано у Русовљевој теорији, то је у исто доба сачињавало и сву опасност његове теорије. Отуда су и поникле неке зле стране и заблуде у великој Францеској револуцији; те су зле стране и заблуде оставиле свој крвави и разорни траг у историји онога знаме-

[1] в. о томе F. Lasalle, Arbeiterprogramm, стр. 28.

[2] О томе необичном упливу напомиње међу осталима занимљиве податке Buckle, Gesch. der Civilisation in England I. B. II. Abth. стр. 301. пр. 13.

нитог доба. Али тај је траг време најзад збрисало и изгладило; оно пак, што је истине било у теорији великог француског покрета и његовог најглавнијег апостола, то је остало вечно и неизгладиво у наслеђе потоњем времену и потоњој политичкој науци као сталан задобитак. Посао те потоње науке беше сад то, да те из онога доба наслеђене и задобивене истине или та политичка начела ослободи онога неистинитог и погрешног облика те да на чисто изведе праву садржину њихову.

Међу тим начелима без сумње стоји на првом месту *начело народног самоопредељења или народне суверености,* које цела демократска школа политичких писаца у нашем веку сматра као основно начело своје политичке философије, као први члан у својој политичкој вероисповести. Но то начело данас не постоји више у самој теорији, него оно је примљено већ и у сам практички државни живот, записано у млоге државне уставе и то се прво догодило у Америци, а затим у Француској, а потада и у неким другим земљама јевропским.

Ми би могли на основу те демократске државне науке и на основу тога поситивног уставног права у поменутим државама начело народне суверености узети као нешто, што свакојако мора бити политичка догма и неспорна политичка основа сваком демократском државном строју онако исто, као што некада беше и данас је начело божанског права догма и основа апсолутним монархијама. И кад би ми то тако узели, ми би имали уза своје мишљење авторитет толиких новијих политичких писаца поглавито францеских и инглеских, који су стекли знаменитога гласа у новијој државној науци. Ми ћемо овде навести неке од тих писаца и то не с тога, што нам је можда стало до тога, да покажемо некакву своју начитаност или да парадирамо са сувишним цитатима, но једино зато, што ћемо иза тога поименце напоменути неке новије научне противнике тога начела народне суверености и што ћемо у кратко разгледати разлоге, што их они износе против тога

начела. Па кад је то, онда научна објективност и правда иште, да се уз противнике наведу и braниоци извесног начела или извесне мисли.

Међу научне заступнике народне суверености морамо дакле одмах уврстити Д. Ст. Миља,[1] који каже међу осталим: „L' idéal de la meilleure forme de gouvernement est celui qui investit de la souveraineté... la masse réunie de la communauté;“ па онда на другом месту: „Ce pouvoir suprême, la nation doit le posséder dans toute sa perfection. Elle doit être maitresse, quand elle veut, de toutes les operations du gouvernement“ и т. д. Међу француским писцима напоменућемо већ више пута наведеног Лабулеја, који нарочито у својој најновијој у овој расправи већ поменутој књизи (Questions constitutionelles) млого говори о начелу народне суверености, које он сматра као сталну основу данашње политичке организације.[2] Иза Лабулеја морамо овде навести једнога писца, који у новијој политичкој философији француској заузима одлично место и кога неки новији политички научници увршћују одмах уз Товвиља, те њих двојицу сматрају као најзнаменитије и најбистрије политичке посматраче и испитиваче у француској књижевности овога века. Тај је писац Иполит Паси (Hippolyte Passy). Он је у најновије доба написао нарочито своју најглавнију књигу под насловом: Des formes des gouvernements et des lois qui les régissent 1870“ Но још пре те књиге у своме чланку „Gouvernement“ који је штаман у

[1] Le gouvernement représentatif, стр. 63., 99., 185 и др. Уз Миља међу знаменитијим енглеским писцима још можемо навести Бокла, па Беџхота (Bagehot) који је у најновије доба написао по државну науку важну књигу: Über den Ursprung der Nationen (у ауторисаном немачком преводу у »internationale wissenschafte. Bibliotek« IV Band 1874).

[2] Тај писац међу осталим говори и о томе случају, кад би баш хтела опет да се освује „легитимна“ бурбонска монархија, па каже: „Nous verrons si, en face du peuple et pour gagner sa voix, on lui dira qu'il y a un droit qui l'emporte sur le sien, une autorité qui ne vient pas de lui.“ Quest. constit. 2. La révision de la constitution стр. 233.

[3] Поводом те књиге написао је Каченовски свој већ поменути чланак у белгијском Revue de droit intern. et de législation comparée, г. 1871., чији смо наслов у I. одељку ове расправе навели.

Dictionaire générale de la politique p. Block (7. livraison) каже Паси на стр. 1106. ово: „En principe, la souveraineté sociale réside et ne pout résider *que dans l' ensemble des individus réunis en un meme corps politique.*" Не ћемо још даље нагомилавати цитате из тога писца, јер је у горњим речима већ довољно исказано његово мишљење о суверенству. Прећиђемо летимично још неке најновије знатније писце, који пристају уз начело народног суверенства и сматрају га као најглавнију карактерну црту демократског државног устројства. Тако н. пр. *М. Е. Каро*[1] вели о демокрацији: „Il n'en est pas moins vrai que *la démocratie existe partout où la souveraineté du peuple est reconnue* en droit comme en fait...," па онда мало даље: „le principe démocratique régne dés que le peuple est reconnu comme la source exclusive du pouvoir" и т. д. Па онда да још наведемо већ једном у овој расправи поменутога *Ханри Гало-а*[2] који говорећи о известним нужним реформама у политичком строју француске државе нарочито наглашава: „c' est à la nation qu' appartient la souveraineté dans une société libre et démocratique," па у истоме чланку на другоме месту казује са свим пресудно да „у сваком слободном друштву *све власти имају свој извор у вољи народној.*" Могли би то навођење научних присталаца начела народне суверености још и даље наставити, али ћемо га овде прекинути. Међу свима овим напоменутим писцима, изузевши можда једино Џ. Ст. Миља, нема ни једнога, који би припадао *радикалној* демократској школи; на против они при-

[1] У своме чланку: La vraie et la fausse démocratie (Revue des deux mondes од 1. Јуна 1870.) стр. 553.

[2] Le gouvernement libéral en France, стр. 133. и 150. — Мислимо да није ни нужно да помињемо и чувеног американског политичког писца Либера, чији су списи нарочито онај „о грађанској слободи" (Über bürgerliche Freiheit u. Selbstverwaltung übers. v. Dr. Hr. Mittermaier Heidelberg 1860) стекли заслуженога одзива и у јевропском политичком свету. Разуме се да Либер исповеда начело народ. суверености, па међу осталим каже на страни 39. своје поменуте књиге: „никакво господарство по божијој милости, или начело легитимности не сме утицати при избору и оснивању власти, никаква претензија, која би стојала над народом и његовим суверенством не може бити допуштена."

падају умерени,ој т. н. либералној демократској школи и потпуно пристају уз данашњу демократску монархију, која је основана на народној вољи. Ми навалице баш нисмо овде помињали ни једнога из млоЖине данаЖњих радикално демократских писаца, јер хтедосмо да наведемо оне иначе признате писце, који су мање искључиви и безобзирни у својим политичким назорима и испитивањима, па ипак су непобитном логиком саме ствари руковођени дошли до научног убеђења, да у данашњем претежно демократском друштвеном склопу за онога, који неће и не може да призна начело божанског права и легитимности, нема другога начела, које би могло бити оправдана основа политичкој организацији, осим начела народне суверености.

Но можда се ми са свима наведеним писцима заједно љуто варамо; можда је наше схватање погрешно. По извесним знацима могло би доиста тако да изгледа. У данашњој државној науци ми наилазимо на неколицину чувених имена, као што су Блунчли, Мол, К. Франц, Лор. Стајн, Холцендорф и др., који сви слошки устају против начела народне суверености. Упевши се са свом својом немачком доктринарном „темељитошћу“ они су учинили ту научну мајсторију, да се између обе крајности, божанског права и на̂родне суверености, баш кроз саму средину вешто провуку, те да нађу нешто треће; и то треће, то је по њиховом мишљењу право научно начело, то је једино коректно и основано схватање државе и суверенства у њојзи. Да у кратко разгледамо, шта је то треће и на каквим се разлозима оно оснива, а каквим се разлозима народна сувереност побија. Кад би ми овде имали посла са онаквим противницима начела народне суверености као што је н. пр. новији правни философ немачки *Тренделенбург, Форлендер*[1] и још неки, онда

[1] Ради занимљивости ми ћемо овде напоменути како је *Форлендер* у часопису Kritische Vierteljahresschrift für Gesetsgebung u. Rechtswissenschaft IV. Bd. 4. H. стр. 567—582. написао критику на Тренделенбургову књигу: Naturrecht auf dem Grunde der Ethik Leipzig 1860. Критичар правда своју критику пре свега великим „научним значењем“, те књиге. Међутим у тој књизи са тим „научним значењем“ стоји написано да је „сувереност државна, кад

би преко њих могли сасвим спокојно прећи те наставити свој говор о начелу народ. суверености и његовом одношају према преставничком систему. Али кад на противничкој страни стоје људи као што је Стајн, Холцендорф, Франц и остали, онда ми овде не можемо њихово мишљење просто прећутати, но напротив морамо о њему брижљиво размислити, те бар покушати да га побијемо, или ако то не узмогнемо, онда да га — усвојимо.

Пре свега морамо приметити, да поменути писци, који одбацују начело народног суверенства, никако нису међу собом потпуно сложни ни у појимању саме државе као такве, нити пак у разлозима, које они наводе против горњега начела. Међутим је ипак то једна општа црта у већине данашњих главних заступника владајуће државне теорије у Немачкој, да су они пронашли т. н. *органски* појам о држави, на коме они онда оснивају целу своју *органску* науку о држави. Али да са тим изразом „органски" није још ништа по себи јасно и стално опредељено, види се већ и по томе, што истина множина писаца тај израз усваја и употребљује, али га онда опет скоро сваки од њих друк-

се правилно схвати, *моћ воље над страстима*"! После овакве одредбе, ко би и могао помислити, да такву благодетну моћ ма и најмање ограничава! Јамачно је то Тренделенбург и имао пред очима, кад даље у својој књизи доказује како је то *погрешно* мишљење, као да у апсолутној монархији на место опште воље влада приватна воља монархова и да тиме таква монархија постаје неслободном. „*Докле* таква монархија у законодавству и влади добро целине а не сопствену корист има пред очима, дотле је слобода поданика обезбеђена." Доиста то би доказивање немачког философа било веомо оштроумно, само да није оног несретнога »*докле*"! На колебљивом врху те речце баш је тврдо основана слобода једног народа! — Још је Тр. пронашао три сталежа у друштву, међу којима на првом месту стоји некакво „племство умне величине, које је уједно сталеж силних и великих сопственика" а за тим још даље неке *сталеже* налази у данашњем друштву, које је он сам у својој философској памети смислио, а који никако не постоје у самоме животу у онаквој подели. Осим тога пак то је доиста научни курнозум, да један прави философ у другој половини 19. века налази, да је аристокрација уједно некакав сталеж „умне величине", и да по томе *заслужује* неко више политичко право, него грађани остали! Па и сам критичар Тренделенбургов примећује истина, да су ти његови сталежи измишљени и самовољно подељени, и да је неосновано оно тврђење о умној величини великог племства, али међутим ипак и критичар признаје да некаква „аристокрација заслуге« (коју би он опет ваљало изближе да одреди) треба да има неко више право! —

чије схвата и тумачи. *Блунчли* (у своме Allgemeines Statsrecht II Bde) нарочито гласом удара на свој духовити проналазак, да је држава управо неки *организам*, и то морално-духовни организам. И тако држава наједанпут постаје неко засебно органско створење „вишега реда“, које има своју главу, своје удове, дакле руке, ноге, па шта више и свој „нос“, кога у државном створењу преставља министарство спољних послова (ово баш нарочито напомиње и критикује К. Франц у својој Naturlehre des Staates, стр. 26.) Доиста је претеривање са тим изразом „организам“ довело до таквих смешних конзеквенција. Сам тај израз организам толико је нејасан, да тиме управо није ништа објашњено ни протумачено. То је само фраза или слика, која тек онда и сама треба изближе да се опише и разјасни. Па још као нека слика или неко поређење може и да поднесе, али кад се тај израз организам као неки научни принцип меће на чело самоме испитивању о држави, онда се тиме право разумевање саме ствари само замршује и отештава, шта више познавање се ствари тиме управо пресеца, јер се у напред већ о свакој појави у државном животу потврђује да је „органска,“ и онда се мисли да је тиме већ све казано и објашњено. А овамо тиме управо још није ништа казано.

Но тај појам о држави као о неком организму не само да је таван, него је уједно и погрешан. Кад би то хтели опширно и темељито да доказујемо, то би нам овде млого места заузело. Ми ћемо дакле само нешто да споменемо, по чему се види погрешност горњега појимања државе. Кад би држава била доиста организам и кад би у томе појму била сва њена природа исказана, онда би она морала као и сваки други органски створ да се развија и да расте самó и једино изнутра из себе саме и никако друкчије. А шта историја о томе вели? Зар је мало држава било, које су расле и шириле се сасвим спољним *механичним* нагомилавањем, спајањем, освајањем и т. д., у чему нема ничега органског? Зар нису у живот извесних држава унесене

разне установе, пресађивани закони и законици споља по намери или увиђењу, па је то тако трајало вековима и одомаћило се дугом навиком и практиком, а то све није никако „органски“ израсло из самога унутарњег живота те државе — зар тога свега није било? — Па осим тога огледа се погрешност те органске теорије међу осталим и у томе, кад погледамо на оне тако да кажемо *елементарне делове*, из којих је држава састављена. Ти су делови пре свега поједини људи, који народну целину сачињавају, а за тим су ту општине, покрајине и т. д. које извесна држава обухвата. Па баш у одношају државе према тим саставним деловима не само да нема аналогије са организмом, него напротив ту је баш очита супротност према карактеру свавког органског живота. Кад би држава била организам онда би очевидно њени делови морали стојати према целини онако као и удови или органи некога органског тела, од којих сваки служи само целини, није ту ради самога себе но чисто и једино ради целога тела. Па да ли се то сме и може казати о индивидујима, који сачињавају народ у држави, да ли се то може казати и о општинама, покрајинама и т. д.? Поједини људи ма и као чланови државе свакојако имају своју сопствену вољу и своје неке сопствене индивидуалне цељи и не само да нису они ту једино само ради државе, него још је напротив држава обвезана да њиховим извесним индивидуалним цељима служи.[1] Где је ту онда аналогија са организмом? Па онда што се тиче општина, провинција и т. д. и ту би аналогија са организмом могла повући за собом само ту последицу, да се сва месна општинска, покрајинска и у опште корпоративна самосталност и самоуправа изгуби и потре тако, да би само тек онолико од ње остало, колико би то органско створење *држава ради себе саме* пристала да уступи општинама, окрузима и покрајинама, те би онда ова тела била управо само за то добра, да приме на се неке терете, којих цен-

[1] О томе међу осталима L. Stein, Verwaltungslehre I. Th. стр. 11. и 12 — K. Frantz, Die Naturlehre d. States, стр. 29.

трална државна управа хоће да се опрости. Зар су те општине, жупаније и покрајине из државне целине и јединине израсле, као оно лишће и грање неке биљке из семена њеног или као удови животињског организма из јајета, и нису ли баш обратно ти делови државе оно, што је првобитно и из чега се држава тек мало по мало образовала и саставила? Ту дакле аналогија организма није на месту, јер она целу ствар управо обрће тумбе и најзад не води другоме резултату, до централисаном управљању озго.

Осим тога има у тој мисли, да је држава организам, још једна главна мана, коју су и сами заступници те органске теорије као Стајн и Холцендорф увидели, а и други су је научници већ изнели на среду. Та је мана у томе, што се у самоме појму организма искључује свако *свесно* саделовање *људске воље* при образовању и устројству саме државе и државне власти. Све појаве у унутарњем животу ма каквога било биљнога било животињског организма бивају природним дејствовањем извесних физикалних, хемијских и органских сила, које су силе изливи оних материјалних делића, из којих је органско тело састављено. Сад кад се тај општи карактер органског живота примени потпуно и на државу, онда би отуда излазило оно, што је нарочито *Миљ* добро карактерисао казавши: „Основне политичке установе извесног народа сматрају се од стране те школе као нека сорта *органског производа* природе и живота тога народа; то је производ његових навика, његових инстинкта, његових потреба и његових *несвесних* наклоности, а скоро нимало није плод његових размишљених и свесних намера и планова.“ [1] Ту би дакле те установе биле од прилике налик на дрва, која једном засађена непрестано расту и развијају се, докле међутим људи могу уз то мирно спавати. Ту би дакле искључена била акција људске свести и воље, у опште сав *слободни* елеменат, који при оснивању, увођењу и даљем развијању државних установа

[1] Le gouvernement représentatif, chap. I. стр. 5.

саделује.[1] А да је то онда очевидно једностран и по томе ограничен и погрешан поглед на државу и њене установе, то би лако било историјом у руци доказати. Но то није ни нужно да доказујемо, јер су сами заступници те органске теорије то увидели, и хтели су онда у томе обзиру своју одредбу државе да исправе тиме, што казаше, да држава није онакав обичан организам, као што су остали биљни и животињски организми, него да је она неки организам „више врсте," и то *морални организам*[2] Но та поправка не само да није карактер и појам државе као таквə боље објаснила и тачније определила, но она је напротив ствар само још већма побркала. Јер тај морални организам или та организована моралност, коју држава по поменутом схватању преставља јако опомиње на *Хегла* и његову философију, у којој се држава одређује као *„конкретна моралност"*; види се да је Хеглова философија имала очевидног утицаја на тај појам о држави као о неком *моралном* организму. Но не може ли такав појам о држави лако повући за собом неке обмане и погрешне закључке? Кад се тај придев „моралан" додаје уз државни организам као нешто стално, као нешто што у самоме њему као непромењиво својство лежи, онда би отуда излазило сасвим логично, да чим је некакав државни организам ту, он је уједно одмах и моралан, моралност је нешто томе организму *иманентно*, она је у њему остварена, реално престављена. Такав би закључак изгледао сасвим логичан, нода ли би он доиста могао важити о *свима* разним државним „организмима", који су некад постојали па и о онима који данас постоје? Који је год ма и површно загледао у историју, тај ће знати, да је било па да и данас још има државних организама, који су баш веома *неморални* као што н. пр. беше „организам" некадашње старе државе основане на ропству или средњевековне феудалне државе, па као што је и данас још у државама, где је милитарна деспоција или апсолутистичко-полицајски државни строј — па где је ту онда тај *морални* организам?

(Наставиће се).

Г. Гершић

[1] О томе веома добро говори Walter Bagehot, Der Ursprung der Nationen у 5. одељку под насловом: das Zeitalter der Erörterungen стр. 179—232.
[2] Тако н. пр. Bluntschli' Allgem Staatsrecht I. део стр. 36.

ЗЛОСЛУТНИ БРОЈ

Приповетка из паланчанског света

I

Баш у очи самих белих поклада, 25 фебруара хиљаду осам стотина седамдесет неке године, био је у Смедереву у новој газда Николиној кафани као неки бал — шта ли је?... Ту вам се беху искупили све одабранији гости и од мушког и од женског смедеревског света — и из трговачког и из чиновничког реда. Ту је сам газда од кафане Никола Јовић, понајбогатији у Смедереву, са својом фамилијом: женом и шћерком јединицом на гласу и у Смедереву и у околини. И доиста од како се Савка Николина задевојчи, од онда узе цела бећарија смедеревска носити црне кицошке хаљине и фине рукавице. А практикантски свет из свију могућих смедеревских канцеларија тако се горопадно проаконтира, како већ дотле ни један казначеј запамтио није. Миришљаве водице и помаде, крагнови и машлије, наруквице и фина дугмета, трошила су се што никад нису од како је Смедерева... Једном речи све се живо од бећарије дало на кицошење! — Осим Николе с фамилијом, ту је на балу и Бранко Небрановић, адвокат, и први пријатељ и познаник газда Николин. Никола га не раздваја готово од своје родбине. Он га заступа, он му даје савете, он му набавља за кућу, што затреба, фино и одабрано. То вам је један окретан, разборит, досетљив и врло дружеван чо-

век. Према поштенима поштен је, а богме непоштенима врло је вешт да удари добру подвалу. Остало су вам други гости. Сви су спремљени како ваља за бал, и како су неки виђали а неки чули да се спрема по београдским баловима. Мушкарци, што су намерни да играју, сви у финим салонским хаљинама; а женскиње опет све — у бело!.. Еле бал, ни узми ни остави, као у каквом београдском хотелу! Па да би још наличнији био на београдски, штампане су чак у Београду улазнице. Истина музиканти су „прости.“ Кад их слушаш, мислиш да гњаве пуну врећу мачака; али тек опет могу поднети. — Одмах се ту поче свирка, игра, разговор.... Газда Никола опет одвојио се у побочну собу са својим људма па уз чашу лепа вина бистре политику, оглашујући да је сваки „бунтовник, издајник, изрод“ и т. д... који би што заустио да примети на status quo.

У том се ужурбаше нешто у сали за играње. С поља се чује потанак развучен глас: „Ама ево улазнице... Пустите ме!“

„Шта је тамо?“ упита Никола адвоката, који у тај мах уђе код њега у собу.

„Хоће један, веле, у нутра, а није пристојно обучен.“

„Је ли овдашњи?“

„Чини ми се није, како момци кажу.“

„Па нек уђе,“ рече Никола и настави свој политички разговор.

Адвокат изиђе у салу и махнув руком на једног момка на вратима рече: „Пустите га!“

Врата се отворише и уђе један човек у турским хаљинама. Осредњег раста, мале главе; кости над очима изишле напред; чело мало, до пола чупаво; обрве се саставиле над носом; очи мале и удубљене — нису најживље; бркови мали а ретки; нос му прилично заковрчен на више и шиљаст; уста велика — скоро до ушију. Ако му буде 29 година, више нема.... Него чекајте да вас нешто упитам!

Да ли ви познајете почем неког Мојсила Пупавца? Ја-

мачно га не знате? Видите, била је у селу Јасиковцу, чак горе негде око Ивице или Букова, једна велика и јака задруга, која је од вајкада још носила име Пупавци... Еле, из тог великог гнезда, те задруге јаке, излетали су многи и многи Пупавци, који су се тако по имену звали, а међу тим било их је и ваљаних и отресних да су и у соколе пристати могли. — У току времена опадала је и та велика задруга, те на послетку спала на јединог Митра Пупавца, поштеног и доброг човека, који у своје време склопи мирно очи а остави на овом свету последњи изданак од свог великог колена — синчића од својих дванаест година Мојсила Пупавца, са нешто мало баштине. Оно нешто имања дође под масу. Тутори савијаше к себи малог сиротног Пупавца, али не могоше ништа од њега учинити. На послетку одведоше га у Београд и дадоше на занат код једног од оних „болтаџија“, што су им болте обично Теразијама па Стамбол-капијом пошав великој пијаци, у којима се држи и продаје само она роба и руво, што га троши сеоски свет.... болте, пред којима по вас дуги дан дрежде скоропроизведене калфе па се деру за сваким сељаком и сељанком што прође: „Оди, снашо, оди! Оди да пазаримо: памука, вунице, марама лепих! Оди, пријатељу, рува лепа!..“ А сиромах сељак пролази као кроз шибу. — Еле у таку једну болту“ стаде на занат тај мали Мојсило Пупавац. Имао је газду вешта око муштерије, и умешна у свом послу. Газда му је био некако особит у понашању. Кад се први пут састане с човеком, особито са каким чиновником, он вам онда све бира и намешта речи, да му разговор буде финији и по књишки; обично се тад снебива, слеже раменима и опија уснама; градећи без трага скромну мину. Кад се већ упозна с човеком, онда говори одрешитије и не пази толико на финоћу и да буде по књишки; не снебива се нити гради скроман. А кад се наљути — онда је опет сувише луд, безобразан и језичан; наврзе се на човека, па гане можеш лако отрести. Имао је још и ту особину, да верује у снове, враџбине, чини и предсказивања, рашта је увек кад се пробуди читао

„Сановник“; да пости, иде сваког празника у цркву и прилаже; да се умиљава око власти и да јој у свакој прилици виче: „хвала!“ да мрзи на све што је ново; да изгони од једне паре три и да тако само граби, а ништа од себе.... Мојсило се тако угледао на свог газду и примао све и сва од њега, да је чак и само понашање, и нарав, и говор дотерао са свим на калуп газде његова. За годину две дана изучио је занат „болтаџијски“ и постао калфа и већ је умео боље од свију његових комшија довикивати: „Оди да пазаримо! Оди лепа рува, снашо, пријатељу, стрина, брале, ујна, сејо, тето!...“ и већ што год има могућих термина у својти човековој — знао је све на памет!

Мало по мало па и Мојсило завеза неку крајцару, оде у једну малу паланку, отвори дућан за се. У том је већ био и пунолетан те примио у своје шаке оно мало баштине, што му од оца остало и уситнио у новац. Почео је давати новце под интерес, и та му се шпекулација тако осладила, да је наумио само њу терати, — само интересирати и од интереса живети. Једнако му се врзло по глави и измишљао је свакојаке планове, како би дошао до великог капитала, па да га растури под интерес. Многе је планове казивао својим познаницима и пријатељима и питао их за савет. Али између многих скројио је један, који му се чинио најлепши и најудеснији, а није га казивао свакоме, осим најприснијим својим. — Тако је Мојсило радио неколико година у тој паланци, неколико је оближњих сеоских кућа што му беху дужници упропастио, па тек о једном Ђурђеву дне продаде испод руке робу и уступи дућан другоме, покупи новце што их беше раздао под интерес и — оде некуда! Околина само рече: „Хвала богу, кад га однесе ђаво!“ Нико није знао ни куд ће ни како ће... Чак после виђали су га људи час у једној час чак у деветој паланци. Све нешто путује.... Ето, таки вам је тај Мојсило Пупавац! И то је он што га мало час пустише на бал у газда Николину кафану.

Кад се Пупавац виде у таком фином друштву, у каком није готово никада био, он ти се онда сплете. Онако

сплетен, пружи улазницу једном од гостију, на што се неки насмејаше и згледаше, а то га још више забуни, те обори очи и смотри на улазници „број 25." И нехотице оте му се пека злослутна мисао: „Ето опет 25!" па пође мало напред међу госте, а све се снебива.

„А гле Пупавца!" узвикну један младић одвојивши се од гостију и ступивши преда њ. На тај узвик многи се гласно насмејаше. „Где си, Пупавче болан? Охо, ко би се теби надао?!.." Сиромах Мојсило оде питати се за здравље са својим старим познаником, који је још у Београду на занату с њим друговао.

„Па како, како?.." поче познаник даље распитивати. „Хеј, хеј, ала лепо беше живети у Београду!... А знаш да се удала шћер оног твог комшије?" Ту Мојсило хоћаше да нешто проговори не би ли разговор окренуо на нешто друго, јер му не беше толико по вољи, што познаник поче и то да подире. Али познаник заопуцао казивати, а све виче: „Знаш, како си сву ноћ кувао ону папучу њезину у лонцу да ти дође?... Хе, мој Пупавче!.. Велим ја: „Немој, море, то су бапске гатке!" Ајак! Мој Пупавац сву ноћ седи крај огњишта и стиче ватру око лонца, а папуча се само преврће на кључалој води..." Гости се опет узеше смејати. Сиромах Мојсило да у земљу потоне од бруке.

Док приђе адвокат: „Аха, газда Мојо, откуд ви?" Мојсилу чисто свану кад виде адвоката. „А кад сте ви из Пожеге?"

„Одавно, господин Бранко," окуражи се сад мало Пупавац и проговори; али још се види на њему забуна. Познаник његов оде у други крај да хвата „даму за игру."

„Изволте овамо!" понуди адвокат Мојсила показав му руком у побочну собу.

„Хвала, господин Бранко. Ја волем овде," одговори он као опржен, кад угледа тамо одабране старије људе.

И тако остаде с адвокатом у сали. Стали су у крај и разговарају се. Баш се тад играо некаки кадрил, један дугајлија дере се командујући: „дурдеме! шунегле!" У леси

према њима играла је и Савка Николина. Баш зачинила лепотом сво друштво. Адвокат гурну Мојсила прстом и шапну му преко рамена: „Видите, ону девојку! Како вам се допада?“

„Лепа!“ одговори Пупавац, снебивајући се и упијајући уснама на то.

„То је она девојка, што сам вам у Пожези напомињао, ако се сећате.... Па сад, кад сте ту гледаћемо...“ И опет наставише разговор. Пупавац се никако и не одваја од адвоката, него све уза њ. Тако је весеље трајало до неко доба ноћи па се разиђоше.

II

Сутра дан седили су око подне у гостионици „код јаблана“, адвокат и и Мојсило Пупавац.

Мојсило му нешто веома поверљиво казује, а он слуша, слуша, па само рече:

„Ви се само ослоните на мене, а ја ћу то већ израдити.“

„Ама молимо, да ли ће хтети родитељи.“

„То је већ моја брига. Хтеће, а да шта ће?... Само да гледамо, да вас девојка замилује и да њезину наклоност задобијете...“

„Јес, јес, право имате,“ потврђује Пупавац. „Ви ћете ме већ и у томе поучавати, како да се владам.“

„С драге воље.... Добро би било да јој најпре понудите какав поклон, тако, какав добар прстен или иглу дијамантску...“

„Хоћу... Него како би се то набавило по густу њезином?“ упита Пупавац.

„Оставите ви то мени. Ја имам једног познатог златара у Пешти па ћу вам ја то набавити и изабрати, ем јевтино ем лепо, што баш вреди да се не постидите.“

„Баш ја бих вас молио, да учините то.... а ја ћу вама већ... ех!“ ту Пупавац само махну раширеним рукама и слеже раменима, не могући да искаже већ шта

беше заустио. У оном „ех!“ исказао је сву своју благодарност и колико је обавезан адвокату.

„Тако, тако... поче опет адвокат: „Ја ћу сутра већ писати па кад ми јави за цену... казаћу вам. Па кад набавимо онда ћемо заједно отићи, да се познате и да је дарујете....“

Мојсило поче и ту опет да се снебива, па чешкајући се иза врата рече: „Нека, боље да ви сами то израдите; а ја да идем тамо — не ће бити можда у реду...“

„Како хоћете,“ вели адвокат. „А ја ћу вам већ то набавити.“

„Ја ћу већ колико буде дати вам пара...“

„Да, да. По томе видећете, да ли вас девојка доиста воле и да ли ће понети ваш поклон... А ја ћу јој већ казати од кога је. Оно би ваљало, да јој ви сами то предате. Али кад и ви велите, онда је боље да ја ту посредујем, као познаник.“

„Јес, јес...“ прекиде га Пупавац: „Право велите — боље ви тамо, као што сте већ познати.... А колико рекосте јуче има мираза?“

„Мислим хиљаду дуката у готовом новцу, осим намештаја и остале спреме...“

Пупавац само ужагри очима, кад адвокат помену толики мираз. И на том се разговор прекиде.

Није вала прошао ни добар сахат, а већ је адвокат седио у кући Николиној и у велико се разговарао о балу, о женскињу, о накиту, па тек рече:

„Баш би добро било да и нашој Савци купимо једну иглу дијамантску. Девојка је од оваке куће, — нек има накита.“

„Па не браним,“ рећи ће Никола: „Ти већ умеш да бираш накитe. То нек буде твој посао да набавиш.“

И тако није прошло ни десетак дана, а адвокат је већ набавио иглу из Београда. Однео Пупавцу и показао му да види како се „у Пешти фино израђује“ накит. Пупавац само рече: „Врло фино!“ и упита адвоката, шта кошта? — „25 дуката!“ одговори му он. „А што баш 25?“

рече Мојсило почеша се иза врата и опет га спопаде нека слутња од тог броја. Изброји адвокату паре, и замоли га да јој с поздравом преда. Адвокат метну паре у шпаг па однесе Николи иглу, узе и од њега, наравно као за набавку, 25 дуката. Девојка придену иглу у косу и носи је — као свој накит купљен за своје рођене паре. Адвокат у згодној прилици показа Мојсилу, да је девојка доиста примила и носи његов поклон. Пупавац види и топи се у радости.

III

Време је пролазило. Осим оне дијамантске игле Мојсило је Савци поклонио за Цвети некаки златан брош и златне минђуше; за Васкрс хаљину од тешке свиле, — осим других ситнијих поклона. И све је то адвокат набављао онако исто као и ону дијамантску иглу. Једне исте ствари набављао је отац Савкин и у исти мах Пупавац је опет мислио да је то његов поклон. Адвокат је кашто доносио по неке чарапе или пешкир однекуд те давао Пупавцу као уздарје од девојке.

Почео већ Мојсило наваљивати на адвоката да један пут помене родитељима, јер се гуцка да се истичу и неки просци и ишту је. Адвокат га стишава.

Тако је Пупавац дочекао у Смедерсву и 25 мај. Нико не зна шта ће ту и шта чека. Знаду само да му је име Пупавац и виђају га кашто с адвокатом. Питају адвоката, а он вели: „То је неки трговчић, мало ударен обојком. Упознао се са мном лане још у Пожези, па се једнако лепи уза ме кад ме види.“

Дошло је већ крајње време. Пупавцу остало врло мало пара у кеси. Све оде на поклоне и потроши се седећи толико бадава. Баш није најпријатније. Напала га опет некака слутња. Што год исплати — све се као за пакост подеси или 25 гроша, или 25 дуката, или 25 чаша пива... Тек увек тај злослутни број, то 25!

Тако један дан седи Пупавац замишљен у кафани „код јаблана“ и мисли о свом плану, о капиталу, о својој шпе-

кулацији. Док уђе у кафану један странац. Приђе те седе за Мојсилов сто. Мојсило се већ стаде снебивати и удешавати, ако што рече, да испадне фино. Странац по што седе упита Пупавца, ко је и шта је.

„Ја сам молим...“ поче Пупавац удешавајући фино и по чаршијски: „Ако смемо служити Мојсило, знате, Пупавац, трговац...“

„Мило ми је особито!“ рече странац гледајући га некако важно; па му и он каза своје име и презиме и да је путник.

„Зафаљујемо на вашем чесном имену,“ вели Пупавац фино, па пита: „А одакле путујете? Ако смемо питати, љубопитни смо знати...“

„Са суве границе сад, а био сам свуд по народу. Ја списујем народни живот...“ И ту већ развезе путник причати: како је путовао, како је он томе послу вешт, како је то један веома важан ал' тежак посао. Сиромах Пупавац чисто се разгали мало од оне бриге своје, па слуша путника с највећом скромношћу. У том се постави и ручак. Ручају њих два заједно, а путник само прича:

„О, да знате само како је то красота исписивати обичаје народне,“ прича он: „Шта вам човек не ће видети купећи обичаје. На пример, какав Урош Мрчикур појури на свом алату, али он у место напред он у плот или на овај па ти се измакне, а чича Мрчикур остане или где год на трњу или на плоту, или ако ни једно ни друго, а он под овим...“

„О, ви'те молимо вас!“ скромно се чуди Пупавац, а путник још одушевљеније наставља:

„Или на пример, какав чича Никола Попрда у место да притегне самарицу на коња, он ти је одреши са свим. Па чим метне ноге у она ужа, а он ти се отисне те на земљу — ћуп! а самар по њему — клоп; коњ надигне реп, па кад види тај скандал отисне низа страну те се у какав трнић сакрије...“

„О, ви'те молимо вас!“ скромно се чуди Пупавац опет.

А путник: „Тако потрчао један на чилашу уз брежуљак. Остају му глогови и дивље крушке тако брзо, као да каквим чудом све промиче покрај њега! Е то је бесан коњ, а беснија је још сила на њему. Ето ти покора пуче колан, седло се само срова низа чилаша и на седлу јездач. А то беше наш Мркша Испијало! Ено га де му се седло уставило на трњу, а он ти поврх трња.“ —

„О, ви'те молимо вас!“ још се чуди Пупавац.

„Па да видите, кад гађају у нишан,“ наставља путник. „Смешна је то ствар кад чича Ташан изтегне свој велики, негда алеви и са плавом кићанком, а сада угасито мрк, од многе машчуре и прошлих година, фес, па га метне на колац да га другови гађају. Севну ватре, покажу се димови и покрај њега цијукну куршуми, као змије кад са стене скачу на пролазеће, а фес се држи гордо. Догоди ли се несрећа да лупи који куршум чудо у облику феса, тада му и газда покуњи нос као ћуран кљун, а фес се запуши но не плане, јер то не допуштају милиони знојева, који су заједно са машћу од чварака или сланине, којом су чича Ташану ћери и снаје мазале перчин проседи, те кроз овај пролазила милионима пута и то тако, да се не зна управо које ће се име том облику феса дати, фес или смесе милиона знојева са машћу и т. д. Он не плане јер то те смесе не допуштају. Он само цвркне, па остави на себи рупу која наличи више на ону кулу од српских глава у нишкој нахији у Старој Србији и на ону у Африци на острву Серби од шпанских глава, него на обичну рупу.“

„О, ви'те молимо вас!“ чуди се још по мало Пупавац, а већ му отишла памет за Савком, поклонима, капиталом и оним злослутним бројем, што га се везао, па да би и он што рекао упита: „Који ли је данас, господине, молимо?“

„25!“ одговори путник.

Мојсило ућута, а опет га обузе нека сумња. У том уђе адвокат. Упита се с путником и Пупавцем. Одмах путник поче и адвокату причати како он путује и рашта путује. Како је већ обишао по вароши и нашао у гробљу ту

један гроб, има му вели више од две хиљаде година; како хоће да га носи ... и т. д. Адвокат се где што једва уздржавао од смеха, а Пупавац се само чудио. Путник руча и оде да истражује старине по вароши.

Мојсило се још проразговара с адвокатом о свом послу, наваљива на њ, да већ помене један пут, јер просе девојку други. Адвокат га увери да ће он то као пријатељ све покварити, ако се и учини кака прошевина, па оде.

Пупавац изиђе да се прошета, прође поред Николине куће. Савка беше на прозору. Он дубоко уздахну, она се подругљиво насмеја.

IV

Тако је још прошло доста времена. Било је некако по Илијину дне. Адвокат одпутовао својим послом чак у Чачак. Пупавац изишао да се шета мало по вароши и да прође који пут — оном улицом. Забринут онако удари наоколо преком улицом па поред гробља. Кад тамо а око једног гроба њих два три нешто завирују. Једне празне таљиге притеране плоту. Двојица држе будак и ћускију као хоће да копају. Мојсило загледа боље, кад ал однекуд онај путник што му је причао 25 маја онако много, како се јашу коњи и гађа у нишан. Док ето ти трче три четири човека оздо из чаршије, хитају право гробљу. Један измаче и стиже пре осталих па оном путнику:

„Ама шта ћете ви од тога гроба?

„Да носим ову плочу.“

„Каку плочу, господине? Оканте се ви ћорава посла!... Не дирајте тај гроб!“

„О ја ћу то да носим — то је старина.“

„Ама баталите ви ту вашу старину?“ повикаше они остали пристигнувши и они. „Не ћете ви то помаћи одатле!“

„А, шта ви знате?... То је ретка старина... Ја знам најбоље од свију те ствари. Има тој плочи две хиљаде година!“ Они људи избечише се само од чуда на њ.

„Каквих 2000 година! Јесте ли ви при себи, господине? То је гроб мог оца...“ рече један између њих.

„Не знате ви то, то је моја ствар... Ја ћу да носим.“

„Ама то је гроб покојног Марјана Ђукића ћурчије,“ рећи ће један од оних опет: „Ја сам га баш сахранио пре десет година ту са овим мојим пријатељима — бог да га прости!“

„Ама то је старина, ја ћу да носим!“ упео се путник.

„Не ћете ви то ни дирнути,“ подвикну на њ син покојног Марјана: „Док сам ја жив! Ви мислите, што је год од сиге, да је старо.“

Путник се окуњи па пође, а прети: „Нека, нека, даћете ви то. О, како лепо! Само док ја наредим озго.“

„Хајде, хајде, путуј ти само!“ повикаше они за њим. У том се беше почело да облачи — спрема се киша. Пупавац окрете оном улицом те неколико пута — много пута прошета испред Савкине куће и тамо и амо и сваки пут погледа на прозор и пусти по један уздах. „Шта ли тај лудак шврља једнако туда?“ упита Савка своје другарице, које беху дошле код ње на честитање и посело па с њом заједно извириле на прозор. Пупавац се обазре и кад их виде, помисли: „Гле, дошле јој другарице да ме виде.... Видиш, мора да им се хвалила, а знаду да ћу проћи!...“ Киша поче јаче. Грмљавина и севање сустиже једно друго. Мојсило прође још једном па опучи свом стану. Мрак се већ спустио, по каванама се попалиле лампе и свеће. Он прилично окисао уђе у кавану „код јаблана“ и седе за један сто. Зовну гостионичарског слугу да му исплати данашњи трошак и упита га: колико?

„25 гроша!“ одговори слуга.

„О, како то зар опет 25?“ упита Мојсило као слутећи нешто. Слуга му поче ређати шта је потрошио и сведе рачун:

„Равно 25 гроша!“

„Та није због плаћања, него како се то трефило увек

25?!...“ поче Мојсило, док га из небуха прекиде један глас иза стола једног према њему:

„Ама јуче био прстен и испит Савци!“ Мојсило се трже као да га нешто севну.

„Којој Савци?“ упита радознао један гост за истим столом.

„Савци Николиној...“ Кад то рече Мојсилу се окрете кафана у наоколо. — „Испросила се,“ настави онај: „за Момчила Перићева. У недељу сад биће свадба.“

„Нек јој је сретно,“ рече трећи гост. „Красан момак, а чуваран.“

Пупавац само клону као убијен. Извади из џепа 25 гроша па пружи и не знајући шта ради келнеру.

„Платили сте мало час,“ одговори овај.

„Ех, ех!“ рече Мојсило расејано: „25 гроша би, је ли?“

„Јест!“ одговори келнер.

Сиромах Мојсило диже се у своју собу. Замишљен бијаше окренуо у шупу, па дошав до врата трже се и обазре да га ко не види, на што се кафеџијина слушкиња гласно закикота. Он се врати па пође уз басамаке. „Прстенована, свадба, 25 гроша, дарови!“ све му се то збркало у глави и само бучи. Поче бројати ни за што ни кроз што басамаке и наброја на велико своје изненађење и ту 25! Пође у собу и погледа нумеру, коју се до сад никад није сетио да погледа, кад и ту № 25! Баш тај ће му број дохакати најпосле.... Ода сиромах Пупавац по соби, а и сам не зна што ода и како ода... Дошло му тешко, боже, тешко — као да је убијен. Упали свећу и извади кесу па преброји паре — само још 25 гроша!!.. „Ружно, све се истроши. Хеј, Бранко, Бранко! Откуд сад баш да оде?!“ поче Мојсило гласно викати одајући по соби. „Да је барем он овде, па би се можда могло и покварити...“ И ту се сирома Пупавац удуби у дубоке мисли.... Између многих мисли паде му и то на ум, како је вечерас неколико пута прошао испред Савкине куће. „Аха! За то ли су онолике девојке биле код ње?!“ Дрекну и учини: „Хуј!“ После

мало ћутања поче: „Чек, колико сам оно пута прошао?“ Устаде и ода по соби, подбочио се рукама, а оборио главу па броји у памети... На један пут пљесну рукама: „Их, опет 25! Не ће бити?“ Броји опет. — „Јес ја 25 пута! О, то проклето 25 што ме се налепило.... Није то добро....“ Ту Пупавац ућута и загледа се мислећи нешта у један угао собни... Киша пљушти како бог хоће, чује се где читави потоци теку улицом. „Хеј, хеј 25!“ поче опет Мојсило па тек дрекну: „Е, баш не ће бити 25!....“ Брзо изиђе и затвори врата за собом па хајд онако у плитким ципелама те по највећем пљуску улицом поред Савкине куће. Оки-сао као миш, све се цеди вода с њега. Мрак — једва се види ићи. Кашто сене муња. Горе свеће у соби Савкиној. Виде се још оне њезине другарице где провирују на про-зор. Мојсило погледа не ће ли је видети, а у том се склизну у једну рупчагу пуну воде, те заплива до појаса. У тај мах сену муња и кроз онолику хуку од кише и воде чу се опет кикот код Савке; „Јуф! Ено оног лудака још ту! Ено ували се!.“ Пупавац с тешком муком изгамбуља из рупе. Остаде му једна ципела на дну углибљена. Онако мокар, босоног и мртав од тешког умора догамбуља којекако до свог стана. Уђе унутра и поче одати полако по соби, нити је пристао да седне ни да легне. Вода се цеди с њега и начинише се читаве баре по соби. У том одању поче опет бројати у себи колико је пута прошао. Неколико пута пребројава па тек дрекну: „Јаох мени, па тек је сад равно 25-ти пут!..“ И доиста мало пре све је грешио те набројавао више је-дан пут...

То је било за њ и сувише.

Пружи се онако мокар на кревет па се чисто обез-нани... Неко жестоко тиштање у једно бедро пробуди га... Погледа на прозор већ свануће....„ Их шта ли ме то тишти? Мора да сам се убио негде синоћ.“ Оно тишти једнако. Помаче ногу, опази нешто тврдо под собом. Придиже се те свуче чакшире, које беху још прилично мокре. Кад има шта видети. Некакав грдан врањ упао му кроз пармачу

у чакшире па га то жуљи. Уве га и погледа колики је кад и на њему од некуд пише: „25!“ Љутит и озлојеђен избаци врањ кроз прозор на поље....

Диже се, па по што је дуго и дуго мислио, одао по соби, лупао песницама главу, вајкао се.... букну тек на један мах па оде као бесан. Јурио је улицама не гледајући никог па хајд право у кућу Николину. Никола седи за доручком са својом домаћицом и Савком, и још ту беше неко од млађих. Кад видеше Пупавца на један мах — онако непозната и необична зачудише се. А Пупавац тек стаде дрекати:

„То је срамота!... Срам вас било! Зар сте ви трговац!“

„Ко сте ви?“ скочи Никола у чуду са столице.

„Ја толико потрошио...“ дере се Пупавац још жешће... „ а ви ме за нос вучете....“

Савка и мати јој ђипише поплашене са столица.

„Вуците тога на поље!“ викну Никола на слуге.

„Мене на поље? Срам вас било...“ дрекну Пупавац већ очајнички... „Ја толико потрошио!.. То је моја девојка!...“

„На поље!..“ викну Никола и диже столицу.

„Те игле.... те хаљине.... све је то моје!...“ цичи Пупавац из петних жила. Савка удари у плач. Мати у дреку. Слуге се склепташе. Пупавац се дере што га грло доноси и грди најгрђе. Дотрчаше комшије, жене, шегрти, пандури... Начини се читав урнебес. Повукоше Пупавца пандури у полицију, он се отима, дречи... Згрца се ту цела чаршија. Пуче брука на све стране. Дотрча и сам начелник.... И та гужва одваља се у начелство, а још се чује дрека Пупавчева: Не ћеш... лопове! Моја девојка!... Не дам!..“

VI

Сутра дан двадесет петога јула заводио је један практикант у начелству у протокол акт с оваким натписом: „Да се унутра именовани због насртања на мирне грађане

казни телесно са 25 ударaца и протера"... Међу тим је ишао пред пандурем покуњен кроз чаршију Мојсило Пупавац.

За њим пристала деца варошка, а граја се дигла: „Иха! 25! 25! Пупупу! 25! Иха, уха, Пупавац! Пупупу!“... док се већ не изгуби ван вароши.

Ништа се више не чу за Мојсила Пупавца — а дуго су о њему разговарали људи у доколици својој. Кад се вратио адвокат и њему испричаше, а он се баш ни мало не зачуди него хоћаше пући од смеја.... Што се толико смејао, бог би га знао!

Милован Ђ. Глишић

СТЕВАН ДУШАН

историјски роман

Млади краљ

(Наставак)

6

Не далеко од данашње Приштине пошав на југ, има сад једно село, које Киперт зове „Нерадимја“ а конзул Хан опет „Нередимје“.

У оно доба када се догађало ово што причамо, беху на томе месту сјајни двори, који су на далеко блештали са металним оковом на својим многобројним шиљатим кулама, којима су њихови зидови начичкани били.

Те дворе зове отац Душанов „домь краљѣвства ми оу Породимьли“, ти двори беху престоница ондашњега српског и поморског краљевства.

Породимља!.. Ко зна какав је срећан догађај у породици Немањића био узрок те су те дворе крстили таквим именом? Можда је у њима прво занијана Душанова колевка? Ко ће то знати! Али зла коб удели тим дворима, да их је на скоро после ових догађаја, сваки Србин звао не Породимља већ Неродимља!

За што?

Сад ћу вам казати.

5-ог Августа те исте 1333 г. пред вече, тако око заранака, појавише се у пољу пред Породимљом више пут-

ника, на коњма и пешке, који се упутише право краљевим дворима.

Двојица од коњаника наши су познаници. Онај калуђер са дугом белом брадом што напред јаше, то је пречасни отац *Андоније*, а онај оклопник што за њим јаше, то је *Дмитар Перовић* из Вилинаца, сокаљник у држави кнеза Војислава, који је онако брзо донео чак у Византију Прищу ону књигу свога Господара. Остали коњаници беху оклопници из Душанове алеманске најамничке чете. Они беху начинили као некакав круг, па све у корак, приближаваху се краљевским дворима.

Што ли тако полако језде?

С тога што међу њима има и неколико пешака који би се брзо удавили да су коњи дуже покасали, јер свакоме од тих пешака беше везана петља од ужета око врата, и свако уже држаше по један оклопник у својој руци. Осем тога свакоме беху руке наопако свезане.

И то беху наши познаници с иподрома византијског, то беху најмљене убице Душанове...

Тек што се наши путници појавише у пољу пред Породимљом а с највеће куле у граду затруби труба стражарева.

— Аха — рече Дмитар — већ нас је видео Мијат. Е, јесу му очи соколове! Да није било ове шумице ја мним, угледао би нас још у дну Косова! —

— Хе, лако је њему фидети — натуцаше један Алеман — њекофа је камер испод самока гроф од гуле! —

Отац Андоније није ни чуо трубу која је краљевском двору огласила његов долазак, он беше сав малаксао на своме коњу које од старости и умора које од тешких мисли што га притискиваху јаче нег оно обоје. Како ли ће примити краљ оно што има да му каже? Он је послушан роб своје лепе жене, као што само изнемогли старац робовати зна, када се и по трећи пут ожени младом женицом... Али ако је... Је ли Христос, је ли који апостол, је ли који од правих служитеља божијих уздрхтао од људ-

ске силе, па је ли прећутао истину? Ни један. Он мора учинити своју свету дужност. Особито што од тога зависи срећа и несрећа све српске државе, што од тога зависи мир светог дома Немањиног. Можда ће то отворити двоструко заслепљене очи староме краљу?... Али ако не успе? Што ће он пропасти, то није ништа, он је већ једном ногом у гробу, али што ће да устане отац на сина, брат на брата, што ће да потече опет српска крв у међусобном клању то је страшно... Зло је поћи, а горе не поћи...

Отац Андоније у мислима није ни опазио кад стигоше пред капију спољашње ограде, која је била од шиљатога коља, начичкана и гвозденим шиљцима. Та капија беше само пролаз у палисадама без икаквих врата, али на том пролазу беху две куле за обрану тога пролаза. Пред палисадама беше дубок ров, пун устајане воде, који опасиваше цео дворски атар као и ограда с палисадама.

На уласку стајаше читава чета стражара, који оборише копља и њихов сатник грмну колико га глас доносаше.

— Стојте путници! Ко сте, одакле идете, куд сте naумили? —

Те речи тргоше оца Андонија из његових мисли и он одговори.

— Ја сам Андоније, најмањи међу јеромонасима светогорским. Долазим са реке Драшца, од дворова нашега младога краља, који ме је послао његовом светлом родитељу, а нашем христољубивом Господару и краљу, да му вратим ово робље које је одбегло! —

— Пролазите, — заповедаше сатник, и његова се чета расклопи, те пропусти путнике, који сад уђоше у треће или спољашње двориште. То је био огроман простор између спољашње, палисадске и средње или зидане ограде. На томе простору беху краљевске штале, мајури, кочаци за небројену живину, и т. д. Ту притрчаше многе слуге те прихватише коње путницима да их воде у штале.

У то зазвекеташе ланци, на којима се спуштала подигнута ћуприја пред главном капијом, јер и пред зиданом

високом оградом беше дубок ров али без воде. Сад зашкрипаше тешка окована врата која су стајала на једном озиданом испатку на свод, и кроз отворена врата уђоше путници у један подугачак мрачан ходник на свод у који је светлост улазила само кроз узане мазгале у зидовима кроз које се бацале стреле и камење при обрани тога пролаза.

Из тога ходника уђоше путници у друго или средње двориште, које је такође ишло око целога двора. У њему беше тркалиште за јуначке игре и витешка вежбања младих двoрана краљевих, у њему беше врт засађен великим шумским дрвећем са дебелим хладом за уморне јунаке, у њему беху „перивоји“, кухинске баштице за варива и зелен, у којима је ваљда била и која лејица појетичнијега биља, које су неговале нежне ручице краљичиних дворкињица.

У средњем дворишту нађе отац Андоније пуно витезова где гађају стрелама у белегу, а младе двородржице служе им господску малвасију у сребрним кондирима.

Кад видеше оца Андонија, сви му притрчаше радосно кличући:

— А гле оца Андонија! Зар тебе огласи стражарева труба? —

— Добро дошо, оче Андоније! —

– Благослови, оче! —

— А, гле! Зар ти похвата ове тице? Е није друга, истина је, да су у свете цркве дуже руке него и у самога краља! —

И сви редом стадоше љубити руку оцу Андонију и питати се с њиме за здравље.

Зид између средњег и унутрашњег дворишта није био врло висок. Осем тога земљиште унутрашњег дворишта беше много узвишеније од средњег, тако да се цела сцена између оца Андонија и витезова могла видети с прозора краљевога двора.

Зидови су онда зидани тако дебели, да је сваки прозор био читава засебна собица.

У једном од тих прозора седела је једна млада у црно обучена госпођа која је нестрпљиво гледала у дворишта, да види који су то оглашени гости.

Кад се путници приближише толико да им је могла распознати лица, она пребледе на један пут, скочи са своје столице и викну:

— Клеопатро!

Једна слушкиња уђе из побочне собице и поклони се.

— Трчи одмах великоме дворнику — рече госпођа грчким језиком — и реци му да што скорије овамо дође! —

Слушкиња оде. После неколико тренутака које је госпођа провела кршећи руке и нестрпљиво ходајући по соби — уђе један старац у богатом извезеном руху, и приђе те пољуби скут од широких рукава госпођиних.

Она се међу тим беше са свим променила у лицу. У место самртног бледила беше јој ударила сва крв у лице, око усана јој је лебдио усиљен осмех.

— Ах, драги пријатељу, каква изненадна радост! Знаш ли кога је огласила труба? —

— Светла госпођо — одговори седи дворник — ваљда каквога витеза, који... —

— Не, не — упаде му госпођа у реч — погледај, оди у прозор, видиш оног старца што се здрави са господом у средњем дворишту? —

Велики дворник уђе у прозор и погледа кроза стакло, па онда радосно викну:

— Та то је отац Андоније! —

— Да, усиљаваше се госпођа да буде радосна — то је честити духовник и учитељ нашег драгог Душана. Похитај му на сусрет, прихвати га како се пристоји тако дичном госту, и доведи га овамо к мени, јер једно сам жељна да га што скорије упитам за здравље нашега светлог сина, а друго високо му краљевство још је у већу па га неће моћи примити одмах! —

Велики дворник сиђе с прозора и похита вратима, али га госпођа још једном заустави.

— Дворниче, ако ме не би застали овде, разговарај га мало док ја дођем! —

— Разумем, сјајна круно! — рече дворник па отрча низа стубе.

Чим њега нестаде из собе — нестаде и радосног израза на лицу госпођином. Чело јој се набра у неколико дубоких бора, из очију јој сенуше варнице, румене ноздрве јој се стадоше ширити и скупљати, пуначке уснице беху грчевито стиснуте, тако, да се једва провукоше кроз њих ове речи:

— Ти доводиш твоје људе да против мене сведоче?... Матори сплеткашу, то ћеш ми скупо платити! —

За тим удари дланом о длан.

Слушкиња уђе.

— Клеопатро, јави мојим дворкињама да се што брже обуку у свечано руво, јер ће ме пратити у краљевско вѐће. Донеси ми дијадему и краљишки огртач!

То беше Марија Палеологова, трећа жена краља Дечанскога, маћија Душанова...

Међу тим отац Андоније беше прошао кроз капију на другој огради и ушао у унутрашње двориште у коме су били сами „двори“, то ће рећи: неколико засебних зграда на два спрата за становање, главна кула, црква, ризница, оружница (фабрика за грађење и оправку оружја), бунар за вађење воде и т. д.

У тим зградама могло се сместити неколико стотина људи.

При земљи, под сводом, беху магазе за храну и веома пространи подруми, који су се пружали испод свију зграда, и у којима је за случај опсаде било прибежиште многим бегунцима.

У првом спрату беше у свакој згради за становање велика дворана за скупљање мушкиња. Само при свечаностима имало је и женскиње приступа у те дворане. Степенице којима се пѐло

39*

у дворани, и које су се онда звале „греде“, водиле су из дворишта право на први спрат. На уздужним странама тих дворана беху прозори, на кратким странама вратаоца кроз која се улазило у мале собе, тако зване „кемнате“ (комната у руском значи и данас соба) које су много раскошније спремљене биле него саме дворане, јер у овима таван беше састављен од балвана поређаних просто један до другога. Изнад тих греда подизаше се одмах кров, који је био покривен разнобојним црепом тако, да се кров сав шаренио. Патос беше од камених плоча које су се покривале разним простиркама а кашто гранчицама, цвећем и травом. Зидови беху такође застрвени скупоценим ткањима.

За женскиње била је нарочита зграда у дворишту и у њој три одељка, један за краљицу, њену децу и сродннике, други за њене дворкиње и слушкиње, а трећи за женске радове.

На највишем месту унутрашњег дворишта, одвојено од осталих зграда, стајала је округла велика кула. При земљи не беше на њој ни од куда уласка, улазак се налазио у сред њене висине и с тога уласка спуштане су степенице само онда, кад је требало да ко изађе из куле или да ко уђе у њу. Кроз та вратаоца у средини кулине висине улазило се у једну собу која беше судница. У сред патоса зијала је дрвеном оградицом ограђена рупа, широка колик у наших садашњих бунара, и поред ње бејаху намештене справе за спуштање терета у ту рупу. Тај терет беху сужњи, а тај бунар беше — тамница... Над судницом беху на два спрата још мале избе — последње прибежиште опсађених. У једној собици под самим кровом становали су стражар и тамничар.

Кухина је била засебна зграда у којој је и чељад становала.

На свима зиданим оградама беше много малих, стражарских кулица на четири ћошка с узаним прозорима и шиљатим кровом, из којих се такође на далеко у поље видети могло.

Све је то прегледао старац Андоније некаквим тужним свечаним погледом, по што се диже испред њега и последња гвоздена решетка која му је пречила улазак у унутрашње двориште краљевих дворова. Ко ће знати какве то успомене нагоне сузе на очи седоме калуђеру?...

По што је наредио где ће га Алемани чекати с робљем, отац Андоније уђе у дворску црквицу да благодари Богу што га је здрава и читава довео у Породимљу, и да измоли снаге за тешко дело, које је на своја слаба старачка рамена узео.

У црквици га нађе велики дворник. По што се поздравише стари пријатељи, рече велики дворник.

— А сад, оче Андоније, оди са мном, светла краљица те чека! —

Старац није могао својим ушима да верује, прекрсти се још једаред па изађе с дворником из цркве.

— Ко ме чека, велиш? —

— Краљица главом. Видела те с прозора још у двориштима па ме послала да те одмах к њој одведем, јер не може да дочека час када ће те упитати за здравље својега драгог сина Душана! —

Отац Андоније стаде па ухвати дворника за оба рамена.

— Верујеш ли *ти* у то, старче? —

— Ја ти не казујем своја веровања, оче Андоније, већ оно што ми је заповеђено! — измицаше велики дворник.

— А познајеш ли ти оно робље што сам довео, велики дворниче? — упита калуђер.

— Познајем! — одговори дворанин па се саже да узабере један цветак у трави крај стазе.

— А знаш ли, где сам их ухватио?

— Не знам, ал.. слутим! —

— Ако добро слутиш, онда ваља да ме одмах одведеш краљу, а не краљици! —

— Не може бити — бранио се дворник — краљ је у велмушком већу. Око њега је искупљена цела велика властела!

Отац Андоније тек подиже очи у небо и склопи руке.

— Благословен је онај који иде у име Господње! Мој дворниче, то је за ме највећа срећа што ћу пред целом великом властелом моћи да говорим са високим му краљевством! — и он се упути право на степенице од велике краљеве дворане.

Узалуд га је одвраћао велики дворник, он би отишао непријављен, ал у један мах искрсну пред њега једно девојче у господскоме руву и са расплетеном косом, које му је тако брзо ишло на сусрет, да је дворкиње које за њом иђаху несу могле стићи.

Кад је угледа отац Андоније и он сврну са стазе којом беше пошао па право њој.

— Свемогући нека благослови моју светлу краљевну!

Девојче му стаде љубити обе руке и држати их у својима, које су дрхтале као у највећој дрхтавици којом се грозница почиње.

— Шта ми ради браца, св. оче? —

— Здрав је, светла краљевно, и када сам полазио сто пута ми је казао: Поздрави ми *Душицу*, поздрави ми сестрицу, оче Андоније. Кажи јој из какве ме је двоструке несреће спасао милостиви Бог, кажи јој да ми је сада још сто пута милија него што ми је пре била, кажи јој да ми је она данас једина утеха у животу! —

— Хајдемо у моју избу, оче Андоније — шапуташе сестра Душанова, којој на бледим образима почеше се сузе сустицати — јер не бих рада да пред слугама бризнем у плач као мало дете... а не могу дуже издржати... —

Отац Андоније се устезаше.

— Ја погађам твоје мисли — рече краљевна Душица — јер сам видела да си се упутио у велику дворану... Али заклињем ти се животом браце мога, који више волим него свој сопствени, боље је да најпре к мени сврнеш па да онда изиђеш пред краља! —

Сирота краљевна! Да је знала колико је сваки тренутак у том часу био важан за судбину свега оног што је њој драго било — она не би заустављала оца Андонија...

(Наставиће се).

Владан Ђорђевић.

БОГИШИЋ

о новим законима црногорским

Нашим је читаоцима без сумње познато из дневних листова како се Њег. Светлост, црногорски кнез Никола I. Петровић Његуш, одлучивши дати својој држави нове, савременије законе, обратио руској влади с молбом да му упути какву научну снагу, која би кадра била да се тога посла прихвати, и молио је нарочито за редовног професора новоруског универзитета у Одеси г. др. *Валтазара Богишића*, за кога стручњаци кажу, да је својим досадашњим радом на словенском праву створио нову епоху и који је по „Высочайшему повелѣнію" 1873 год. отишао у Црну Гору, да предузме тај тешки али и части пуни посао, који му је у део пао.

Нама је врло мило што на овоме месту можемо саопштити неке мисли из извештаја, који је наш многопоштовани сурадник и славни земљак Богишић поднео ц. руском министру народне просвете.[1]

Г. Богишић је дошао до убеђења, да при састављању црногорских закона ваља пазити пре свега на ова основна правила:

А. Што се тиче садржине и суштине законске.

Прво. *Законописац треба најстрожије да пази на правничка убеђења која се наговешћују у народним обичајима и уређењима, како би знао шта се од њих може увести у законе, шта ли дотерати, шта попунити, шта ли урадити да се доведу у хармоничку сугласност са потребама и одношајима данашњега времена.*

[1] Види: „О командировкѣ професора В. В. Богишича въ Черногорію." стр. 58—67. отштампано из „Журнала министерства народнаго просвѣщенія" часть CLXXIV, отд. 4.

Народ се у опште силно придржава својих обичаја, и с неповерењем гледа на сва новачења, особито ако се она не слажу с његовим убеђењима, и ако их нису изазвале очевидне потребе којима се иначе не би могло одговорити. У таквим случајевима наступа отпор од народне стране, који је у толико успешнији, у колико владини органи имају мање унутрашњих и спољашњих срестава да савладају тај отпор. С тога би и оне законске измене и допуне које су постале потребне у много промењеном животу црногорском, остале мртва слова. Али баш и кад би могуће било механички увести законе, који би били састављени без обзирања на народни живот, опет би као што показује историја права, такви закони, у место да уведу ред и одређеност у правне појмове и правни живот народни, увели без сумње само неред и збрку, и народ не би више био у стању да разликује правду од неправде. Неоспорна последица таке основе била би једно од овог двога: или би судија морао да игњорише законе само да не долази сваки час у судар са укорењеним обичајима народним, или би народ измишљао начине и сретства како ће обићи закон који је противан његовим убеђењима о правди. Лако је замислити несносни положај судије у таквом случају, штету парничара, народно деморалисање, његово неповерење на спрам сопствених власти и на спрам руске владе која је суделовала при грађењу тих закона. Услед тога ваљало би на скоро мењати или бар дотеривати многа законска наређења. Кад се у свима државама гледа да се одржи и поткрепи ауторитет закону, то је у Црној Гори, рад извесних узрока још нужније, а може се рећи да ништа тако не поткопава ауторитет закона, као када се често мењају.

Друго. *Законописац мора осем правних обичаја и институција у самој Црној Гори да пази и на елементе који владају у околини њеној, нарочито у Херцеговини и Арбанашкој.*

Као што је познато, црногорска племена која су на арбанашкој граници, (као што су: Кучи, Пипери, Црмничани) попримала су много арбанашких обичаја; што се тиче Херцеговине то она управо састаља један етнографски типус са Црном Гором.

Треће. *Законописац треба тако исто да непрестано пази на развој јевропске науке и најбољих јевропских законодавстава, користећи се њима у колико то допуштају изванредни односаји Црне Горе и њене потребе.*

У научној и законодавној радњи јевропској скупљене су неисцрпне ризнице теорије и искуства којима се мора да послужи онај, који жели да му посао има научни карактер. Осим тога

Црна Гора, особито од како је у њој заведена кнежевска власт, ступила је што се правних одношаја тиче у тесну звезу с осталом Јевропом. Па и у последње време, 23. Септембра 1872, закључена је конвенција између Аустрије и Црне Горе о узајамном издавању криваца бегунаца.

Четврто. *Писац закона црногорских, сугласно са правилима законодавне технике, мора врло добро пазити да му закони не дођу у противуречност како што се тиче њиховога духа и правца у опште, тако и у њиховим појединим законским наређењима; њему је дужност непрестано старати се да му посао буде сразмерна целина која одговара садашњим потребама, али која непрестано има у виду и будућност. Дакле правац читавога посла треба да буде такав, да доцнији закони који устребају не руше пређашњих, него да истичу из њих као органска последица која их просто допуњава..*

То је у толико нужније, али у толико и теже, што се Црна Гора налази у прелазном стању, те ће у след тога по самој природи ствари, ваљати чешће притицати законским допунама.

Пето. *Да би се задовољила сва поменута изискивања, потребно је да се темељно изуче не само правни елементи обичаја и не многи закони и наређења која сад постоје, него и све остале особине народног и појединачког живота у Црној Гори, и то не само садашњи него и давнашњи облици њихови у колико их је могуће сазнати из усмених и писаних извора црногорских.*

Како су сви животни одношаји у тесној унутрашњој свези с правним појмовима, убеђењима и институцијама, то се последњи не могу никако проучавати без свестранога проучавања првих.

Проучавање засебних страна народног и друштвеног живота у њиховом развоју, дакле у облицима које су негда имали а који су сад много промењени — то је један од најважнијих чинилаца при грађењу закључака о облицима из будућности.

Б. Што се тиче облика.

Прво. *По мишљењу г. Богишића ваља расподредити све судске законе у засебне групе као што су: грађански, казнени, итд. али тако да оне у зборнику закона опет састављају као неку целину.*

Био би анахронизам састављати у XIX веку законе у облику средњевековних кодекса као што беху: немачке Leges barbarorum, Schwabenspigel, Русская правда, Душанов законик итд. у којима има законских наређења која се тичу суда, цркве, државних финансија, и многих других административних грана,

али то све без икаквог систематичног реда, а без тога не може се ни помишљати на какву год ма и приближну потпуноћу. Али с друге стране тако је исто појамно, да се ни система грофа Сперанског не може применити у Црној Гори, јер таква система претпоставља грдну гомилу закона из прошлости, које ваља само приредити у свезу, и ако где затреба попунити, а у Црној Гори нема готово никаквих подобних извора. Све јевропске државе усвојиле су сад при састављању закона облик засебних група као најудеснији и најцелисходнији. И сама Инглеска, која у пређашња времена није хтела да зна ни за римско право ни за правне уредбе на јевропском копну, и у које се течајем векова беше нагомилало силество јуридичке грађе, била је приморана у најновије доба, да састави специјалне законике, барем за неке гране правничкога живота.

Друго. *Језик законски треба да је такав да га свако разуме, да је конкретан, да избегава све излишне апстракције.*

Иначе законе не само не ће разумевати неписмени народ него ни сами судци. И ако се брзим умножавањем школа непрекидно увеличава број писмених људи у Црној Гори, опет она за дуго не ће имати у својим судовима довољно правника.

Треће. *На унутрашњој економији и распореду грађе треба као и на спољашњем облику да је потпуно научни карактер.*

Четврто. *Закони треба да су удешени тако, да уштеђују излишна пискарања, а опет да не крње контролу над суђењем.*

У свима западним државама је главно под упливом црквенога права владала искључиво писмена форма суђења скоро до најновијега доба, сад се види противуположена струја, која тежи томе да се пискарање сведе на оно без чега се никако не може бити. У самој Немачкој где је пискарање цветало у сва времена опажа се поменута струја у најновијем званичном Entwurf einer deutschen Civilprocessordnung (Berlin, 1872.)

Овде су ради краткоће побројана само она општа начела по којима, по мишљењу г. Богишића, треба да се управља сваки законодавац у Црној Гори, већ при почетку свога посла, а којих се често слабо придржавају у подобним случајевима, и у много већим државама.

Према означеним начелима и према суштини самога рада, који је поверен г. Богишићу он мисли да га ваља поделити на три одељка:

а) Проучавање правних и других животних одношаја у Црној Гори.

б) Одредба основних начела за засебне правне институте

в) Редакција самих закона (о чему је у осталом још рано овде говорити).

Што се проучавања правних и других животних појава у самој Црној Гори тиче, то г. Богишић мисли да га треба овако разделити:

Прво. Најпре ваља саставити опширан, подробан и систематички програм у облику питања (questionnaire) за распитивање о свима правним, административним, црквенским, економним, друштвеним и другим односајима, који постоје данас у Црној Гори и у земљама које пристају уз њу. Питања ваља удесити тако да се из одговора може сазнати, не само како су дотични односаји данас, него и како су пре били, из чега и рашта су се до свог данашњег стања развили.

Друго. Ваља са таквим програмом питати људе који потанко знаду црногорски живот у опште и нарочито који се баве судским и административним пословима. На основу истих питања и покупљених црногорских одговора ваља распитивати даље у Херцеговини и Арбанашкој.

Треће. Ваља разгледати главне пресуде судске и административне праксе прошлих година на основу протокола, судских и административних аката, који се чувају у архиви сенатској и другим земаљским судским заводима.

Четврто. Ваља проучити све до сада издане законе и правила, и то како она што су до сада замењена другима тако и она која су и сад у пуној власти, заједно с побудама које су биле меродавне при издавању, измењивању и замењивању њиховом.

Пето. Ваља походити седнице у сенату, када се у њима држе судска ислеђења и саветовања, када се изричу пресуде, када се размишља о административним пословима, како би се на делу упознало са судском и административном практиком, осем тога ваља пазити на све важније појаве у општем и посебном животу црногорском, и па њихову узрочну свезу.

Шесто. Треба путовати по Црној Гори, и по суседним земљама, да би се непосредно упознало са судском праксом у нижим инстанцијама, у „капетанским“ и окружним судовима, и како би се упознало с народним животом у разним црногорским крајевима.

По свршеном проучавању животних појава и местних елемената у самој Црној Гори, неопходно је нужно да се поклони најозбиљнија пажња јевропској законодавној пракси и мишљењима која владају у науци, јер је само на основи тога двојакога посла могућно поставити начелни темељ за поједине правничке институте. Да би се дошло до те мете, ваља:

Прво, систематички уредити целу грађу која је прикупљена при изучавању на самоме месту, одостоверити и допунити оно што се сазнало из разних извора (одговори на питања, акта, сопствена посматрања);

Друго, одвојити из тако скупљене и уређене грађе све правничке институте који данас постоје у Црној Гори, па их упоредити с подударним установама у најбољих јевропских законодавстава и са најважнијим погледима који владају у науци;

Треће, како се сада и у српској кнежевини приправља основна реформа грађанских закона и судских уређења, а већ је за ту цељ прикупљена обилата грађа, и како је становништво у Црној Гори члан истога народа који станује и у кнежевини српској, то је преко нужно проучити и ту грађу, и користити се њоме при поменутом поређењу;

Четврто, нарочито испитати и упоредити оне институте и основна начела, која су не само различна у Црној Гори и осталим јевропским законодавствима него различна и у законодавствима разних јевропских крајева;

Пето, на основу захтевања научних и свега до сада споменутог, определити основна начела засебних правничких института.

Шесто, ваља саставити преглед свију тих основних начела, особито оних, која се разликују од неких јевропских законодавстава. Ради тога ваљаће у преглед уврстити и паралелу најбољих јевропских законодавстава, — па слагала се она с тиме што препоручује г. Богишић или не, — ваљаће додати свему побуде, тумачења разних обличних и суштаствених разлика и т. д. По што г. Богишић изради своје дело о основним начелима за црногорско законодавство, оно ће се, по жељи кнеза Николе поднети црногорском сенату, пре него што се приступи уређивању самих закона, и г. Богишићу ће ваљати пред сенатом да брани своје предлоге разлозима. После тога поднеће се резултат сенатског саборисања на потврду кнезу, пред којим ће г. Богишићу ваљати такође бранити своја начела. —

До сада је г. Богишић извршио ове послове:

1. *Усмени извори.* Према својим пређашњим проучавањима правнога живота у јужних Словена а тако исто и у кавкаских горштака, г. Богишић је још у Бечу и у Млецима за прва 2—3 месеца 1873 године саставио програм питања за већину правних група и других животних чињеница у црногорском народу. Та је питања г. Богишић попунио за време свога бављења на Цетињу, упознавајући се на месту с новим облицима и елементима за посматрање.

За време свога бављења у Црној Гори највише је времена употребио г. Богишић на прикупљање одговора на своја питања, јер је само на то трошио по 7 сахата на дан.

Главна лица у самој Црној Гори, којима се г. Богишић обраћао са својим питањима, била су: војвода и сенатор *Ђуро Матановић*, срдар и сенатор *Јоле Пилетић*, и бивши сенатор *Виде Бошковић*. Што се тиче Херцеговине и Арбанашке обраћао се: војводи-сенатору *Ђуру Церовићу*, и војводи *Марку Миљанову*. Архимандрит *Висарион Љубиша* саопштио је г. Богишићу разне податке, који се тичу црквенских послова у Црној Гори. — Тај је део посла био у толико тежи што је био са свим необичан рад за питана лица, и рад особитих местних околности.

2. *Писмени извори*. И ако се у црногорскоме сенату воде протоколи и скупљају акта тек од последњих 7—8 година, опет је г. Богишић и у цетињској архиви нашао доста обилату грађу, јер је пређе, док не беше окружних судова, сваки судио на другој инстанцији, у сенату. Што се тиче крвнине (judicia sanguinis), г. Богишић је нашао у архиви опширне записнике, у којима су забележене тужбе такога рода још од 1837 године.

У окружних начелништва, којих има 9 на броју, и која су заведена пре 2—3, године, имају протоколи који су уредни до извесног степена; г. Богишић их је све прочитао на своме путовању по Црној Гори, поцрпевши из њих све, што је било занимљиво за његов рад; тако исто је он проучио и протоколе „капетанских“ судова (има их 45) када се бавио сабирањем и ревизијом података у Даниловом граду и на Цетињу.

Осем тога послужила је срећа г. Богишића да наиђе на протокол „кнежине“ Паштровићске у Боци Которској из почетка овога века, кнежине у којој је правни живот и онда био а и сада је готово подједнак са црногорским. Г. Богишић је даље преписао из манастирских књига црногорских неколико правничких актова, који су у њима забележени много раније, него што су уведени протоколи код судова.

И ако у тој грађи, која је нађена у протоколима и актима сенатским, окружним, капетанским и т. д. нема велике сопствене важности, рад њихове скучености и одломачности, ипак је она важна и врло корисна за уверовљење, потврду и допуну података из усмених извора.

Друга врста писмене грађе која је далеко важнија, то су закони. Богишић је нашао у Црној Гори двојаке писане законе у облику малих законика, кодекса, (као што су: закон Петра I. светога од год. 1796, у 33 чланка, и законик Данила I. у 95

параграфа од год. 1855.), и друге, у облику нарочитих правила о ономе предмету. Г. Богишић је проучио сваки чланчић и сваки параграф поменутих законика, што се тиче узрока који их је изазвао (ratio legis), њиховог упливисања у првобитном и доцније промењеном облику, а тако исто и узроке тих измена. У опште може се рећи да закони поменутих кодекса данас мало дејствују; из самога Даниловог законика, који је издан свега пре 17—18 година, једва ако је у пуној важности 5—6 чланака у првобитном смислу. Па и сами егземплари законика већ су библиографска реткост у Црној Гори. Што се тиче засебних наређења, то их је г. Богишић све преписао, и распитао о узроцима који су их изазвали.

3. *Своја соиствена посматрања* предузео је г. Богишић у административном средишту, на Цетињу, па их је наставио за време свога путовања по Црној Гори. На Цетињу највише користио се у томе правцу присуствујући у састанцима сената, а иначе је приватно проучавао одношаје домаћег, економног, социјалног, државног и религиозног живота црногорског. Исто је тако г. Богишић и у путовању по унутрашњости проучавао и осем судова живот, правне појмове и обичаје народне. На трима поманьим екскурзијама, у три разна правца пратио је г. Богишић кнеза, а четврти пут у Новембру, приликом скупљања данка, отишао је у географски центар Црне Горе, у Данилов град, који се тек подиже. У време тог путовања допунио је г. Богишић своја проучавања свију „нахија“ Црне Горе и Брда, и улазио је шта више у неке херцеговачке и арбанашке покрајине.

ГЛАВНИ ПОЈМОВИ О ВОЈСЦИ

Оружје и његова подела

Дуго је времена протекло, док је оружје добило овај данашњи облик и ову каквоћу. Први, којима је пало на памет да се потуку, нису ничега другог имали до *воље* и *жеље* за борбу. И то је *праоружје* још и данас најглавније оружје. Најпре су се ватали просто у коштац. Обично слабији морао је највише мислити, како ће изићи на крај са јачим противником. Не уздајући се у своју природну снагу, узео је најпре ма какав предмет, на пр. грубо дрво, каменицу. Но то је само један пут, први пут користило. Чим су се обе стране изравнале, морало се опет довијати, како ће се превага добити, како ће се справе боље дотерати, да се противник *лакше* и *брже* савлада, како ће се још *из далека* да свали, да се ни *приближити* не може. Науке и занати међу тим све су већма напредовали те ову ствар олакшавали. Тако после дугог времена из простог дрвета и буџе произиђе: буздован, нацак, секира, копље, јатаган, мач, сабља итд. Из просте каменице или предмета, који се бацао, произиђоше: праћке, стреле, разне справе за бацање великог камења, кратка копља, а у новије доба пронађу *барут,* те почеше ватром са великих даљина бацати *куршуме, ђулад* разне величине и форме. Кад се год оружје дотеривало, свагда је главна мисао и тежња била: да што *боље* противника обара, кад је близу, да га што *пре* и *из даље* свали и да му заклон, ако га има, поруши. Према овом и данас свеколико оружје можемо поделити на две сорте: једно ради *наблизу,* кад се противници сударе прса у прса. Друго ради из *даљине.* У прво оружје спада у данашње време: копље, јатаган и сабља и зове се *хладно* или *ударно* оружје. У друго оружје спада данас *топ* и *пушка* и зове се *ватрено* или *метно* оружије.

Како је постала војска и како се дели?

Лако је појмити, да су се прве борбе водиле *пешке*, т. ј. *пешадијом*, и то најпре *појединце*, за тим у неуређеним *гомилама*, а доцније у уређеним, т. ј. *стројевима*. Но за време бојева увидело се како је корисно у боју стићи пре од противника, изненадити га, ишчезнути му испред очију, стићи га итд. Пешадија није била кадра за те послове, за то јој дадоше коње, наоружаше је и спремише, те тако постаде *коњица*, као засебни *род* војске.

Исто тако дешавало се често за време војевања, да је требало порушити противникове заклоне па и он сам са што већих даљина да се туче. Најпре су измишљали разне справе за бацање великог камења, ове су се справе после све већма дотеривале, па кад уђе у војску барут, начине се *топови*, *авани*, и почну се бацати велика метална зрна како на војску тако и на тврде предмете. За руковање овим справама одреде се нарочни војници. У доцније време начине за топове кола, узму коње, те тако постане *артилерија* или *топништво*, као *трећи* род војске.

И тако војска се дели на своја три рода: *пешадију*, *коњицу* и *артилерију*.

Да оценимо ова три рода војске

Да би то боље могли да учинимо, морамо имати на уму ово:

Војска је главно сресгво за борбу с противником. Цељ је свакој борби да се противник тако потуче, растроји и обеснажи, да више не може бити опасан и да се савршено нашој вољи потчини; а то ће се постићи само онда, кад се с противником *сударимо*, што се каже прса у прса на *самом његовом месту*. Не треба никада мислити, да се потпун успех може другаче постићи. Но у име већег *осигурања* овог успеха нужно је, да противника још из *даљине* ослабимо, да га и за време самог нашег *наступања* и *приближавања* растројавамо. Ово троје и саставља данашњу борбу, њен прави дух, и *права је војска оно, која може ово све троје да чини.*

Осим тога данас се боре војске у разноликом земљишту и не може се свагда одредити ни *време* за борбу. *Права је војска она, која се свуда и свагда борити може.*

Кад знамо ово *најглавније*, што се од војске тражи, можемо сада према томе а и према осталим особинама оценити сва три рода војске па да видимо, колико који вреди.

Пешадија. Она се састоји само из *људи*. Од човека се до данас ништа отело није, па тако и пешадија за сваки је посао на војни кадра. Редак је данас буџак, у који човек проникао

није. И за пешадију ретка су места на војни, кроз која не може проћи и где се са противником борити не може. Човек, кад што намери, мора успети, — пре или после; ма какве нек су тешкоће, опет ће их својим мозгом и срцем савладати. И пешадија одважна и стална чуда чини. Ни време ни непогода не могу је у радњи спречити: у мраку, по магли, по највећој киши, истина с више муке, али опет може свога противника наћи или дочекати. Човек је најсавршеније створење. И пешадија је дакле најсавршенији род војске, па је њоме лако управљати, лако је обучити, погрешке јој се лако исправљају. — Човек истина много потреба хоће; али војник пешак — мало. Храна му је разнолика, па се свуда лако наћи може и згодно се носи и вози, а у крајњој нужди може се и сам пешак за се постарати. Због свог простог састава, а и према услузи, коју на војни чини, она државу скупо не стаје.

Пешадија је у данашње време наоружана *пушком с бајонетом,* т. ј. оружјем, које бије из далека и из близа, дакле метним и ударним. Она се дакле може борити из далека, може за време кретања, а може се сударати и прса у прса, дакле може водити потпуну борбу.

Но и поред борбе она је кадра и за многе друге послове, који су војсци тако исто нужни и без којих би подносила велики уштрб. У њој има доста разних занатлија и раденика, па може лако себи да гради колебе, шанчеве, ровове, ћупријце, да копа бунаре, прокрчи пут, набавља храну ит.д. За све те послове може да одвоји доста људи па да не поквари свој строј но опет да је кадра за борбу с остатком.

Пешадија истина није здраво брза у кретању и доста лагано ради; али опет, кад што освоји, то је њено, чврсто држи и лако не испушта из руку. Прем да на самом бојишту, на домашају пушчаном, она је бржа по свом дејству и од коњице: њени куршуми пре стигну коњицу, но она пешадију. Исто тако ако су маршеви дуги, војевање дуго, она је најиздржљивија и најдуже у служби траје.

Коњица састоји се из људи и коња, а добра је коњица онда, кад су војници тако рећи приковани за седло и кад коњи сваки миг свог јахача разумеду и покоравају му се. За овакy обуку коњице треба великог труда и дугог времена. Тешко је из две ћуди и људске начинити једну, а још теже из људске и коњске. Ако се пак потпуно не успе у овој обуци, онда је коњица више на трошку но од користи; јер управа и онако је тешка, а у необученој немогућа. Војник овде и онако зависи од свог коња, па

ако је још коњ не обучен онда своје оружје никако ни употребити не може. Коњица није за сваки посао кадра као пешадија, јер ако одвоји људе за те послове остају коњи, нема ко да их надгледа и квари се строј. Она не може да прође онуда, куда пешадија, а борити се може само у равници, и то дању, при добром времену.

Коњица је истина брза. Она тако рећи лети, и то јој је најсјајнија и најјача страна и за то се употребљује за сваки посао где је нужна брзина. Но опет дуге маршеве издржи боље пешадија но коњица, јер се коњи јако сакате и сатиру. У самом пак боју та јој брзина данас мало помаже, данашња пешадијска пушка бије и далеко и брзо и тачнђ. Даље у свакој држави нису народи од природе способни за коњанике, нема доста коња, а негде нема ни мало за војску ваљаних, но се морају са стране набављати, а ово је и скупо и у ратно доба врло тешка ствар. Ако још узмемо у рачун, да коњица хоће храну и људску и коњску, да је коњску храну тешко свуда наћи, да коњи само *једну* храну једу, а не као људи разнолику, да се ова храна тешко носи и вози; — онда се види, како је тешко коњицу састављати, како је мучно хранити, како је скупо издржавати. Ње дакле не може никад бити много на броју.

Коњица у данашње доба има једно главно оружје, а то је *хладно:* сабља, копље. Ватрено оружје код ње нема значаја: јер ако хоће и њиме да ради, морају коњаници сићи с коња, дакле претворити се у пешаке. Због тога коњица вреди само у боју, кад се судари с непријатељем. Из даљине, стојећи на месту, не вреди, јер нема борне снаге. Она у данашњој борби нема честе прилике да се употреби но кад јој дође прилика, она свој задатак врши у часу: па или успе, и то сјајно, или пропадне. Лагану темељитост пешадијску нема.

Но за то ван боја има много дужности и послова, које је само *она* кадра због своје брзине да потпуно извршава, а ти су:

1. Осматрање непријатеља.
2. Осигурање своје војске.
3. Разнос вести и заповести.
4. Гоњење побеђеног противника и довршавање победе.
5. Осигуравање војске у одступању.
6. За препаде и т. д.

Коњица дакле истина неке послове боље ради но пешадија, али опет она није кадра за *све* послове, дакле није од свестране употребе. Она не може да води борбу у свој њеној целини као пешадија.

Артилерија састоји се из људи, коња, кола и топова; много је сложенија и од коњице, па због тога још више мора да бира место и време, кад ће и гди ће дејствовати. Скупља је од коњице, лакше се квари, теже обучава и издржава, јер јој осим фуражи треба много и то скупе муниције. Њено је оружје *топ* којим из веће даљине но пешадија може да отпочне борбу и то не само против људи, као пешадија но и против најтврђих његових заклона. Она својим ватреним оружјем најјаче страши противника. Но другог хладног оружја она нема, и за то она вреди у борби само из *даљине* и кад стоји у месту. За борбу из близа и за време кретања она нема способности. Она дакле као и коњица може само један део борбе да издржи. Према овоме она се с коришћу може употребити: да са највећих даљина противника туче, слаби, те дух му убија, заклоне му руши, те тиме да приближавање пешадији, а и сам судар олакша. —

Из свега овог, што смо до сада говорили, изилази овај суд:

1. Пешадија је *права* војска, а коњица и артилерија *непотпуни, једнострани* родови војске. Војна се може замислити само с пешадијом, но само с коњицом врло тешко, само с артилеријом никако. Ако се узму у обзир и остале врлине пешадије: да се лако устројава, обучава, да је јевтина и т. д. она

2. У свакој војсци треба да је најмногобројнија, да је *главни* род војске а она друга два да су више *помоћна*.

Па тако су данас и устројене војске: највише има пешадије а много мање коњице и артилерије; обично данас на 1000 пешака или коњаника долазе тек 3—4 топа. Коњица је пак тек $^1/_6$ до $^1/_{10}$ пешадије. Но ово вреди за велике јевропске војске и пролазна војишта. За планинске пак државе ове су цифре у нешто друкчије и свакојако пешадија је још у већем броју, а она друга два рода војске у мањем, особито што се коњице тиче. Тако у Швајцарској коњица је тек $^1/_{20}$ дејствујуће војске, дакле чисто борног значаја и нема. Код нас је она у народној војсци око $^1/_{16}$ првог позива пешадије, дакле такође од скученог борног значаја. Наше дакле прилике налажу нам *особито неговање пешадије*, јер ће она сву тежину војне да издржи, као што је у војни за ослобођење издржала. Што нам је она боља и поузданија, тим ћемо бити и мање зависни од увоза војних потреба са стране. Осим тога и наш народ од природе је више за пешадију. Корист пешадије код нас најјасније се огледа у овом:

1. Она је до данас одбранила независност Црне Горе, и то још као необучена, довољно неснабдевена, чисто народна.

2. Она је одржала превагу у Боци Которској опет као чи-

40*

сто народна крајње неспремна против редовних пукова аустроугарских.

3. Она је и у нашој војни за ослобођење имала исту улогу.

Пешадија је за нас дакле *преко нуждан* род војске, а остали су *корисни*.

Како се и за што родови војске деле на видове?

Родови војске, због својих мана, тек онда могу свима захтевима на војни одговорити, кад су у задрузи, јер ће онда један другом надокнадити, што му оскудева. Но с друге стране често ће се десити прилика, те ће који род војске остављен бити себи самом без помоћи другог. Осим тога, баш да су и у задрузи, опет је велика штета, да се појединим роду војске може десити таква незгодна прилика, у којој не може *ништа* да ради. Преко је дакле потребно, да се родови војске, колико је год могуће тако удесе, да буду колико је могуће независнији, да се у што више прилика употребити могу, дакле да нема међу њима сасвим оштре границе но да је тако да се изразимо прелаз од једног рода к другом олакшан или бар приближавање једнога к другом донекле могуће. Ово ће се пак постићи, ако сваки род војске има у себи поједине делове, који су за те цељи удешени, то ће рећи, ако се састоји из више *видова:*

Да видимо, како решавају ово питање 3 рода војске.

Пешадија. Одмах можемо да погодимо, да она најмање има нужде, да се на *видове* дели. Јер смо видели, да је она кадра за борбу у свима приликама. Па за то је Наполеон Бонапарта давно казао, да пешадија треба да буде *једна*, да се сва *подједнако* спреми за рат. Но међу тим и данас постоје два мишљења.

Једни веле: како се често пешадији дешава потреба, да би се на какво место што *брже* стигло те да га брани или отме; како се у испресецаном и покривеном земљишту није сваком лако наћи, користити се њиме, бити окретан, и како се сви томе потпуно обучити не могу; како сви пешаци нису од природе по крoју свог тела особито ока способни за тачно гађање са велике даљине; — то је због свега тога преко потребно, да се из целе пешадије одаберу од природе лаки, окретни, издржљиви и вешти гађању војници у засебна одељења па да се и употребљују у реченим приликама; јер иначе, ако се оставе растурени по осталој пешадији, они појединце не ће допринети те користи, као у скупу.

Други опет одговарају овако:

1. Баш да се и одаберу лаки и брзи пешаци и изуче опет се много у брзини не добија и коњицу заменити не могу.

2. Окретност и уметност нужна је подједнако свој пешадији, јер се она такође мора свуда да бори. Боље је дакле да су окретни војници помешани, јер ће бити добри саветодавци, примери и вође.

3. За тачно гађање са велике даљине треба такође свако одељење пешадије да је способно особито у данашњој већином ватреној борби и у расутом строју. Ово ће се пак пре постићи, кад се одабрани стрелци помешају, но кад се извуку из остале пешадије.

4. Извлачити одабране пешаке, значи обрати цвет с пешадије, ослабити њен састав, посејати семе мржње једног дела пешадије на други, ако узму мах и којекакве привилегије, што свагда бива.

Но већина данас држи се средине, а ту средину налази у томе, што одабране пешаке прикупља у засебне делове само до извесне границе, до које мисле да остала пешадија не ће трпити квара у саставу.

Тако данас у великим јевропским војскама налазимо два вида пешадије: *линијски*, то је обична пешадија, и *стрељачки* или *лаки* за наведене цељи, и то тако, да на 10—12 обичних пешака долази 1 стрелац или по 10—12 батаљона линијских да буде 1 стрељачки. У неким пак државама стрељачка пешадија износи $^1/_7$, у неким $^1/_6$ целе пешадије што је већ претерано. У Пруској и Русији сразмерица је добра, т. ј. на 12 линијских батаљона, 1 стрељачки.

Код нас је стајаћа пешадија *једна и сва се подједнако спрема*, а то и одговара нашем стању. Међу тим и ми смо пређе чинили покушај, те смо устројили били две *стрељачке* чете. У колико је ово за нашу малу стојећу војску било излишно, у толико се опет отишло било и странпутицом: т. ј. у место да су се стрељачке чете разликовале од линијских само способношћу људи, савршенијом обуком, а да су у свему осталом с њима у свези остале, а оно се завеле за њих особите команде, други трубни знаци, производило друго учење, издало друго одело; на кратко стрељачке чете уздигле се на висину не вида но рода војске. Интересантно је било гледати ондашња натегнута учења линијског батаљона са стрељачком четом. Лако је разумети за што се намерена цељ није могла постићи и за што се раздувала мржња између линијских и стрељачких чета. Но корист по укинућу стрељачких чета остала је та, што се већа пажња обратила на стару пешадију, и што се отргла млитавог марширања: стрељачке чете биле су почетак *брзине кретања* у нашој војсци. Што се тиче

наше народне пешадије, она је за сада такође *једна,* без икаквих видова. Међу тим према нашим приликама од велике би користи било, да се устроји *одабрана,* пробравши људе способне но без уштрба састава *главне* пешадије. По овоме могла би се устројити на сваку $^1/_2$ бригаду (3 батал.) *главне*, једна чета од 150 до 250 људи *одабране пешадије.*

Коњица. Код овог рода војске већ је другаче, јер има својих мана. Она се мора довијати: како ће надокнадити оскудицу у ватри; како ће се моћи борити и у испресецаном земљишту и из даљине и како ће моћи и *одржати* оно што отме. Заиста она коњица и не вреди великог трошка и труда око ње, коју је кадра мала каква земљиштна препона, шака стрелаца, да заустави. Ово питање за приближавање пешадији решава коњица да ас најбоље, ако се поред лаке своје опреме наоружа и пешадијским оружјем и њему обучи. Тако је постао *драгунски* вид коњице, коме је истина главни посао *коњички*, но који у нужди може дејствовати и као *пешадија,* сишавши са својих коња. Овај вид постоји у свима војскама, и с дана у дан отимље више маха, особито како је најновија, француско-пруска војна нарочито у биткама код Верте и Меца показала, да су јуриши коњице данас и тешки и да их са великом обазривошћу треба предузимати. За то данас овлађује мишљење, да треба не *неки* део но *сва* коњица да се приближи драгунској. Што неки наводе, да ће тиме коњица са свим онеспособити за сударну борбу, да ће изгубити свој коњички дух, јер јој неће остати довољно времена за обуку, — то није истина. Овдашни поглед на коњичка правила службе и на учења кроз трогодишњи рок службе уверава нас, да ће доста остати времена и за праву коњичку службу, тим пре, што се ни у драгунском учењу не иште пешадијско савршенство, но вештина, само преко нужна.

Осим драгуна, данас постоји други вид коњице, који се зове *улански* или *копљанички.* Овај вид губи с дана у дан своју важност због неспретног оружја, па и у онаквим државама, где има области и округа, у којима је народ од природе вичан овом оружју, као што су Пољаци и Козаци.

Трећи је вид коњице *хусарски* наоружан само сабљама. Ово је најупотребљивији вид *чисте* коњице.

На послетку налазимо у неким војскама још четврти вид *кирасире* или *оклопнике.* Он се саставља из великих људи и коња и коњаници имају леђа и прси обложене металним оклопом, а на глави имају велики метални шлем. Не треба ни објашњавати, да овај *тешки* и скупи вид коњице нема вредности данас и за-

држао се у неким великим војскама само по имену а у неким, Руској и Пруској у врло малом броју, више успомене ради на прошла времена и т. д. И тако набројасмо 4 вида коњице. Но строго узевши само *два*, заслужују то име, а то су *драгунски*, или *лаки*, који је одређен за борбу и пешке из лаких људи, малих коња, да би се могао што *брже* да креће. У други вид дошла би *линијска* коњица, па ма како да је наоружана. Она би се употребила и за јурише у боју.

Турска има само *лаку* коњицу и то ове видове:

Спахијски, наоружан сабљама и пиштољима. Износи око $^1/_4$ целе коњице.

Драгунски (по имену само), наоружан као спахијски. Такође је $^1/_4$ коњице.

Линијски (копљанички), наоружан копљима. Износи око $^1/_3$ целе коњице.

Драгунски линијски (прави) наоружан штуцевима. Износи $^1/_6$ коњице.

Како су прва два вида једнака то у самој ствари Турска има 3 вида коњице: *хусарски*, који износи око $^1/_2$ целе коњице, *копљанички* и *драгунски*. Као што видимо драгуни су врло слабо заступљени. Но ову ману мисле да отклоне тиме, што су неким стрељачким батаљонима дали коње, а намера је и са свима осталим то да учине, те тако пешадији да даду што већу брзину. Ово би био *нови вид* и то управо не коњички но пешадијски, јер он дејствује само пушком као и остала пешадија, а коњи служе само за бржи пренос с места на место. — На тај начин они су остварили прелаз пешадије у коњицу и овим путем пре се може дозволити деоба пешадије на два вида. Овај вид или *летећа* пешадија, за балканско војиште од велике је користи. Ми знамо да је и Наполеон Бонапарта пео пешаке на коњаничке коње, те их брзо слао, кад је било потребе.

Код нас је сваколика коњица *једнака*, наоружана сабљама и револверима и пиштољима, дакле је *хусарска*. Међу тим лако је разумети, а већ је и јавно уверење, да сву нашу коњицу ваља претворити у драгунску.

Артилерија. У колико је ватром и рушећом снагом јака у битци, стојећи на месту; у толико је ван тога једностранији род војске, и од коњице. Код њега је главно, *топ*, мртва машина којој се људи, као служитељи, придају. Јасно је, да се мртва машина не може тако довијати према приликама као животно, но ако се хоће за разне цељи и у више прилика да употреби, мора се сама више и прекрајати и дотеривати, т. ј. делити на *више*

видова. Тако н. пр. артилерија треба да је кадра 1, да војску свуда прати и помаже; 2, да и најтврђе заклоне непријатељеће руши. Ова два главна задатка не може један вид артилерије да постигне; јер за први нужни су топови што лакши, да би се добила довољна брзина кретања; за други задатак нужни су топови што већи, да би зрна била већа, а тиме и рушећа сила јача. Из овог сва артилерија мора се већ поделити на два главна вида: *лаку* или *пољску* и *тешку*. Прва дејствује с војском у свима приликама. Друга не прати војску но има своја стална места или се довлачи на војиште доцније, по што јој војска спреми посао.

Но немогуће је зауставити се само на ова два главна вида. И једном и другом долазе на војни различне цељи на решење, које они могу савладати опет тек онда, кад се за њих бар за најглавније, прекроје и дотерају.

Узмимо пољску артилерију. Њен је задатак да прати и помаже *пешадију* и *коњицу* не само у равници но и у *планинама.* Према томе мора се поделити на ове видове:

Пешачки, за пешадију где послуга топовска иде пешке.

Коњички или *јахаћи* за коњицу, где послуга за време марша седа на своје коње.

Возаћи, где су кола топовска тако удешена, да послуга при брзом кретању поседати може и возити се. Овај вид сједињава оба горња и ако се добро устроји, може их и заменути.

Брдска, за места планинска. — Овде се топови не возе но носе на коњма или мазгама. На последку

Ракетска. Такође највише за места планинска. Овде нема топова но су ракетле, које се бацају на противника. Особито добро дејствује овај вид артилерије против нередовне војске, против коњице, а нарочито за запаљивање.

Како сад пољску артилерију треба поделити на ове видове, од ког да буде више а од ког мање, то свака држава рачуна према својим приликама. Артилерија, којој предстоји борба у пролазним војиштима, не ће н. п. устројавати брдски вид; као год што ће и артилерија бити чисто брдска, ако је војиште са свим врлетно и планинско итд. Код нас н. пр. не би било много да за брдске артилерије буде исто толико колико и остале.

Ових 5 видова опет сваки за се имају оруђа разног облика и разне величине (калибра), почем је немогуће једним оруђем одговорити разноликим потребама. Јер пољски топови треба не само да дејствују против *људи* и *животиња*, но треба и обично привремене *заклоне* противникове да руше и пале; треба да туку не само *управо* људе и заклоне но и *одозгор* кад се и не виде.

За све ово нужна су оруђа од разне величине и другачијег кроја. Отуд се и објашњава за што је артилерија до скора имала врло много разних топова. У колико је ово потребно у толико, ако се претера, од велике је незгоде; јер ако су разни топови, и муниција мора бити различна, руковање топовима у боју тешко, на послетку и справљање овако разноликог материјала скупо је и обука тобџија тешка. Морало се дакле тежити томе, да се измисли *један* топ, који би се бар у већини прилика могао употребити. Ово јединство калибра остварили су Французи 1859 г. усвојивши у артилерији *изолучен* топ са *шупљим* и *шиљатим* зрнима, место глатких топова. Ово је тако упростило артилерију, да се сада сваки вид може задовољити са *једним* оруђем, а највише са *два*. Опростила се такође и муниција. Осим тога добило се много у даљини и тачности погађања, силини продирања. Истина изгубило се у томе, што шиљата зрна изолучених топова немају онако *бришући* и *скачући* лет, као што су имала округла зрна глатких топова. Даље, што је нужна сада тачна оцена даљине до противника, без чега је погађање сумњиво; али при свем том ово су таке мане, које никако не могу да докажу, да је глатка артилерија боља од олучне или да је ваља са олучном мешати.

Турска до 1868 године имала 3 вида пољске артилерије: *пешачки*, који је износио $^3/_4$, *коњички*, који је преко $^1/_6$ и *брдски* који је био *само* $^1/_{16}$ део целе пољске артилерије. Топови су били већином изолучени, по турском кроју и од ливеног челика по пруском кроју (систем Крупов).

Наша пољска артилерија има ове видове:

Возаћи за оба рода војске и пролазно земљиште. Износи $^3/_4$ целе пољ. артилерије.

Брдски за планинско земљиште. Износи само око $^1/_4$ ове артилерије, што је врло мало.

У најновије време Французи су завели још један нови вид пољске артилерије. То су *митраљези* или *картачка* артилерија. Овде су топови тако устројени, да бацају не велика но мала, пешадијска зрна и то у једном минуту и до 400 комада. Ово су дакле пре артилеријске *пушке* но *топови*. Један овакав картачник може да замени скоро читаву получету. Може да туче и редак стрељачки ланац, и то почевши од 1000 корака и дејство је све веће, што је даљина мања. На јуришне околине непријатељеве дејствује много поразније од обичног картача. Према овом ова артилерија долази у средини између пешадије и постојеће артилерије и њоме хтело се да оствари као неко збли-

жење артилерије к пешадији. Но њене су мане: што није за рушење заклона, за пожаре; тешка је, скупа. Нишањење не може се брзо мењати, но хоће више стални правац. Због свега тога још искуство није изрекло одсечну пресуду за овај вид.

Да видимо сада *тешку артилерију*. Она треба да руши и брани градове, морске обале, да лубардује вароши из велике даљине итд. Мора дакле ова артилерија имати више видова, као: *градски* за брањење градова, *опсадни* за рушење градова, *морски* за рушење обала утврђених у борби на мору и *приморски* противу јаких оклопница лађа. Оруђа у овим видовима такође су разнолика и по својој величини, и по лету зрна, па или су обични велики топови што бију право, или су *авани*, што бацају кумбаре, или бомбе под великим луцима.

Наша *тешка* артилерија има два вида: *градски* и *опсадни*; а турска: *градски*, *опсадни*, *приморски* и *морски*.

Димитрије Ђурић.

КОСМЕТИЦИ С ХИГИЈЕНСКОГ ГЛЕДИШТА

Соли бакра. Бакарне су соли мање опасне с гледишта на опште појаве, али су љуће од оловних соли, дакле локално више и драже. Оне се мање усисавају у тело, за то ређе и производе појаве тровања, али, по дру Ревељу, могу и то да учине. Бакарни прости раствори и бакарно-амонијакални раствори могу само онда да оцрне косу, кад се одмах по њима коса намаже раствором каквог алкалног сулфида, обично сулфида соде. Алкални раствор сачињава № 2, а бакарни № 1 раствора потребних за ту цељ. Од тог додира произлази црни сулфид бакра, који се приљуби за косу, али брзо спадне и лети око главе у виду црне прашине; при чему се често удише и може да изазове бљување и друге појаве тровања са бакром.

Српске варошанке праве боју за косу са диоксидом бакра, о чему ћу мало доцније говорити.

Соли сребра, паклени камен. За бојење косе употребљује се кашто сам паклени камен у раствору, кашто опет у друштву са каквом соли бакра или живе; но свакад уз те растворе иде још каква течност, која ће паклени камен декомпоновати и преобразити. У тој течности обично има, или сулфидрата соде или галичке (шишаркине) и пирогаличке киселине. Паклени је камен мање опасан, што се тиче општих шкодљивих појава него олово и бакар, али може да произведе јаке локалне појаве на кожи, и може да изгори и упропасти косу.

По трговинама се продају такви раствори под разним именима: американска тинктура за браду, меланожен, хромаком, египетска тинктура, азијска водица, монбланшка вода и т. д.

Но раствор пакленог камена учини црном и кожу, и то црнило траје, док се не скине кожна скрамица; због тога су фа-

бриканти измислили и водицу за скидање поменутих мрља. У тој водици има раствореног цијан-калија (kaluim cyanatum), који спада међу најопасније отрове, и с којим нико не би требао да има посла без лекарског наређења.

Живине соли. Ређе се саме употребљују за бојење косе, обично се мешају са пакленим каменом. И ове могу да изазову и локалне и опште појаве, дакле су и такође врло опасне. О њима ћу више говорити, кад дођем на белило.

Соли бизмута дају коси кестењаву боју, а не црну и у опште се ретко за ту цељ употребљују

„У потоње доба, вели К. Жам, вештина бојења косе дошла је до приличног ступња, и има лица, која већ од више година боје косу без икакве видне штете за здравље. Али поред свега тога ја се непрестано сећам госпођице Марсе, која је умрла за једну ноћ, у след болести мозга, изазване обновљеним бојењем косе; што је она и пре чинила, у нади да ће остати вечито млада.“

У колико ми је познато ни једно се поменуто срество код нас није уобичајило. Наше жене боје косу на са свим други начин. Оне обично употребљују шишку са растоком (диоксид бакра) и нешто мало стипсе и нишадора, и справљају боју на овај начин: шишку испрже у каквој шерпењи, чисту или са мало зејтина. Кад је шишка испржена истуцају је и помешају са поменутим прашковима: растоком, стипсом и нишадором. Ову смесу на ново нешто мало прже, па ју онда кувају у ракији, и кад се охлади мажу се по коси, обрвама или где хоће. Оваква боја има у себи бакра (расток) и онако дејствује, као и остале бакарне боје за косу.

Прилична је вештина, да се боја лепо удеси, особито се мора пазити на расток, јер ако га се сувише метне, боја буде црвенкаста.

У место растока неке жене употребљују галицу (sulfas ferri) те тако добију још црњу боју.

Кад се хоће да добије смеђа боја, додаде се мало кане у прво поменуту смесу, по што је кувана и охлађена.

Шта се начини при овом поступку? Галичка киселина из шишке сједини се са диоксидом бакра (растоком) и начини танат бакра; где је галица употребљена ту се начини танат гвожђа, који се и у црном мастилу налази. Све је друго споредно.

Па да ли је то шкодљиво? Соли бакра могу да изазову шкодљиве појаве за здравље, а рђаво утичу и на кожу и саму косу. Соли гвожђа не шкоде здрављу, дакле су с тог гледишта

без опасности и боље од соли бакра, олова и т. д. Али и од њих коса страда. Саме жене, које боје косу растоком или галицом, кажу, *да боја косу сече* те тако најзад од најлепше косе остане само мали перчинак. Због стежућег дејства боја дражи и кожу, и кад се употреби, особито први пут, осећа се на кожи главе ватра и несносан свраб.

Наш млађи женски нараштај толико је увиђаван, да воле да сачува своју косу, ма какве боје била, него да јој даје црну боју и да на скоро без ње остане. У осталом паметне женске добро знају, да младости свашта доликује, особито лепа природна коса, ма какве боје била; чак и седа коса може да украси младо лепо лице. Оне дакле схваћају да је младост најбољи косметик на свету. Нека бабе боје косу, како хоће; оне опет остају бабе и са најцрњом косом. У осталом њихов начин бојења косе галицом и шишком далеко је бољи од јевропских начина, дакле је мање шкодљива по здравље њихова боја, од бахамске, азијске, монбланшке водице.

Но с хигијенског гледишта мора се рећи, да треба избегавати бојење косе, јер шкоди самој коси; вређа корен длаке, смета секрецији косе и тако потпомаже њено опадање и производи ћелу; осим тога, боја вређа и саму кожу, дражи је и успаљује, те се тако на њој рађају разне кожне болести. Најзад, неке отровне ствари боје могу ући у крвоток и изазвати тровање па и смрт.

Од шта коса расте? У старом а нарочито у средњем веку било је много празноверица о растењу косе. Просте жене у старом веку веровале су, да ће им коса порасти, ако се окупају у води од две реке: Кратиса и Цибериса. У средњем веку, — кад је алхимија тражила, да све метале претвори у злато, и да пронађе елигзир вечита млада живота, — препоручивано је „течно злато“; давали су: зејтин од гуштера, пчеле и зоље спремљен на особити начин и т. д. У нашег простог света има такође разног веровања о растењу косе: мијење косе у очи Ђурђева дана водом, у којој је преноћио селен, повратич, копитњак и друге траве; пропирање косе на млади петак и пре сунца соком од дебеле тикве; или мијење косе скуваним повратичем; или само мијење косе на омладини месеца или кићење косе копитњаком и т. д. По варошима жене мисле, да коса расте кад се боји каном, обичај који је заостао још од була, или кад се маже машћу, коју оне праве од јаблановил пупољака. Сва су ова средства невина и не шкоде здрављу. Али у неких жена постоји вера, да коса јако расте, кад се маже машћу од живе (Aug. cinereum). Ово је врло опасно! Мазати косу са мало масти од

живе, кад у нечијој коси има паразита, препоручују и лекари; но то се само у малој количини сме чинити, и само кад је потреба. Пре би се могло веровати, да коса од такве масти може да опадне, а да узрасте, никад. Уз то могу да наступе и појави тровања живом; а морају се појавити, ако се то чешће употребљује. Овај је дакле обичај врло опасан и може да здравље упропасти. Ко је себи пријатељ држим, да не ће чинити никад подобан покушај на својој коси, осим ако под изговором растења косе употреби живину маст contra pediculos.

Као што је напред речено, најпоузданија су сретства, да коса расте: да се извршују сва правила добре хигијене, те да се здравље сачува, и да се избегну болести, које могу да изазову опадање косе; да се коса и глава чисто држи, и да се коса што више провејава. Другог специфика за то нема.

И ако и не спада у косметике, намештај косе, покривало главе и туђа коса, опет ћу о њима мало да говорим, јер и они могу да рђаво утичу на косу.

Што се тиче намештаја косе и покривала главе, може се у опште рећи, да је шкодљиво све што косу чупа и усукује, а главу мори и загрева. Уметничко коврџење косе нарочито је врло шкодљиво, јер топлота, која је за то потребна, суши косу и чини је кртом, као што суши и прљи кожу, те тако смета њеним функцијама. То је особито убитачно за косу, која је од природе сува, и крута. У пркос тога многи и људи и жене то чине, не помишљајући на незгоде и опасности, којима се излажу.

Најбоље је да се бирају таква покривала (шешири, капе), која ни мало не стежу главу, да се коса намести тако, да ни мало није трзана ни чупана, и да јој што више ваздуха приступити може. У сваком случају треба косу што више слободну држати и из јутра и у вече излагати је упливу ваздуха. Често је узрок ћелавости покривало главе сувише топло и сувише тешко, и у ком је коса као у каквој кутији. Да се коса сачува, требало би главу што мање покривати, но како разне незгоде времена то не допуштају, онда треба бирати што лакше покривало за главу. К. Жам вели: „Ако слуге у опште бољу косу имају од њихових господара, то је за то што морају да буду по највише гологлави.“ Ревељ такође вели, да сељаци (по Пиренејима и Ландама), који носе шубаре, брзо ћелаве; од туд у њих и пословица: вуна једе косу. За војнике такође вели, да брзо ћелаве, што увек носе капу на глави, због чега у новије време и носе избушене капе, да би тако ваздух до косе могао допрети.

Туђа коса. И у старом веку позната је била употреба туђе косе. Марцијал исмевајући тај обичај вели:

Jurat capillos esse, quod emit, suos
Fabula, numquid Paule pejerat? Nego.

„Фабула се куне да је њена коса, што је купила. Да ли се криво куне? Не.“

Овид прича о неприлици која се десила једној дами, кад је код ње дошао:

Dictus eram cuidam venisse puellae,
Turbida perversas induit illa comas.

„Јаве извесној девојци, да сам дошао, и она у забуни мете наопачке своју лажну косу.“

И сад је ретка женска која не носи туђу косу. Па шта бива од туда? Одговор је лак према ономе, шта је казано при покривалу главе и намештају косе. Не налази ли се све то при ношњи туђе косе? Колико игала, колико завежљаја треба, да се туђа коса одржи и прикрије? Не загрева ли то главу и не чини ли јој терета? Колико се пута лекари муче, да нађу узрок главобоље код неке жене, а тај лежи у рђавом намештају туђе косе, и шта пута главобоља престане, чим се коафира расквари. Мало је жена, којима коса није почела поступно опадати, чим су уобичајиле да носе туђу косу. Тако многе учине, да им косе нестане; и онда се могу савестно заклети да је њихова коса, ако су је купиле, као и Марцијалова Фабула.

Срество за скидање длака. Римски писци често говоре о скидању длака са разних делова тела, са лица, испод пазуха, с ногу и руку. Alter se justo plus colit, alter se justo plus negligit, ille et crura, hic nec alas quidem sellit. То су најчешће чинили с некаквим среествима, које су звали: psilothrum и dropax, као што и Марцијал о томе говори:

Psilothro faciem loevas et dropace calvam.

На истоку и сад постоји обичај, да се длаке с извесних делова скидају, као што и Турци чине са њиховом „рузмом“, коју справљају, као што вели Феликс Платер, од 8 делова негашена креча и 1—2 дела аурипигмента, што се размути у беланцету од јајета и цеђу. Употреба аурипигмента (трисулфид сичана) није без опасности. Аурипигмент, који се продаје по трговинама, има често врло много сичановог диоксида (acidum arsenicosum). Овај диоксид може лако да пређе у крв, и да изазове тровање сичаном, осим других локалних појава на кожи. За то се на западу и не употребљује. Тамо се служе за скидање длака најчешће са сулфхидратом креча, или сулфидом соде, помешаним

са кречом и штирком. Но и ове треба знати умерено употребити. јер могу да шкоде, што се види из следеће опсервације дра Ревеља: „Госпођица Д. глумица желећи да скине длаке с руку. обрати се на гђу Шантал, у Ришлиевој улици у Паризу. Ова јој привије на руке некакву тестану масу, која је изазвала јако успаљење коже са гнојавицама, услед чега су заостали гадни ожиљци (белеге). На тужбу гђице Д. власт почне чинити истрагу, а ја сам (вели др. Ревељ) био одређен, да прегледам прашак и течност, од којих је била начињена поменута смеса. Анализа је показала, да је течност била обична вода, и да је тесто начињено било од негашеног креча и сулфида соде. Жена Шантал окривљена за повреду из непредосторожности, буде осуђена на шест дана затвора.“

И код нас жене радо скидају маље са лица, и то обично механичним путем: Узму саће из кошнице, загреју га и начине колачиће, или дотле греју мед, док не постане као препечен шећер, па то за кожу залепе и тргну, те тако ишчупају залепљене длаке. То и боли а може и лице да повреди. Друге опет чупају маље с лица ибришимом, умазаним каквом лепљивом масом или и без ње; ибришим брзо усучу, а у исто га време по лицу превуку, те се маље око ибришима омотају и почупају. То је горе него кад се длака по длака чупа са пенсетама, што такође није без опасности. Честим обнављањем овог рада лице обично огруби.

Косметици за зубе и уста. Често исплакање уста обичном или каквом миришљавом водицом најбоља је нега, која се указује устима; но како се на зубма често нахвата стреш, то је уобичајено, да се зуби перу четкицама, удешеним за ту цел. Те четке не смеду никад бити тврде, што је нарочито шкодљиво кад су десни мекане и кад се лако раскрваве.

После јела заостану између зуба ситна парчад хране, што се обично вади чачкалицама за зубе, но и њих не треба сувише употребљавати. Чачкалице не треба да су сувише тврде, а ни по што, да су од каквог метала, а најбоље је, да се никако и не употребљују.

Косметици за зубе или су спрашени, или су мекани или течни. Прашкови треба да су врло ситно истучени, и да нису од тела сувише тврдих. Прашкови измешани с медом састављају тесто за зубе (pasta) и зову се у опште „опијати“ (opiats). Њима се приписује рђав утицај на зубе због шећера, који у меду постоји.

Обично се у средства за чишћење зуба додају каква мириш-

љава тела: зејтин од цимета, нане, каранфиља, аниза etc и по највише су црвена због крмеза (coccionella) или његовог екстракта: кармина. Кад су поменута миришљава тела у већој количини, могу да изазову запаљење дёсни и уста.

Таква сретства или су неутрална, или алкална, или кисела. Најбоља су неутрална сретства. Међу алкална сретства долазе, креч, магнезија, сода и т. д. која могу употребљавати само она лица, у којих су уста обично кисела, но онда, кад лекар за нужно нађе. Киселине треба избегавати, ма у ком виду биле. Од њих истина зуби постану врло бели, али се зубни емаљ брзо исквари; а кад су у виду прашка, могу да западну између зуба и десни, и да десни јако надраже и успале.

Водице за уста треба такође да буду неутралне, и да немају у себи ништа отровно, јер отров може лако да пређе у крв, кроз слузокожу уста. Миришљаво сирће за тоалету треба избегавати, јер не само да квари емаљ зуба, него и поремећује лучење слуза и вређа десни. За истрагу киселина добро је употребити плаву хемичну артију (charta exploratoria coerulea), која поцрвени, кад се замочи у какву киселу течност.

У неким водицама за уста има кашто опорих и љутих сретстава, као: угаса (cresson), рена, пиретра (pyrethrum), сувише каранфића (caryophylli) и т. д. Кад се оваке водице употребљују сваки дан, могу да шкоде устима и месу око зуба; у извесним само приликама њихова је употреба корисна, но то је лекарево, да одреди.

Кварне зубе треба или пломбирати или повадити, и уметничким зубма заменути. Где је боље да се једно или друго учини, треба за савет питати стручне лекаре, дентисте. — У осталом употреба вештачких зуба била је позната и Римљанима за то Марцијал, исмевајући ондашње жене, и вели:

Dentibus atque comis, nec te pudet, uteris emptis
Quod facies oculo, Loelia? Non emititur.
„Ти се не стидиш, Лелија, од косе и зуба купљених,
но шта ћеш да радиш са оком? Не продаје се.“
Thais habet nigros, niveos Lecania dentes
Quae ratio est? Emptos haec habet, illa suos.
„Таис има црне зубе, Леканија беле. Шта је томе узрок?
То што ова има купљене, а она своје зубе.“

Као што се види из напред поменутог, хигијена се зуба своди, на често прање зуба и уста водом, на избегавање алкалних и киселих сретстава за чишћење зуба и на избегавање тврдих четкица за зубе. Томе се може додати, да треба избега-

вати шећер и шећерна јела; да не треба јести ништа врло хладно ни врло топло; да не треба зубима ломити тврда тела; да треба повадити кварне зубе и т. д. Ово је последње и за то нужно, што су кварни зуби врло често узрок непријатном задаху из уста. Но узрок тог задаха може бити и у каквој болести уста, гуше, плућа, носа ит.д.; и у таквом случају мора се лечити болест. Многа лица, особито лепог спола, по великим светским варошима употребљују пушење дувана, да угуше и прикрију задах из уста. То истина учини, те се за тренутак добије, у место одвратног задаха, мање непријатан мирис дувана; али то не лечи. Престане ли се пушити само неколико сахата, већ се може да осети непријатни задах од болести. И наше неке даме почеле су да уводе у обичај пушење дувана, по свој прилици из кокетерије, или имитације људма, а неке можда и из узрока напред поменутог. Ма шта да је узрок томе обичају, ја бих им казао, пре него што се на то реше, да прочитају дело о дувану, које је познати лекар написао за народ.

Косметици коже. Физиолошки је посао коже, да избаци из тела неке честице, и прими с поља друге неке. Та се двострука и нежна радња врши кроз мајушне скважине — поре —. Због тога је нужно, да кожа буде увек чиста и слободна. За доказ како је опасно за здравље и за живот, кад је кожа покривена нечим непробојним, навешћу опите чувеног физиолога Мажандија. Он је намазао кожу белих зечева свуд осим главе, лепљивим стварима: арапском гумом, туткалом или терпентинском смолом. Ове су ствари по себи невине, али кад се око тела животиње осуше, начине навлаку, кроз коју нити може шта у тело да продре, нити из њега да изиђе. У овим опитима покрети пресију остали су слободни, само кожа није била у додиру с атмосфером, и зечеви су за неколико сахата престали живети, као да су угушени. Из тога се види, да кожа у животињском телу има врло важну улогу.

Косметика за кожу има врло много. Неки су намењени за прикривање бора, пега, мрља, ожиљака, или за прикривање жуте, црне, модре или оболеле боје коже; други опет служе за чување коже од наглог сушења и пуцања; а неки за чишћење наватаних производа кожног лучења.

Први је услов доброг косметика, да у њему не буде ништа. што би могло кожу да надражи или огризе, као и ништа отровно. што би могло кроз кожу ући у тело, и изазвати шкодљиве или отровне појаве.

Косметици се за кожу справљају у разном виду, као: во-

дица, спиритус или тинктура, сирће, млеко, зејтин, маст (помада), сапун, белило; руменило и прашак.

Водица. Миришљаве водице праве се или барењем или кувањем, или дестилисањем миришљавих тела. Оне треба, да се одмах употребљују, јер се брзо кваре. Према њиховом саставу, дејство им на кожу може бити или омекшавајуће или стежуће. Најобичније су водица од руже, од поморанџиног цвета, од матичњака, од нане, од пшене и т. д. Могу се употребљавати за тоалету, без штете за здравље, обзирући се увек на оно, што је казано, за претерану употребу парфима. Неке жене код нас умеју да праве дестилисану воду од краставаца и њом лице перу. Та је водица са свим невина и овако се прави: У један дубок сахан (калајну чинију) мете се повећа шоља, а око ње свуд унаколо наређају се исечени котурићи зелених иољуштених краставаца. Краставци се поспу прашком од истуцаних ситних пужића (које продају по бакалницама) и прашком од мастике. Кад је то учињено, поменути се сахан поклопи другим подобним саханом и замажу се тестом по ободу т. ј. херметично се затворе; па се онда на тихој ватри греју (у пешчаном купатилу, на окрајку „шпархерда"). На тој топлоти вода из краставаца прелази у пару, ухвати се у виду воде за поклопац, који је хладнији, и одатле капље у шољу. После 24 сахата добије се прилично водице. На тај прост начин могу се дестилисати и друге водице. Рад чега додају у краставце и прашак од пужића и мастику, не знам у право, ако није за то, да би креч пужића задржао некакве киселине, којих може имати у краставцима; а мастика за то да би водици дала моћи, да се дуже одржи и да се не поквари.

(Наставиће се).

Др. Сава Петровић.

ПРЕ ДВАДЕСЕТ И СЕДАМ ГОДИНА

црте из рата године 1848 и 1849

„Нек цео свет види, како брат брату у помоћ иде."

Војвода Шупљикац.

Наумио сам, да нашем Српству по гдекоју црту из нашега рата пре двадесет и седам година приопштим. Нама, који смо тада саучесници били, нека је успомена на оно доба поновљена, нека нам се груди опет разгреју, сећајући се оних бурних дана; млађано наше потомство пак нека види како тада браћа браћи у помоћ долажаху, нека види и сазна, како се наша према непријатељу саразмерно мала сила, али опојена највећим одушевљењем и подарена природном разборитошћу и урођеним јунаштвом две пуне године борила против много силнијег и добро оружаног непријатеља и њега много пути надбијала, а тиме славу српског оружја увеличала. Ове ће црте можда у толико већа интереса имати, што их приопштава очевидац а један од тадашњих саучесника у рату од године 1848 и 1849.

Аустријски Срби војевали су тада за царски престо и за своју народост; Срби пак из кнежевине, Срби из Босне и Херцеговине па неки чак из Црне Горе следовали су једино нагону срца свога, које им је налагало, да дужности братској за доста учине и да се у заједници са браћом својом и под једном заставом боре против заједничког непријатеља и да тиме очувају српско име и српску народност, која је тада у највећој опасности била. Леп је и узвишен онај моменат у нашем рату 1848 године био, кад нам наша браћа из прека у помоћ притекоше и кад се с нама пред очима непријатељевим сјединише; моменат, кога ће се сви, који тада саучесници у рату бејаху, са поносом и задовољством сећати, моменат, који је тада утростручио одушевлење у нашој војсци. Беше то онога дана, где се с браћом по-

здрависмо, када покојни војвода Стеван Шупљикац своме и свога народа одушевлењу овим неумрлим речима израза даде: „Нек цео свет види“, рече војвода, „како брат брату у помоћ иде!“ Дао бог да ова истина устраје, док је год Српства.

Намеран сам, да опишем низ битака, из онога рата и то по хронолошком распореду, но без изречене свезе, по што би се ове само у оном случају придржавати могао и морао, кад би цео рат хтео описати. Но ово су само, као што сам већ у уводу рекао, по гдекоје црте из онога рата, из којих ће црта читалац упознати тадашње стање наше и начин нашега војевања.

Угарска је влада на то ишла, да све у опсегу круне Св. Стевана живеће немађарске народе силом помађари, или да их, ако јој ово не би за руком пошло, утамани. Наравно, да је Српски народ Мађарима тада највећма сметао у тој намери њиховој, а Срби се опет свом силом одупираху против таквих мађарских тежња. Срби нису могли, нити су смели допустити, да им туђин највећу светињу њихову, т. ј. народност, коју су они све до онога дана очували били, ногама гази и да ју сатре. Што оно противници наши „слободу“ и „братску љубав“ написаше на заставе своје, то беше сушта сен и мам на удици. О томе имамо до сада небројених и несумњивих доказа.

Кад оно мађарска влада војску изасла, која је заповест добила, да учврсти и опсади сва већа места по граници а на име, кад оно Храбовски пође из Варадина на Карловце, у намери, да угуши наш покрет, похита народ листом у војене станове и на оружје, да себе одбрани. Бан Јосиф Јелачић поврати нам други батаљон варадинске (митровачке) регименте, који беше у Италију пошао к великој војсци. Остала нам је војска дошла тако рећи са њиве и од плуга.

У доба, у које битка пада, коју сам сада намеран описати, било је у нас свега 21.000 војника и 104 топа. Од ових бејаху 63 топа три-фунтовна. Са овом нити људски обученом ни обучeном нити пак оружаном војском држали смо ми читаву годину дана линију од 32 миље или 256 километара која се повлачила од Паланке и Базјаша на Дунаву, преко Алибунара, Томашевца, Титела, Сентомаша, Каћа, Карловаца, Каменице па до Даља. Непријатељ који је према нама стајао, које у банатским и бачким равницама које опет у Срему (у Варадину), бројао је свега 40.000 најодабраније, добро наоружане и најхрабрије војске. У почетку нашег покрета бејасмо ми Срби сами самцити и тек се помоћу нас бан Јосиф поче спремати за рат. Један део аустријске војске стајао је у Италији, онај други пак све до Латурове смрти ни

мислио није, да ће војевати против Маџара. Шта више, Маџари су знали бечку војену власт приволети, да им је ова оних 40.000 војника, о којима је мало час реч била, ставила на расположење, те је на тај начин царска војска дошла под управу нашега непријатеља. Тих 40.000 војника бејаху живи бедем, иза кога су Маџари мирно могли своју хонвидску војску сакупити, оденути и наоружати.

А да шта би било, да није пред нама стајала та војска од 40.000, која је била спремна и свагда запета, и која је онако љуто јуришала на наше станове? А да шта би било, да су наши противници нама, или још боље, да смо ми њима равни били?! Шта би било са битком код Швехата и са Виндишгрецовом и бановом војском, да није према њима стајао Кошутов „ландштурм," већ да је Маџарска влада ових 40.000 војника из Бачке и Баната горе позвала? Да ли би, питам, бан Јелачић и само једну бригаду своје „јужне војске" саставити могао, да није било нас, који смо највећу и најбољу непријатељеву снагу о наша бојишта везали? По припреми нашој и по саставу наше војске, ми не имасмо способности за офензиву. У отвореним бачким и банатским равницама ми без коњице ни куд и ни камо нисмо престали. С тога нам је једино приличила дефензива (обрана). Ако и јесмо кад и кад нападали на непријатеља, као н. пр. код Ечке, на Темерин и Јарак, на Неузине, и ако и јесте оно узорити наш јунак „крилати" Јевта Барајић, непријатељску линију прогрувао и у Кикинду ушао, то је ипак све било узгредно; јер би смо се о правила војна јако огрешили, да смо се упуштали у већу офензиву. За то су они неправо имали, који су војводи Стевану замерили, што не полази на непријатеља.

Пред јесен 1848 године био је непријатељ нешто учестао своје нападаје на нас и ови су све љући те љући бивали. Повод је томе појаву овај: велика се царска војска, којом је Виндишгрец заповедао, поче кретати из Беча у Пешту. Дакле је нужно било ону војску, која је стајала у Банату и у Бачкој из тих предела кренути и ставити ју супрот царској војсци, која је из Беча долазила. Но пре тога ваљало је још Србе потући и потрти, да не би могли иза леђа досађивати маџарској војсци.

У Бачкој беше нам, тако рећи зеница — Сентомаш, у Банату — Томашевац. Намера ми је, да опишем такав један нападај, и то онај на Томашевце; а у ту ће цељ нужно бити, да читаоцима најпре пружим потпуну, и колико је могуће, верну слику томашевачког стана.

Томашевачки стан.

Њиме је заповедао пуковник Стеван П. Книћанин, а било је 3. батаљона граничара (од панчевачке регименте) и то под управом капетана Тодора Лазића 1200 душа, и добровољаца из Србије 1600 душа, свега дакле — 2800 душа. Топова је било 12, од којих бејаху 10 трифунтовних.

Томашевац је велико, овејано српско село, које лежи у низи и на левој обали реке Тамиша и броји до 3000 становника. Тамиш долази са северо-истока од Неузине и Ботоша, заокружава село са северне и западне стране и тече после многог кривудања, даље на Орловат, Опаво, а утиче код Панчева у Дунав. Ботош лежи на северној страни Томашевца и на десној обали Тамиша а удаљен је од Томашеваца 6 километара (=7500 корачаји. 1 километар = 1250 корачаји; 8 километара = 1 аустријска миља = 10.000 корачаји). Орловат лежи на југозападној страни, такође на десној обали Тамиша, а удаљен је од Томашеваца 4 километра. Десна је обала за 10 метара виша од леве и стрма је, по што ју свака већа вода ломи и одрања. Кроз Томашевац води из Вршца Беле цркве и Панчева велики друм (ал неправљени) у Велики Бечкерек, а преко Тамиша дрвен јак мост. Ова река има при малој води гдекоја места, преко којих кола прелазити могу, која се због тога зову газови (газ), иначе је пак при средњој води дубока и тешко ју прегазити. Комад друма измеђ села и моста који је 800 корачаји дуг, узвишен је насипом, почем је ова низа' кад год надође вода, са свим поплављена. Северно од овога насипа налазаше се тада ретко засађена, готово провидљива шумица од старих грмова, јужно пак од друма, било је шибљика, младих топола, јабланова, врба и багрена, који су чували село за време потопа од свакога квара, ког би му иначе таласи нанели. У овој младој шумици стајаше преко лета шатор Книћанинов и резерва. Од тога моста иде пут десно кроз усечени кланац (сулдук). Одмах над мостом пак налази се брежуљак са неком црвеном пирамидом, која се налази над гробом Србина и царског капетана Радивојевића и његових другова, који су 1788 године овај мост против Турака бранили и коначно мејдан одржали. Горе на висини иде друм, о ком смо говорили, равно и право. Десно и лево засађено је поред јарка разно дрвеће. 13 километара далеко налази се село Жигмундфалва на истом друму, а 8 километара далеко Бечкерек. 250 корачаји идући од моста к западу, налази се раскршће овога пута и онога, што води из Орловата у Ботош. Од овог роскршћа удаљен је Ботош за 3, Орловат пак за 4 километра. Између овога пута и реке Тамиша

протежу се виногради чак до ових села. Источно од овога раскршћа налази се утрина, која у дужини неколико стотина корачаји имаде. На западној страни бејаше тада лепо узорано поље (питомина). На овој утрини сагради Миливој Петровић Блазнавац, који под Книћанином отправљаше дужности заповедника артиљерије, редуте, од којих је сваки био удешен за 1000 војника. Ти су редути управо били мостобрани. Иначе гласе правила за обрану реке овако: „Ако се тиче чисте обране једне непрегажљиве шире реке, а да није никакве могућности за ступање у офензиву, то треба мост порушити и узети позицију с ове стране реке и учврстити ту позицију са редутима. Но ако бранилац довољно снаге има, или ако му је дужност да ступа у офензиву, то треба да сагради редуте с оне стране реке а ћуприју да не поруши, већ да све у приправности држи за онај случај, кад би ћуприју морао покварити. Резерва стоји на овој страни и треба да је приправна, да кад год устреба, у помоћ притече војсци, која је преко."

Книћанин узео беше позицију с оне стране Тамиша из два узрока: прво, што је десна обала, као што сам већ горе напоменуо, много виша него лева, те се војска, која се налазила у низи с ове стране, не би тако дуго држати могла против непријатељске ватре с оне стране (ово се осведочило 25. Априла 1849. године, кад је оно царска војска вишу позицију напустила и с ове стране у низи на обрану стала и одмах се после првих тренутака битке распрштала); а друго, што је Книћанин рад био, да себи — у случају да би позицију одбранио од непријатеља — осигура офензиву и јурење за непријатељем. У низи, о којој смо мало час говорили, налазаше се дакле резерва Книћанинове војске.

По свако тактично тело, од највеће је важности у доба битке ово: где да је чело, који предмети да су пред њиме, с киме ће десно и лево у свези да стоји и ко му је иза леђа. У овом случају беше чело окренуто к Жигмундфалви и к Бечкереку. У Ботошу пак и у Орловату имасмо мала јата од наше војске, која беху постављена као страже и која имађаху налог, да се одмах повуку иза редута, кад би дошло до озбиљна нападаја. Осим тога крстариле су велике патроле по пољанама између Жигмундфалве и наше позиције. С десне стране стајале су чак до Алибунара, на 40 километара (5 миља) далеко, војске Михла Јовановића и Јевте Барајића. Лево нам бејаше Тител најближи и то још с оне стране Тисе. За леђима нам беше Панчево, 48 километара далеко. Одатле добијасмо муницију, оружје и нужне во-

јене спреме. У ковачници (16 километра од Томашевца) стајаћу две компаније панчевачке грађанске гарде, и то под заповедништвом батаљонксог командира Ђоке Милутиновића. Кад бројеве, које сам сада навео, добро уочимо, увидећемо да наш положај није баш најзгоднији и најпријатнији био, почем су растојања између нас и осталих наших војска такова била, да би нам наши пријатељи тешко у помоћ притећи могли. Но да би ипак један другоме бар колико толико у стању били помагати, то смо се договорили овако: 50—100 кола нека су увек у приправности, да могу, ако је негде потребе одмах онима у помоћ притећи, којима је такова помоћ нужна. У њима имађаху по 5—6 момака места. На тај смо начин увек бар неке помоћи имали, ако ова и не беше бог зна како бројна. У томе је особито вешт био Михл Јовановић.

До дана, ког сам рад описати, беше Книћанин већ два пута нападнут и то од мађарског ђенерала Фетера, који је познат био као човечан заповедник и као добар војсковођа. Фетер је ударио на Книћанина први пут: 28. Августа 1848; други пут: 18. Новембра 1848 године. Но све ово бејаху само покушаји од стране непријатеља, а тек се сада решио био, да на све наше станове удари и то у један и исти мах. Непријатељ је рад био, да бар ма на ком месту кроз нашу линију прогрува, и да нас растури.

Непријатељска војска, којом је заповедао Фетер, имала је свега:

9 батаљона инфантерије
11 шкадрона каваљерије
32 топа (и то 6 и 12 фунтовна.)

Шеф ђенералног штаба бејаше ђенерал Клапка.

Ево непријатељева диспозиција за нападај 23. Новембра: Десна главна колона са 5 батаљона, 3 шкадрона и 18 топова одмашираће под командом ђенералштапског шефа Клапке 22. Новембра. (4. Дец.) пред вече у Орловат. До поноћи треба да је мост преко Тамиша готов, а пред зору треба да је цела колона на оној страни реке. Колона ова треба да своје место иза Книћанових леђа у онај пар заузме, кад у Жигмундфалви, дакле пред Книћанином, први топ пукне.

Средња колона стајала је с преда. Њом је заповедао сам Фетер. У њој је било свега: 2 батаљона, 4 шкадрона и 6 топова. Ова је колона, по што се на атару између Томашевца и Жигмундфалве разредила, требала прва да отвори ватру на Книћанинове редуте.

Лева је колона долазила из Ботоша. Она је имала налог, да се, наслањајући се о Тамиш, примиче ı ашој војсци, подвуче испод Книћаниновог десног крила, те да се његовог моста дочепа.

Намера је дакле непријатељева била, да Книћанина или до ноге потуче или да га заједно с војском зароби.

Војвода Стеван, дознавши, да је непријатељ нападаје на позиције наше учестао, пређе заједно са ђенералским штабом и са канцеларијом из Карловаца у Панчево. Овде му дође вест, да је непријатељ намеран 23. Новембра на нашу позицију нападати. Дочувши то, поручи војвода нашој резерви, која се налазила у Ковачници (као што смо већ наспоменули, под управом Ђоке Милутиновића), да између 22. и 23. Новембра пође путем у Орловат, те да заузме позицију крај уздинске шуме и да одавде узнемирује непријатеља, у случају, ако би овај хтео правити мост преко Тамиша, и преко реке прелазити. Нама је доста било то узнемиривање, јер нам је главна намера била, да пореметимо непријатеља у времену, да тако удесимо, да се он у његовим операцијама превари, да се задоцни. Неколико минута у стању су гдекоји пут да покваре цео план непријатељске војске, јер овај никако не може за руком поћи, ако сви делови војске не ступе у акцију у назначеном часу и ако по томе нису у стању добивене налоге извршити у уречено време. Тим узнемиривањем дакле, хтели смо то постићи, да се онај део непријатељске војске, којим је заповедао Клапка, задоцни, а тиме да непријатељу покваримо његов план. Овако су стајале ствари, пре но што ће сама битка отпочети.

Битка на Томашевцу.

У поноћи између 22. и 23. Новембра бејаше мост код Орловата готов. Око три часа пред зору пређе један шкадрон хусара преко Тамиша и — по правилу тактике а и слутећи — заошија одмах десно те челом к уздинској шуми, како би прелазак целе колоне заклонио. Одмах за овим шкадроном пређе један батаљон инфантерије, заошија одмах лево и упути се управо у Томашевац. Ал се у тај мах зачу десно крај уздинске шуме пуцњава пушака. То беху оне две компаније од панчевачке грађанске гарде, који добивши из Панчева од војводе налог, одмах из Ковачнице похиташе к уздинској шуми. Они су овамо приспели били, баш у онај тренутак, када преко Тамиша прелажаху хусари и први пешачки батаљон. Тако Панчевци одмах с кола још отворе ватру на непријатеља, који се био узверио. Пуцњава бивала је све чешћа и чешћа, а хусари, не знајући, од-

куда на један пут непријатељ и уплашивши се (у опште је кавалерији ноћ највећи душман), по што нису знали, колика је у непријатеља сила, појуре натраг к мосту те груну на пешадију, која је прелазила на ову страну. Настане највећа забуна и гунгула.

Пуцњава истина престаде, али за то ипак не имађаше нико од непријатеља одважности доста, да пређе на ову страну, те да се излаже каквој опасности. — Онај први батаљон беше међу тим на путу у Томашевац; он мишљаше, да му сва остала војска следује

Зора је сванула. План непријатељев беше поремећен. Клапка, бојећи се, да с оне стране не падне како у теснац, но ипак желећи, да у битци саучествује, окане се преласка преко Тамиша те удари путем на Книћанинове редуте.

Тамо приспе баш у онај пар, када Фетер и лева колона (што је из Ботоша долазила) отворише ватру на Книћанина. Бој беше жесток. 32 непријатељска топа бејаху наперени на Книћанинове редуте и непрестано избациваху ватру. Ђулета и картечи удараху у редуте са три стране. Непријатељска пешадија три пут је јуришала на редуте и три пут ју одбацише наши, док се најпосле распрште. Непријатељ беше у очајању. Но он још једаред хтеде покушати срећу, те посла на наше редуте коњанике. Шкадрон за шкадроном појури на позицију, ал бадава. Коњаници у јарости својој нагну чак и на шанчеве наше. Ал све бадава. Тек што се њима приближе већ се и распршту. За њима други, трећи, четврти, док се нису сви изменули. Непријатељ беше малаксао. Сад тек имађаше Книћанин времена, да се осврне и на Томашевце. Са орловским својим оком спази он, где се тамо неки непријатељски војници врзу. Զаче нека пуцњава. Бејаше то онај батаљон, што је јутрос прешао преко реке и на Томишевац се упутио. Брже боље пошље Книћанин тамо Тодора Лазића са граничарима и са 200 одабраних јунака из Србије. И за тили час беше онај мађарски батаљон разбијен. Пешаци нагну бегати онамо, откуда су пошли били. Ал их тамо дочека панчевачка гарда, што је оно јутрос пречила била непријатељу прелазак преко Тамиша. Непријатељ се заглави у Тамишу. Мост паде у наше руке. Битка беше задобивена!!

Ја сам ову битку — коју слободно можемо у најлепше наше битке уврстити у ономе рату — верно описао, и мило ми је, што ју нађох у књизи Клапкиној са истом искреношћу и верношћу описану, само што Клапка сву крвицу, што његова колона немогаше задаћу њезину извршити, тобож на „густу маглуштину“ баца, „која се била пред зору спустила те немогућим учинила прелазак преко реке.“ Ја држим, да је и овде Клапки требало припознати храброст у непријетеља свога, те би му ово служило на *дику* и на *славу*, никако пак на — срамоту.

У Бечу, 1875.

Јован Стефановић Виловски

ЗЛАТНИ НОВЦИ КРАЉА МИЛУТИНА, ЦАРА ДУШАНА, КРАЉА ВУКАШИНА И КНЕЗА ЛАЗАРА

I

До скора су историци и нумузматици српски држали, да наши стари владаоци, од којих данас већ познајемо толике врсте сребрнога новца, нису ковали златних новаца. Ч. Мијатовић говори у својим студијама о финансијама српскога краљевства по Чибрарију, како је „средњи век свију народа у опште сиромашан златним и ситним новцима. Златни новци у средњем веку ковали су се понајпре управ на средиштима ондашње највеће цивилизације — у Цариграду, Флоренцији, Млецима.“ Он сам полази у тим својим студијама с гледишта, да српскога златнога новца нема, напомиње само, да ако су икад ковани, да су могли бити ковани за Милутинова и Душанова времена. Знатно је, да су све околне нам земље осим Цариграда, као што су Млеци и Угарска, почеле ковати свој златан новац врло касно у средњем веку.

Међу тим трагова о златним српским новцима било је; али се нису могли потврдити. Као што се може читати у најновијем Љубићевом делу „Opis jugoslavenskih novaca, Zagreb 1875“ предг. XII, људи, који су, бавећи се нумизматиком, први обратили пажњу на нашу нумизматику, помињу златне новце. Тако А. Бандурић (1671—1743) Дубровчанин, у своме нумизматичком делу штампаном 1718; тако Бернардо Нани у своме нумизматичком делу штампаном 1750 и 1752, тако Занети у делу штампаном 1750 — и помињу сва тројица златан новац Милутинов. Још се води траг о неком златном новцу Ђурђа Бранковића, који Ерди помиње по делу некога Француза (Du Val, Monnaies en or, Vienne

1757); али Ерди сам мисли, да је новац позлаћен; међу тим му даљег трага нема. Сам С. Љубић помиње из збирке надвојводе Сигмунда у Бечу златан новац цара Уроша, саопштава му слику, тежину, величину; али како је то једини познат, није ни он могао ни у самоме С. Љубићу да утврди вере, да је српска стара новчана система имала и златних новаца.

Сад су пак све сумње коначно разбијене.

Његовој Светлости кнезу Милану пошло је срећно за руком добавити за српску науку не мање него *осамнаест комада златних новаца од четири српска владаоца.* И чудновато је, како се десило, да се ред тај почиње управо од Милутина, око којега се вију с једне стране комбинације Мијатовићеве, а с друге напомене горе поменутих талијанских писаца.

Тих 18 комада описују се редом мало даље у свима својим разликама. Шест од њих, поименце: под 1 први; под 4 пробушени; под 5, од обе сорте по један, комади од 3,13 и 3,33 гр.; под 6 први од 3,33 гр. и под 8 први од 3,13 гр. изволела је Његова Светлост поклонити збиркама народнога музеја, где су већ на своје место уврштени. Сви остали, који се овде описују, налазе се у збирци Његове Светлости, која се одликује и богатством и многим реткостима, ма да је скорашња.

Интересно је на послетку напоменути, да српска нумизматичка наука долази до познања овако важног једног факта, као што је овај, племенитим пожртвовањем онога истог владаоца, од кога српски народ на ново добија сребрни новац свој.

II

Сад ћемо редом описати поменуте новце.

Општи карактер им је као и у сребрних, натписи се, као што ће се видети, подударају, или су истога стила. Остале појединости виде се из описа.

а.

Златни новци краља Милутина.

1. *На лицу.* Исус Христос седи на престолу, благосиљајући обема рукама наоколо. Побочни наслони од престола с тачкама (јабукама) на врху висином премашају прегиб руке која благосиља. Около главе Исусове обичан на старим новцима натпис: **Іс Хс** са знацима титле поврх тих слова. Испод руку знаци на десној страни V, а на левој О.

На наличју. Краљ под затвореном круном на којој је крст, седи на престолу. У десној руци држи крст, а у левој скиптар.

С десне стране краљу уз венац којим је и једна и друга страна новца по крају опкољена пише: **крал** (читај: **краль**) с леве: **Милутнь** (читај: **Милютинь**). За хаљине краљеве не распознаје се какве су, осим што изгледају врло кратке.

Два комада са свим слична, само на другоме скиптар краљев није у ковању испао, и ков је линије у неколико у дебљини различитима учинио, што спрам ондашње вештине златарске није никакво чудо.

Тежина првога 3,17 гр.; другога 3,25 гр.; пречник 22 милим. у првога, у другога нешто краћи.

β.

Златни новци цара Душана.

a. Врста с царем и царицом

2. *На лицу.* Исус Христос седи на престолу и неприметно окренут на десно десном пруженом руком благосиља, а у левој држи књигу наслоњену на прси. Хаљина је на њему лака и без појаса, у борама. Престо је низак без наслона остраг, с ниским наслонима с лева и десна, округласто завршеним. Ако би се могло судити по једнакости нумисматичких знака, који су на том престолу и на хаљинама цара и царице на наличју истога новца, онда би се могло закључити, чему у неколико и форма помаже, да је престо обложен скупоценом материјом. Око главе натпис **Їс Хс** са знацима титле поврх тих слова. Око оба врха левог и десног наслона престола слова с десне **О**, с леве **Н**. Мало ниже на обе стране по једна звезда.

На наличју. Цар и царица под затвореним крунама држе међу собом дугачак крст, и свако кратак крст, цар у десној, а царица у левој руци. На царевој круни види се крстић, којега на цариčиној нема; на царевој круни је један лук, а на царичиној су три. Хаљине су им скоро једнаке, дуге до чланака; само се у цара распознаје широк појас, од кога један крај, као са бедара, виси пут крста. Не да се распознати, има ли на цару горња хаљина. Натпис около уз венац, почињући од ногу царевих па свршујући на другој страни овако: **Стефань к хс б бк царь** (читај: **Стефань вь Христа Бога благовѣрьным царь**).

Израда лепа.

Тежина 3,17 гр. Пречник 24 милиметра.

3. *На лицу.* Исус Христос седи на престолу узанога седишта с наслоном остраг, високим до врха рамена. Колико се да распознати, у левој држи књигу као под 2, а десном испред себе

благосиља. Около натпис Іс Хс, и титле врх тих слова. Врх десне титле лепо се види звезда. Има ли и врх титле леве не да се добро распознати. Око престола с једне стране слово R а с друге нејасан знак, највише налик на наше Ж у дугуљ нацртано без средње горње линије; испод тога знака крстић од четири састављене кратким линијама тачке.

На наличју. Као под 2. с тим, да је новац кроз круну цареву пробушен, а место где је царичина круна излизано је. На хаљинама царичиним добро се распознаје појас.

Натпис при средини; на доњем крају с десна **Стф** (**т** и **ф** у монограм састављено) с лева **цр** у монограму.

Израда много лоша него у 2.

Тежина 3,28 гр. пречник непуна 24 милимр. Овај комад је пробушен.

б. Врста с натписом у пет редова.

4. *На лицу.* Исус Христос седи на престолу као под 3. Натпис као под 3. Врх титала с обе стране види се јасно по једна звезда. Око престола знаци десно R, лево G.

На наличју. Натпис у пет редова: † **Сте** | **фаль в ха** | **ба благо верна х** | **перьр.** | Испод натписа пет тачака у округ. У натпису је знатно то, што је у њему свако **а** изврнуто. На први мах могло би се мислити, да треба читати: **Стефань кь Христа Бога благовѣрни императорь.** Али до сад није познат *српски* натпис или потпис Душанов с речју *император.* Ни у Даничића Рјечнику те речи нема. Могло би се дакле на двоје излазити. Или је то овде први пут, што не би било немогућно, јер може бити новац кован од страна златара; или се у томе са свим варамо, и онда би било на реду мучити се те тражити друго читање. У прилог томе може бити да би се могло доћи до читања основана на овоме. Горе је поменуто, да свако **а** долази у овоме натпису обрнуто. У таком обрнутом облику **а** излази врло налик на **ь**. По горњој транскрипцији долази право **ь** у **Стефань** и у последњој врсти у **перьр.** Та два **ь** нису једнака. Оно прво више је налик на поменуто обрнуто **а**, нарочито у једном ексемплару, где је ков тање линије дао. Ово друго је троугао с мало на више продуженом одвесном линијом. У томе **ь** линија коса пресечена је при средини, што се такође јасније види на ономе тањега кова ексемплару. Место троугла у првоме **ь** по горњој транскрипцији више заузима троугласта дугуљаста форма. На путу дакле домишљања могло би се прво **ь** слободно урачунати у **а**, а друго оставити у вредности **ь**, и онда читати: **Стефана кь Христа Бога благовѣрна х перьр.** Ову

последњу реч могли бисмо још попунити и прочитати овако: перь(пе)р.

На томе ће се зауставити прво они који би мислили, да име перпер не припада златноме новцу. Њих упућујемо на напомене под III у овоме чланчићу. С овим читањем слаже се и познати познавалац наших старина др. Ј Шафарик.

Стил такав у натпису има сродности у натписима латинским: moneta regis Stefani, у натписима новца Вука Бранковића Вльковь динарь, на новцу деспота Стефана томе слично Нова цескга деспота.

Остало би неразјашњено једино х, којега се значењу не могох домислити ни за оволико, ако нема какве свезе с грчком речју $\chi\varrho\bar{v}\sigma\acute{o}\varsigma$, која значи злато. Али томе мишљењу не налазим разлога. Још изгледа према другим натписима горњи натпис непотпун, што у њему не долази име владалачко (царь, краль) које обично увек долази у таким приликама.

Тежина „тањег кова" новца 3 гр. Тај новац је пробушен. Пречник 22 милим. Другог комада тежина 3,26 гр. пречник непуна 23 милим.

в. Врста с царем на коњу.

5. *На лицу*. Исус Христос умотан у пространу хаљину, као огртач; колико се да разабрати, држи левом руком књигу на прсима (књига је нејасно нацртана), десном испред себе благосиља. Натпис као обично Іс Хс, поврх слова титле, поврх титала звездице на обе стране, долазећи лево и десно око чела Исусу. Испод натписа крстићи од четири кратким линијицама састављене тачке; испод тих крстића с десне стране Н с леве О а испод оба слова лево и десно онаки исти крстићи на самоме дну празнине, која је око лика Исусова.

Има четири комада, од којих у два је Христу око главе једнострук, а у два двострук светитељски круг.

На наличју. Цар јаше на коњу, десном руком држећи узду а левом крст, под затвореном круном од два лука на врху, међу којима је јабука. С десне стране цару, на празном месту, стоји Сфь с леве црь и то цр у монограму а ь врло ситно. Врх обојега стоје титле. Између предњих ногу коњу стоји нека шара, за коју се мени чини да је најприличније мислити да представља траву или џбунић; испод главе коњу у углу при венцу којем је описана ивица новца, има друга шара, која очвеидно представља траву.

Горња разлика и овде се види у толико, што је у она два у којих је двоструки круг око главе Исусове, врат коњски нешто дебљи и тиме виши.

Тежина у сва четири комада различита, 3,12 и 3,13 гр. у она два једнострукога круга око главе Исусове; 3,23 и 3,33 у друга два. Пречник у свију око 23 милим. с малим разликама.

г. Врста с анђелима који крунишу цара

6. *На лицу.* Исус Христос седи на простом престолу с наслоном остраг, с кратким седиштем. Око главе обичан натпис **Іс Хс** с титлама озго. Око престола десно **И** лево **О**. У престола са стране при врху шара од три ситна котурића, од којих два стоје уз престо, а трећи напред пред њима; иста је така шара где је седиште.

На наличју. Цар стоји држећи крст у десној руци, а а -ђели му мећу круну на главу. Круна је једнога лука. На средини око цара с десна: **Сфь**, с лева: **Цр.** у монограму, врх обојега титле. Лик царев је до колена. Добро се познаје широк појас, а на прсима изгледа да је прекрштено нешто као орар или омофор, од којега један крај и ван бедара излази.

Тежина 3,33 гр., пречник непуна 23 милиметр. у једног; у другога 3,15 гр. пречник 23 милим.

7. *На лицу.* Као под 6, само што више титала има по једна звездица, и што је **О** с леве стране престола уз дуж линијом једном по средини преполовљено.

На наличју. Испод натписа нејасни знаци, који као да представљају престо или ониско с наслоном на левој страни седиште иза цара. Остало све као под 6.

Тежина 3,25 гр., пречник 23 милим.

8. *На лицу.* Све као под 6 и 7, само што су у шарама око престола описиваним под 6 тачке место котурића, и што испод **О** нацртаног као што је под 7, имају у накрст четири тачке, којих под 7 нема.

На наличју. Царев лик као под 6 и 7, само што се виде и ноге, што се омофор на прсима са свим јасно разликује и што при дну празнога поља с обе стране око царевих ногу стоје знаци, који као да представљају седишта, од којих је десно више од левога. У натпису **црь** с једним **ь** уз монограм, место којега у горњима стоји тачка.

Тежина првога 3,13 гр., пречник непуна 23 мил.; другога 3,29 гр. — 23 мил.; трећега 3,19 гр. — 23 милим.

γ.

Златан новац краља Вукашина

9. *На лицу.* Исус Христос седи на престолу ускога седишта, високоме до врха рамена и држи у левој руци књигу, а

десном благосиља испред себе. Око главе му обичан натпис с титлама Іс Хс. Врх тога као да су биле звездице, али је новац с те стране по крајевима излизан, те се сад не распознају. С десна при средини до престола R, с лева O, али се добро не распознаје.

На наличју. Само натпис: **Благо | вѣрни к | Іс хa вль | кашин.** Испод четврте врсте стоји на левом крају ситан монограм **цр**, који на сву прилику треба читати **цlрь**. Ту би дакле било први пут, да тај назив Вукашин себи присваја.

Тежина 3,14 гр., пречник 23 милим.

δ.

Златан новац кнеза Лазара

10. *На лицу.* Исус Христос седи па престолу уска седишта, који допире до врха рамена; у левој руци држи књигу, а десном испред себе благосиља. Око главе светачки круг двострук, којега се горњи део спаја с венцем, који оптиче ивицом новца; а иначе с лева и десна обичан натпис Іс Хс с титлама. На престолу уз оба краја као накит или као узани побочни наслони виде се шаре налик на срп на поље окренут с крстићем озго.

На наличју. Кнез Лазар са затвореном круном на глави, држећи у десној руци крст. Хаљина му је друкчија него на напред описиваним новцима Душановим, доле пространија; око њега с обе стране потпис: **Кнє зь / Лл зрь**. Више обе горње групе слова титле. Испод потписа доле на обе стране ниско престоље или седиште.

Тежина 3,18 гр. Пречник 22 милимр.

III

Важност овога факта, што смо сазнали, да су и наши владаоци (и то не у један мах, него како се по нађеним и горе описаним комадима сигурно извести даје) кроз дуги низ година ковали златне новце, може се оценити по томе, у колико он досадашње гледиште мења и расветљава.

До данас су у археологији српској стајала два отворена питања.

Прво, што је једва и сматрано као поуздано питање, да ли је ковано златних новаца српских. О томе се говорило са сумњом; и ко се надао, очекивао је у том погледу појаве усамљене, а не сталан ред њихов (Ч. Мијатовић у Гласнику XXV, 181).

Друго, што се никако није могло на чисто да изведе, шта је то *перпера*.

Међу тим кад би се ово друго учинило, добила би са свим други положај питања не само археолошка него и културно-историјска, за то, што нема важније врсте споменика, у коме се не би спомињала *перпера*, ако реч дође до новаца или дажбина. А с тим су обично свезана друга најважнија питања.

Оно што је одмах очевидно, у чему се сви слажу, показује у једно и важност питања о перпери, а то је, што нема никакве сумње, *да је она јединица новчана*. Питање о томе, какав је новац та јединица новчана, много је више тамно.

Што се тиче књижевности о томе, прво важно истраживање о *перпери* на основу наших писаних споменика јесте истраживање Ђ. Даничића у његовом Рјечнику. Сума његова истраживања своди се на то, да је перпера јединица новчана, „да нема поуздане потврде“ да је била прави кован новац, „премда је негда могла бити и то“ (Рјечник, **перьпера**). Спрам овога није се чудити, што Ђ. Даничић и не додирује питање, да ли је перпера била новац златан или сребрн.

Друго важно истраживање припада Ч. Мијатовићу у његовом чланку „Финанције српскога краљевства“ (Гласник XXV) У тој књизи питању о перпери посвећене су стр. 197—207, и оно је разматрано с гледишта историје и економије упоредно с целим стањем новчарства у средњевековној Јевропи и с обзиром на странска истраживања. Сума ових истраживања види се у овим цитатима.

„Перпера у нашој старој држави, као што ћу ниже показати, — *није била прави ковани већ само рачунски новац.*“ (Стр. 197).

„Да је перпера као прави ковани златан новац циркулована и по српским земљама у XIII и XIV веку, за то нема никаквога сведочанства. На против има сведочанства, да је она била рачунски новац, т. ј. новац који не мора у самој ствари постојати, али на који се опет све вредности своде и остали новци броје.“ (Стр. 205).

„Она је некада могла бити, на сву прилику је и била, прави ковани новац. али одмах с почетком XIII-ог века у Србији, она није више то. Перпера је само израз који представља и значи неку извесну вредност — вредност од 12 динара.“ (Стр. 206).

„Перпера је на сву прилику особити назив за византијски златан квинар или за полутину златнога солида. *Но у XIII и XIV* веку у Србији и на приморју перпера се појављује као

просто *рачунски новац*, а не као прави ковани.“ (Стр. 207 на самом завршетку говора о перпери.)

У овим изводима повадили смо нарочито ону страну рефлексија, која говори у корист мишљењу *да је перпера рачунски новац*. У свему се види прилично колебања, а таки утисак још је јачи, кад се прочита цео одсек о перпери. Изгледа, да би писцу згодније било мислити, да је перпера златан кован новац, само кад би још ма какав поузданији доказ имао.

Јер уз оно што смо навели, Ч. Мијатовић на стр. 199 наводи, да су Романини, Хилман, Диканж и Чибрарио, људи врло важни и велики специјалисти за историју средњега века, сви мислили, *да је перпера златан византијски новац*. Он сам мало више на истој страни пише: „Једно је, мислим, изван сваке сумње, а то је: *да перпера није сребрн новац*.“ На стр. 202 и 203 изводи, како је перпера једнака са златном оболом, златним квинаром, те наставља: „Перпера се, *била она ковани или само рачунски новац*, свакојако вредношћу својом подудара с вредношћу квинара. *Кад се сетимо, да се из историје новчаних система зна, да су и сами рачунски и уображени новци по правилу били некада прави ковани новци, онда врло природно долазимо на мисао, да је перпера заиста некада била ковани новац и то од прилике онакав какав је квинар,*“ и даље на стр. 205: „Према свему овоме држим, да је на истоку перпера била некада прави ковани златан новац, *који је по разним крајевима и друкчији какав назив имати могао*.“

Овоме у прилог долази, што Љубић у својој горе поменутој књизи (Opis XIII) помиње место из писма Јована цара бугарскога, писана папи 1204, и из повеље бугарскога цара Александра од 1352, којом даје Млечићима слободу трговања по Бугарској, из којих се, нарочито из ове последње, јасно види, да је перпера кован новац, за који млетачки консул у Варни пише да има тежине 16²|₃ карата. Исто помиње и Мијатовић по Галичолију, Гласник XXV, 200. Ту тежину прорачунао је Љубић (Opis XIV) у 3, 34 гр.

Диканж у своме Glossarium od scriptores mediae et infimae latinitatis код hyperperum тумачи: новац златан византијских императора, за то тако назван, што је кован од претапана, ванредно сјајна злата. То најбоље тумачи само грчко име *ὑπέρ — πυρον*, што ће рећи толико колико *прежежено*, или *пресјајно*.

Све дакле једно на друго узимљући могло би се извести у ово:

а. Разлози Чед. Мијатовића, који чисто нехотице сви воде на корист мишљења, да је перпера ковани новац, и противном

се мишљењу с малом расположеношћу, тек од невоље привијају — одлучно савијају на ту страну, кад се јавља на среду опипљив, и то српски новац са свима оним знацима, које би према свима споменицима требало да има перпера. Истраживање Даничићево тим се ништа не колеба, само му придолази једна страна, за коју до сад није било доказа.

б. Белешка млетачког консула из Варне из половине четрнаестога века и остала истраживања о тежини са свим се подударају с тежином, која се нашла у овим новцима.

в. Не може се замислити, да су српски владаоци ковали преко сто година златне новце, а да за њих осим општег имена златица (Дан. Рјечник), које је врло ретко, није било имена. Једино незаузето и важношћу својом удесно име, које би се могло тој до сад непознатој сорти новаца приделити, јесте *перпера*

г. Као један доказ могло би се узети и оно што је расправљано под 4 о натпису новца Душанова.

Ако би се признало према свему овоме, да је *перпера* била рачунска јединица и име златнога новца у старој српској држави — онда би се с тиме позамашно морали предругојачити многи погледи о нашој култури и о нашем стању XIV века, у колико им је основа оскудица поуздане одредбе значења речи *перпера* и природе његове. А то је управ оно, што показује колика је важност једнога ново пронађеног факта оваке врсте.

Ст. Новаковић.

КЊИЖЕВНИ ПРЕГЛЕД.

(Наставак.)

Мислимо да после објашњења начелног погледа на белетристику и после разговора о белетристици Вијенчевој, можемо овде бити краћи, тим пре што претпостављамо да је бар „Јавор“ у рукама приличног броја читалаца с ове стране, па нам није потребно правити изводе из приповедака.

Општи утицај свог белетристичног садржаја у „Јавору,“ по нашем мишљењу, много је бољи, много здравији но општи утицај белетристике Вијенчеве. „Јавору“ у мање приповедака много је разностранији и обухвата много више страна људскога друштва. Искључива љубав већ вас више у „Јавору“ не задављује као у Viencu. Љубави је и овде одужен дуг, али љубав у „Јавору“ није заузела место осталоме животу људском. Ко оће доказа нека прочита приповетке: *Калуђер, У борби живота, Нечисти послови, Деда.*

Разгледајући све приповетке у „Јавору“ ми смо их нашли *четири* врсте. У прву врсту мећемо приповетке које су проникнуте разумним смером, које потпуно одговарају савременом позиву белетристике и у којима читалац налази најздравију душевну храну; у ту врсту долазе у „Јавор“ приповетке *Калуђер* и *У борби живота.* У другу врсту мећемо приповетке које имају несумњиву вредност за то што су црпљене из народнога и савременог друштвеног живота; овамо долазе *Десет дуката, Деда, Нечисти послови, Са села.* У трећу врсту долазе приповетке на којима се види таленат њихових писаца, али које немају добар избор предмета и ради тога, поред свег поштовања таленга и способности која их је написала, ми морамо одрећи овим приповеткама вредност. Овамо иду ове приповетке: *Иванчин гроб, Несрећна љубав* и *Циганка.*

Приповетка „Несрећна љубав“ кратка је и шаљива, али ни

то не избавља њеног писца од прекора: што своју способност не окрене оним путем којим ће узвисити значај српске белетристике и помоћи да се у српском друштву утврди што разумнији поглед на свет. „Иванчин гроб“ показује само колико би добила српска белетристика кад би њени радници место измишљавања фантастичних приповедака почели да будним оком испитују целокупан живот данашњега друштва српскога.

На послетку у четвртој врсти оставили смо покушаје и приповетке, које су само занимљиве и које су рађене с том цељи да се по што по то напише приповетка. Овамо долазе: *Блудни син* (превод), *Сиромах ђак, Струк шебоја, Црте из мога дневника, Посланички гласоноша* и *Жива сарањена.*

О четвртој и трећој врсти немамо више ништа рећи. Надати се да ће једни покушаји сазревати до озбиљних радова и онда нам не ће бити криво читати друге нове покушаје нових радника. Приповетке без смисла и без смера губиће се испред приповедака озбиљних и проникнутих философском анализом живота. А на сваки начин и талентирани писци не ће испред ситница превиђати основна питања која им сам век подноси на решавање.

Исто тако немамо много шта рећи ни о другој врсти — о приповеткама из живота народа. У овој свесци „Јавора“ та грана белетристике истина није заступљена обилато, али се никако не може рећи да је рђаво оно што смо нашли. Желели бисмо да та грана белетристике буде унапред све обилатија и да у њој нађемо не само описане адете и ношњу и храну итд. него, како вели Vienac „све радости и жалости, све лепе наде, све живе узхитаје, све благости и доколице нашега народа.“

Али о првој врсти имамо још неколико речи, и то нарочито поводом приповетке *У борби живота*, почем *Калуђер* још није ни свршен те се разговор о њему може да остави онда кад га добијемо потпуно израђена. Приповетка „У борби живота“ одликује се од гомиле приповедака једном особитом цртом. У њој је писац показао један светао тип из нашега друштва — онакав исти тип какав је показао Тургењев у Инсарову. И ако је приповетка мала (само у 3 броја) опет је овај тип обележен толико да се јасно види у гомили других „јунака“ наших приповедака. Писац прича како се нашао са својим познаником из младости, Милошем Р. Некад је Милош био јуначина и диван као бор у планини. А сад је изгледао као сенка оне младе снаге. Њега је полагано цедила сува бољетица, али он се не боји смрти, сто јој је пута погледао у очи. Он се обрадовао пријатељу и било му је тако мило што ће имати коме да се изјада пре

него што заврши свој живот. И шта се јадао? Што се уверио да се борио залуду, па му је жао било не живота који је био дао за велику мисао, но црне несреће што животом својим и ранама својим није могао помоћи тој великој мисли. Милош је живео за идеју ослобођења и уједињења српскога народа. Он је освануо на београдским барикадама кад су са београдског града загрували топови. А кад су опет место „страсне недеље жељеног ускрса“ настали „гњили дани,“ он се нашао у Херцеговини и Црној Гори, где су загројале пушке. Тамо се он борио у првим редовима. Он је чекао да плане Босна, да прискочи Србија да.... но све је било заман. На послетку се вратио са ранама на телу и са још дубљим ранама у души. Вратио се кући и сад још има једну бригу — да се помири с оцем који му није одобравао поступке и који је хтео од њега да начини калуђера, не хајући ни најмање што му је син говорио да је ускрс српскога народа на прагу. — —

Милош се и помирио с оцем, али то се нас не тиче. Ми смо се уставили код његове величанствене појаве и са свим нам је све једно хоће ли се приповетка свршити овако или онако. Но колико благодаримо писцу што нам је показао овај високи карактер у нашем друштву, толико нам је жао што је то све тако за мало, тако узгредно. Тек смо се обрадовали што нађосмо у литератури један жив тип, а већ нам „новелиста“ спушта завесу и иде да продужи приповетку. Није нама до приповетке — колико бисмо ради били запитати писца да нам каже: како живе у нашем друштву ти људи који мисле као Милош Р. који освањују на београдским барикадама и туку се у првим редовима у Херцеговини и Црној Гори? Има ли збиља таких људи и има ли их доста? Шта раширују они око себе? Како су се они развили? Који су их услови живота створили и т. д. и т. д.? Стотину и стотину питања изилазе пред нас, али одговора нема.

Да ли ће нас српска белетристика оставити да још дуго чекамо на овакве одговоре?

„Рукавица“ роман из енглескога друштвеног живота. по немачком преводу с енглескога, (прештампано из „Видова дана“) издала књижара Велимира Валожића. у Београду у државној штампарији 1875. стр. 427. стаји 10 гр.

Већ седми роман из енглескога друштвеног живота, и овај седми преведен „с енглеског по немачком!“ Роман се зове „Рукавица.“ Ни више ни мање него „Рукавица“ бачена српској књижевности! —

Има већ више година како бројеви „Видов Дана“ доносе, поред обичне политике, још и веома трогателне и „пикантне“ приповетке. Да су све те приповетке остале у листу, ми не би ни главе осврнули за њима. То је природна и проста ствар кад се уредништво, особито уредништво сведено на једну снагу, брине за сигуран и лак материјал којим се лист може избавити од тако опасне празнине садржаја. Па природно је и може се разумети и што лист, који није срећан да има много уписника доноси занимљиве и страшне приповетке, да би будио радозналост у читалаца и ухватио каквог новог уписника. То је све природно и то све може да се разуме.

Али се никако не може да разуме сувишна доброта књижаре Велимира Валожића која је све „Видовданове“ романе у отштампаним књигама сачувала за српску књижевност. Или мора бити да сама књижара, у својој бризи и љубави за српску књижевност, увиђа високу корист од романа из енглескога друштвеног живота; или се најпосле интереси наше књижевности и наших књижара *морају* да разилазе.

Ми ово последње не ћемо да верујемо, за то ћемо се забавити код првога: да ли су „Видовданови“ романи заслужили да буду прештампани, или је љубав коју је њима указала књижара В. Валожића била потпуно „излишна љубов?“

Романи које је издао „Видов Дан“ тако су налик један на други да је са свим свеједно за нашу цељ ако узмемо ма који од њих за данашњи наш „књижевни преглед.“ Ми смо изабрали најновији. Какав је он, такви су и сви други. Што се нађе у њему, то може да се нађе и у свима другима.

То јест, ништа паметно не може да се нађе ни у њему, ни у свима другима.

Ради читаоца који није прочитао овај најновији роман морамо прво најкраће испричати у чему је ствар.

У једно „милокрвно лепо створење“ (читалац већ зна да је то тако увек у извесним романима) заљубљени су само три члана овога романа. Милокрвно створење зове се Алма Буверијева, кћи Ханрија Буверија (варварско изговарање енглеских имена не ћемо поправљати, него ћемо их наводити управо онако као што стоји у преводу „по немачком“) господара од Вестерпарка. Обожатељи „милокрвног“ створења зову се Остин Бертрам, Франсика Вавазур и Лорд Нортоншал. Одмах да кажемо шта су и какви су. Остин Бертрам је „врло вешт, али убог пробисвет“ који је жудио само за богаством Алминим. Франсика Вавазур је морски поручик, у њега је цело срце Алмино и само се чека док

се он врати с пута, па да буде свадба. А Лорд Нортоншал и воле Алму и треба му новаца да исплати дугове. Вољом пишчевом Алма полази за Нортоншала, по што јој је отац убијен и по што се потпуно уверила да је њен Франсика погинуо на мору. Али се тек од тада развија најнеобичнија и најчудноватија драма. Још на сам дан свадбе, Алма спази у цркви Франсику, оног истог који је умрљо, но који се био спасао од смрти и вратио, за љубав писцу, баш на сами дан свадбе, да у роману начини још једну трогателнију сцену. Алма пада наравно у несвест и доцније увек задрктава кад чује за име Франсикино. Писац се послужио на сву меру том приликом што Франсика живи, а од Алме, коју воли и која га воли, мора да буде растављен законом и чашћу. Наравно, ту се могу измислити свакојаки призори и писац ни најмање не штеди своју фантазију, него нам износи једно за другим све заплетеније и све пикантније сцене. Ту му особито помаже Остин Бертрам, који се све до краја скоро задржава у тајности и неизвесности и тек се при крају дознаје да је он убица Алминога оца, и да је он онај страшни човек који је гонио матер Клаудијину. — Суревњивост која се развија непрестано у Нортоншалу, прелази у мржњу и на послетку би се имала завршити смрћу Алмином, да писац није оштроумно увео у свој роман и глумицу Клаудију која опет необичним начином (читалац нека не тражи да му причамо све несносне сцене из романа) спасава Алму, а Лорд Нортоншал отрује себе сама, те Алма, остав слободна, пође за Франсику, и — фала богу, роман се свршава.

То је дакле у главноме садржај најновијега романа „Видов дановог.“ Као што се на први поглед може да увиди, енглески „друштвени живот“ изгледа, да је живот празних људи, и човек се мора прекрстити од чуда што да се такви романи преводе за српску публику.

Али може се рећи, роман описује известан део енглескога друштва, он црта извесне типове који су истинити и који збиља живе у енглескоме друштву — па шта се томе може замерити? Томе се може замерити само једна маленкост: Живот тих људи нема никакве важности за читаоца а нарочито за *српског читаоца*. Не кажем да су то измишљени људи. Живи та гомила, живи доиста, она једе и пије, мења своја јела и пића, спава и лумпује, иде на балове и у каване, игра карата, билијара, игра се свим и свачим, игра се животом људским; живи та гомила и живот је некад весели, а некад мучи, она се заљубљује и одљубљује, она љуби лепе жене, лепе коње, лепе псе и играчке; љубављу

се слади или је љубав мучи, час ужива а час се дугочаси — па то је живот, то је све истина — али шта се другога тиче *такав* живот? Шта се то тиче мислиоца књижевника и мислиоца читаоца? Сва та гомила има само спољашње знаке живота, оне који се мењају као форме које прави песак. Унутрашње, битне знаке сувремена живота ви не ћете наћи у те гомиле: она *не мисли* и *не ради*. Она не мисли здравом људском мишљу, и не ради користан друштвени рад — а то је доста, па да јој књижевници који знају колико несвршених послова чека на њих, не поклоне седам великих романа, то би требало да је доста, па да уредништво српског листа не квари таковим романима књижевни укус српске публике... На послетку то би могло да буде доста, па да наша критика уброји у ред *рђавих* књига све „Видовданове“ романе.

Да не пропустимо још једну околност. Каже се, да су такви романи занимљиви, да их је ради тога пријатно читати и да се могу похвалити бар са те стране.

Што се тиче занимљивости ту би смо брзо били готови. Сваки зна да та занимљивост зависи од личног укуса, и да ради тога не може да буде никаква препорука за један књижевни посао. Али ајде да учинимо једну уступку, па да се и сами уверимо колико је занимљив овај (или ма који други „Видовданов“) роман.

Занимљивост романа требала би да долази од нашег интересовања за људе о којима се прича у роману и од самог живота тих људи. Ми смо већ казали да је живот оних лица, с којима нас упознају „Видовданови“ романи, тако пуст, да се ни једног здравог читаоца не може ни најмање тицати. А кад нам није стало до живота тих људи, онда не маримо ни за сам роман, и онај мали степен занимљивости, који изазове и задржи у нама читање романа, не долази ни најмање отуда што би у роману било ма чега да привуче нашу пажњу, колико долази отуда што је писац тако „пикантно“ распоредио своју пусту приповетку, да се читалац непрестано налази у неким нејасним загонеткама. Обично се ту иза сваког лица крије велика и на сваки начин најчуднија историја. При погледу на један крстић ту се пренеражује и мал не долази до беснила, најобичније иначе ствари постају у тој комедији побудом за највеће изненађење и најсилнији душевни потрес. Невина шетња на један пут се претвара у изненадни састанак двојице који се толико година нису видели и који се држе за умрле. Иза сваке речи која се ту каже или која се чује кад други каже, настаје

доцније сплетка par excellence. Иза људи обично стоји по нека рука која их шчепава онда кад се нико не би надао. Људи који су изгорели на морској лађи у морској пучини, враћају се на сами дан и у сами час кад се у цркви венчава њихова вереница. Разговор иде лепо, па се тек на један пут указује на прагу нека личност, која својом присутношћу упрепашћује и поражава све, и тада обично писац прекида приповетку, па прелази на друго, и опет вам ређа замршене, заплетене и нејасне ситуације...

На кратко, и на жалост за нашу књижевност, роман је пун и препун тајних прстију, руку, мигова и т. д. и та чудноватост што вири из сваког момента, та тајанственост што обавија целу радњу све до последњих листова то и чини те читалац може да прочита сав роман. Али кад га прочита? „Ко год није гадљив, мора бити љут". Не би га читалац ни прочитао кад би знао шта ће све бити. Ево направите овај опит: кажите човеку који је почео читати „Рукавицу" да је онај Остин Бертрам, доиста убио Буверија, да је он Јаспер Глосон, и да су почетна писмена на рукавици његова, да је крстић Алма добила од Клаудијине матере и т. д. — и нерв је пресечен, роман остаје гомила речи, празна љуска, проста артија. Ко то не верује нека проба. А ако ко мисли да је то тако код свих романа, тај нека у паметнијег пријатеља потражи савета које ће романе да чита.

Ми смо скромни у потраживањима према „Видов дану" кад је реч о разумевању потреба наше књижевности, и ми не ћемо замерити његовим романима, ни за то што у њима нема никакве философске анализе савременог живота, па ни за то што тако искључиво приповедају српској публици енглески друштвени живот — али и кад дођемо до најниже мере потраживања и кад се усилимо да будемо најскромнији, онда опет морамо да жалимо нашу књижевност, што се њена рђава половина обогатила, добротом „Видов дана" са неколико накарада (to say least) више.

Андра Николић

ПОЗОРИШНИ ПРЕГЛЕД

ЦВІЄТИ СРБСКЕ

ДРАМА У ПЕТЬ РАЗДѢЛА. НАПИСАО МАТИЈА БАН. 1866.

(Из рукописа: „Матија Бан, књижевник“)

> Das Ding da ist gar zu arg, und nach der Glückseligkeit, es nicht gesehen zu haben, gibt es keine größere als es nicht gelesen zu haben.
>
> Börne

Историјска драма — то је кушаоница песничка. Надрипесник ту увек пропадне; прави песник увек исплива, и ако се његов створ не развије у прави драмски организам. То је оно, што једном рекох, да је створ генија вазда добит. И његове су погрешке драгоцене, јер су — генијалне. Ову мисао зове Бан „хулом на здрав разум.“ Он мора да је ту на свој разум мислио; јер, одиста, „естетичне мане,“ које у Шекспира налази, више вреде но сва укалупљена појезија његова. — И Шекспир је писао историјске драме. Али quod licet Jovi, non licet bovi... Хоће ли песник бити веран историји — онда ће бити неверан уметности и његово poëtis omnia licent биће мртво слово. Бан сам вели: „Драмска је појезија уметност, т. ј. *вештачко подражавање* природе, а *није природа.*“ Па опет Бан у своме „*цар Лазару*“ не само што није слободан вештак, него је критички историк; а за своје *Цвијети* сам вели: „Сва драма *скроз* је *историјска.*“ Берне вели: „Кад се на позорници престављају догађаји, које смо проживели, и људи, које смо познавали, онда тражимо, да су описи верни, да су слике налик, и ако то не нађемо, бићемо незадовољни с песником. Али ако нам он то све да, шта смо онда добили? Стихове, полусликове, извађене из велике драме нашег времена, без смисла, неразумљиве и неистумачљиве, ако се не зна и не узме на ум, шта иде пре, шта сада, шта после. А драма

мора бити цело, засебно, живо биће, које се креће по своме закону, има свој парни круг и дотиче се света само за то, да га као храну узме.“

Цвијети су *пентаметрисана* трогодишња историја Србије. Јесте ли читали трогодишњу историју Србије од С. Милутиновића? Кака разлика између ње и *Цвијети!* Њу је писао песник; слике, описи, политика — све је песничко. У *Цвијетима* је песничко-калуп; раздели, појави, монолози, дијалози и т. д. Иначе је драма „скроз историјска.“ То ће толико рећи, колико скроз бесмислица. У историјској радњи влада закон, нужност, у — драмској слободна воља. Без тога нема драмског заплета, нема драмске борбе, а без тога драма — није ништа. У целој природи, истина, влада закон, али се тај закон у драми види у победи моралнога, а радња је слободна. „Драмска уметност није сама природа,“ вели сам Бан.

Закони естетични, као и закони природни, изводе се из гомиле чињеница. Естетика a priori је лудост. Оно, што је најлепше, најбоље, у песника свију времена и народа, то појетика своди у правила. Она стоје записана у таленту свакога генија. Отуда Хафис, Фирдуси, Омир, певају песме, којима се диви свет, и ако нису никад читали „De arte poëtica,“ и ако су вековима живели пре Лесинга. Ипак има нешто, што се не да подвести под закон. Свака наука има своје тајне. Тајне песничке естетике стоје под натписом: poëta nascitur (песник се рађа). Бан те тајне не разуме. Он има куражи, да их зове и „естетичним манама.“ По њему би „Горски Вијенац“ морао бити наказа, што је изузетак од правила. Он је поклоник регуле. Али као што ботаника не може да начини ружу, тако ни естетика не може да начини песника. „Само људи“ Банове „главе“ мисле, да естетиком могу постати песници. И као што се *лепо* боље може осетити, но исказати и изанатомисати, тако су и људи, који лепо осећају, кадрији оценити створове лепоте, песничке умотворе, но естетиком оковане, у регулу уштапљене двоножне амфибије. Отуда може бити бољих природних критичара но естетичара. Отуда је Берне бољи но Аристотело, (Ово ће Бану, можда, опет бити „хула на здрав разум!“) Његуш је зацело читао мање естетичких правила него Бан; али кад је дошао до предмета са свим наличнога на *Цвијети*, ослобођења црногорског од домаћих Турака, није писао „скроз историјску драму,“ него је написао *Горски Вијенац*, песму над песмама, којој нека Бан тражи класу, фелу и место естетичко. Бан је својим *Цвијетима* нашао класу и фелу, али је то мртав, без душе створ; и ми се смејемо лудом

послу лабораторијском. Плашећи се и сам свога хомункула, [1] Бан га је хтео полити бар једном капљу живе воде драмске, и ту је страдала и историја и драма. Од невешта и гора плаче. Бан хоће драмски да правда кнеза Милоша, што је помагао утишати Хаџи-Проданову буну и да тим да *Цвијетима* нешто живота драмског. Историја, према свим ондашњим приликама, самим фактима правда кнеза Милоша. Али ево како *Цвијети* веле. Кнез Милош, Одисије српски — како га зове Сарајлија — безазлен је као дете и не познаје Турке и мислио је, да ће Турци робље од Хаџи-Проданове буне обући у свилу и кадифу, што се од своје воље предало. Јер кад после дозна, каким даром Турци рају дарују, ево шта ради мудри Милош *пред својим слугом* Димитријем:

МИЛОШ

Ах, мом срцу задата је рана,
Која не ће залечит' се никад,
Ја до смрти немам више мира.
Не, не... не ћу чекати,... не могу,..
Жеђ ми крви у прсима гори.
Идем с мјеста (скида са зида јатаган и кубуре)

ДИМИТРИЈЕ

Куд, несрећни кнеже?!

МИЛОШ

Идем звјери, да јој усред града
Крутно срце истргнем на ножу...

И једва *слуга* задржи мудрог *господара* од тога непромишљеног корака. Такав је Милош у *Цвијетима* и кад се с првог пораза на Љубићу враћа. И још на неколико места излази Милош у оваковој боји. — У *Цвијетима* је страдао не само историјски Милош, него и драмски јунак Милош.

Је ли бар дикција у *Цвијетима* лепа, појетска. Ево чујте:

Да, ја дођох управо пред Ускрс,
Пред велики онај дан кад Господ
Посље тешка мучења и смрти,
Пробуди се, устаде из гроба,
И отворив врата спасенија
Човјечанство уведе у свјетлост.

или

Ви јамачно нависте им главе,
У невријеме бацив маст на пламен.
Врсна браћо, не гријешите душе,
Но дижите још пламена, који
Само би нам многи свјет сад прождро.

[1] Гете у Фаусту.

Знаш ли, Бане, не зна ли те јади, шта су џомбе?

А хоћете ли да видите „пречишћен укус“ Банов:

И скиде ти нове гаће Турчин..

Тим се стихом почињу *Цвијети*. Бан се познао, чим је уста отворио.

Али сад долази најкласичније место у *Цвијетима*. О Виланде! Где си да напишеш историју нових абдерита? — — На равници пред таковском црквом скупио се цвет српских синова; још који час, па ће Милош изустити „Ево мене!..“; оружје светло прикривено под гуњем; око сева јуначким жаром... А народ?... Српски народ шћућурио се у гомилу, па у хиљадном кору пева. „На рјеках вавилонских“, а „поп Ранко“ даје такат! О, света глупости! Бан је осетио величанствен час, али његов пегаз није могао *ићи* за њим преко врлетнога Рудника, историја се хладно смеши. Шекспира нема, нигде никог — да пожали, ка' да би помога' — ... хајд' у библију. Памтите ли *кола* Његушева у *Горском Вијенцу*, где не пева народ устима, него му срце дрхће и у том дрхату јече болови и муке његове. А ево како у *Цвијетима* дрхће срце народа српског:

Покрај *рјека вавилонских*
Срушен *Сион* спомињући
Сједијасмо и плакасмо
Те о *врбе арфе* своје
Ту вјешасмо и т. д.

„Ову песму — вели Б. — нашао сам за мој предмет *најсходнију*“. У најбољем тумачењу туђинац, који не зна српске историје, помислио би, да су Турци од некуд — из Азије? — довели заробљен српски народ у Србију, па му овде није добро и тужи. И овај српски народ, после ове литаније, иде на Љубић и Дубље! Пре би му манастир доликовао. И овај божјак-песник има ипак куражи, да говори о туђој „књижевничкој сиротињи“!

Нека читалац узме на ум, да *Цвијети* нису првенче Баново. Он их је писао већ као „стари човјек“, као извеџбан занатлија.

Какав је песник Бан? — Песник, који прави плагијат, кад узимље грађу „другим обрађену“, а ритмичну историју — историјски осакаћену — кад узимље грађу историјску, —

„Господ ме је благословио — вели Хајне[1] — будале су ове године врло добро родиле, и, као добар домаћин, ја ћу само мало њих потрошити, а понајбоље ћу оставити за будућност. Често ме виде у шеталишту весела и радосна. Као богат трговац, који задовољно руке таруђи хода између сандука, буради и де-

[1] Ideen. Das Buch Le Grand

њака свога стовареног еспапа, тако се ја шеһем између мојих људи. Ви сте сви моји! Сви сте ми једнако драги, и волим вас, као што ви ваше новце волите, а то је много. Слатко сам се насмејао, кад сам недавно чуо, како је један од тих мојих људи брижно казао, како не зна, од чега ћу ја некад живети — а баш је он сам тако капитална будала, да бих само од њега могао живети, као од каког капитала. Али понека будала није ми само готов новац, него сам готов новац, што могу из њега исписати, већ одредио на какву цел. — — — Мадам, за ову будалу, т. ј. за хонорар, што ћу из њега исписати, купићу лепо буренце ридесхајмског рајнца. Ово напомињем за то, да не помислите, да је то злурадост, што сам ја весео, кад год г. Вајса на улици сретем. Одиста, мадам, ја у њему видим само моје буренце ридесхајмскога; чим га видим, разгали ми се у души, и нехотице почнем певушити: „На Рајни, на Рајни, тамо нам лоза роди“ ....

У једној својој рецензији Бан се издао, да се клања квантитативности. Као што он у својим драмским јунацима издаје своје слабости, тако је у оној рецензији издао своју списатељску слабост. — Он је одиста квантитативан. И стратег и педагог, и правник и философ, и песник и публициста. Будуһим српским Хајне-има биһе његови списи неисцрпан капитал.

Светислав Вуловић.

ПОЛИТИЧКА ХРОНИКА

РАДЊА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ

(Наставак.)

На 11-ом састанку почела је влада подносити своје предлоге, *и то министар грађевина ових 8 законских предлога:* измене и допуне закона о сувоземним и јавним друмовима, закон о окружним фондовима за друмове и мостове, закон о заузимању, непокретних добара за потребу грађења жељезнице, предлог о месту где да се подигне споменик кнезу Мијаилу, предлог о томе да се у интересу државном и опште народном, може саградити жељезница од Београда преко Алексинца до границе, предлог да се може из државне касе подмирити нека сума која је више од одобреног кредита утрошена на проучавање те жељезничке пруге, закон о чиновницима грађевинске струке, и закон да се скупштинска дворана подигне у Београду а не у Крагујевцу као што је пре решено. — Министар војни поднесе ових *12 Законских предлога:* измене и допуне закона о устројству и о регрутовању стајаће војске, и војним набавкама и лицитацијама, о дијурни и подвозу војних чиновника и војника, о зборилштима народне војске, о надлежности и положају војних лекара, о снабдевању официра с дрвима, о наплати дугова код надничара по војним фабрикама и радионицама, о снабдевању официра с јахаћим коњма, о фонду за наоружање и војну спрему, о накнадном кредиту за издржање питомаца у војној академији, о набавци извесне количине дрва, и о наоружању пограничних стражара.

То 20 законских предлога упућено је разним одборима.

За тим се претресао избор лозничког посланика, који је једном одостоверен био, али су после тога стигле жалбе против његовог избора. Како одбор не беше саслушао владиног повереника, то се та ствар није могла на томе састанку свршити.

Сад беше на реду ствар јадранског посланика, Јоце Бошковића кога је полиција ставила у притвор пре него што је изабран за посланика, и то с тога што је говорио противу садашњег облика државе. После дуге, врло живе дебате, у којој су читана врло занимљива акта и писма, и која је просула много светлости на